

ISSN 1011 - 727X

**ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ**

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ATATÜRK RESEARCH CENTER

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: XXXVII | BAHAR /SPRING: 2021 | SAYI/ISSUE: 103

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ /
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER
ÇİLT / VOLUME: 37 / BAHAR / SPRING 2021 / SAYI ISSUE: 103
AAM Derg.
ISSN : 1011-727X

- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca Bahar ve Güz dönemlerinde yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
 - Derginin Yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.
 - Yayımlanan makale/yazıların yazarlarına telif ücreti, hakemlerine ise inceleme ücreti ödenir.
 - Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Bu dergide yayımlanan makale / yazılardaki bilimsel içerik ve fikirlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
-
- *It is a peer reviewed journal published in spring and autumn, twice a year, by Atatürk Research Center.*
 - *The official languages of the journal are Turkish and English. However, articles written in other languages, so long as the ratio of one-third in every issue is not exceeded, can be published pursuant to the decision of Board of Editors.*
 - *Texts and photos sent for the journal are not returned. The authors are responsible for the scientific contents and ideas in the articles / texts published in the journal.*
 - *Authors of the articles / texts published in the journal are paid a loyalty. Reviewers of the articles / texts published in the journal are paid a review fee.*

AAM Dergisinin Tarihi:

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi yayın hayatına 1984 yılında başlamıştır. Yayımlandığı tarihten itibaren 4 ayda bir olmak üzere Mart, Temmuz ve Kasım aylarında yılda üç (3) sayı olarak yayımlanmıştır. 2015 yılından itibaren ise Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanmaya devam etmektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) Komitesince 2016 yılı, 93. Sayısından (Bahar 2016) itibaren veri tabanına alınmaya uygun bulunarak TrDizin'de dizinlenmektedir. Ayrıca dergimiz SOBİAD (Sosyal Bilimler Atf Dizini) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından da dizinlenmektedir. Dergimizin tüm sayılarına Kurum web sayfamız ve DergiPark (TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Sistemleri) üzerinden ücretsiz olarak erişilebilmektedir.

History of the Journal of Atatürk Research Center

The Journal of Atatürk Research Center was first published in 1984. Since the date of its first publication, the journal has been published once in every 4 months, namely in March, July and November in three (3) issues each year. As of 2015, it continues to be published in two issues per year as Spring and Fall.

The Journal of Atatürk Research Center is indexed in TrDizin by the TÜBİTAK ULAKBİM Social and Humanities Database (SBVT) Committee, which is eligible to be included in the database from the 93th issue (Spring 2016). Our journal is also indexed by SOBİAD (Social Sciences Citation Index) and EBSCO Historical Abstracts. All the issues of our journal can be accessed free of charge through our Institution web site and DergiPark (TÜBİTAK ULAKBİM Journal Systems).

İLETİŞİM ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Ziyabey Cad. No: 19 Balgat- Çankaya / ANKARATel: (0312) 2856511-2855512
Fax: (0312)2855527
e-mail: dergi@atam.gov.tr
Web: <https://atamdergi.gov.tr> & <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd>

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

CİLT/VOLUME: XXXVII BAHAR/SPRING: 2021 SAYI/ISSUE: 103

Sahibi / Owner ve Editör / Publishing
Atatürk Araştırma Merkezi adına Başkan / *Owner on behalf of Atatürk Research Center*

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı - Ankara/TÜRKİYE

Yazı İşleri Müdürü / Journal Administrator

Hüseyin TOSUN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Editör Yardımcıları / Assistants of Editor

Orhan İSTANBUL

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Aynur YAVUZ AKENGİN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Halit Aytuğ TOKUR

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörü / English Editing

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi -Ankara/TÜRKİYE

İngilizce Dil Editör Yrd. / Assistant of English Editing

Aslı AKDOĞANBULUT İNSAN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Gamze BERKTİN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayati AKYOL

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE

Prof. Dr. Muhammed ARNAUT

World of Islamic Science and Technology University Amman/ÜRDÜN

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilimler - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim Halil EL-ALLAF

Musul Üniversitesi - Musul/IRAK

Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS

Jagiellonian University - POLONYA

Prof. Dr. Arshi KHAN

Aligarh Muslim University - HİNDİSTAN

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi- Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE

Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara - Roma/İTALYA

Prof. Dr. Musa QASIMLI

Milli İlimler Akademisi Bakü/AZERBAYCAN

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi - Çankırı/TÜRKİYE

Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ

Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim Fakültesi - Yozgat/TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR

Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi - Kırklareli/TÜRKİYE

Dr. Zeki ERASLAN

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Ankara/TÜRKİYE

HABERLEŞME / INFORMATION

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Ziyabey Caddesi Nu: 19 06520 Balgat / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 • Fax: (0 312) 285 55 27

e-mail: dergi@atam.gov.tr • web: http://www.atam.gov.tr

https://atamdergi.gov.tr & https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd

Basıldığı Yer: GİRİŞİM AJANS MATBAA TİC. LTD. ŞTİ. - Tel: 0 312 384 22 23

Basım Tarihi: Mayıs 2021 - Ankara

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Arshi KHAN
Prof. Dr. Cesar ROSS
Prof. Dr. Cengiz HAKOV
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Erden KAZHYBEK
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS
Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Husnija KAMBEROVIĆ
Prof. Dr. İbrahim Halil EL-ALLAF
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Kemal ÇELİK
Prof. Dr. Mahmut Ali EL-DAVUD
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Muhammed ARNAUT

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Recep ŞKRIYEL
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE
Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU
Prof. Dr. Uğur ÜNAL
Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV

Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA

Bedrettin KORO
Janos HOVARI

/ ADVISORY COMMITTEE

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı - Ankara/TÜRKİYE
Dumlupınar Üniversitesi - Kütahya/TÜRKİYE
Aligarh Muslim University - HİNDİSTAN
Santiago Üniversitesi - ŞİLİ
Sofya/BULGARİSTAN
Altınbaş Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
KAZAKİSTAN
Jagiellonian University - POLONYA
Dağıstan - RUSYA FEDERASYONU
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Kırıkkale Üniversitesi - Kırıkkale/TÜRKİYE
Saraybosna/BOSNA-HERSEK
Musul Üniversitesi - Musul/IRAK
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Başkent Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Arap Tarihçiler Birliği Üyesi - IRAK
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Muğla/TÜRKİYE
World of Islamic Science and Technology University
Amman/ÜRDÜN
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Erzincan Üniversitesi - Erzincan/TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Fırat Üniversitesi - Elazığ/TÜRKİYE
Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Novi Pazar Devlet Üniversitesi - SIRBİSTAN
Atatürk Üniversitesi - Erzurum/TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara - Roma/İTALYA
Princeton Üniversitesi - ABD
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Ankara/TÜRKİYE
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi -
Bakü/ AZERBAYCAN
Doğu Akdeniz Üniversitesi - Gazimağusa/KKTC
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi -
Bakü/ AZERBAYCAN
Tarih Bilimleri Uzmanı - KOSOVA
Budapeşte / MACARİSTAN

BU SAYININ HAKEMLERİ / ABRITRALS FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Ali SATAN
Prof. Dr. Bahri ATA
Prof. Dr. Cemal AVCI
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
Prof. Dr. Hüseyin KÖKSAL
Prof. Dr. Hüsnü ÖZLÜ
Prof. Dr. Kemal ARI
Prof. Dr. Mümtaz Ulvi KESER
Prof. Dr. Osman AKANDERE
Prof. Dr. Seymur AĞAZADE
Prof. Dr. Süleyman İNAN
Prof. Dr. Şerafettin Can ERDEM
Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN
Prof. Dr. Zehra ASLAN
Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT
Doç. Dr. Alev GÖZCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Emete GÖZÜGÜZELLİ
Dr. Yasemin TÜRKKAN TUNALI

Marmara Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi - Bolu/TÜRKİYE
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Milli Savunma Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Dokuz Eylül Üniversitesi - İzmir/TÜRKİYE
Girne Amerikan Üniversitesi - Girne/KKTC
Necmettin Erbakan Üniversitesi - Konya/TÜRKİYE
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi - Antalya/TÜRKİYE
Pamukkale Üniversitesi - Denizli/TÜRKİYE
Marmara Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Akdeniz Üniversitesi - Antalya/TÜRKİYE
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi - Rize/TÜRKİYE
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Dokuz Eylül Üniversitesi - İzmir/TÜRKİYE
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Cengiz MUTLU	Refet Paşa'nın TBMM Hükümeti Adına Yönetimi Devralmak İçin İstanbul'a Gelişi ve Faaliyetleri <i>Refet Pasha's Arrival and Activities in Istanbul to Take Over the Administration on Behalf of the TBMM Government</i> 1 DOI: 10.33419/aamd.926253
Mehmet GÜNDÜZ	İspanyol Gazetelerinde Türk Millî Mücadelesi ve Bu Dönemde Yaşanan Gelişmeler <i>In Spanish Newspapers Turkish National Struggle and Developments in This Process</i> 35 DOI: 10.33419/aamd.926430
Celil BOZKURT	Millî Mücadelede Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi <i>Bursa's Ulâma in the National Struggle: The Meeting of Loyalty to the Sultanate in Bursa During the Greek Occupation</i> 77 DOI: 10.33419/aamd.927027
Serkan TUNA	İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul Ziyaretleri (1923-1924) <i>Deputy of Istanbul and Inspector of the First Army Kazım Karabekir Pasha's Visits to Istanbul (1923- 1924)</i> 105 DOI: 10.33419/aamd.927032
Gönül Türkan DEMİR	1928 Muallim Almanağı ve Dönemin Eğitim Anlayışı <i>In 1928 Teacher Almanac and the Educational Approach of the Era</i> 143 DOI: 10.33419/aamd.927035

Ayşe ERYAMAN	Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kibrit İnhisarı (1924-1943) <i>An Example of Monopoly Applications in the First Years of the Republic: Match Monopoly (1924-1943) ..</i> 179 DOI: 10.33419/aamd.927037
Mehmet BALYEMEZ	İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs'ta Çıkarılan İkinci Rum İsyanı (18-19 Aralık 1954) <i>The Second Greek Cypriot's Riot in Cyprus in the British Period (18-19 December 1954).....</i> 217 DOI: 10.33419/aamd.927039
Mehmet KARAYAMAN	CHP Parti Müfettişlerinin Kaleminden Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi <i>The Democrat Party's Rise to Power According to the Party Inspectors' Reports of the Republican People's Party.....</i> 253 DOI: 10.33419/aamd.927040
Nadir YURTOĞLU	Demokrat Parti (DP) Dönemi'nde Pamuk Politikaları ve Dokuma Sanayisine Etkileri (1950-1960) <i>Cotton Policies in the Democratic Party (DP) Period and Their Effects on the Weaving Industry (1950-1960)</i> 293 DOI: 10.33419/aamd.927041
	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Yayın İlkeleri 337 <i>Publication Principles of the Journal of Atatürk Research Center</i> 343

REFET PAŞA'NIN TBMM HKMETİ ADINA YÖNETİMİ DEVRALMAK İÇİN İSTANBUL'A GELİŞİ VE FAALİYETLERİ*

CENGİZ MUTLU**

Z

Mudanya Mütarekesi'ne göre İstanbul ve Doğru Trakya'nın kademeli olarak boşaltılarak TBMM hkmetine devredilmesi kararlaŐtırılmıŐtı. Bu bağlamda mütarekenin ardından Ankara hkmeti tarafından Trakya'yı teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa'ya, aynı zamanda İstanbul'da Ankara hkmetini temsil etme yetkisi verilmişti. 19 Ekim 1922'de Gülnihal Vapuru'yla İstanbul'a gelen Refet Paşa coşkuyla karŐılanmıŐtır. Refet Paşa, İstanbul'un teslimi ve bu süreçte buradaki asayişin nasıl sağlanacağı hususunda İtilaf Devletleri temsilcileriyle önemli görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerde Mudanya Mütarekesi'nin uygulanması sırasındaki ihtilafların giderilmesi ve basında İtilaf Devletleri ve ordularının haysiyetini rencide edici ifadelerden sakınılması hususunda antlaşmaya varılmıŐtır. Gerek İstanbul halkının Refet Paşa'ya gösterdiği yoğun sevgi ve destek gösterileri, gerekse Refet Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetleri TBMM'de yanlış anlaŐılmalara neden olarak Refet Paşa'nın yetkilerini aştığı yönde yorumlanmış ve hakkında takrir verilmesine sebebiyet vermiŐtır. Fakat Başvekil Rauf Bey'in mebusları ikna eden konuŐmasından sonra söz konusu takrir reddedilmiştir. Refet Paşa, TBMM'nin İstanbul mebusu Adnan Bey'i İstanbul'a göndermesine kadar görevinde kalmıştır. Kendisi sonradan Doğru Trakya'yı İtilaf Devletleri'nden teslim almak ve burada bir askerî teşkilat kurmak üzere bölgeye

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sakarya/TÜRKİYE,
cengizmutlu@subu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1192-8528

gönderilmiştir. Bu arada Refet Paşa'nın bu süreçte İtilaf Devletleri temsilcileri ve TBMM ile olan ilişkileri Batı basını tarafından da ilgiyle takip edilmiştir. Lozan Antlaşması'ndan sonra Trakya Kumandanlığı'nın yerini Üçüncü Kolorduya bırakmasıyla birlikte Refet Paşa'nın vazifesi de son bulmuştur. Bu makalede TBMM tarafından İstanbul'u teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa'nın İtilaf Devletleri ve İstanbul hükûmeti temsilcileriyle yaptığı görüşmeler ve Trakya'daki faaliyetleri değerlendirilecektir. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ile TBMM Zabıt Cerideleri ve bazı süreli yayınlar ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Lozan Konferansı, Mudanya Mütarekesi, Refet Paşa, TBMM.

REFET PASHA'S ARRIVAL AND ACTIVITIES IN ISTANBUL TO TAKE OVER THE ADMINISTRATION ON BEHALF OF THE TBMM GOVERNMENT

ABSTRACT

According to the Mudanya Armistice, it was decided to evacuate Istanbul and East Thrace gradually and transfer them to the Government of the Grand National Assembly. In this context, after the armistice Refet Pasha, who was assigned by the Angora Government to take Thrace, was also given the authority to represent the Angora Government in Istanbul. Refet Pasha, who came to İstanbul on the Gülnihal Ferry on 19th October 1922, was greeted with enthusiasm. Refet Pasha held important meetings with the representatives of the Entente States regarding the delivery of Istanbul and how to ensure the order in this process. During the negotiations, a treaty was reached to resolve disputes during the implementation of the Mudanya Armistice and to avoid statements in the Press that offend the dignity of the Entente States and their armies. Both the intense displays of love and support shown by the people of Istanbul to Refet Pasha, and the activities of Refet Pasha in Istanbul, caused misunderstandings in the Parliament and were interpreted in the direction that Refet Pasha exceeded his powers and led to parliamentary question being given about him. But after a speech by Mr. Rauf, who convinced the deputies, the parliamentary question was rejected. Refet Pasha remained in his post until the Turkish Grand National Assembly sent Adnan Bey to İstanbul. He was later sent to the region to take East Thrace from the Entente States and establish a military organization there. In the meantime, Refet Pasha's relations with the representatives of the Entente States and the Turkish Grand National Assembly were followed with interest by the Western press. After the Treaty of Lausanne, the Thracian Command was replaced by the Third Corps, and Refet Pasha's mission ended. In this article, Refet Pasha, who was assigned by the Turkish Grand National Assembly to take over Istanbul, will evaluate his meetings with representatives of the Entente States and the Government of Istanbul and his activities in Thrace. In the study, Ottoman Archives, Republican Archive, Grand National Assembly of Turkey's diaries and some newspapers was mainly used.

Keywords: Grand National Assembly of Turkey, Lausanne Treaty, Mudanya Armistice, Istanbul, Refet Pasha.

GİRİŞ

Büyük Taarruz'un ardından Batılı devletler ilerleyen Türk ordusu ve Mustafa Kemal Paşa'nın ne yapacağı hakkında kuşku içinde beklemekteydi. Müttefikler, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul ve Edirne'yi alma niyetinde olduğuna inanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa basına verdiği demeçlerde bunları elde etmek için görüşmelere hazır olduğunu açıkça belirtmişti. Nitekim bir Amerikalı gazeteciye bir haftada İstanbul'u, oradan da Trakya'yı istirdada başlayacağını söylemişti. Musul'u istemesine rağmen Mezopotamya üzerinde bir iddiada bulunmuyordu. İngiltere'ye karşı değil Yunanlılarla savaştığını söylüyordu. Savaş için olduğu gibi barış için de planları olduğunu söyleyen Mustafa Kemal Paşa, bu planların Boğazlar'ın güvenliği için gereken garantileri de kapsadığını ifade etmekteydi. Fakat planları kabul edilmezse Yunanlılar Avrupa'da da kovalanacaktı. İngilizler Avrupa kıyısının savunulması için Fransız ve İtalyanlar'dan yardım alacaklarını umuyorlardı. Fakat Fransız ve İtalyan kamuoyu savaş aleyhtarıydı¹. 4 ve 7 Eylül'de Yunanlılar iki mütareke teklifinde bulunmuştu. İngilizler Çanakkale'ye yeni askerler getirmiş ve General Harrington Türk ordusunun tarafsız bölgeyi geçmesini istemediğini deklare etmişti. İngilizler Çanakkale'nin 15 km yakınına gelen Türk askeri ile karşılaştı. Türk birliklerine düşman ateş açmadıkça ateş açılmaması emri verildi. İngilizler gerek müttefikleri, gerek dominyonları ve gerekse Balkan devletlerinden Boğazlar'ın korunması hususunda yardım istedi. Amaç Türk ordusunun Avrupa'ya geçişini engellemektir. Fakat İngiliz politikası uğruna bu macera dolu çağrıya olumlu bir yanıt gelmemiştir. Müttefiklerin, Mustafa Kemal Paşa'dan tarafsız bölgeye

¹ İngiliz tarihçilerinden P. Wansittard, Türk ordusunun zaferi için Lord Kinross'un kalemıyla şunları söylemişti: "Sanki nakavt olmuş bir boksör, ringde tekrar ayağa kalkmış, rakibine sersemletici bir yumruk indirmiş, hakemi ipleri sürmüş ve ortadaki parayı da almış gitmişti." Churchill ise Türk zaferini daha renkli bir dille anlatmıştır: "Bir yandan Yunanlıların akılsızlığı, öte yandan müttefiklerin işi ağırdan almaları, aralarındaki uyuşmazlıklar, dalavereler şimdi Avrupa'nın üzerinde patlayan bu felaketi uzun zamandır hazırlamıştı. Sevres Anlaşması'nı imzalayanlar Yunan kalkanının arkasına saklanarak, hayallerini sürdürmek istemişlerdi. Şimdi de kalkan tuzla buz olmuştu... Türklerin daha üzerlerinde Hristiyan kanı tüterek, başıboş ve korkusuzca Avrupa'ya tekrar ayak basmaları, müttefikler için şerefsizliklerin en büyüğü demektir. Türkiye'deki zaferleri her yerdekenden kesin olmuş, galip gelmenin verdiği gücü, her yerden çok orada, olanca küstahlığıyla açığa vurmuşlardı. Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Filistin'de Selanik bataklıklarında uğruna binlerce insanın can verdiği zafer taçları, Müttefikler'in bunlar için harcadığı tümenler, erler, silahlar, paralar, başarılı bir savaşın bütün meyveleriyle birlikte utanç içinde yok olup gidiyordu." Bk. Lord Kinross, **Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, Çev. Necdet Sander, İstanbul 1996, s.389-390.

girilmemesi çağrısı tarafsız bölge tanınmayarak, Türk ordusunun yenik Yunan ordusunu takip ettiği gerekçesiyle reddedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa müttefiklerin Trakya dâhil tüm ülkeyi terk etmelerini, İzmir limanının 24 saat içinde boşaltılmasını istemiştir. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa Boğazlar konusunda görüşmeye hazırды. Paris'te toplanan müttefik konseyinde Fransız ve İtalyanlar İngilizleri yalnız bırakmıştır. 28 Eylül'de Franklin Bouillon'un İzmir'e gelip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesiyle Türk ordusunun Boğazlar'a doğru hareketi durduruldu. Mustafa Kemal Paşa ile General Harrington arasındaki telgraflarla Mudanya'da bir konferans toplanması ihtimali doğdu². TBMM tarafından Müttefiklere 3 Ekimde Mudanya'da görüşmelerin başlayabileceği bildirilmiştir.

Mudanya görüşmelerinde Türkiye'yi Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa başkanlığında bir kurul temsil etmişti. İngiltere, Fransa ve İtalya adına bu Devletlerin İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanları ve yardımcıları katılmıştı. Yunanistan adına General Mazarikis başkanlığında bir kurul bulunuyordu. Çetin tartışmalardan sonra sözleşme İsmet Paşa ve müttefik devletler temsilcilerince imzalanmıştır. Yunan temsilcisi ise, yetkisi olmadığını bildirerek, sözleşmeyi imzalamaktan kaçınmıştı. Antlaşmanın 14/15 Ekim gece yarısından başlayarak yürürlüğe girmesiyle Türk-Yunan savaşı da son bulmuştur. Mudanya Mütarekesi hükümlerine göre Yunan kuvvetleri, Adalar Denizi ağzından, Trakya ve Bulgaristan sınırının kesiştiği yer ve Meriç'in sol kıyısına kadar çekilecek, Cisri Mustafa Paşa'dan Kuleliburgaz'a kadar olan demiryolu üç müttefik devlet ve TBMM ve Yunan delegelerinden oluşacak karma bir komisyonca denetlenecek, Doğu Trakya Yunanlılarca boşaltılacak, TBMM memurlarıyla birlikte düzen ve güvenliğin sürdürülmesi için zorunluluk duyulan sayıda jandarma kuvveti bulunduracak ve kuvvetlerin toplamı sekiz bini geçmeyecek, Yunanlıların geri çekilmesiyle sivil yönetimin el değiştirmesi işlemi müttefikler arası kurulun yönetiminde yapılacak, Doğu Trakya'yı müttefik kuvvetleri işgal edecek, TBMM hükümeti yönetimi ve jandarması bir bölgede düzenli bir biçimde görev yapmaya başlar başlamaz müttefik kurulları ve kuvvetleri o bölgeden otuz günlük sürenin bitiminden önce çekilebilecek, TBMM hükümetinin kuvvetleri Çanakkale Boğazı ve İzmit'te belirlenen çizgiler üzerinde duracak, ayrıca TBMM hükümeti barış antlaşmasının onaylanmasına kadar Doğu Trakya'ya kuvvet

² Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984, s.341-343.

geçirmemeyi, orada bir ordu toplamamayı ve bulundurmamayı taahhüt etmişti³. TBMM, Doğu Trakya'nın teslim alınması ve orada Türk yönetiminin tesisi görevini Refet Paşa'ya verecekti. Mudanya Mütarekesiyle Türk-Yunan çatışmasına nihayet verilmişse de, İstanbul ve Boğazlar'da Türk egemenliği tam anlamıyla kurulamamıştır. Bu durum hiç kuşkusuz Mudanya Mütarekesi'nin TBMM açısından handikabıydı.

I. Refet Paşa'nın Ankara Hükûmeti Temsilci Olarak Seçilmesi

İstanbul'un idaresine TBMM tarafından el konulması üzerine İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcileri ile temas ve müzakereyi icap eden bir siyasi durum ortaya çıkmıştı. Mudanya Mütarekesi hükümleri gereği Doğu Trakya'yı TBMM adına teslim almak üzere Başkumandanlık tarafından ordu kumandanlarından İzmir Mebusu Mirliva Refet Paşa'nın görevlendirilmesi icra vekilleri heyetinin 9 Ekim 1922 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır⁴. 14 Ekim 1922'de Refet Paşa, Trakya'ya tayin edilecek mülki ve diğer memurların işleriyle ve mali meselelerin tanzimi için hükûmetle görüşmek üzere Ankara'ya hareket etmiştir⁵. Refet Paşa'nın vazifesinin belirlenmesi amacıyla icra vekilleri heyeti toplanmıştır. Refet Paşa'nın bir taraftan Trakya'nın teslimi için generallerle müzakereyi idare etmesi, diğer taraftan yeni siyasi durum gereği İtilaf Devletleri temsilcileri ile TBMM hükûmeti ve başkumandanlık adına müzakerelerde bulunması istenilmiştir. Aynı zamanda İstanbul'da millî hükûmetin tüm kanunları ile otoritesinin tesisini kontrol etme vazifesini de deruhte edecekti⁶. Aynı toplantıda Refet Paşa'nın devir teslim muamelatına ait hususlarda tam yetkili oluşu, asayiş ve inzibatın süratle tesisi için tedbirler alması ve bölge valisinin Refet Paşa'nın emrinde olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Refet Paşa'nın görevlendirildiğinin İtilaf Devletleri temsilcilerine bildirilmesi karar altına alınmıştı⁷.

Refet Paşa'nın İstanbul'a gidecek heyetin başı olarak seçilmesi üzerine padişaha hitap meselesi mevzubahis olmuştur. 16 Ekim 1922 günü Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ve Refet Paşa trenle Bursa'ya gitmekteydi.

³ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945) I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.61-66.

⁴ BCA, 30-18-1-1 / 5-30-15 lef 1.

⁵ BCA, 30-10-0-0 / 204-392-24.

⁶ BCA, 30-18-1-1 / 6-34-18.

⁷ BCA, 30-18-1-1 / 5-30-15 lef 2; BOA, fon. HR.İM, yer. 61/34.

Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'den Refet Paşa'nın padişaha ne diye hitap etmesi gerektiği hakkında fikrini sormuştur. Halife olarak hitap etmesi üzerine ikili arasında şu diyalog geçmiştir: “Yalnız halife demesi muvafıktır dedim. Aksi hâlde Millet Meclisinin ve hükûmetin vaziyetini tehlikeye koyarız... Muvafık buldular⁸.” 19 Ekim 1922'de Refet Paşa Gülnihal Vapuru ile Mudanya'dan hareket etmiştir.

II. Refet Paşa'nın İstanbul'da Karşılması

İstanbul'daki İtilaf Devletleri komiserliğinden Ankara hükûmetinin İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'e bir yazı gelmiştir. Refet Paşa'nın 200 jandarma eşliğinde İstanbul'a geleceği bilgisinin kendilerine geldiğini ifade eden İtilaf Devletleri komiserliği, Refet Paşa'nın komiserlikte güzel bir şekilde karşılanacağını altını çizmekteydi⁹.

TBMM tarafından Trakya'nın teslimiyle görevlendirilen Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi dönemin gazetelerince sabırsızlıkla beklenilmekteydi. Refet Paşa ve maiyetini İstanbul'a götürmek için Gülnihal Vapuru Mudanya'ya hareket etmişti. TBMM tarafından Trakya'ya vali tayin edilen Gelibolu Mebusu Şakir Bey, Trakya Müdafa-i Hukuk Cemiyeti azasından Galip Bahtiyar ve Hilal-i Ahmer'den Macid Beyler Refet Paşa'yı karşılamak için Mudanya'ya hareket etmiştir. Refet Paşa'nın maiyetinde Trakya'ya gönderilecek yüz nefer jandarma da bulunmaktaydı. İstanbul halkı İstanbul'a girecek muzaffer Türk ordusunun kumandanını karşılamak için hazırlanmıştır. Her tarafta taklar inşa edildiği gibi, Kabataş ve Beşiktaş iskeleleri baştan başa donatılmıştı. Kabataş'ta karşılanması beklenen Refet Paşa'nın, Tophane-Sirkeci-Ayasofya-Beyazıt yoluyla Fatih Camii'ne gitmesi ve Fatih Sultan Mehmet'in kabrini ziyareti beklenilmekteydi. Divanyolu'nda kendisi için Şark Mahfili, karargâhındaki zabitler için Mahmudiye Oteli tahsis edilmişti. İstanbul'daki tüm resmî mekteplerdeki öğrencilerin Paşa'nın geçeceği güzergâhta hazır bulunması ve polislerin de güzergâh boyunca güvenlik tedbirlerini alması kararlaştırılmıştı¹⁰. Refet Paşa'nın bindiği Gülnihal

⁸ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

⁹ **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 61/35, lef 1. Refet Paşa'nın İstanbul'a girişinde onu coşkuyla karşılayanlar arasında Askerî Tıbbiye öğrencileri de bulunuyordu. Bu konuda bk. Alev Gözcü, “Refet Paşa'nın İstanbul'a Girişi ve Tıbbiyelilerce Karşılması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 34, Nisan 2015, s.49-60.

¹⁰ **İkdam**, 19 Teşrin-i evvel 1922.

Vapurunu adalar açıklarında İngiliz kontrol gemisi karşılamıştır. Refet Paşa, karargâh muhafız bölüğünün karaya çıkarılması için umumi karargâhtan emir alınmasına gerek olduğunu bilse de, tüm karargâh heyeti ve muhafız efradının karaya çıkarılması için emir vermiştir. Refet Paşa, padişah ve veliaht namına karşılamada bulunan zevatın tebriklerini hilafet adına, oradaki sadrazam ve diğer nazırlar adına gelen zevatın tebriklerini ise şahsi olarak kabul etmiştir. Refet Paşa, temsilcisi olduğu TBMM hükûmetinin İstanbul'da herhangi bir hükûmet tanımamakta olduğunu kati surette beyan etmiştir¹¹.

19 Ekim 1922 günü İstanbul'a halkın büyük tezahüratı eşliğinde çıkan Refet Paşa için tüm sokaklar kırmızı beyaza boyanmıştı. Fatih'ten Kabataş'a kadar tüm yollarda halk Refet Paşa'yı beklemekteydi. Gülnihal Vapurunun İstanbul'a girişini Amerikan ve İspanyol gemileri selamlamışlardı. Ahalinin alkışları altında bir istimbotla Kabataş'a çıkan Refet Paşa'yı karşılayanlar arasında matbuat cemiyeti reisi katib-i umumisi ve idare müdürü, ahali adına belediye azasından Tefvik Paşa, Murat Bey, Hilmi Bey, Ethem İsmail Bey, Şeyh Sadık Efendi, zat-ı şahane adına Yaver Binbaşı Nuri, sadrazam adına Binbaşı Selahaddin, veliaht adına Binbaşı Remzi, Hariciye Nezareti adına Naci, Harbiye Nezareti adına Miralay Kazım, Erkan-ı Harbiye Umumiye reisi adına Kaymakam Osman Nuri Beylerle, merkez kumandanı Fevzi, jandarma kumandanı Ali Kemal Paşalar, Şehzade Abdülhalim Efendi adına yaver Ekrem, Ömer Hilmi Efendi adına yaver Hilmi Bey ve diğer zevat bulunmuşlardı. Omuzlar üzerinde arabaya kadar götürülen Refet Paşa ayakta ahaliyi selamlamıştı¹². İstanbul halkının Refet Paşa ve Türk jandarmalarına gösterdiği fevkalade tezahürata sinirlenen İngilizler tayyarelerini halkın üzerinden uçurmuşlardı. Oysaki altı tayyarenin toplanan kalabalığı tacizi, halkın İngilizlere olan husumetini arttırmıştır. Bu arada Refet Paşa'ya yapılan tezahürat esnasında ahaliden birçokları "Kahrolsun Yıldızdaki Herif" diye bağırılmışlardı. İngilizler ilk etapta bahaneler bularak Türk jandarmalarının vapurdan çıkmasını önlemişti. Bunun üzerine esnaf cemiyetleri özel heyet kurmak suretiyle istimbotlarla jandarmaya yemek taşımışlardı¹³. Padişah, veliaht ve yaverini göndererek Refet Paşa'ya "hoş geldin demekten utanmıyordu". Bu arada İstanbul'daki Dâhiliye Nazırı Refet Paşa'yı karşılayanlar arasındaydı. Paşa haklı olarak kendisine "Nezaketinize teşekkür

¹¹ BCA, 030, 10, 204, 392, 25.

¹² İkdâm, 20 Teşrin-i evvel 1338.

¹³ Fethi Tevettoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara 1971, s.80.

ederim. Fakat hükûmetim İstanbul'da bir Dâhiliye Nazırı bulunduğunu kabul etmiyor” demişti. Gerek padişah, gerek İstanbul hükûmeti kazanılan zaferden ve olaylardan haberleri yokmuş gibi davranıyorlardı. Diğer yandan İngilizlerle gizli ilişki ve entrikalarını devam ettiriyorlardı¹⁴.

Refet Paşa ile karaya çıkan maiyeti ise, Cemil Cahid, Yaver Hikmet ve Rifat, Erkan-ı Harp Binbaşısı İzzet, Mithat, Piyade Binbaşısı Nazmi, Mülazım Kâşif ve Fuad, Mülazım Hulusi Beylerden ibaretti. Otomobillere binen Refet Paşa heyeti, Galata Köprüsü'nden Sirkeci-Ayasofya yolunu takip ederek bayraklarla donanmış tramvay yolu üzerinde Refet Paşa'nın ikametine ayrılan Şark Mahfiline gelmiştir. Şark Mahfili önünde kesilen iki kurban Darü'leytama gönderilmiştir. Sultanahmet Meydanı'na ise binlerce İstanbullu toplanmıştı. Sultan Ahmet Meydanı'nda parkın girişine büyük bir zafer takı yapılmıştı. İki de kurbanın kesildiği zafer takının altından geçerken kendisine konfetiler atılan ve doğal olarak duyulanan Refet Paşa'yı, takım iki tarafında yeniçeri askerî kıyafetinde iki asker ve polis selamlamıştı. Parkın girişindeki mehterhane ise İzmir Marşı'nı icra etmekteydi. Tüm ev ve dükkânların bayraklarla donatıldığı Beyazıt'ta da büyük bir tak dikkat çekmekteydi. Şehzadebaşı, Saraçhane ve Fatih'te de taklar inşa edilmişti. Fatih Camii'nin yakınında inşa edilen bir takta, “haksızlık önünde boyun eğmeyen kahramanlar hoş geldiniz” ibaresi yazılıydı. Fatih Camii'nin her tarafını dolduran talebe Refet Paşa'yı selamlarken burada da kurbanlar kesilmiş, İstanbul Polisi ise nizamı sağlamıştır¹⁵.

III. Refet Paşa'nın Yetimler Yurdunu Ziyareti ve Onuruna Verilen Ziyafet

Refet Paşa Çağlayan'daki yetimler yurdunu ziyaretinde bir nutuk irat etmişti. Yetimlere yönelik hislerini her fırsatta dile getiren ve zaferi yetimlere ithaf eden Refet Paşa, milletin kurtuluşunun yetimlere bağlı olduğunu söylemişti. Acı günlerin en büyük ıstıraplarını yüklenenlerin çocuklar olduğunu ve vatan savunması sırasında yetim kaldıklarını hatırlatan Refet Paşa, yaşananların çocuk kalbinin duyabileceği en acı hisler olduğunu ifade etmişti. Fakat yaşananların karşılığında çocuklar anavatani kazanmıştı. Refet

¹⁴ **Kılıç Ali'nin Anıları**, Der. Hulusi Turgut, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005, s.183.

¹⁵ **İkdam**, 20 Teşrin-i evvel 1338.

Paşa sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: “Babalarınızın bol bol aktığı saf, necip, mübarek Türk kanı bugün tek mil yaşayan bu millete idi. Bir vatan, her bir vatan müstakil bir vatan, şanlı bir ana kazandırdı. Yavrularım bugün bu vatana eli silah tutabilecek ne kadar insan kalmış ise onlar sizin önünüzde şükran borçlarıyla eğilmelidir. Çünkü onların vatana karşı veremediği kan borcunu sizin babalarınız verdi. Bugün vatanda ne kadar Türk ve Müslüman varsa hür ve müstakil kim nefes alıyorsa bunların hepsi sizin önünüzde şükranla eğilmelidir. Çünkü bu hakkı babalarınızdan tevarüs ettiniz.” Refet Paşa’ya göre, hür vatan şayet harap olmuşsa kıymetini kaybetmiş demektir. Hürriyet ve istiklali muhafaza etmek için vatanın mamur olması gerekiyordu. Yurda geldiğinde irfan ve nur saçan yeni bir ordunun hazırlandığını söyleyen Refet Paşa, bu ordunun diğer ordulardan önce vatanın karanlık köşelerine ışık saçacağını ifade etmişti. Refet Paşa, gençliğin geleceğinden emin olduğunu bir kez daha teyit ettiğinin altını çizmiştir. O gece gördüklerini tüm milletin görmesi hâlinde imanlarının binlerce kez daha artacağına vurgu yapan Refet Paşa’ya göre, yetimler yurdunun güçlendirilmesi ve vatanın her köşesine yaygınlaştırılması için herkesin elinden geleni yapması bir borçtu. İstanbul halkı ise yurttan tam anlamıyla haberdar olsaydı yurttan barınan yetimlerin sayısı elbette artacaktı. Refet Paşa’nın en büyük temennilerinden biri sesini tüm İstanbul halkının duymasaydı. Refet Paşa ayrıca müesseseyi o hâle getiren Selahaddin Bey’e teşekkür etmiştir. Refet Paşa, memleketin gelecekteki saadeti için yurttan alınacak feyzin her tarafa yayılmasını istemiştir. Refet Paşa gece Fatih Belediyesinde şehirdeki millî cemiyetler tarafından şerefine verilen ziyafete katılmıştır. Ziyafete şehirdeki tüm esnaf gruplarından ikişer kişi katılmıştır. Ziyafete Edirne Valisi Şakir Bey, Edirne mebuslarından Şeref ve Faik Beyler, Polis Umum Müdürü Esad Bey de davet edilmişlerdi. Refet Paşa’nın ertesi gün bazı ayan üyeleri ve gazetecilerle görüşmesi planlanmıştır. Bu arada Sirkeci’de Ahmet Cevdet saraciye ticarethanesi tarafından Refet Paşa’ya altın yaldızlı bir manevra kayışı takdim edilmiştir¹⁶.

IV. Refet Paşa’nın İstanbul’daki Faaliyetleri ve İtilaf Devletleri Komiserleri İle İlişkileri

Refet Paşa İstanbul’dayken “TBMM hükûmeti ve Başkumandanlık Fevkalade Mümessili Refet” unvanını kullanmıştır. Refet Paşa, İstanbul’daki

¹⁶ **Vakit**, 24 Teşrin-i Evvel 1922.

fetva işlerinin vilayet adına bir müftü seçilene dek fetva eminin vekâletle vazifesine devam etmesine karar vermiştir¹⁷.

İstanbul'dayken Refet Paşa Petit Parisien Gazetesi İstanbul muhabirine bir beyanat vermiştir. Muhabir, Rum ve Ermenilere karşı Anadolu'da uygulanmakta olan tedbirlerin Trakya'da da tatbik edileceği, daha açık bir ifadeyle silah taşıyabilecek erkeklerin garnizonlarda toplanacağı ve Türkiye'ye ihanet edenlerin cezalandırılacağına dair Şakir Bey'in demecine atfen bir gazetede haberin doğru olup olmadığını sormuştu. Refet Paşa ise hükûmetin kanunlarının din ve mezhep ayrımı yapmaksızın tüm tebaayı kapsadığını, Trakya'da çok az Rum kalacağını ve bunlar açısından endişeye mahal olmadığını söylemiştir. Muhabirin harp esiri kimsenin olup olmadığı yönündeki çıkışına Refet Paşa tüm iddiaları propaganda olarak nitelemiştir. Refet Paşa Rumlar ile ilgili sözlerini, "Trakya'da kalacak pek az Rum mazi ile değil fakat istikbal ile meşgul olmak istediğimizi göstermek için bize fırsat bahş olacaktır." şeklinde bitirmişti. Muhabir, Trakya'ya jandarma adı altında müttefiklere hücum edebilecek bir milis kuvveti teşkil etmek üzere zabıt ve küçük zabıt gönderildiği istihbaratının alındığını ifade etmiştir. Muhabirin sözlerini iftira olarak niteleyen Refet Paşa, maiyetinde ancak görevlerini ifa edebilecek kadar zabıt olduğunu, bahsedilen niyetin gerçekleştirilmesi için çok daha az zabite ihtiyaç hasıl olacağını söylemiştir. Ayrıca Refet Paşa memlekette herkesin askerlik yaptığını ve her tarafta binlerce ihtiyat zabiti bulunduğunu hatırlatmıştır. Zira Ankara hükûmetinin gizli bir gündemi olsa bu tür manevralara teşebbüs dahi etmezdi. Refet Paşa ayrıca cephe kumandanı olsa da Trakya'da muharip ordu kumandanı olmadığını ve İstanbul'a sulha delalet eden jandarmalarla girdiğini hatırlatmıştır. Muhabir gazetesine Refet Paşa'nın İstanbul'a geldiği andan itibaren ahaliye Anadolu'daki idare tarzı hakkında birçok nutuk attığını yazmıştır. Muhabir Paşa'nın nutuklarından birinde güya cumhuriyet için mütefessih idare ifadesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Muhabirin, bu nitelemenin Anadolu ile ilişkide bulunan Fransa ve Rusya Cumhuriyetleri'nden hangisinde tatbik edildiğini sorması üzerine Refet Paşa şiddetle tepki vermiştir. Refet Paşa gazetelerin beyanatını harfiyen yayınlamayıp bir kısmını aldıklarından meramının yanlış aksettirildiğini ifade etmiştir. Zira Refet Paşa cumhuriyet için "mütefessih" değil "kıymetten düşmüş" demişti. Refet Paşa'ya göre her adım ilerlemeye dönük olduğundan geride kalan her şey eskimiş telakki edilmeliydi. Fakat Refet Paşa, Fransa'nın

¹⁷ BCA, 30-10-0-0 / 204-393-9.

tatbik ettiği cumhuriyet usulünün eskiyerek kıymetten düşmesi hususunda kesin bir ifade vermekten kaçınmıştır. Refet Paşa'ya göre Türkiye, cumhuriyet yönetiminden daha gelişmiş, saf bir demokrasi idaresi tesis etmek istemişti. Ayrıca, Fransızların yasamaya dair usulleri ile Türkiye'deki usul arasındaki fark, Fransa'da bir cumhurbaşkanı varken Türkiye'deki halife hükümet reisi olabilmekteydi. Fransa'da bir de kanun vaz'etme kuvveti olan parlamentonun varlığına işaret eden Refet Paşa, Türkiye'deki parlamentonun hem icra kuvvetine, hem de yasama kuvvetine sahip olduğunu belirtmiştir. Paşa, Türkiye'deki icra heyeti üyelerinin, sürekli toplantıda bulunan milletin vekillerinin ne yaptıklarını kontrol ettiklerini ve millî meclisin vereceği direktifler dahilinde hareket edebildiklerini öne sürmüştür. Fransa'da ise kabinenin mesuliyetine önem verilmekteydi. Türkiye'de ise yapılan hatalardan sonra mesul aranmamaktaydı. Refet Paşa, bilakis her türlü teşebbüs ve kararı millî meclise bırakmak suretiyle icra kuvveti üyelerinin hata yapmalarının önüne geçilmek istenildiğini sözlerine eklemiştir. Bu yüzden Refet Paşa, Fransız cumhuriyet usulünü Türkiye'deki usulden eskimiş görmekteydi¹⁸.

12

İstanbul'da iken Refet Paşa'ya Ekim ayında imzasız bir mektup gelmiştir. Mektupta, Britanya'nın iç ve dış sebeplerle Mustafa Kemal Paşa ile savaşıma karar verdiği, çete savaşına karşı olduğu, güçlü bir şekilde savaş hazırlıklarına başladığı ve Greklerden askerlerini Doğu Trakya'da organize etmeleri için istekte buldukları bildirilmekteydi. Mektuba göre, İngilizler Amerikan kamuoyunun desteğini sağlamaya çalışırken yerel komitelerce savaş şimdiden başlatılmıştı. Ayrıca İngilizlerin savaş planlarında Mustafa Kemal Paşa'yı Boğazlar'ın diğer tarafına çekme düşüncesi vardı. Bu durum Lord Curzon'un Fransız ve İtalyanlara ilettiği notu da teyit etmekteydi. Bu havadisın vakit geçirilmeksizin Ankara'ya iletilmesi tavsiye edilmekteydi¹⁹. Ankara'ya ulaşan mektuptan Ankara'da o dönemde temaslarda bulunan Amiral C. Chester'ın haberdar edilmemesine karar verilmiştir²⁰.

İstanbul'dan İtilaf Devletleri kuvvetlerinin çekilmesi hakkındaki hariciye vekâleti notasına gizli cevap gelmişti. Ankara hükümeti adına İstanbul vilayeti posta telgraf müdürlüğüne getirilen zatı, mümessiller kabul etmeyerek

¹⁸ **Vakit**, 26 Teşrin-i evvel 1922. Ermeni Patriği Zaven Efendi Refet Paşa'yı ziyaretle bağlılığını arz etmiştir. Bk. **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 13/98.

¹⁹ **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 61/24, lef 1.

²⁰ **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 61/24, lef 2.

vazifeden men etmişlerdi. Asayişten doğrudan doğruya İtilaf Devletleri mesul olduğundan memleketin asayişine müdahaleden Türk memurlar istisna edilmiştir. Sulh konferansı sonuna kadar işgalin devam edeceği kati surette mümessiller tarafından tebliğ edildiği haberi Ankara'ya ulaşmıştır. Diğer taraftan da Refet Paşa, TBMM adına memurlar tayin ettiği gibi açıkta kalan nezaret müstahdemi ve memurlarının maaşlarının da verileceği yolunda teminat vermiştir²¹.

Refet Paşa 4 Ekim 1922'de müttefik generalleri ile bir toplantı yapmıştır. Refet Paşa Ankara'ya, Gelibolu meselesi hakkında İngiliz generali Harington'un komisyonlara bilgi ve yazılı bir nota verdiğini bildirmekteydi. Toplantıda, müttefik generallerinin notasına cevaben Mudanya Mütarekesi'yle çizilen sınırların dışına Ankara hükûmetinin ordu geçirmemek suretiyle riayet ettiği, ayrıca buna istinaden Gelibolu yarımadası üzerinde kayıtsız şartsız TBMM hükûmeti mülki idaresi tesisi kurulduğu hatırlatılmıştır. Herhangi bir mntıkada müttefik kontrolü altında bir mülki idare tesisi isteğinin ancak Ankara'dan alınacak bir emir üzerine gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır. O tarihte müttefik ordularının

²¹ **BCA**, 30-10-0-0 / 5-29-4. Refet Paşa'nın İstanbul'daki memurlar için takip ettiği hareket tarzı Ankara'da Meclis'in oturumlarında tartışmalara sebebiyet vermiştir. Nitekim gizli oturumlardan birinde Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey, İstanbul'daki beş altı bin memurun nasıl yetiştirildiğini bildiğini ve rahat bir ortamda çalıştıklarını söylerken İstiklal Mahkemeleri üyelerinin çalıştığı zor ortamlara işaret etmiştir. Ziya Hurşit Bey sözlerini şöyle sürdürmüştü: "Türkiye hükûmeti Anadolu'dan kuvvetini alan Türk hükûmeti, o zamanın usullerine göre kurun-ı vustada her devletin olduğu gibi, padişahları da beraber olduğu hâlde, her tarafa doğru istila kuvvetleri kurdukları zaman ta Viyanalara kadar varıyorlardı. Bunlar kuvvetini hep Anadolu'dan alıyorlardı. Bu suretle birçok yerlere malik olduk. Fakat idarede yanıldık ve imparatorluk çabuk yıkıldı. Çünkü Anadolu'yu mütemediyen ezdik, diğer tarafları büyüttük. Biz müstemlekat idaresinin aksini şey ettik. Yerliyi daima ezdik. Bu böyledir. Tarih bunu ispat eder. İşte bu suretle bir memurin sınıfı türedi. Bunları araştırarak olursak falan paşa, nihayet saraya iç oğlanlara kadar gider." İstanbul'daki memurlar arasında işinin ehli olanların tespit edilip ayrılması taraftarı olduğunu dile getiren Hurşit Bey, İstanbul memurlarına fazla maaş verilmesine karşı olduğunu, kendini kirletmemiş memurların istihdam edilmesinden yana olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, açıkta kalacak memurların Anadolu'da muallimlik ve arzuhâlcilik yapmaları uygundu. Ziya Hurşit Bey, İstanbul gümrüklerinin indirilmesi meselesinde ise İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey'i eleştirmekten geri kalmamıştır. Trabzon-Rize'de ekmeğin okkasının 35 kuruş olduğunu ve indirilmesi gereğini dile getirdiğinde eleştirilere maruz kaldığını hatırlatan Ziya Hurşit Bey, Anadolu buğdayının satılmasını ehven görmekteydi. Tren yollarının açılmasından dolayı İstanbulluların fazla para vererek Anadolu buğdayını tüketmesini salık veren Ziya Hurşit Bey, Türk buğdayının Amerikan rekabetine açılmaması taraftarıydı. Bk. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, İ:136, 11.11.1338, Cilt: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985, s.1027-1028.

bulunduğu Kocaeli ve İstanbul kısmının usul ve idaresi meselesi Türkiye'nin dahili işlerinden addedilmiştir. Refet Paşa, buna müttefikler tarafından müdahale edilmeyeceğini ve notadaki mevcut kaydın memnuniyetle kabul edildiğini bildirmiştir. Notada, müttefik ordularının bulunduğu mıntıkada bunların mevcudiyetlerinin gerektirdiği hususlara riayet edilmekle beraber, orduların mevcudiyetinin hiçbir zaman kontrol mahiyeti kazanamayacağı ilave edilmişti. Fransız generali Charpi kontrol kelimesinden Refet Paşa'nın kuşkulandığını serdetmiştir. Hâlbuki Gelibolu'da Yunan ordusu zamanında aynı kontrolün mevcut olduğu ve bunun hiçbir zaman mahalli hükûmetle ilgili olmadığı hatırlatılmıştı. Kontrol kaydının suistimaline karşı tercüman bulundurulduğu ve müttefik kuvvetlerin mahalli mülki memurlar ile tam bir uyum içinde bulunacakları beyan edilmişti. Charpi'nin çıkışına cevaben Refet Paşa, tamamen müstakil bir hükûmet idaresinin tam bir kontrole tabi olmayacağını, müttefik işgal ordusunun mevcudiyeti ve emniyeti noktasından alakadar olabileceklerini söylemiştir. Esasen dünya kamuoyuna yönelik, müttefik kuvvet ve heyetlerinin adı geçen mıntikalarda yalnız başlangıçta manevi bir kontrol mahiyetine sahip olduğu, maddi ve idari kontrolün hiçbir suretle uygulanmayacağı mesajı verilmişti. Harington, TBMM hükûmetinin üç yıllık mesaisinde olduğu gibi Trakya'da da başarılı olacağından emin olduğunu beyan etmiştir. Harington'a göre, müzakereler esnasında sadece Gelibolu'da bulunacak Türk mülki memurları ile müttefikler arasında temas ve irtibatı kolaylaştırmak üzere, Gelibolu'daki Türk karargâhında ayrıca bir irtibat zabiti bulunmalıydı. Ayrıca Harington, İstanbul ve Ankara hükûmetleri birleşip birleşik bir idare tesis ederlerse işgal mıntıklarında özellikle İstanbul'da müttefikler ile olan ilişkilerin nasıl olacağını sormuştur²². Harington'un sorusuna cevaben Refet Paşa Türkiye'nin teslimiyle görevli olduğu için Ankara'dan yetkisi haricinde hiçbir talimat almadığına vurgu yapmıştır. Refet Paşa ayrıca, İstanbul hükûmetinin sulh konferansı hakkındaki malum hareketi üzerine TBMM'nin aldığı kararları tebliğ ettiğini ve gazetelerde yayımlanan kararlara uygun olarak İstanbul'daki tüm memurların vatanperver hissiyat ve hukuklarını çiğnemenen vazifelerine son verildiğini belirtmiştir²³.

Görüşmenin ardından 6 Ekim 1922'de müttefik generalleri Harington, Charpi, Montbelli Refet Paşa'ya bir nota verdiler. Notada Mudanya

²² BCA, 30-18-1-1 / 6-35-5, lef 5.

²³ BCA, 30-18-1-1 / 6-35-5, lef 6.

Mütarekesi'nin 12. maddesine göre, Ankara hükûmetinin sulh konferansının kararına kadar uyacağını taahhüt ettiği müttefik işgalinde bulunan sahada mülki idare ve jandarma bulundurma hakkının uygulanmasındaki tarza iştirak edilemeyeceği belirtilmiştir. Müttefik generallerine göre, adı geçen maddenin askerî kıtaların mevcudiyetine dair Ankara'nın fikri mevcut olmadığı gibi, Mudanya Mütarekesi'nin maksadına da aykırıydı. Bu cümleden 12. madde ile sınırı çizilen mıntıkalar müttefik işgalinde buldukça müttefik kontrolü altında kalmalıydı. Ayrıca, Doğu Trakya'nın aksamına dâhil olan Gelibolu Yarımadası 20 Ekim'de Yunanlılardan tahliye edilmiş bulunacak ve bu tarihten itibaren orada yeni bir idarenin tesisi lazım gelecekti. Müttefikler, Gelibolu Yarımadası'nda müttefik kontrolünde Türk mülki idaresi ve sınırlı Jandarma bulundurulmasına karışmayacaklardı. Bununla beraber Jandarmanın sayısına TBMM temsilcisi ve müttefikler karar verecekti. Çanakkale'de müttefik kontrolü altında Türk idaresi ve sınırlı jandarma bulundurulacaktı. Jandarmanın sayısını yine müttefikler ve TBMM temsilcisi belirleyecekti. Şile, Darıca ve İstanbul'un idaresi meselesinde ise müttefik generalleri, İstanbul hükûmeti ile Ankara hükûmeti arasında kararlaştırılacak bir idare usulüne itiraz etmemekle birlikte, müttefik işgalindeki sahalarda teşkil edilecek bir idarenin müttefik kontrolü altında olması hususunda ısrar edeceklerdi²⁴.

Ertesi gün Ankara'da İcra Vekilleri Heyetinden müttefik generallerine verilmek üzere Refet Paşa'ya karşı nota gönderilmiştir. Ankara'nın notasında, 16 Mart 1920'deki müttefiklerin İstanbul'u işgalinin Türkiye'nin istiklaline son verme amacını taşıdığı ve işgali TBMM'nin protesto ettiği hatırlatılmıştır. İstanbul'daki sabık hükûmetin galeyana millî karşısında hiçbir meşru yetkiye dayanmayan yapıya büründüğünü ortaya koyan notada, İstanbul hükûmetinin idari işlerinden el çektirilmeye mecbur bırakılmasından ötürü İstanbul ve Çanakkale'de TBMM hükûmetinin fiilen tesis edildiğine dikkatler çekilmiştir. TBMM hükûmeti İstanbul ve Çanakkale'de üzerine yüklenen vazifelerden kaçamazdı. Öteden beri millî istiklal için mücadele edildiğinin hatırlatıldığı notada, ecnebi müdahalesini tanımamakta temayüz eden Ankara'daki millî hükûmetin idarede ecnebi bir kontrol kabul etmeyi "şiar-ı istiklâlle gayri kabil-i telif" addettiği deklare edilmiştir. Notada Mudanya Mütarekesi'nin 6. maddesine göre, Trakya'nın tüm kısımlarında TBMM hükûmetinin tesis edileceği ve kurulacak idarenin herhangi bir kontrole tabi olacağına dair bir

²⁴ BCA, 30-18-1-1 / 6-35-5, lef 7.

kayıt olmadığı hatırlatılmıştır. Mudanya Mütarekesi'nin 11 ve 12. maddeleri, TBMM hükûmeti askerlerinin belirlenen hatlar üzerinde yerleşerek sulh konferansının açılmasını, antlaşma müddetince tecavüz edilmemesini ve müttefik kıtalarının Mudanya Mütarekesi'nin akdedildiği tarihte buldukları arazide kalmalarını içermektedir. Ayrıca notada bu arazi sınırlarına TBMM hükûmetinin sulh konferansı kararına kadar riayet etmek hususundaki taahhüdüne sadık kalacağı vurgulanmıştır. Bu yüzden herhangi bir müttefik kontrolü reddedilmiştir²⁵.

22 Kasım'da Refet Paşa ile müttefik generalleri arasındaki İtilaf polisleri hakkındaki görüşmeler çıkmaza girmişti. Fakat Refet Paşa'nın son sözünü söylediği konu, İtilaf Devletleri vatandaşlarını gözetmekle görevli müttefik polislerinin hakları ile ilgiliydi. Refet Paşa Grek ve Rusları müttefik vatandaşı olarak tanımayacağını ilan etmiş ve Türkiye'nin Yunanistan'la savaştığını hatırlatmıştır. Refet Paşa'ya göre, Yunan yüksek komiserinin İstanbul'da yapacak bir işi yoktu. Müttefik görüşünde ısrar eden General Harington ise mutabık kalınan konuların uygulanması ve çözümsüz olanların ise ileriye bırakılması konusunda ısrar etmiştir. Anlaşmaya varılan herhangi bir konunun hemen uygulanmasını isteyen Harington, Refet Paşa'nın müttefiklerin İstanbul'daki durumunu bozmak için sergilediği çabayı eleştirmiştir. Başkumandan olan Harington, Refet Paşa'nın kendi görevlerini dumura uğratmasını istememektedir. Greklerin Türk polisince tutuklandığı yönünde kendisine haberler geldiğini Refet Paşa'ya aktaran Harington, sürecin sonlandırılmasını istemiştir. Türk tarafı görüşmede Türk ve yabancı bankalardan müttefik yüksek komiserlerin kontrollerini çekmelerini talep etmişti. Zira milliyet ayrımı yapılmaksızın tüm finansal kurumlar Türk yasalarına tabi olmalıydı²⁶.

İstanbul'un o dönemdeki durumundan dolayı Refet Paşa şehirden ayrılmasının iyi olmayacağı kanaatindeydi. O yüzden Ankara hükûmetinden her ihtimale karşı Doğu Trakya'da jandarma kıtasını idare ve sevk edebilecek bir subayın süratle tayin edilmesini istemiştir. Gönderilecek kişinin maiyetinde bir kurmay ile birkaç zabıtın verilmesi maksadın temini için yeterliydi²⁷.

²⁵ BCA, 30-18-1-1 / 6-35-5, lef 14.

²⁶ Times, 24 November 1922.

²⁷ BCA, 30-10-0-0 / 204-393-10.

Müttefik generalleri arasındaki görüşmede Refet Paşa kendi umumi karargahına gelen bir haberde, İngilizlerin Gelibolu Yarımadası'nda istihkam kazmakta olduklarını söylemiştir. Bu durum Mudanya Mütarekesi hükümlerine aykırı olmasından dolayı protesto edilmiştir. General Harington tahkimatın mütarekenin hangi maddesini ihlal ettiğini Refet Paşa'dan sorması üzerine Refet Paşa, mütareke metninin Fransızca ve Türkçe nüshalarını çıkarıp göstermiştir²⁸.

Bu arada İstanbul'daki müttefik sansür heyetinin ilgası ve sansür işlerinin Refet Paşa'nın karargahına bağlı bir heyet tarafından yürütülmesi sebebiyle İstanbul gazeteleri Ankara hükûmetinin siyasetine muhalif neşriyatta bulunamayacaklarından İstanbul'da yayımlanan Türkçe gazetelerin Anadolu'ya girişine İcra Vekilleri Heyetinin 12 Aralık 1922'deki toplantısıyla müsaade edilmiştir²⁹.

V. Vahidettin ve İstanbul Hükûmeti ile İlişkiler

Mahmut Kemal İnal, Tevfik Paşa'dan duyduğu şekliyle Refet Paşa'nın saraya karşı tutumu hakkında şunları aktarmıştır: “İstanbul'a gelen Refet Paşa, padişah ile görüştükte “Sarayın kapılarını kapattırınız, kimseyi içeri almayınız. Münasebetsiz âdemler gelir, söz olur. Zat-ı şahaneniz, yalnız selamlık resmini icra için cami'i şerife çıkınız, başka bir yere gitmeyiniz³⁰” demişti. M. K. İnal, Tevfik Paşa'nın Vahidettin ile Refet Paşa arasındaki şu görüşmeye tanık olduğunu aktarmaktadır. “Saltanat ve hilafet hakkında karar ittihaz olunmazdan evvel Refet Paşa huzura girip birkaç saat kalarak saltanatın Millet Meclisine intikal edeceğini ve kendi uhdesinde yalnız hilafete müteallik olduğu rivayet olundu³¹.” Gotthard Jaeschke'ye göre, huzura kabul edilmeyi ilk isteyen Refet Paşa değildi. Sultanın da onu davet için bir sebebi yoktu. Jaeschke bu durumu, “İhtimal ki, Refet, nutuklarının uyandırdığı yanlış tesiri zahiren silmek için huzura kabul edilmesini, ondan sonra da kendisinin (Refet Paşa'nın) bir hafta sonra fiilen başardığı mahiyette bir emr-i vakiin, bizzat

²⁸ BOA, fon. HR.İM, yer. 13/76.

²⁹ BCA, 30-18-1-1 / 6-40-19

³⁰ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, XI-XIV. Cüz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.2097.

³¹ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s.1742.

Sultan tarafından yaratılması fikrini onda uyandırmak istemiş olabilir... Sultan küçük meselelerin unutulmasının elbette münasip olacağını, fakat bunun büyük bir mesele olduğunu cevaben bildirmiştir. Refet Paşa giderken Sultanın yeniden buluşma imkânından bahsetmesi üzerine Paşa, Ankara'daki düşmanlarının kendisine karşı hücumu zemin bulmak için bir çareye başvuracaklarını söyleyerek³² teklifi reddetmiştir.

Refet Paşa'nın faaliyetlerini eski Sadrazamlardan Ahmet İzzet Paşa da takip etmekteydi. Ahmet İzzet Paşa'ya göre, Refet Paşa'nın tasvir etmek istediği kendine göre bir hükümet şekliydi. Gerek Refet Paşa'nın, gerekse Mustafa Kemal Paşa'nın anayasa ve yönetim biçimi hakkında verdikleri dersler, dinleyenlere göre şiddet, hayret veya alayla karşılanmakta ve eski hükümeti ortadan kaldırmayı, Sultan ailesini küçük düşürmeyi hedeflemekteydi. Ayrıca İstanbul halkının durumu ise "büyük kısmı söylenenden habersiz, birkaç kışkırtıcı ve dalkavuğun arkasına takılmış el çırpma ve yaşasın diye bağırma meşgul!" şeklindeydi. Ahmet İzzet Paşa hariciye konağında Refet Paşa ile görüşmüştür. Görüşmede; İstanbul-Ankara ikiliğinin kaldırılması gerektiği, saltanat ve millî hakimiyete karşı hiçbir müsamahaya geçit verilmemesi, millî saltanat fikrinden cumhuriyet fikri çıkartılmaması, padişahın tüm Avrupa meşru hükümdarlarının hukuk ve

³² Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.244. Sultan Vahidettin Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi, yaşananları ve Yıldız'daki görüşme hakkında şunları kaydetmiştir: "...Bilindiği gibi zaferden sonra Refet büyük bir haşmetle İstanbul'a geldi. Koca Tevfik Paşa hükümeti de mevkiini tereddüt etmeden o küçük adama terk ederek taahhüdünü yerine getirdi. Meydanı serbest bulan Refet de sesi kısılıncaya kadar söyledi. Söylediklerini belki siz de bizzat işittiniz. Duymayan kalmadı. Bilinen deyimiyle, sağır sultan duydu. Bu nutuklar neyi hedefliyordu? Malum, Kanun-i Esasi yerine Teşkilat-i Esasiye kanununun tatbiki, Meşrutiyet yerine Cumhuriyetin tesisi. Bu sırada Tevfik Paşa hükümetinin askıda bıraktığı hilafet ve saltanat makamı da geleceği bekliyordu. Derken bir gün Refet saraya müracaatla bizden mülakat istedi. Vakit ve zaman tayin ettik. Geldi. Fikrini söyledi. Dinledim. Bu ufak tefek adam büyük emeller arkasında saklanarak ve hakiki maksadını da gizleyerek bana korunmasına hepimizin yemin ettiğimiz Kanun-i Esasi ile belirlenmiş meşru hükümdarlık yerine daraltılıp sınırlanmış, sanki aslı esaslı olmayan ve sakat bir hilafeti kabul edersem şahsımı ve vaziyetimi kurtaracağını ve bir telgraf ile de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu ve Ankara hükümetini tanıyacak olursam Mustafa Kemal'i ikna edebileceğini söyledi. Cevap olarak o gün için üzerinde düşünülüp tartışılmaya muhtaç bir teklif olduğunu söylemekle yetindim. Ertesi gün gazetelerde Mustafa Kemal'in şahsımız ve hanedanımız aleyhindeki ağır sözlerini görünce benim de karar verecek zamanım geldi". Yıllar sonra Refet Paşa yakın çevresine görüşmeyi: "Padişahın önünde ayak ayak üstüne attım ve koltuğa o kadar yaslandım ki nerede ise pabuçum burnuma degecekti." şeklinde aktarmıştır. Görüşmenin en önemli tarafı hükümdarı İstanbul'dan ayrılması için iknaya çalışmasıdır. Bk. Murat Bardakçı, **Şahbaba**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006, s.230-231.

salahiyetlerine sahip olarak halifelik makamını elinde tutması, kabine reisinin meşrutiyette olduğu gibi hükümdar tarafından tayin edilmeyip doğrudan meclis tarafından seçilmesi, padişahın bu esaslar dahilinde bir beyanname yayımlayarak meclisi tasdik etmesi, böylece maziye dair yanlış anlaşılımlar giderilerek garaz içinde olanların elindeki kuvvetin alınması, İstanbul-Ankara ikiliği kalktığı taktirde iki hükümet aynı anda olamayacağından İstanbul'daki kabinenin devam etmemesi, -bu yolda sadrazamın istifası isabetli olacaktı-, İstanbul'un millî hükümetçe gönderilen bir vali ile idare olunması, meclisin ise geçici olmayıp daimi olacağı hususu karar altına alınmıştı³³.

1 Kasım 1922'de Ankara'daki Millî Meclis saltanatı kaldırıp "idare-i milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya" karar verdiğinde TBMM hükümetinden başka bir hükümeti gayrimeşru göreceğini tüm dünyaya ilan etmişti. Ertesi gün Babîâli'de Tevfik Paşa ve nazırlar istifalarını vermeye başlamıştı. Tevfik Paşa istifasını padişaha takdim etmiş ve kabul edilmişti. Ertesi Pazar sabahı Refet Paşa, hükümet dairelerindeki müsteşarları Divanyolu'nda "Şark Mahfili" denen yere çağırarak hükümet faaliyetlerine son verilmesini, hiçbir işe bakılmamasını fakat rüesa, memurlar ve katiplerin sonraki bir emre kadar dairelerindeki görevlerine devam etmelerini ve evrak ile eşyaların muhafaza edilmesini tebliğ etmiştir. Toplantının ardından sadaret dairesi boşaltılmaya başlanmıştır. Bu arada Takvim-i Vekayi'nin yayımına son verilmişti³⁴.

Sultan Vahidettin yurtdışına çıkışından birkaç gün evvel Başmabeyincisi Yaver Paşa'yı Refet Paşa'ya göndermiştir. Yaver Paşa ile Refet Paşa arasında şu diyalog geçmişti: "Mustafa Kemal Paşa ile muhabere etmek istiyorum. Bir emin adamını memur etsin. Bunun için kendisine açık telgraf mı çekeyim, mektup mu yazayım, yoksa siz mi cevap verirsiniz?". Diyalogu Ankara'ya ileten Refet Paşa, Ankara'dan Vahidettin'in önce isteğini yazılı olarak bildirmesini ondan sonra görüşülebileceği yönünde emir almıştı. Fakat bu girişimden bir netice çıkmamıştı. 16 Kasım'da memleketi terk etme kararı veren Vahidettin, İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Harrington'a müracaat etmiştir. Generale yazdığı mektubu "Halife-i Müslümin" unvanıyla imzalayan sabık sultan İstanbul'da hayatını tehlikeden gördüğünden İngiltere Devletine

³³ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım II**, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s.190-191.

³⁴ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s.1742.

iltica etmek istediğini dile getirmiştir. Sabık sultan 17 Kasım'da maiyetindekilerle birlikte Malaya Zırhlısıyla İstanbul'dan ayrılmıştı³⁵.

Sultan Vahidettin'in İstanbul'dan ayrılışını o gün Ankara'ya bildiren Refet Paşa'ya, ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'dan karşı talimat gelmiştir. Vahidettin'in meclis tarafından henüz hal edilmemiş olduğunu ve müzakerelerin bitmediğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, Vahidettin'in hal edildiğinin ilanına gidilmemesini ve bu hususta talimat beklenilmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa'dan İngilizlerin firarı ne şekilde tertiplediklerini ve tahtın muhafazada kalması için alınan tedbirlere karşı ne tür tecavüzlerin olduğunu öğrenmesini istemiştir. Zira konu hakkında meclisin kararını beklemek daha isabetli olacaktır. Mukaddes emanetlerin mutlaka muhafaza edilmesi gereğine dikkat çeken Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin emanetleri sadece kan dökerek alabileceklerini ve bu konuda kesin emirler verilmesi gerektiğine işaret etmekteydi. Yeni halifenin henüz seçilmediğini ve seçimin dağdağalı olmasının asla düşünülmediğine atf yapan Mustafa Kemal Paşa için en fazla önem verilen nokta, yeni seçilecek halifenin padişahlık davası gütme ve İngilizlere veya müttefiklere dayanma ihtimaliydi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, seçilecek kişiyle görüşüp anlaşılmalı hatta kendisinden senet alınmalıydı. Bu konuda Abdülmecit Efendi ile görüşülüp kendisinin temayülü Ankara'ya bildirilmeliydi. Konu açıklığa kavuşturulmadıkça seçim ertelenmeliydi. Mustafa Kemal Paşa daha evvel kendisine Vahidettin'in başmabeyincisini gönderip kendisiyle görüşmek istemesi hususunu ise oyun olarak nitelmiştir. Görüşme isteğinin yazılı olarak yapılmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa'dan müracaattan sonra herhangi bir gelişme olup olmadığını sormuştu. Konu hakkında Refet Paşa Rauf Bey'e bir telgraf çekmiştir. Abdülmecit ile görüştüğünü ve kendisinin Ankara'nın kararlarını tasvip ettiğini belirten Refet Paşa, bu konuda Abdülmecit'ten bir mektup aldığını haber vermekteydi. Refet Paşa telgrafında Vahidettin'in firar hadisesi üzerinde durmuştur. Refet Paşa'ya göre, Vahidettin son Cuma selamlığında namaz kıldığı camide hutbede kendi ismini okutmamak suretiyle halifelik makamından kendi isteğiyle ayrılmıştı. Ayrıca son güne kadar hilafet makamında bulunduğu hâlde firar ve düşmana iltica suretiyle hilafete ihanet etmişti. Üstelik İngilizler Vahidettin'e kendi hesaplarına hilafet oyunu oynatabilirlerdi. Fakat İngilizler bile Vahidettin üzerinden İslam alemine bir entrika çekemeyeceklerini biliyorlardı. İngilizler Vahidettin'in kaçırılması

³⁵ General Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1957, s.138-139.

için herhangi bir cebirde bulunmamışlardı. Vahidettin sabaha karşı sarayın Orhaniye Kışlası tarafındaki bir kapıdan çıkarak oraya gelen bir otomobile binmiştir. Refet Paşa mukaddes emanetler için muhafızların takviyesine gittiğini de eklemiştir³⁶.

19 Kasım'da Refet Paşa, Abdülmecid'e Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini halife seçtiklerini içeren telgrafını vermiştir. Telgraf, Vahidettin'in Türkiye'ye karşı düşmanlarla iş birliği yapıp ardından bir İngiliz gemisi ile kaçtığını ve TBMM'nin Evkaf Vekili Mehmet Vehbi Efendi'nin Vahidettin'in hal fetvasını onayladığını içermektedir³⁷. Bu arada Times'a göre, Vahidettin'in kaçıışı Refet Paşa'yı son derece sinirlendirmişti. Bu yüzden Refet Paşa'nın sabık sultanı elinden kaçırışının Ankara'nın sert tepkisini Refet Paşa'ya yansıtacağı kuvvetle muhtemeldi. Bu arada yayımlanan resmî tebliğle daha evvel müttetiklerin kontrolündeki Türk cephaneliklerine giriş izni Refet Paşa'nın iznine bağlanmıştır³⁸. Halife Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayı'nda aralarında hükümet ve ulemeden önde gelenlerin katılımı ve Refet Paşa'nın da bir nutukla katkı yaptığı ilk resepsiyonunu vermiştir³⁹. İstanbul'daki yeni halifeyi kabul hususunda Türklerin herhangi bir şüphelerinin olmadığına atf yapan Times, yeni halife Abdülmecid'in selamlık resmini sütunlarına taşımıştır. Times'a göre halkın sergilediği coşkunun bir kısmı hiç şüphesiz görkemli atlı arabada yeni halifenin önünde oturan Refet Paşa içindi. Toplanan halkın gösterdiği coşku ise Ankara'nın seçtiği yeni halifenin kabul edildiğinin bir göstergesiydi⁴⁰.

VI. TBMM'de Refet Paşa Hakkında Soru Önergeleri

Refet Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetleri Meclis'te bazı soru önergelerini beraberinde getirmiştir. Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey, 15 Kasım 1922'de Refet Paşa hakkında bir önerge vermiştir. Refet Paşa'nın Meclis'in izniyle ordu kumandanlığı vazifesiyle Edirne'ye gönderildiğini hatırlatan Hacı Şükrü Bey, Refet Paşa'nın görev harici bazı işlere girişmek suretiyle kamuoyunu beyanatlarıyla yanılttığını ileri sürmüştü. Hacı Şükrü Bey'e göre, Refet Paşa Meclis'in hiçbir vakit vermeyeceği bir izinle hükümdarlık

³⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, İ: 136, 18.11.1338, C. 4, s.1044-1045.

³⁷ Times, 21 November 1922.

³⁸ Times, 20 November 1922.

³⁹ Times, 21 November 1922.

⁴⁰ Times, 25 November 1922.

vazifesiyle idareler tesis etmekte ve mahkemelere hâkim olmak gibi kanunların elvermeyeceği bir salahiyyete sahip olduğunu zannetmekteydi. Hacı Şükrü Bey, Refet Paşa'nın bu derece geniş yetkileri nereden aldığı heyet-i vekileden sormuştur⁴¹.

18 Kasım 1922'de Bayezid Mebusu Şevket Bey ve arkadaşları, Trakya'yı TBMM adına teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa'nın hâlihazırdaki kanunlar hilafına birtakım icraatlarda bulunduğu iddiasını gündeme taşımıştır. Refet Paşa'ya verilen salahiyyetin içeriğini ve kapsamını ve nereden verildiğini gündeme taşıyan Şevket Bey, TBMM hükûmeti ve Başkumandanlık mümessili unvanının tevcihinde siyasi bir maksat olup olmadığını sormuştur. Şevket Bey'e göre, Refet Paşa kendisine verilen talimata aykırı olarak İstanbul'da bir hükûmet teşkil etmiş ve gazetelerdeki beyanatında bu hükûmeti "heyet-i vekilecik" unvanıyla tavsif etmişti. Şevket Bey bu durumun Refet Paşa'nın salahiyyeti içinde olup olmadığını sormuştu. Ayrıca Şevket Bey, kanun konulması ve tadili sadece TBMM'nin uhdesinde iken Refet Paşa'nın gümrük resmi hakkında kanunu tadil edip, gümrük tarifelerinde indirime gitmesinin hiçbir surette yoruma tabi olamayacağını dile getirmişti⁴². Aynı gün Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey, Refet Paşa'nın gümrük tarifesinin tadil edileceğine dair beyanatı hakkında bir istizah takriri daha vermiştir. 11 Kasım 1922 tarihli Tanin gazetesinde Refet Paşa'nın gümrük tarife kanununun bazı maddelerini tadil ettiği beyanatını gündeme taşıyan Şükrü Bey, mutlak monarşilerde bile hükümdarların heyet-i vekilenin görüşünü almaksızın kanunları kendi başına tadil ve kaldırmak hakkına sahip olmadığını dile getirmiştir. Şükrü Bey'e göre, Refet Paşa'nın bu hareketi Meclis'in hukukuna tecavüz olduğundan derhâl azli icap etmekteydi. Olanlar karşısında hükûmetin sükûtu ise vaziyeti tasvip manasına geldiğinden heyet-i vekile başkanlığından istizah istemiştir⁴³. İstanbul Mebusu Habip Bey de heyet-i vekileden Refet Paşa'nın faaliyetleri hakkında şifahi bir cevap istemiştir. Habip Bey vergi kanununun İstanbul'da uygulanmamasının sebeplerini sormuştur. İstanbul ahali ve tüccarının elinde bulunan mal ve vasıtalarından vergi alınıp alınmayacağını gündeme getiren Habip Bey, Refet Paşa'nın İstanbul'daki vazifesinin askerî, mülki memur istihdamını kapsayıp

⁴¹ BCA, 30-10-0-0 / 5-29-8.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, 1.Dönem, 24. Cilt, 140. Birleşim, s.551; BCA, 30-10-0-0 / 5-29-9, lef 2.

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, 1.Dönem, 24. Cilt, 140. Birleşim, s.552.

kapsamadığını sormuştur. Müsait ise Refet Paşa'ya görevini ifa edebilmesi için verilen unvan ve talimatın okunmasında mahzur durumu gündeme getirilmiştir. Bunun ardından Habip Bey, Refet Paşa'nın İstanbul'daki gümrüklerin oranını indirme salahiyeti hakkında istizah takriri vermişti⁴⁴.

20 Kasım'da Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, istizahlar karşısında söz almıştır. Rauf Bey, hareketlerinden hiçbir kayda bağlı olmadan istediğini yaptığı izlenimi veren Refet Paşa hakkında mebusların itirazını cevaplamıştır. Mudanya Mütarekesi'ne atıf yapan Rauf Bey, mütareke hükümleri gereği Trakya'nın millî hudutlar içine girdiğini belirtmiştir. Fakat aynı mütarekeye göre Türk ordusunun Trakya'ya asker geçirmesinin men edildiğini hatırlatmıştır. Rauf Bey, ihtilaf zuhuru anında Trakya'nın savunulması için ordu sevk edilemeyeceğini belirtmiştir. Rauf Bey'e göre, Trakya'nın boş kalması hâlinde Yunanlıların Karaağaç tarafındaki emelleri dikkate alındığında bir günde rüzgâr Ankara hükûmetinin çıkarları tersine dönebilirdi. Bunu önlemenin yolu ise Trakya'da gizli tertiplere girişmekti. Bu yüzden Trakya için memur edilecek kişi bu göreve layık olabilmeliydi. Araştırmalar sonucu kendisinden en iyi istifade edilebilecek kişi ise Refet Paşa'ydı. Refet Paşa'nın Trakya'ya kumandan unvanıyla gönderilmediğini, aksi bir tutumun Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olduğunun altını çizen Rauf Bey, ordu bulundurulmayacak bir yerde kumandan tayin edilemeyeceğini söylemişti. Aynı zamanda Refet Paşa Trakya'ya vali olarak da gönderilemezdi. Çünkü Meclis'in kabul ettiği kanuna göre mebuslukla valilik aynı şahısta toplanamıyordu. Hükûmet'in isteği ise askerî ve mülki kuvvetlerle birlikte tüm görevlerin tek elde toplanması ve en kısa zamanda en kuvvetli savunma tedbirlerinin alınmasıydı. İşte bu yüzden Refet Paşa'ya verilen sıfat TBMM Meclisi ve Başkumandanlık mümessilliği idi. Zira Refet Bey, TBMM adına Trakya'yı teslim alacaktı. Mütareke hükmüne göre, Refet Paşa Trakya'daki askerî harekâtın müfettişi ve bu yüzden mümessiliydi. Bu yüzden hükûmet daha münasip bir sıfat bulamamıştı. Refet Paşa'nın İstanbul'a gönderilmesine bazı mebusların itirazları olduğunu dile getiren Rauf Bey, Trakya'nın tesliminin kademe kademe yapılacağı, belirli zamanda belirli mintikaların teslim edileceği ve en sonunda tüm Trakya'nın Ankara hükûmetinin kontrolüne gireceği hususunda teminat vermiştir. Zamanla mülki idare tesis edildikçe askerî idare de kalkacaktı. Bunların hepsinin tanzimi ise İstanbul'daki müttefik generalleriyle yapılacak müzakereler neticesinde

⁴⁴ BCA, 30-10-0-0 / 5-29-6; 30-10-0-0 / 204-393-12.

olacaktı. Bu yüzden Refet Paşa'nın İstanbul'a gitmesi zarurıydı. Rauf Bey, Refet Paşa'nın İstanbul'a gittikten sonraki hareket tarzı hakkında şunları söylemiştir: “Efendiler, Refet Paşa'nın vazifesi batınen askerî, zahiren siyasi... İşte bu itibarla Refet Paşa İstanbul'a çıkar çıkmaz ahalinin emsali görülmemiş bir surette Refet Paşa vasıtasıyla Meclis-i Ali'nize karşı azim tezahüratı görüldü. Refet Paşa'yı BMM'nin ve onun hükûmetinin mümessili olarak telakki eden ahali, onun şahsına gösterdiği hürmetle zannederim, Meclis-i Ali'nizin gayelerini tebcil ve takdis ettiğini göstermiştir.” Rauf Bey'in sözlerine Ziya Hurşit Bey, Refet Bey'in Meclis'in değil, hükûmetin mümessili olduğu yönünde eleştiri getirmiştir. Rauf Bey ise İstanbul halkının yaptığı tezahüratların Refet Bey'in şahsına değil, “milletinizin şahsiyet-i maneviyesinedir. Büyük Millet Meclisininin mazhariyet-i katiyesine karşıdır” sözleriyle yanıtlamıştı. İstanbul'un mali ve adli heyetçe terkiyle adeta başsız kaldığına dikkatleri çeken Rauf Bey, eskiden beri iktisadi işlerin % 85-90 derecesinde Hristiyanların kontrolünde bulunduğunu ve mütarekeden beri tamamen %100 derecesinde ecnebi ve Hristiyanlar eline geçtiğine vurgu yapmıştır. Bu yüzden İstanbul her an onların arzusuna ram olabilecek bir vaziyetteydi. Rauf Bey'e göre, ecnebler istedikleri anda İstanbul'u arzularına göre bir vaziyete sokabilirlerdi. Sözelimi bir fesat çıkarıp katliama sebebiyet verebilir veya ahaliyi açlığa mahkûm ederek isyan çıkarabilirlerdi. Rauf Bey, durumun fevkaladelîğinden dolayı İstanbul'un ahvaline yüksekte bakıp mecburiyet hasıl olduğunda karar alıp Ankara'ya bilgi vermesi için Refet Paşa'nın gönderildiğini açıklamıştır. Refet Paşa'nın yetki haricinde hareket etmediğini söylemiştir. Refet Paşa'ya ilaveten bir görev daha tevdi edilmişti. O dönemde Ankara hükûmeti ile İstanbul'daki sefir ve İtilaf komiserleri arasındaki işleri Hamit Bey idare etmekteydi. Kendisi Lozan Konferansı'na gittiği için İstanbul'da iken kendisinin yerine İsmet Paşa ile görüşüldükten sonra Refet Paşa'nın bırakılmasına karar verildi. Bu suretle Refet Paşa'nın Hamit Bey'in de vazifesini üstlenmeye memur edildiğinin altını çizen Rauf Bey, mesuliyetinin ağırlığına dikkatleri çekmiştir. İstanbul'un askerî işgal altında olduğunu ifade etmemek şartıyla İstanbul ve belirli hatlar arasındaki mıntikalarda yabancı varlığının Mudanya Mütarekesi ile kabul edildiğini kabul eden Rauf Bey, İstanbul'un kurtarılması için hükûmetin elinden gelen her şeyi yapacağını söylemiştir. Fakat o tarihte İstanbul'da ikmal edilmiş silahlı gücüyle yabancı askerî kuvvet vardı. Bunların oradaki varlığını defedecek bir anlaşma henüz ortada yokken bunlara ek olarak sadece izci namıyla 30.000 Rum genci vardı. Refet Paşa'nın İstanbul'a sadece 100

jandarma ile girdiğini ve kendisinin dayanacağı yegâne noktanın İstanbul'un Müslüman Türk halkının maneviyatı olduğuna dikkat çeken Rauf Bey, Refet Paşa'nın bir diğer istinatgahının meclisin kendisine olan itimatı olduğunu dile getirmiştir. Rauf Bey, gümrük resminin tadilatı hususunda ise Refet Bey'in tehlikeyi def etmek için inisiyatif kullandığını söylemiştir. Rauf Bey, ayrıca İstanbul'da gayet kuvvetli bir asayişin vücuda getirildiğini ve bunun da meclisin bir eseri olduğunu sözlerine eklemiştir⁴⁵.

Mebusların istizah takrirleri üzerine 20 Kasım'daki birleşimlerde cereyan eden müzakerelerde konu görüşülmüştür. Neticede gensoru önergesinin Meclis'te reddedilerek Refet Paşa'ya güvenoyu verilmiştir⁴⁶. Refet Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinin bazı mebuslarca tenkide uğraması mecliste hükümet karşıtı eğilimin bir göstergesiydi.

VII. Adnan Bey'in İstanbul'a Gelişi ve Refet Paşa'nın Doğu Trakya'da Görevlendirilmesi

Refet Paşa 1 Aralık'ta İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine Trakya'nın devir ve teslimiyle ilgili bir şifre göndermiştir. Trakya'nın tesliminin gayet başarılı bir şekilde gerçekleştirildiğini ifade eden Refet Paşa, mütareke hükümleri gereği İtilaf kuvvetlerinin son kısmının da 1 Aralık'ta tahliye edilmelerinin kararına varıldığını belirtmekteydi. Kendisinin Trakya'nın devir ve teslimiyle vazifelenmesinden ötürü memuriyetinin uzatıldığını hatırlatan Refet Paşa, görevin tamamlanmasından sonra karargahına verilecek şeklin mahiyetinin kendisine şifahen aktarıldığını belirtmekteydi. Refet Paşa, Bursa'da iken Trakya'daki memuriyeti ve yapılacak işler hakkında yapılan müzakerelerde, Mustafa Kemal Paşa'nın devir teslim muamelesinin bitiminde müttefik kıtaat ve heyetlerinin Trakya'dan tamamen çekilmesine kadar Trakya'da herhangi bir teşkilata başlanılmamasını kendisine söylediğini hatırlatmıştır. O tarihte Trakya'da geniş bir askerî teşkilata başlanmamış, yalnız teslim edilmiş mıntikalarda askerî teşkilat için incelemeler ve hazırlıklar başlamıştı. İncelemeler neticesinde Doğu Trakya'nın nakliye vasıtaları ve yük hayvanlarından tamamen mahrum olduğu ortaya çıkmıştı. Ayrıca Refet Paşa'ya göre, Doğu Trakya'da kullanılabilecek insan ve iâşe ihtiyacı ön plana çıkmaktaydı. O tarihte Doğu Trakya'da düzenli bir mülki idare ve ona

⁴⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, İ: 140, 18.11.1338, Cilt: 6, s.1065-1079.

⁴⁶ BCA, 30-10-0-0 / 13-77-5.

yardımcı olan dört jandarma mıntıka müfettişliği görev yapmaktaydı. Dört müfettişlik elinde bulunan seyyar jandarma teşkilatı, düşünülen teşkilatının esası olacaktı. Trakya'daki bu dört müfettişlik başına kolordu yetkilerine sahip bir asker getirilmeliydi. Refet Paşa, Trakya'daki işlerin tek elden idaresi lüzumunu daha evvel Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine bildirmişse de bir cevap alamamıştı. Refet Paşa, 1 Aralık'tan itibaren ecnebi işgalinden kurtulacak olan Doğu Trakya'da o tarihe kadar hazırlanan esaslar dâhilinde hemen teşkilata başlanmak ve bu teşkilatı süratle geliştirmek maksadıyla İstanbul kumandanlığı vekili erkân-ı harp miralayı Abdürrahman Nafiz Bey'i karargâhından bir kısmıyla Çorlu'ya göndermiştir. Kendisinin vereceği talimatlar dahilinde Nafiz Bey'in hareket edeceğini söyleyen Refet Paşa, adı geçenine yerine Ankara'nın münasip birini tayin edene dek Miralay Edip Bey'i görevlendirmiştir. Refet Paşa, Trakya'daki dört jandarma mıntıka müfettişliğini, ilk önce beşer bin fişek dörder cebel topu ve birer süvari, muharebe, istihkâm, sıhhiye ve mitralyözlerinden müteşekkil bir müfreze hâline getirecekti. Refet Paşa'ya göre, Trakya teşkilatı için en mühim olan gereksinimler top, tüfek ve hayvandı. Refet Paşa, İstanbul'daki kaynakların ise satılmak veya Anadolu'ya nakledilmek üzere neredeyse tamamının ayrıldığını, Felah grubunun ise aralarında top da olan bir miktar savaş araç gerecini Trakya teşkilatına vereceğini haber vermekteydi. Fakat topların yalnız ikisi çalışır durumda olup, hayvan ihtiyacına batarya ve bir de subay eksikliği eklenmekteydi. Refet Paşa'ya göre, Anadolu'dan dörder topçu cebel bataryasının gönderilmesi elzem olup tüfek açığının da kapatılması elzemdi. Felah grubunun bunları temin etmesi beklenilmemeliydi. Gerek bataryaların gerekse tüfeklerin Trakya'ya nakledilmek üzere Marmara iskelelerinde hazırlanması gerekiyordu. Ayrıca, Trakya teşkilatının hayvan ihtiyacı da yine Anadolu'dan temin edilmeliydi. Refet Paşa, şifresine İstanbul'daki meşguliyetlerini izah ederek devam etmekteydi. Refet Paşa, Hamid Bey'in sulh konferansına katılmayla görevlendirilmesi üzerine adı geçenine de görevlerini üstlenmişti⁴⁷. İstanbul'daki sakit hükûmet ve ecnebi kontrolünden TBMM'ye geçen fiilen tesis etmiş bulunan devlet otoritesi için daha yapılacak çok iş vardı. Refet Paşa'ya göre, o tarihe kadar yapılan işlere müdahale etmemek ve durumu kesin bir şekilde muhafaza etmek gerekiyordu. Halihazırdaki şartlar dahilinde İstanbul, Ankara hükûmetinin tüm dünyayla siyasi temas kapısıydı. Bununla beraber asıl mesele İstanbul'un bu vaziyetinin

⁴⁷ BCA, 30-10-0-0 / 204-393-37, lef 2.

ne şekilde idare olunacağından ziyade İstanbul'da TBMM adına bulundurulacak en kıdemli memurun şahsiyeti meselesiydi. Bu memur ister vali unvanıyla, ister kendi gibi memuriyet görevi müphem olan bir şahıs olsun, tüm devletlerin siyasi ve askerî temsilcileri karşısında İstanbul'un o tarihteki durumuna uygun kuvvetli bir şahıs olmalıydı. İstanbul'da istenmeyen bir durum ortaya çıkmasına bu suretle mani olunabilirdi. Refet Paşa ayrıca Hamid Bey'den kalan işlerin halledilmesi için eski hariciye memurlarından oluşan, geçici siyasi işler şubesi tesis etmişti. Ankara'da kendisi hakkında dedikodular üretildiği için karargâhının yalnız Refet Paşa karargâhı unvanını kullanacağını ve imzasının üzerinde hiçbir unvan kullanmamak suretiyle faaliyette bulunacağını söyleyen Refet Paşa, İstanbul'da son derece müşkül şartlarda ve sınırlı insanlarla çalıştığına vurgu yapmıştır⁴⁸.

Ankara hükûmeti, Mudanya Mütarekesi'yle İstanbul'da sulhun imzasına kadar İtilaf Devletleri'nin işgal kuvvetlerinin varlığını kabul etmişti. Bu yüzden TBMM'nin İstanbul'da lüzumu kadar kuvvet bulundurmasının imkânı yoktu. İstanbul'da herhangi bir vakanın zuhuruna mâni olabilmek için TBMM ordularının Anadolu'daki mevcudiyeti Trakya'da kuvvet bulundurulabilmesiyle mümkündü. Fevzi Paşa, Trakya teşkilatının daima saldırı tehdidi altında olan İstanbul'dan idare edilmesi taraftarı değildi. Trakya işgali son bulmuş ve jandarma mıntika müfettişlikleri görevlerine başlamışsa da teşkilatın genişlemesi ve hedefe odaklanması için yararlı bir hâle getirilmesi gerekiyordu. Fevzi Paşa'ya göre, Refet Paşa Trakya'ya giderek bir an evvel teşkilatın başına geçip sabit bir ordu karargâhı tesis etmesi ve asayişe memur olarak çalışması uygundu. İstanbul ise bir vali veya hariciye mümessili ile Refet Paşa dönene kadar idare edilebilirdi. Fevzi Paşa, Refet Paşa'nın istekleri hususunda görüşlerini belirtmiştir. Fevzi Paşa'ya göre, dört schneider cebel bataryası birinci kolordunun üç fırkasından birer batarya ile birinci dördüncü kolordular emrindeki birer kurup cebel takımından ibaret bir batarya verilmek suretiyle temin edilebilirdi. Tüfek hususunda ise Refet Paşa'nın istediği sayının tedariki mümkün değildi. İhtiyaç olan hayvan sayısının ise tespit edilip bildirilmesi gerekmekteydi⁴⁹.

Heyet-i vekilede İstanbul mebusu Adnan Bey'in fevkalade komiserler ve ecnebi sefir ve mümessillerle Hariciye Vekâletinin ilişkilerini yürütmek

⁴⁸ BCA, 30-10-0-0 / 204-393-37, lef 3.

⁴⁹ BCA, 30-10-0-0 / 204-393-37, lef 4.

vazifesiyle İstanbul'da görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. 7 Aralık'ta Adnan Bey'in İstanbul'a varışına kadar geçecek zamanda başkentteki işlerin Refet Paşa'nın uhdesinde olduğu bildirilmiştir⁵⁰.

Refet Paşa'nın ilk dönemde uzlaşmacı bir portre çizdiğini dile getiren Times, sonradan Ankara hükûmeti tarafından kendisine dikte edilen şartlar çerçevesinde agresif önlemler aldığını ileri sürmüştür. Hatta Times'a göre, Refet Paşa'nın uzlaşmacı kişiliği Ankara'nın tepkisini çekmişti. Özellikle de sultanın kaçışına müsaade edilmesi Refet Paşa'ya olan güvenin sarsılmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Refet Paşa Trakya'ya gönderilip yerine Adnan Bey getiriliyordu⁵¹.

Başkente 17 Aralık 1922'de gelen İstanbul murahhası Adnan Bey, Ankara'ya gönderdiği şifrede muameleatın devir teslimine başladığını haber vermekteydi. Adnan Bey'e göre, Refet Paşa'nın Trakya'ya doğru yola çıkması bazı gazetelerde ve yabancı mahfillerde Trakya'da askerî teşkilat yapacağı zehabına yol açacaktı. Buna mani olmak için kendisinin İstanbul'da kalarak kendi vazifesinin bir kısmını üstlenmesi daha yararlı olacaktı⁵².

Svelingrad-Kuleli-Burgaz şimendiferi için Refet Paşa'dan General Harrington'a bir müracaat yapılmıştır. Konu hakkında 25 Aralık 1922'de Adnan Bey'e İstanbul işgal kuvvetleri komutanlığından bir yazı gelmiştir. Refet Paşa, Kuleli-Burgaz ve Kadıköy'de görevde bulunan İtilaf zabitlerinin Mudanya Mütarekesi'nin dördüncü maddesine göre⁵³ hattın zikredilen noktalarında Türklerin serbestçe geçişini sağlamakla görevli pasaport memurlarını görevlendirilip görevlendirilmediklerini sorma ihtiyacı hissetmiştir⁵⁴.

Trakya'ya geçme hazırlıklarını gizlilik içinde sürdüren Refet Paşa, karargahını 23 Aralık 1922 gece yarısı önden yollamıştı. Karargahı büyütülerek bir ordu karargâhı hâline getirilmesine karar verildiğinden Refet Paşa'ya top ve silah gönderilmesine karar verilmiş, kendisi de 24 Aralık 1922

⁵⁰ **BCA**, 30-10-0-0 / 204-393-37, lef 1; **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 63/61.

⁵¹ **Times**, 20 November 1922.

⁵² **BOA**, fon. **HR.İM**, yer.13/102.

⁵³ Edirne çevresine ulaşımı sağlayan demiryolu bağlantısının geçiş özgürlüğünü aksamadan sürdürmek için Svilengrad (Cisri Mustafapaşa)'dan Kuleliburgaz'a dek Meriç'in sağ kıyısını izleyen demiryolu kesimi üç Müttefik Devlet ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ve Yunanistan'ın birer delegesinden oluşacak karma bir komisyonca özel bir sözleşme ile düzenlenip denetime bağlı tutulacaktı. Bk. İsmail Soysal, **a.g.e.**, s.66.

⁵⁴ **BOA**, fon. **HR. İM**, yer. 64/20.

gecesi yola çıkmıştır. Tekirdağ'a yerleşen Refet Paşa hazırladığı raporda, bölgede 130.000 Türk'ün öldürüldüğünü ve mallarının Yunanlılarca gasp edildiğini bildirmiştir. Trakya'da askerî teşkilatı kurmakla vazifelendirilen Refet Paşa'nın görevleri arasında Bulgaristan ve Yunanistan'daki askerî hareketleri takip etmek de vardı. Haber alma teşkilatı kurmak isteyen Refet Paşa Ankara'dan Rumca, Bulgarca bilen subaylar istemiştir. Bu arada Türk Genelkurmayından aldığı tahsisatla Bulgar topraklarında istihbarat toplayan ve eylemlerde bulunan Fuat Balkan, Refet Paşa ile doğrudan bağlantı kurarak onun emrine girmiştir. Refet Paşa'nın emriyle 600 tüfekli grubuyla Yunan topraklarına geçen Fuat Balkan burada askerî tesislere ve birliklere saldırılar düzenlemiş, demiryolu ve köprüleri uçurmuştur. Lozan Barış Antlaşması'na kadar sınır ötesi faaliyetler devam ettirilmiştir⁵⁵.

Trakya'da Refet Paşa ile müttefik generalleri arasında 16 Ocak 1923'te yapılan anlaşmayla, İtilaf ordularının emniyeti ihlal edilmemek şartıyla emniyet ve asayiş, Türk güvenlik güçlerine bırakılmıştır⁵⁶.

Lozan müzakerelerinin kesintiye uğraması üzerine İsmet Paşa'nın Bandırma ve Mudanya yoluyla Anadolu'ya geçeceğini gazetelerden öğrenen Refet Paşa, 10 Şubat 1923'te kendisiyle görüşmek istemiştir. Refet Paşa, İsmet Paşa ile Anadolu sahilinde görüşmeyi daha uygun bulmuştur⁵⁷. İsmet Paşa'nın dönüşü için Gülcemal Vapuru Bükreş'e gönderilmiştir. Dönüşte İstanbul'da kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya hareketi planlanan vapurun programı Refet Paşa'ya bildirilmiştir⁵⁸. 10 Şubat 1923'te Refet Paşa'ya gönderilen şifrede, Ankara hükûmetinin İtilaf Devletleri'ne yönelik genel siyaseti çizilmiştir. Ankara hükûmetinin genel siyaseti halli mümkün olan hususlarda lüzumsuz bir savaşa sebebiyet verilmemesiydi. İtilaf kuvvetleri tarafından İstanbul'da hâlihazırdaki durumu ihlal edecek teşebbüslere girilip Anadolu ile olan haberleşmenin kesilmesi, savaşa karar verdiklerinin göstergesiydi. Böyle bir durumda İstanbul kumandanlığının askerî durumun icabına göre hareket etmesi gerektiği bildirilmişti⁵⁹.

⁵⁵ Mehmet Özdemir, **Refet Bele**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s.111-114.

⁵⁶ Bu arada İngilizler Çamlica'daki telefon hatlarını kestiğinden dolayı çıkması muhtemel hadiselerle karşı icap eden tedbirlerin alınması istenilmiştir. Bk. **BOA**, fon. **HR. İM**, yer. 235/37.

⁵⁷ **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 16/50, lef 1.

⁵⁸ **BOA**, fon. **HR.İM**, yer. 16/50, lef 2.

⁵⁹ **BCA**, 30-10-0-0 / 204-395-5.

İstanbul'da öteden beri var olan idare-i örfiyeden istifade ederek müttefik hükûmetleri ve ordularının haysiyetini rencide edici bir şey yazdırmamak için Refet Paşa ile generaller arasında yapılan anlaşma dahilinde sansür devam ettirilmiştir. Adnan Bey, 20 Şubat 1923'te Refet Paşa'ya gönderdiği telgrafla İstanbul sansür görevini İstanbul kumandanlığına devretmek istediğini iletmiştir⁶⁰.

Yunanistan'dan Çerkez Ethem ve kardeşleri arkadaşlarıyla beraber bir komite kurmuşlardı. Adamlarından birini Anadolu'ya geçirmeyi başaran Çerkez Ethem ve avenesinin amaçları, Mustafa Kemal, Fevzi ve Refet Paşalara suikast tertiplemek suretiyle bir hükûmet darbesi yapmaktı. 19 Mart 1923'te gelen istihbarat üzerine gereken tedbirler alınmıştır⁶¹.

23 Nisan 1923'te Fevzi Paşa'ya gelen bir istihbarı bilgide Lozan'da bulunan İsmet Paşa'ya suikast tertibine girişmek üzere Yunanistan'da bir komite teşkil edildiği yer almaktaydı. Rapora göre, suikast için İngiliz pasaportu ve Kıbrıslı Pandali Mamapolu takma adlı bir Ermeni İsmet ve Refet Paşalara suikast yapmak için harekete geçmişti. İstihbarattan İsmet ve Refet Paşalar haberdar edilmiştir⁶².

Lozan müzakereleri devam ederken İngilizler zabıta hakkında Refet Paşa ile akdettikleri şifahi antlaşmaya rağmen Türk tebaasını kendi Divan-ı Harplerinde muhakeme tasavvurunda bulunmaktaydılar. Mayıs ayında İstanbul'un Anadolu yakasındaki İngiliz polislerinin dikkat çekici oranda arttığı Ankara'ya rapor edilmişti. Rum mahfillerinde ise Türkiye-Yunanistan arasında münferit savaş ihtimalinden bahsedilmekteydi⁶³.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması hâlinde Yunanlılar dolayısıyla İngilizlerle savaşa başlanması ihtimali göz önüne alındığında Fransızların

⁶⁰ BOA, fon. HR.İM, yer.16/115. Görevi sırasında Refet Paşa gözünden rahatsızlanması üzerine İstanbul'da istirahate çekilmiştir. Kendisine Ankara'dan acil şifalar telgrafi gelmesinden dolayı Mustafa Kemal Paşa ve Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşalara teşekkür etmiştir. Bk. BOA, fon. HR.İM, yer.16/176. Gözündeki rahatsızlıktan ötürü müşahede altına alınan Refet Paşa'nın Pera Palas'ta kalmak istemesi üzerine gereken emniyet tedbirleri polis tarafından alınmıştır. Bk. BOA, fon. HR.İM, yer.17/109. Mart ayının sonlarına doğru gözündeki hastalığı iyileşmeye başlamıştır. Bk. BOA, fon. HR.İM, yer. 17/161. Nisan ayında ise Refet Paşa'nın Pera Palas'taki sıhhati çok daha iyi bir hâle gelmiştir. Bk. BOA, fon. HR.İM, yer. 17/161; 18/51.

⁶¹ BCA, 30-10-0-0 / 54-357-3; BOA, fon. HR.İM, yer. 18/60.

⁶² BCA, 30-10-0-0 / 102-662-5.

⁶³ BCA, 30-10-0-0 / 204-398-5.

takinacağı tavrı merak konusu olmuştu. Ankara hükûmeti böyle bir durumda Fransızların hareket tarzı hakkında bir fikir edinilmesini elzem görmekteydi. Ankara hükûmeti Adnan Bey'den İngilizlerle temasları üzerinden kendi fikrini sorarken diğer taraftan yerli ve yabancı Hristiyanların seyahatlerinin artıp artmadığını da sorma ihtiyacı hissetmiştir. Şifreden Refet Paşa'yı haberdar eden Adnan Bey, İngilizlerin olası bir harbe karşı hazırlanmaya devam ettiklerini ve diğer taraftan nakil hazırlıkları yaptıklarını bildirmişti. Adnan Bey ayrıca, İngilizlerin gerçek fikrini öğrenmenin mümkün olmadığını ve yerli Hristiyanların seyahatlerinin ise azaldığını sözlerine eklemiştir⁶⁴.

Refet Paşa'nın Trakya'daki görevi devam ederken TBMM seçime gitme kararı almıştı. 11 Ağustos 1923'te yenilenen seçimlerde Refet Paşa İstanbul mebusu seçilmişti⁶⁵. 61. Fırka karargâhının Trakya'ya naklini müteakip Trakya'daki kıtaattan 3. Kolordu Edirne'ye girmiştir. Trakya kumandanlığına ait işler 3.Kolorduya teslim edilmiştir. Böylelikle vazifesi son bulan Refet Paşa'nın Ankara'daki millî meclise katılımına bir mâni kalmadığı 6 Kasım 1923'te kendisine tebliğ edilmiştir⁶⁶. Böylece Refet Paşa İstanbul ve Trakya'daki görevlerinin sona ermesiyle Ankara'daki millî meclise geri dönmüştür.

⁶⁴ BOA, fon. HR. İM, yer. 234/90, lef 1.

⁶⁵ A.g.t, s.114.

⁶⁶ BCA, 30-10-0-0 / 205-399-24.

SONUÇ

Büyük Taarruz'un ardından Yunanlıların Anadolu'dan sökülüp atılmasıyla sıra diplomasiye gelmiştir. TBMM, Mudanya Mütarekesi ile Boğazlar'da ve İstanbul'da egemenliğini kuramamıştı. Elbette ki bu durum TBMM'nin zaafından ziyade şartların bir sonucuydu. TBMM, Osmanlı Devleti'nin son başkentinde otoritesini askerî yönden tesis edecek yetenekli, sorumluluk alabilecek bir temsilciye ihtiyaç duymuştur. Ayrıca Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması hâlinde Trakya ve İstanbul'un savunulması kritik önemdeydi. Zira TBMM İngilizlere ve Yunanlılara güvenmemekte haklıydı. İstanbul ve Doğu Trakya'yı TBMM adına teslim almak üzere Refet Paşa'nın gönderilmesi isabetli bir seçimdi. Ayrıca, İstanbul'da müttefik temsilcileri ile müzakereyi gerektiren siyasi bir durum ortaya çıkmıştı. Refet Paşa'nın İstanbul'da padişah ve veliahdın tebriklerini hilafet adına, oradaki kişilerin tebriklerini ise şahsi olarak kabulü, İstanbul hükûmetinin bir gücünün kalmadığını, daha açık bir ifadeyle saltanata fiilen son verildiğinin bir kanıtıydı. Ayrıca bunun başka bir göstergesi de İstanbul'daki ilk gününden itibaren TBMM'nin etki ve otoritesini hissettirmek için çalışmalara başlamasıdır. Refet Paşa'nın sorumluluk alarak bazı icraatlarda bulunması, Ankara'daki millî mecliste kendisine karşı gensoruların verilmesini beraberinde getirmişti. Refet Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerine yapılan itirazlar, Meclis'te İkinci Grubun baskısını hissettirdiğini göstermektedir. Gerek bu durum, gerekse Millî Mücadele sırasında İkinci Grubun Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına karşı takındığı tavır, Lozan sonrasında İkinci Gruba karşı Mustafa Kemal Paşa'nın politikasını şekillendirmiştir. İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve Trakya'yı boşaltma konusunda sergilediği isteksizlik Lozan'daki görüşmeleri beklediklerini ve sonuca göre hareket etme yönünde politika takip ettiklerini göstermektedir. Ayrıca, Lozan Konferansı devam ederken Çerkez Ethem ve arkadaşlarının aralarında Mustafa Kemal Paşa ve Refet Paşa'nın da olduğu lider kadroya karşı suikast tertibine girişmesi, Mudanya'dan Lozan'a kadar geçen evrenin ne kadar nazik olduğunu bir kez daha göz önüne sermektedir. Sonuç olarak Refet Paşa, görevinde başarılı olmuş ve TBMM'nin İstanbul ve Trakya'da otorite kurmasında etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım II**, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Aslan, Betül, **Refet Paşa ve İşgalden Kurtulacak İstanbul'un İdaresi Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.

Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984.

Bardakçı, Murat, **Şahbaba**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006.

Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1957.

Gözcü, Alev, "Refet Paşa'nın İstanbul'a Girişi ve Tıbbiyelilerce Karşılması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 34, Nisan 2015, s.49-60.

İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, XI-XIV. Cüz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

İkdam, 19 Teşrin-i evvel 1338, numara 9191.

İkdam, 20 Teşrin-i evvel 1338, numara 9192.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

Karabekir, Kazım, **Günlükler (1906-1948)**, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kılıç Ali'nin Anıları, Der. Hulusi Turgut, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005.

Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, Çev. Necdet Sander, İstanbul 1996.

Özdemir, Mehmet, **Refet Bele**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945) I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, İ:136, 11.11.1338, İ: 136, 18.11.1338, C. 4, s. 1044-1045, İ: 140, 18.11.1338, C. 6, s.1065-1079.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 24. Cilt, 140. Birleşim, s.551, 1.Dönem, 24. Cilt, 140. Birleşim, s.552.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1971.

Times, 20 November 1922.

Times, 21 November 1922.

Times, 24 November 1922.

Times, 25 November 1922.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı), 61/34, 61/35, 13/98, 61/24, 13/76, 63/61, 13/102, 64/20, 16/50, 235/37, 16/115, 16/176, 17/109, 17/161, 18/60, 234/90.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1 / 5-30-15, 30-10-0-0 / 204-392-24, 30-18-1-1 / 6-34-18, 30-18-1-1 / 5-30-15, 030, 10, 204, 392, 25, 30-10-0-0 / 204-393-9, 30-10-0-0 / 5-29-4, 30-18-1-1 / 6-35-5, 30-18-1-1 / 6-35-5, 30-10-0-0 / 204-393-10, 30-18-1-1 / 6-40-19, 30-10-0-0 / 5-29-8, 30-10-0-0 / 5-29-9, 30-10-0-0 / 5-29-6, 30-10-0-0 / 204-393-12, 30-10-0-0 / 13-77-5, 30-10-0-0 / 204-393-37, 30-10-0-0 / 54-357-3, 30-10-0-0 / 102-662-5, 30-10-0-0 / 204-398-5, 30-10-0-0 / 205-399-24.

Vakit, 24 Teşrin-i Evvel 1338 numara 85234.

Vakit, 26 Teşrin-i evvel 1338, numara 85236.

İSPANYOL GAZETELERİNDE TÜRK MİLLÎ MÜCADELESİ VE BU DÖNEMDE YAŞANAN GELİŞMELER*

MEHMET GÜNDÜZ**

ÖZ

XIX. ve XX. yüzyıl hem Osmanlı Devleti hem de İspanya Krallığı için oldukça zorlu geçmiştir. İspanya Osmanlı'dan farklı olarak Birinci Dünya Savaşı'na girmemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi Osmanlı Devleti'nin fiilen sonunu getirmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra başlayan işgaller karşısında Anadolu'nun farklı yerlerinde birçok direniş örgütü kurulmuş ve kongreler düzenlenmiştir. Nihayetinde bu dönemde Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçmiş, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kurulmuş ve düşmana karşı büyük bir mücadele verilmiştir. Millî Mücadele sürecinde yaşanan gelişmelerin İspanyol gazetelerine nasıl yansıdığı bu çalışmayla irdelemeye çalışılmıştır. Bu amaçla 1918-1923 yılları arasındaki dönemde İspanya'da yayınlanmış gazeteler incelenmiştir. İspanya Birinci Dünya Savaşı'na katılmadığı için İspanyol gazeteleri de olayları tarafsız bir şekilde inceleme şansı bulmuştur. Bu açıdan İspanyol gazeteleri büyük oranda Millî Mücadele'nin tarafsız şekilde değerlendirilmesi için imkân sunmaktadır. Ayrıca Millî Mücadele'nin İspanyol kamuoyuna nasıl sunulduğu ve İspanyol kamuoyunun bu mücadeleyi nasıl algıladığı bu gazetelerde görülebilmektedir. Müttefik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketi, Ankara hükümeti ile İstanbul hükümeti arasındaki ilişkiler, Ankara hükümeti ile Müttefik Devletleri arasındaki

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., İstanbul Erkek Lisesi, İstanbul/TÜRKİYE, ekalim02@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-4642-4189

ilişkiler, İstanbul'un işgali ve Türk-Yunan Mücadelesi bu çalışmada incelenen temel konulardır.

Anahtar Kelimeler: Ankara Hükûmeti, İspanyol Gazeteleri, İstanbul Hükûmeti, Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti.

IN SPANISH NEWSPAPERS TURKISH NATIONAL STRUGGLE AND DEVELOPMENTS IN THIS PROCESS

ABSTRACT

XIX. and XX. centuries were quite difficult for both the Ottoman Empire and the Spanish Kingdom. Unlike the Ottoman Empire, Spain did not enter the First World War. The loss of the First World War brought the actual end of the Ottoman Empire. Many resistance organizations were established and congresses were held in different parts of Anatolia in the face of the occupations that started after the Mondros Armistice Agreement. Finally, during this period, Mustafa Kemal Pasha went to Anatolia, the Turkish Grand National Assembly was established and a great fight was fought against the enemy. This study attempts to examine how the developments in the National Struggle process were reflected in Spanish newspapers. For this purpose, newspapers published in Spain in the period between 1918 and 1923 were examined. Since Spain did not participate in the First World War, Spanish newspapers also had a chance to examine the events in a neutral way. In this respect, Spanish newspapers provide an opportunity for an impartial evaluation of the National Struggle. In addition, how the National Struggle was presented to the Spanish public opinion and how the Spanish public opinion perceived this Struggle can be seen in these newspapers. The relations between the Allied States and the Ottoman Empire, the National Struggle movement that started in Anatolia, the relations between the Ankara Government and the Istanbul Government, the relations between the Ankara Government and the Allied States, the occupation of Istanbul and the Turkish-Greek Struggle are the main issues studied in this study.

Keywords: Ankara Government, Istanbul Government, Mustafa Kemal Pasha, National Struggle, Ottoman Empire, Spanish Newspapers.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda büyük mücadele vermesine rağmen yenilgiyle çıkmış, 6 Ekim 1918'de İspanya aracılığıyla ABD'ye mütareke için başvuruda bulunmuş ve bir süre cevap alamamıştır. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Müttefik Devletleri'yle ağır maddeler içeren Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır¹. Müttefik Devletleri'nin yurdun çeşitli yerlerini basit gerekçelerle işgal etmesi ve buna ek olarak başlayan Yunan işgalleri halkın büyük tepkisine yol açmıştır. Türk halkı Birinci Dünya Savaşı'nda yorgun ve fakir düşmesine rağmen düşmana karşı yeni bir mücadeleye girmiştir². Bu süreçte ülkenin kurtarılması için farklı fikirler ortaya atılmış ve yurdun çeşitli yerlerinde *Müdâfaa-i Hukuk* ve *Redd-i İlhak* adıyla birçok cemiyet kurulmuştur. Erzurum Kongresi'nde başlayan cemiyetlerin birleştirilmesi Sivas Kongresi'nde de devam etmiş ve aralarında organik bir bağ bulunmayan bütün cemiyetler *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti* adıyla tek bir idare altında birleştirilmiştir. Cemiyetin ana amacı Osmanlı Devleti'nin dağılma tehlikesine karşı mücadele etmektir³.

38

Bu çalışmayla Millî Mücadele'nin İspanyol gazetelerine nasıl yansıdığı irdelenmeye çalışılmıştır. 1683'ten günümüze kadar İspanya'da yayımlanmış süreli yayınlara İspanya'nın millî kütüphanesi *Biblioteca Nacional de España* üzerinden ulaşmak mümkündür. Merkezi Madrid'de bulunan bu kurum ayrıca el yazmaları, resimler, çizimler, fotoğraflar, ses kayıtları, müzik notaları gibi çok değerli koleksiyonlara sahiptir⁴. Bu çalışmada *Biblioteca Nacional de España* bağlı olarak faaliyette bulunan *Hemeroteca Digital* arşivinde yer alan İspanya'da yayımlanmış gazetelerden yararlanılmıştır. Bu kapsamda *El Correo Español*, *El Dia*, *El Figaro*, *El Globo*, *El Liberal*, *El Imparcial*, *El Sol*, *El Siglo Futuro*, *Heraldo de Madrid*, *La Accion*, *La Correspondencia de España*, *La Correspondencia Militar*, *La Epoca*, *La Libertad* ve *La Voz* gibi

¹ Ali Akbulut, "Çöken Devlet", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s.133.

² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001, s.1.

³ Azmi Süslü, "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti", **DİA**, III. Cilt, İstanbul 1991, s.145-147.

⁴ <http://www.bne.es/es/LaBNE/index.html> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019); Mehmet Gündüz, "İspanyol Basınına Göre II. Abdülhamid ve Bu Dönemde Yaşanan Siyasi Gelişmeler", **History Studies**, 11/3, Haziran 2019, s.917.

gazetelerin 1918-1923 yılları arasında çıkan sayıları incelenmiştir. İspanya her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nda resmî olarak tarafsız olsa da, İttifak-Müttefik çatışması kısmen İspanyol basınında da bulunmaktaydı. Dolayısıyla gazetelerin Millî Mücadele'ye yaklaşımı politik duruşlarına göre değişiklik göstermekteydi⁵. İspanyol gazeteleri doğrudan Ankara, İstanbul, Atina, Paris,

- ⁵ Bu çalışmada kullanılan İspanyol gazetelerle ilgili kısa tanıtıcı bilgiler;
- El Correo Español:** 1892'den 1921'e kadar yayımlanmıştır. Döneminin yüksek tirajlı monarşi ve Katolikliği savunan gazetesiydi.
- El Dia:** 1916'dan 1919'a kadar yayımlanan, ılımlı liberal ve monarşi taraftarı bir gazeteydi.
- El Figaro:** 1918'den 1920'ye kadar dergi stiline yakın olarak yayımlanan gazetedir.
- El Globo:** 1875'ten 1932'e kadar yayımlanmıştır. Muhafazakâr ve Üniter Cumhuriyetçi Parti'nin temsil ettiği radikalizm karşıtlığıyla bilinen bir yayın organıydı.
- El Liberal:** 1879 ve 1939 yılları arasında yayımda kaldığı altmış yıl boyunca ılımlı Cumhuriyetçi Liberal yönelimi olan, 1920'lerde İspanya basınında en çok satan gazetelerden biriydi ve işçiler arasında en çok okunan gazeteydi.
- El Imparcial:** 1917 ile 1921 yılları arasında İspanyol okuyuculara hizmet veren *El Imparcial*, İspanya'da parti ve güçlü ideolojilerden uzak olan en etkili gazeteydi ve İspanyol basınındaki modern dönüşümü başlatan gazeteydi.
- El Pais:** 1887 ve 1921 yılları arasında yayımlanan *El Liberal* ile birlikte İspanya'da zamanın en ilerici fikirlerini savunan gazete olma özelliğini taşıyordu.
- El Sol:** 1917'den 1939'a kadar yayımlandı. İspanya ve Avrupa'nın en iyilerinden biri olarak kabul edilen bu gazete, yayımlandığı dönemdeki aydınların fikirlerine yer veriyordu.
- El Siglo Futuro:** 1875'ten 1936'ya kadar yayımlandı. Aşırı sağcı, antiliberal ve aşırı Katolik bir karaktere sahip olan bir gazeteydi.
- Heraldo de Madrid:** 1890'dan 1939'a kadar yayımlandı. Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'ni savunan bir profile sahip olan bu gazete, İkinci İspanyol Cumhuriyeti döneminde Cumhuriyetçi sol partilerin destekçilerinden biri konumundaydı.
- La Accion:** 1916 ve 1924 yılları arasında İspanyol okuyuculara hitap eden monarşik, Katolik ve son derece vatansever bir karaktere sahip ve 1919'dan itibaren İtalyan faşizminin yükselişini memnuniyetle karşılayan bir gazeteydi.
- La Correspondencia de España:** İspanya'da iş hayatı ile ilgili gazeteciliği başlatan, bilgilendirici nitelikte ve siyasi partilerden bağımsız, 1860 ile 1925 yılları arasında yayımlanan bir gazeteydi.
- La Correspondencia Militar:** 1897'den 1932'ye kadar yayımlanan, askerî ve siyasi bir karaktere sahip olan bir gazeteydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında en aleni şekilde Alman yanlısı yazılar yazan ve İspanya'daki General Primo de Rivera'nın askerî darbesini coşkuyla destekleyen bir gazete olma özelliğiyle dikkat çekiyordu.
- La Epoca:** 1849'dan 1936'ya kadar yayımlanan, monarşi yanlısı bir gazeteydi ve zamanla aristokrat ve muhafazakârların ilk örnek gazetelerinden birine dönüştü.
- La Libertad:** 1919'dan 1939'a kadar yayın hayatını sürdüren, küçük burjuvazi ve işçi sınıflarına adanan bir gazeteydi. 1928 yılında da Cumhuriyetçi olduğu al enen ilan edildi.
- La Voz:** 1920'den 1939'a kadar yayımlanan, popüler sınıflara yönelik çıkarılan *La Voz* gazetesi, *El Sol* gazetesinin aynı ilerici ruhuna ve siyasi ilkelerine sahipti. (<http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm?q=id:0031396058&lang=es> (Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2010); Beatriz Lozoya Hortelano, **İspanya Basınında Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s.2-3).

Moskova ve Londra gibi merkezlerden haberler ilettiği gibi Osmanlı, Fransız, İngiliz, Yunan, Alman, İtalyan ve Sovyet gazetelerinden de alıntılar yapmıştır.

Bu çalışmada gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırmada basılı veya elektronik belge/dokümanlardan anlam çıkarma, anlayış geliştirme ve araştırmaya dayalı bilgiye ulaşma amacıyla kullanılan doküman analizi yöntemi bu çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca İspanyol gazetelerindeki ifade ve bilgiler çoğu zaman aynen korunduğu için metin içerisinde geçen bazı kavram ve isimler İspanyol gazetelerinde geçtiği şekliyledir.

I. Anadolu Kuvvetlerinin Oluşumu ve İstanbul Hükûmeti ile İlişkiler

Müttefik Devletleri Mondros Ateşkes Antlaşması'nı kullanarak Osmanlı topraklarını işgal etmesini İstanbul hükûmetleri engelleyememiştir⁶. Bu yüzden İstanbul'da ülkenin kurtarılması için bir çözüm yolu bulamayan çoğu kişi Anadolu'ya geçmiş veya geçmenin yollarını aramıştır. Bu süreçte Anadolu'nun birçok yerinde Kuvayımillie birlikleri oluşmuştur. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa da Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'a gelmiş ancak burada ülkenin kurtarılması adına yapılabileceklerin sınırlı olduğunu görerek Anadolu'ya resmî bir görevle geçmenin yollarını aramıştır. Nitekim Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra dağınık hâldeki kuvvetleri bir araya toplamaya çalışmıştır. Bu amaçla birçok toplantı yapmış ve kongreler düzenlemiştir.

İttihatçıların ülkeyi içinde bulunduğu kötü duruma sürüklediğini düşünen Sultan Vahdettin onlara karşı etkin şekilde müdahale etmek istemişse de Ekim 1918'de İttihatçıların baskısı sonucu Ahmet İzzet Paşa'yı sadrazam olarak atamak zorunda kalmıştır. Fakat Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Padişah, İzzet Paşa'nın yerine 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa'yı, 4 Mart 1919'da ise İttihatçı ve milliyetçilere karşı oluşuyla bilinen Damat Ferit Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır. Ancak Eylül 1919'da milliyetçi akımın güçlü baskıları sonucu Damat Ferit Paşa görevinden

⁶ Ali Akbulut, **a.g.e.**, s.141.

ayrılmak zorunda kalmıştır⁷. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ile dahi savaşamayacak durumda olduğu ve devletin ancak siyaseten müdafaa edebilir bir vaziyette olduğu düşünülüyordu⁸. 4 Ekim 1919-2 Mart 1920 tarihleri arasında Ali Rıza Paşa, 3 Mart 1920-5 Nisan 1920 tarihleri arasında ise Salih Paşa sadrazam olarak görev yapmıştır. Ancak bu kez de İngilizlerin baskısı sonucu Salih Paşa istifa etmek zorunda kalmış ve tekrar Damat Ferit Paşa sadrazam olarak atanmıştır⁹.

El Dia Mustafa Kemal Paşa ve Türk ordusunun diğer liderlerinin Anadolu'nun orta ve doğu kesiminde askerler için vergi, Erzurum'da ise çok sayıda silah ve mühimmat topladığını yazmıştır. Aynı gazete Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Azerbaycan hükûmetiyle bir anlaşma yapmaya çalıştığını ve İstanbul hükûmetinin düşmanca tutumunu sürdürmesi durumunda İstanbul'u iletişimi kesmekle tehdit ettiğini yazmıştır¹⁰. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa Kabinesi'ni yetersiz bulmuş ve hükûmetten daha fazla değişiklik yapmasını talep etmiştir¹¹. *El Sol*, "Doğunun Hasta Adamı Yaşamak İstiyor" başlığıyla verdiği haberde Ekim 1919'da iktidara gelen Ali Rıza Paşa hükûmetiyle ilgili geniş bir değerlendirme yapmıştır. Yeni Türk hükûmetinin barış imzalamadan sorumlu bir hükûmetten daha fazlası olduğunu yazan gazete, bunun İttihat ve Terakki Partisi'nin dirilişi anlamına geldiğini iddia etmiştir. Gazete, ayrıca bu durumun Müttefik Devletleri için yeni ve çok ciddi sorunlara yol açabileceği uyarısında bulunmuştur. Anadolu'da ortaya çıkan milliyetçi hareket üzerinde de duran *El Sol* Erzurum'da bir kongre düzenlendiğini yazmıştır.

Milliyetçilerin 25 Eylül 1919'da Konya, Ekim ayının başında İzmit ve Adapazarı'nı aldıklarını yazan gazete Anadolu'daki ayaklanmanın hızla genişlediğini ve Milliyetçilerin Karadeniz kıyısındaki bazı yerler hariç Anadolu kıyılarının çoğunu kontrol ederek İstanbul imparatorluğunun geri kalanıyla büyük oranda izole ettiğini ileri sürmüştür¹². Gazete ayrıca Damat Ferit Paşa hükûmetinin ancak İngiliz işgal kuvvetleri sayesinde Eskişehir'e kadar olan Anadolu demiryolları üzerindeki kontrolü elinde tutabildiğini

⁷ Erik J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.200-201.

⁸ **BOA, DH-KMS.**, D.52-2, V.44.

⁹ Erik J. Zürcher, **a.g.e.**, s.200-201.

¹⁰ **El Dia**, 9 Ekim 1919, s.3.

¹¹ **La Accion**, 12 Ekim 1919, s.2; **El Sol**, 17 Ekim 1919, s.6.

¹² **El Sol**, 17 Ekim 1919, s.6.

aktarmıştır¹³. Ancak Damat Ferit Paşa, Müttefik Devletleri'nden gördüğü desteğe rağmen Anadolu'da gelişen millî harekâtı durduramamıştır¹⁴. Milliyetçilerin lideri Mustafa Kemal'in sadrazam ve onun delegelerini tanımadığını aktaran *El Sol* gazetesi Damat Ferit Paşa hükûmetinin istifa etmek zorunda kaldığını, aklı karışık olan Sultan'ın ise bunun üzerine hükûmeti kurmak için Tevfik Paşa'yı görevlendirdiğini yazmıştır. Ancak Tevfik Paşa bu görevi kabul etmeyince Sultan, Ali Rıza Paşa'yı hükûmeti kurmakla görevlendirmiştir¹⁵. Ali Rıza Paşa Kabinesi'ne ılımlı yaklaşan Mustafa Kemal Paşa, 7 Ekim 1919'da Padişah'a bir telgraf göndererek Damat Ferit Paşa Kabinesini azlettiğinden dolayı kendisine millet adına teşekkür etmiştir¹⁶.

Ülkelerinde hiçbir yabancı hükûmete müsamaha göstermeyeceklerini belirten Ali Rıza Paşa yabancılara karşı savaşmak istemediklerini, ırkı veya dini ne olursa olsun herkesin can ve mal güvenliğini sağlayacaklarını açıklamıştır. Wilson Prensipleri'nin Türkiye'ye uygulanmasını isteyen Ali Rıza Paşa, Sultan ve Halife'ye saygı duyduklarını ve milletin kendileriyle aynı fikirde olduğunu belirterek "Türkiye'de yaşayan 300.000 Ermeni'ye verilen hakların, 10 milyon nüfusu olan Türk halkına" verilmesini istemiştir. Bu arada *El Sol* Antalya planlarının başarısız olmasından korkan İtalyanların mevcut durumu protesto ettiklerini, Suriye'yi düşünen Fransızların bölgenin ellerinden alınmaması için ne yapacaklarını bilmediklerini, Mezopotamya ve Filistin'e yerleşmiş olan İngilizlerin ise sabırla beklediklerini yazmıştır. Aynı gazete Boğazlar'ı uluslararası hâle getirmenin, Ermenistan'ı diriltmenin ve Osmanlı baskısı altında inleyen Hristiyan ırklarını özgürleştirmenin çok önemli olduğunun altını çizmiş ve Anadolu'da, çılgınca savaşmaya istekli 300.000 Türk askerî olduğunu hatırlatarak henüz her şeyin bitmediği uyarısında bulunmuştur¹⁷. *El Sol*, 24 Şubat 1920'de "Müttefik Devletleri ve Hasta Adam" başlığıyla yayımladığı yazıda ise İstanbul'un meşruiyetine itaat etmeyi reddeden Mustafa Kemal'in Anadolu'da bir askerî hükûmet kurduğunu ve yaklaşık 60.000 asker topladığını yazmıştır. Gazete,

¹³ *El Sol*, 17 Ekim 1919, s.6.

¹⁴ İhsan Güneş, "Ali Rıza Paşa Hükûmeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 1, 1988, s.13.

¹⁵ *El Sol*, 17 Ekim 1919, s.6.

¹⁶ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt I, Ankara, 1973, s.156.

¹⁷ *El Sol*, 17 Ekim 1919, s.6.

Anadolu'daki hareketin etkisiyle İstanbul'da Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin kurulduğunu belirterek onu İttihat ve Terakki Partisine gönülden bağlı, Alman hayranı fakat çelişik bir şekilde yabancı düşman milliyetçi ve panturanist olarak tanıtmıştır¹⁸. Müttefik Devletleri azınlıkların durumunu öne sürerek Osmanlı topraklarını işgal etmeye devam ederken hem Ali Rıza Paşa hem de Mustafa Kemal Paşa bu durumu protesto etmiştir.

El Figaro, 11 Kasım 1919'da "Türkiye'deki Milliyetçi Hareket" başlığıyla yayımladığı yazıda Anadolu'daki bütün Türk halkının Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte olduğunu ve onun emrinde gönüllülerden oluşan düzenli büyük bir ordunun olduğunu aktarmıştır¹⁹. Andriya Martinovich, Aralık 1919'da yapılan Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerini değerlendirdiği yazısında Türk halkının haklı olarak ölümcül savaşa neden olmakla suçladığı Enver Paşa ve yandaşlarından kurtulmak istediğini, Damat Ferit Paşa hükûmetinden ise vatanı yenilginin sonuçlarından kurtarmasını beklediğini yazmıştır. Martinovich, Damat Ferit'in Barış Konferansı'na davet edildiğini ama davetiyeyi alamadan görevden alındığını eklemiştir. Damat Ferit'ten sonra kurulan hükûmetin Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in etkisinde olduğunu yazan Martinovich, yapılan Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinin direniş ruhunun canlandığını gösterdiğini belirtmiştir. İstanbul'da seçilen 11 milletvekilinden 10'unun İttihat ve Terakki üyesi olduğunu söyleyen Martinovich, Mustafa Kemal'in de Erzurum'dan seçildiğini yazmıştır. Rus Marksistlerin Müslüman dünyasının hoşnutsuzluğunu nasıl kullanacaklarını bildiklerini ileri süren yazar Moskova ile Erzurum ve Sivas arasında çok yakın ilişkilerin kurulduğunu belirtmiştir. Türk milliyetçi hareketinin Marksizm'in ekonomik doktrinleriyle hiçbir ilgisinin olmadığını söyleyen yazar Moskova ile olan dostluğun yalnızca Batı güçlerine, özellikle de İngiltere'ye karşı olan ortak nefretle motive olduğu yorumunda bulunmuştur²⁰.

Bu ortamda 12 Ocak 1920'de açılan Meclis-i Mebusanın Misak-ı Millî kararlarını kabul etmesi Müttefik Devletleri'nin tepkisine yol açmıştır. 3 Mart 1920'de Yunanların Gölcük yaylasıyla Bozdoğan'ı işgal etmeleri üzerine Ali Rıza Paşa istifa etmiş ve yerine Salih Paşa atanmıştır²¹. Kısa bir süre sonra ise

¹⁸ *El Sol*, 24 Şubat 1920, s.3.

¹⁹ *El Figaro*, 11 Kasım 1919, s.8.

²⁰ Andriya Martinovich, "Milliyetçi Hareket ve Bakanlık Krizi", *El Figaro*, 25 Ocak 1920, s.3.

²¹ Atatürk, *a.g.e.*, s.394-400.

İstanbul Müttefik Devletleri tarafından resmen işgal edilmiş ve Meclis-i Mebusan dağıtılmıştır. İstanbul'un işgalinden bir süre sonra Ankara'da 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Farklı şehirlerden gelen delegelerin TBMM'ye katıldığını yazan Paul Williams, delegelerin Müttefiklerin Anadolu topraklarını boşaltıncaya kadar Türkiye'nin bağımsızlığı için çalışmayı ve mücadele etmeyi taahhüt ettiğini, parolalarının ise "Ya İstiklal Ya Ölüm" olduğunu yazmıştır²². Merkez Camisi'nde (Hacı Bayram Camisi) imamın bir saat boyunca din hakkında değil ülkenin durumu hakkında konuştuğunu belirten Williams, dualar bittiğinde milletvekillerinin toplantı yerine gitmek için askerî bir konvoyla yola çıktığını aktarmıştır. Alayın İslam sancağı ve Sakal-ı Şerif taşıdığını yazan Williams, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Müttefiklerin hazırladıkları antlaşmada Wilson Prensiplerinin 14. maddesini dikkate almayıp taahhütlerini yerine getirmediklerini ve antlaşmaya karşı direnişin hükûmetten değil halkın kendisinden geleceği şeklindeki sözlerini aktarmıştır. Mustafa Kemal'in, İstanbul'da İngilizlerin esiri olan Halife'ye halef aramayı düşünmediklerini ama Halife serbest kalana kadar mücadeleye devam edecekleri yönündeki sözlerini aktaran Paul Williams, Milliyetçilerin Türklerin bir millet olarak tamamen imha edilme endişesi taşıdıklarını, İstanbul'daki Sultan ve Halifelerini İngilizlerin tutsağı olarak gördüklerini ve İstanbul hükûmetinin aldığı kararların İngilizlerden gelen emirlerden başka bir şey olmadığını tahmin ettiklerini yazmıştır²³.

Türkiye'de biri İstanbul'da diğeri Konya'da (Ankara) olmak üzere iki hükûmetin olduğunu belirten *El Sol*, İstanbul hükûmeti ile anlaşma imzalanması halinde neler olacağını sormuş ve Milliyetçilerin Boğazlar'ın Asya kıyılarına yaklaştığını aktarmıştır²⁴. *El Correo Español* ise Mustafa Kemal'e karşı gönderilen Osmanlı ordu birliklerinin Milliyetçilerle ortak hareket ettiğini ve Milliyetçilere karşı seferberliğin onlara mühimmat sağlamanın ve Müttefikleri aldatmanın bir aracı olduğu iddiasında bulunmuştur²⁵. "Anadolu İsyancıları Affedilecek" başlığıyla verdiği haberde *La Voz* İstanbul hükûmetinin Anadolu'daki isyancılar için genel bir af projesi

²² Paul Williams, "Türkiye Müttefiklere Karşı", *El Sol*, 7 Mayıs 1920, s.1; Atatürk, **a.g.e.**, s.13.

²³ Paul Williams, a.g.m., s.1; **TBMM Gizli Celse Zabıt Zabıtları**, D I, B 1, 24 Nisan 1920, s.2-10.

²⁴ *El Sol*, 13 Mayıs 1920, s.2.

²⁵ *El Correo Español*, 29 Mayıs 1920, s.8.

hazırladığını yazmıştır²⁶. Aynı gazete Mustafa Kemal'in taraftarlarının yenilgisi, yiyecek sıkıntısı ve milliyetçi ordunun umutsuzluğu sebebiyle İstanbul hükûmetiyle müzakerelere girmek isteyeceğini ileri sürmüştür²⁷. *El Sol*, 9 Ocak 1921'de verdiği haberde ise İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki müzakerelerin henüz tamamlanmadığını, ancak bir anlaşmanın yapılmasının beklendiğini yazmıştır²⁸.

Şubat ayında iki hükûmet arasında görüşmelerin devam ettiği ancak fazla ilerleme kaydedilmediği anlaşılmaktadır. İstanbul hükûmetinin verdiği ılımlı tavsiyelere rağmen Ankara'nın tavizsiz tavrını sürdürdüğünü belirten *El Globo*, sadrazamın Ankara'ya gönderdiği son telgrafta, Londra Konferansı'na Osmanlı temsilcisi gönderme konusunda ısrar ettiğini yazmıştır²⁹. Ancak Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafa ret cevabı vermiştir. Gazete bununla birlikte, Londra Konferansı'nda iki delegenin Türkiye'nin haklarını savunmak ve Yunanistan'ın iddialarına birlikte yanıt vermek için bir araya gelmesinin beklendiğini aktarmıştır³⁰. Nitekim gazetenin bu tahmini doğru çıkmıştır.

İspanyol basını Ankara ve İstanbul hükûmetleri arasındaki ilişkilerin Mustafa Kemal'in Milliyetçiler adına ayrı hareket etme kararının bir sonucu olarak tekrar koptuğunu ileri sürmüştür³¹. İspanyol basını İngiltere'ye karşı alınacak tavrı tartışırken Kemalistler arasında sert tartışmaların yaşandığını yazmıştır³². Bu ortamda Ankara hükûmetinin İngiliz isteklerini kabul etmesi yönündeki beklentiler, Mustafa Kemal'in "Büyük Britanya ile müzakerelere katılmayı reddediyoruz. Askerî hareketlerimiz öyle bir etkiye sahip olacak ki, bunu tüm Müslüman dünyasının kurtuluşu izleyecektir" beyanıyla sona ermiştir³³.

II. Türk-Yunan İlişkileri

Yunanların XIX. yüzyıldan itibaren ana gayeleri önce Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurmak, sonra topraklarını genişletmek ve daha

²⁶ *La Voz*, 28 Eylül 1920, s.3.

²⁷ *La Voz*, 5 Kasım 1920, s.2.

²⁸ *El Sol*, 9 Ocak 1921, s.1. Bu dönemde Sadrazam İzzet Paşa değil Ahmet Tevfik Paşa'dır.

²⁹ *El Globo*, 10 Şubat 1921, s.1.

³⁰ *El Siglo Futuro*, 12 Şubat 1921, s.1.

³¹ *El Correo Español*, 14 Şubat 1921, s.1; *La Epoca*, 14 Şubat 1921, s.1.

³² *La Epoca*, 14 Mart 1921, s.1; *El Siglo Futuro*, 14 Mart 1921, s.1.

³³ *La Voz*, 16 Haziran 1921, s.3.

sonra da İstanbul merkezli Bizans İmparatorluğu'nu canlandırarak *Megali İdea* dedikleri büyük hayali gerçekleştirmektir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ağır bir yenilgi alması Yunanlar için biçilmiş kaftan oldu. Yunanistan Başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda bölgede yaşayan Rumları ileri sürerek İzmir ve çevresi üzerinde hak iddia etmiştir³⁴. Venizelos, Anadolu'nun durumunu dikkatle ortaya koyarak Yunan ordusunun Mustafa Kemal'in kuvvetlerini yenmek için yeterli olduğunu, İzmir ve çevresindeki 100.000 askerin emrinde bulunduğunu söylemiştir³⁵. İspanyol basınında Anadolu'daki Yunan kuvvetlerinin, Mustafa Kemal Paşa'nın milliyetçi güçleriyle karşı karşıya kalacağını belirterek Yunan kuvvetlerinin 90.000, Mustafa Kemal'in ise 40.000 askeri olduğunu yazmıştır³⁶.

El Sol Atina'da yayınlanan basın bültenlerine dayandırdığı haberde Anadolu'daki Türk askerlerinin bir bölümünün İstanbul'dan gelen emirleri reddetmesi sonucu ciddi olayların yaşandığını ve bu olaylara müdahale ettiği için birkaç İngiliz subayının tutuklandığını yazmıştır. *El Sol* Mustafa Kemal'in 300.000 asker toplayabilme potansiyelinin olduğunu belirterek Venizelos'un 100.000 asker gönderme teklifini anımsatarak Yunanistan'ın çabalarının karşılığında ne isteyeceğini sormuştur. Yunanların Türkler tarafından mağlup edilebileceğini yazan gazete Doğu'da birçok sürprizin yaşanabileceğini ileri sürmüştür³⁷. Nitekim daha sonra Türklerin sağladığı başarılar *El Sol* gazetesinin bu konuda isabetli analizler yaptığını göstermiştir.

15 Mayıs 1919'da İngiliz, Fransız ve Amerikan savaş gemileri tarafından korunan Yunan ordusu İzmir'e çıkmış ve şehri işgal etmiştir. Yunan işgali Türk halkını derinden etkilemiştir³⁸. İşgale Türk halkının tepkisi şiddetli ve ani olmuştur. Yurdun birçok yerinde protesto mitingleri düzenlenmiştir³⁹. Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesine karşı çıkmış ve İstanbul hükûmetine tepki göstermiştir⁴⁰. İspanyol basını Mustafa Kemal'in lideri olduğu milliyetçi güçlerin İstanbul'a 190 kilometre kadar

³⁴ Bernand Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.241.

³⁵ **El Figaro**, 13 Mart 1920, s.10.

³⁶ **La Epoca**, 13 Mart 1920, s.2; **El Globo**, 13 Mart 1920, s.1.

³⁷ **El Sol**, 20 Mart 1920, s.7.

³⁸ **Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri**, Genelkurmay Başkanlığı, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s.43.

³⁹ Lewis, **a.g.e.**, s.242.

⁴⁰ **El Dia**, 9 Ekim 1919, s.3.

yaklaştığını ve amaçlarının Yunanlara saldırmak olduğunu yazmıştır⁴¹. Türk milliyetçi birliklerinin Menemen ve Çanakkale'yi ele geçirdiğini yazan *El Sol*, Türklerin Çanakkale'nin Asya kıyılarına sağlam bir şekilde yerleşebilecekleri ve böylece Yunanların işgal ettiği İzmir'e karşı operasyonlara başlayabilecekleri yorumunda bulunmuştur. Gazete Milliyetçilerin Müttefik filolarının gözetimiyle alay ederek, Boğazlar'ın Avrupa kıyılarına silah ve mühimmat göndermeye başladığını, Trakya'yı işgal eden Yunanlara karşı savaşa hazırlandıklarını ve Yunanların ölümcül düşmanı Bulgarların Türklere yardım edeceğini ileri sürmüştür⁴². Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova hükûmeti ile müzakereler yaparak onların desteğini almaya çalıştığı bir ortamda İngiliz karargâhı, Milliyetçilerin büyük bir taarruza hazırlandıklarını bildirmiştir⁴³.

20 Haziran 1920'de toplanan Hythe Konferansı'nda Lloyd George ile Millöran arasındaki görüşmelerde ele alınan en önemli konu Venizelos'un Türk milliyetçilerine karşı savaşa planı olmuştur⁴⁴. Nitekim bu konferansta 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan saldırısına izin verilmiştir⁴⁵. Bu saldırı Türklerin elindeki sınırlı askerî birliklerin Anadolu içindeki isyanlarla uğraştığı bir döneme rastladığından Yunanlar ciddi bir dirençle karşılaşmadan ilerlemiştir. Yunan saldırıları karşısında Türk askerleri Bursa'yı tahliye etmek ve Uludağ'a çekilmek zorunda kalmıştır. Boğaz'ın Asya sahilini bombalayan Yunan birliklerinin amacı TBMM'nin bulunduğu Ankara'yı ele geçirmektir⁴⁶.

Yunan saldırılarının devam ettiği bir ortamda İspanya basını *The Times* gazetesinden alıntıladıkları bir haberi yayınlamıştır. Bu haberde Milliyetçilerin egemenliği altındaki halkın büyük istismara uğradığı, siyasi rakiplerin intikama ve şüphelilerin ise insanlık dışı muamelelere maruz kaldığı iddia edilmiştir. Aynı haberde Mustafa Kemal'in taraftarlarının kadınların tüm değerli eşyalarını alarak onları soyduğu ve hayvanlarına el koyduğu iddia edilmiştir⁴⁷. Bu tür haberlerin İngilizler tarafından desteklenen Yunanların

⁴¹ **La Accion**, 10 Haziran 1920, s.6; **El Liberal**, 11 Haziran 1920, s.1; **El Globo**, 12 Haziran 1920, s.3.

⁴² **El Sol**, 12 Haziran 1920, s.7.

⁴³ **La Libertad**, 19 Haziran 1920, s.1.

⁴⁴ **El Siglo Futuro**, 21 Haziran 1920, s.3.

⁴⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyahasındaki Etkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.184.

⁴⁶ **La Voz**, 7 Temmuz 1920, s.5.

⁴⁷ **La Voz**, 8 Temmuz 1920, s.5; **La Epoca**, 8 Temmuz 1920, s.1.

Türk halkına karşı yaptıkları mezalimi örtmenin ve Anadolu'daki Millî Mücadele'ye karşı yürütülen psikolojik harbin yansıması olduğu görülmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 13 Eylül 1922'de Amerikalı gazeteci Richard Eaton'a verdiği demeçte katliamlara yönelik bir soruya verdiği cevapta bu yöndeki suçlamaları kesin bir dille reddetmiştir⁴⁸.

TBMM'de Yunan ordusunun ilerlemesinde rahatsız olan bazı milletvekilleri Mustafa Kemal'in askerî durum hakkında bilgi vermesini istemiştir⁴⁹. Ankara hükûmetinin zor durumda olmasına rağmen son derece iyimser bildirimler yayınlandığını iddia eden *La Voz*, Bursa ve diğer şehirlerin savaşız olarak Yunanlar tarafından işgal edilmesinin Mustafa Kemal'in kuvvetleri arasında moral bozukluğuna sebep olduğunu yazmıştır⁵⁰. Bugüne kadar Türk birliklerinin Bilecik ve Karakol istasyonunu ele geçirdiğini yazan *La Correspondencia Militar* Kemalistlerin birliklerini güçlendirmek için büyük gayret gösterdiğini ve bu amaçla Mustafa Kemal Paşa'nın cepheye geldiğini yazmıştır⁵¹. Yine aynı günlerde *El Sol* Atina'dan aldığı bir telgrafa dayandırdığı haberde, bir Türk havacının tabancayla Mustafa Kemal'i öldürmeye çalıştığını ancak girişimin başarısız olduğunu ve havacının tutuklandığını yazmıştır⁵². Ancak bu haber Türk kaynaklarından teyit edilememiştir.

26 Ocak 1921'de *La Voz'da* yayımlanan bir değerlendirmede Sevr Antlaşması'nın gözden geçirilmesinin kabul edildiği hatırlatılarak bu düzenlemenin Yunanlara yani Venizelos'un Sevr'de gerçekleşen büyük Yunanistan hayaline karşı yapıldığını ileri sürmüştür. Çanakkale Boğazı ve Mezopotamya'da savaşmayı öğrenen bir ordunun komutanı olan Mustafa Kemal'in Yunanlara saldırmaya başladığını yazan *La Voz* Atina gazeteleri her gün inkâr etse de Ankara'daki Genelkurmay Başkanlığı tebliğlerinin zaferlerle dolu olduğunu aktarmıştır. Yunan askerlerinin yerlerini terk ederek dağılıp kaçtıklarını yazan gazete çok yakında Yunanların İzmir'e çekilecekleri yorumunda bulunmuştur⁵³. İspanyol basını ayrıca Yunan iç politikasında yaşanan gelişmelerin orduyu olumsuz etkilediğini ve Kemalistlerin saldırıyı başlattıklarında zafere olan inancını yitirmiş disiplinsiz askerleri önlerinde

⁴⁸ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt XII, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s.279-280.

⁴⁹ **La Voz**, 16 Temmuz 1920, s.3.

⁵⁰ **La Voz**, 12 Temmuz 1920, s.5.

⁵¹ **La Correspondencia Militar**, 15 Ocak 1921, s.5.

⁵² **El Sol**, 22 Ocak 1921, s.9.

⁵³ **La Voz**, 26 Ocak 1921, s.1.

bulduklarını iddia etmiştir. “Türkiye henüz ölmeyecek. Görünüşe göre doğunun büyük hastası uluslararası bir gereklilik olarak kalacak” diyen *La Voz*, Suriye, Arabistan, Mezopotamya ve Ermenistan’ın kesinlikle Türklere alınacağını, ancak Erzurum’dan Aydın’a geniş Anadolu toprakları ile Doğu Trakya’nın Türklere bırakılacağını yazmıştır. Gazete Millî Mücadele’ye atfen “bir kez daha halkların, ne kadar güçsüz olursa olsun, ölmek istemedikleri zaman, ölmediklerinin ortaya” çıktığı yorumunda bulunmuştur⁵⁴. *La Voz* gazetesinin yaptığı bu değerlendirmenin doğruluğu Lozan Barış Antlaşması’nda Türkiye’nin sınırlarının belirlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu arada Millî Mücadele’nin sadece askerî değil birçok sahada verildiğini gösteren haberler de İspanyol basınına yansımıştır. Bu haberlerden biri uzun zaman önce Kemalist harekete katılmış olan Türk yazar Halide Edip’in çok sayıda Türk kadınına örgütlediğiyle ilgilidir⁵⁵.

İkinci İnönü Savaşı’nın Türkler tarafından kazanılmasından sonra Yunan birliklerinin hataları üzerinde duran Fabian, Vidal *La Voz* için bir yazı kaleme almıştır. Yunanların kısa ve talihsiz Anadolu harekâtlarında, bazıları ahlaki ve psikolojik nitelikte, bazıları da askerî ve stratejik nitelikte birkaç ciddi hata yaptıklarını söyleyen Vidal, Yunanların düşmanını küçümsediklerini, yeterince doğru manevra yapmadıklarını ve muzaffer olduklarını düşündükleri anda da ezildiklerini yazmıştır. Yunan kuvvetlerinin başkomutanı Papoulas, Konstantin’den Londra’daki Müttefikleri de etkileyecek Türk filolarına karşı bir zafer kazanma emri almıştır. Papoulas’un 120.000 askeri vardı ve Mustafa Kemal’in düzenli birliklerinin 90.000 askere ulaşmadığını biliyordu⁵⁶. Vidal, Papoulas’un 80.000 askeri Eskişehir’i, 40.000 askeri ise Afyonkarahisar’ı almak için iki gruba ayırdığını, Afyon’u almasına rağmen izlediği kötü strateji nedeniyle her iki grubu birbirine bağlayamadığını ve bu yüzden muzaffer Yunanların hareketsiz kaldığını belirtmiştir. Bu durumun Mustafa Kemal’e Kilikya’dan asker taşıması için zaman kazandırdığını söyleyen Vidal, Yunanların Eskişehir’de Türk hatları önüne geldiklerini ancak Türkleri beklediklerinden daha güçlü bulduklarını yazmıştır. “Herkes Anadolu askerinin savunmada eşsiz olduğunu görmezden geliyor” diyen Vidal, Papoulas’un çabaladığını söylemiştir. Savaşın üçüncü gününde Mustafa Kemal’in Afyon’da çok meşgul olan Güney Yunan

⁵⁴ *La Voz*, 26 Ocak 1921, s.1.

⁵⁵ *La Correspondencia Militar*, 16 Nisan 1921, s.1.

⁵⁶ Fabian Vidal, “Anadolu’da Yunan Hataları”, *La Voz*, 18 Nisan 1921, s.1

grubundan korkmaması gerektiğini kesin olarak anladığını ve saldırıya geçtiğini yazan Vidal “Yunan cephesi nasıl bu kadar kolay kırıldı? Bir harekât ve her şey Türklere teslim oldu. Yunanlar kötü yenildi!” yorumunda bulunmuştur⁵⁷. Değerlendirmede Türk ordusunun Yunanları dikkatlice izlediği ve onların hatalarını kendi lehine ustalıkla kullandığı görülmektedir. Ayrıca Yunanların mağrur ve kibirli hâllerinin Türk askerinin üstün mücadelesi karşısında yerle yeksan olduğu ve Yunanların yenilmesinin hayal kırıklığına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Yunanlar, Müttefiklerin Çanakkale’de yaptıkları hatalara benzer hatalar yapmıştır.

1921 yılının Temmuz ayının ortalarına doğru İspanyol basını Türkler ile Yunanlar arasında İzmit çevresinde cereyan eden olaylara değinmiş ve Yunanların 4000’den fazla zayıat verdiğini yazmıştır⁵⁸. Yunanların Bursa cephesine dört koldan saldırdığı, Milliyetçilerin geri çekildiği, Yunan kuvvetlerinin Yenişehir hattını işgal etmeyi başardığını ancak ilerleyişlerinin Türklerin direnişiyle karşılaştığı da basında yer almıştır⁵⁹. Ağustos ayının başında Türklerin çok sayıda tüfek ve mühimmat ele geçirdiği, Yunanların ise İstanbul’a yürümek için askerlerini Trakya’da topladıkları basına yansımıştır⁶⁰.

Yunan ilerleyişi karşısında TBMM 5 Ağustos 1921’de Mustafa Kemal Paşa’ya Başkomutanlık yetkisi vermiştir⁶¹. Nitekim Türklerin Yunanlara karşı büyük bir harekât hazırlığında olduğu İspanyol basınında yer almıştır. Mustafa Kemal’in gecelerini komutanlara emir ve talimat vererek geçirdiğini yazan *La Correspondencia de España* Mustafa Kemal Paşa’nın Başkomutanlığa atanmasının tüm Türk savaşçılar, subaylar ve askerler tarafından coşkuyla karşılandığını yazmıştır⁶². Sakarya Meydan Muharebesi konusunda Londra’da farklı görüşlerin olduğunu aktaran İspanyol basını “Eylül ayında Anadolu’da yağmur mevsimi başlar ve yollar geçilmez olur. Ekim ayında karlar başlıyor ve eğer amaç askeriye den ziyade politik ise saldırı yakında sona erecek” yorumunda bulunmuştur⁶³.

⁵⁷ Fabian Vidal, a.g.m., s.1.

⁵⁸ **La Correspondencia de España**, 12 Temmuz 1921, s.4; **El Globo**, 12 Temmuz 1921, s.1.

⁵⁹ **La Correspondencia de España**, 19 Temmuz 1921, s.4.

⁶⁰ **La Voz**, 8 Ağustos 1921, s.3.

⁶¹ **La Voz**, 15 Ağustos 1921, s.5.

⁶² **La Correspondencia de España**, 19 Ağustos 1921, s.2.

⁶³ **El Sol**, 1 Eylül 1922, s.5; **La Voz**, 1 Eylül 1922, s.5.

İspanyol gazetelerinde en çok yer alan konulardan bir diğeri konu General Trikopis'in Türkler tarafından esir alınmasıdır. General Trikopis ve diğeri Yunan generallerin 2 Eylül 1922'de öğleden sonra muzaffer Türk birlikleri tarafından yakalandığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın onları misafirleri olarak karargâha götürdüğünü yazan *La Voz*, aynı gün Türk birliklerinin Alaşehir önündeki mevzileri ele geçirdiğini, çok sayıda Yunan askerini esir aldığını, çok sayıda ağır ve hafif askerî mühimmata el koyduğunu yazmıştır. Yunanların Anadolu'da aldığı yenilgiyi büyük bir felaket olarak değerlendiren gazete, İngilizler tarafından verilen görkemli savaş malzemesine sahip yaklaşık 300.000 askerden oluşan bir ordunun bir hafta içinde ortadan kalktığını, operasyon üslerinin, birkaç ilin ve sonunda generalle ekibinin Türkler tarafından ele geçirildiğini yazmıştır. Yunanların İzmir'de de tutunamayacaklarını ve Anadolu'nun her yerinden süpürüleceklerini iddia eden İspanya basını Yunanistan iç siyasetinde yaşanan gelişmelerin büyük bir felakete yol açtığını yazmıştır⁶⁴. *La Libertad* ise Yunanların savaşın başından beri toplam 50.000 kayıp ve 15.000 esir verdiğini yazmıştır⁶⁵.

İspanyol gazeteleri Türklerin başarısının İngiliz ve Fransızlar için farklı anlamlar taşıdığı yorumunda bulunmuştur. *El Liberal* gazetesine göre İngiliz hükûmeti için önemli olan Yunanistan'ın Bizans iddialarını yerine getirmesi değil, her şeyden önce Ankara'daki Türk milliyetçilerinin başarısız olmasıydı. İngilizlerin bu amaçla Atina'nın savaşçı iştahını tetiklediğini ve Suriye'deki çıkarları İngilizlerin genişlemesiyle bir miktar zedelenen Fransa'nın Türklerin kazanmasına olumlu baktığını iddia etmiştir⁶⁶. Bununla beraber Türklerin kazanması Müttefik Devletleri'ni endişelendirmiştir. İngiliz, Fransız ve İtalyan hükûmet temsilcileri, Ankara hükûmetine bir ateşkes kararının derhâl düzenlenmesi şartıyla Yunanistan'ın tahliyeyi kabul edeceğini bildirmiştir. *La Epoca* "Yunan Yenilgisine İlişkin Politik Kaygılar" başlığıyla yayımladığı haberde yenilgiyle ilgili olarak kıvılcım benzetmesi yapmış; alevlerin yoğunluğunun ve derecesinin ne kadar olacağını kimsenin tahmin edemeyeceğini dolayısıyla bu yenilginin çok büyük politik sonuçlarının herkesi ilgilendirdiğini yazmıştır. Yunan yenilgisinin bir gerçek olduğunu belirten gazete Türk zaferinin sonuçlarını incelerken önemli olanın bunun Avrupa üzerinde yarattığı etki olduğunu söylemiştir. İngilizlerin Yunanlara

⁶⁴ *La Voz*, 7 Eylül 1922, s.8; *El Liberal*, 8 Eylül 1922, s.1.

⁶⁵ *La Libertad*, 8 Eylül 1922, s.4.

⁶⁶ *El Liberal*, 8 Eylül 1922, s.1.

desteğinin sınırlı olacağını ileri süren gazete Yunanların İstanbul hayalini bırakmaları gerektiğini yazmıştır⁶⁷.

9 Eylül 1922 tarihli nüshasında “Bir Medeniyetin Başarısızlığı” başlığıyla bir değerlendirme yazısı yayımlayan *La Libertad*, Türklerin Yunanlar karşında büyük bir zafer kazandığını ve birkaç gün içinde, belki birkaç saat içinde, Yunanların Anadolu’dan çıkarıldığı ve İzmir’i boşaltmaları gerektiğini söyleyen haberlerin alınabileceğini yazmıştır. Yunanistan’da, iç politikada köklü değişikliklerin yaşanacağını ileri süren gazete Fransa’nın Ankara hükümeti ile bir anlaşma yaparak Türk milliyetçiliğine manevi destek verdiği, İngiltere’nin yönlendirdiği Yunanistan’ın ise Müslüman Türklerin yeniden canlanmasına sebep olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur⁶⁸. “Türkler Fransa’nın Orta Doğu’daki askeridir. Yunanlar ise İngiltere’nin Küçük Asya’daki askeridir” diyen Fabian Vidal bu yüzden hızlı ve beklenmedik şekilde “Anadolu’da Yunanları mağlup eden Türkler değil; İngilizleri mağlup eden Galyalılarıdır” yorumunda bulunmuştur⁶⁹. Yunan ordularının taktik ve manevralarından bahseden Vidal, Mustafa Kemal’in izlediği doğru stratejilerle Yunan ordusunu bozguna uğrattığını ve onlardan bol miktarda mühimmat ele geçirdiğini yazmıştır. Böylelikle İngiltere’nin Yunanlara gönderdiği malzemenin Türklerin savaşa devam etmesine hizmet ettiği iddiasında bulunmuştur⁷⁰. Türk birliklerinin 910 silah, 1.200 kamyon, 200 zırhlı araç, 5.000 makineli tüfek, 450 mühimmat arabası, 40.000 tüfek ve 20.000 tutukluya el koyduğu, Yunanların İzmir’i terk ettiği, geri çekilirken kasabaları ve şehirleri yaktıkları, Müttefiklerin ise vatandaşlarını ve mallarını korumak için İzmir’e asker çıkardığı, İngiliz askerlerinin sadece İngilizleri değil, İzmir’de hükümet temsilcisi olmayan Hollandalıları, Belçikalıları, İsviçrelileri ve diğer yabancıları koruyacağı haberleri İspanyol basınına yansımıştır⁷¹. Burada Müttefik Devletleri’nin Osmanlı’nın son döneminden başlayan ve bugün de devam “Eğer Türkler yeniliyorsa müdahale etme. Ama Türkler yeniyorsa müdahale et” politikasını izledikleri yorumu yapılabilir.

⁶⁷ *La Epoca*, 8 Eylül 1922, s.1.

⁶⁸ *La Libertad*, 9 Eylül 1922, s.1.

⁶⁹ Müttefik Devletleri arasında bir birlik olmakla beraber her ülke kendi menfaati için uygun politikalar uygulamaktan geri durmamıştır. Akdeniz’de güçlü bir İngiltere istemeyen Fransa Ankara Antlaşması’yla Türkiye ile ilk anlaşmasını imzalamıştır. Böylelikle Fransa İngilizlerin himayesindeki Yunanlarla savaşan Türkleri dolaylı bir şekilde desteklemiştir.

⁷⁰ Fabian Vidal “Bir Rüyanın Sonu: Büyük Yunan Felaketi”, *La Voz*, 9 Eylül 1922, s.1.

⁷¹ *El Sol*, 10 Eylül 1922, s.5.

Sovyet Rusya İzmir zaferinden dolayı Ankara hükûmetini tebrik etmiştir. Sovyetler gönderdikleri mesajda İstanbul'a giden yoldaki engelleri kaldırmanın önemini vurgulamış, Karadeniz'in bir kez daha bir Türk-Rus gölü hâline geldiğini ve bunun Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki iş birliğini büyük ölçüde kolaylaştıracağını vurgulamıştır⁷². Rusların bu desteğinde TBMM'nin açılmasından kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın onlarla diplomatik ilişki kurması⁷³ ve Lenin ile Mustafa Kemal arasındaki dostane ilişki etkili olmuştur⁷⁴.

Zafer Türkler arasında büyük sevince yol açmıştır. *El Liberal* bu sevinci "İstanbul camileri aydınlatıldı. Ayasofya'da büyük bir dini tören düzenlendi. Mabette yer bulamayan muazzam bir kalabalık, Camii etrafında toplandı. Törenin sonunda kalabalık Kemal'i alkışladı ve Yunanları lanetledi" sözleriyle anlatmıştır⁷⁵. İzmir'in geri alınması Mısır'da da sevince yol açmış, İskenderiye sokaklarında birçok gösteri düzenlenmiştir⁷⁶. Yunanların İzmir'in tahliyesini Cuma gecesi tamamlamasından sonra Türk askerleri cumartesi günü şehre girmiştir⁷⁷. Halk Mustafa Kemal Paşa'nın zaferini bir miting düzenleyerek kutlamıştır⁷⁸. Müttefik Devletleri ise Çanakkale Boğazı ve İzmir'in tarafsız bölgelerine saygı duyulması gerektiğini belirten bir notu Ankara hükûmetine iletmıştır⁷⁹. Bu arada İspanyol basını Türklerin Balkanlarda ilerlemesi durumunda burada yeni bir savaş ihtimali üzerinde durmuştur⁸⁰.

III. Müttefik Devletleri'yle İlişkiler

İstanbul'un işgalinden bir hafta önce *El Sol* ve *La Libertad* gazeteleri bu konuyu gündeme taşımıştır. İstanbul'un işgali için hazırlanmış olan İngiliz kuvvetlerinin sayısının 25.000 kişiye ulaştığını belirten gazeteler, Lloyd George'un bu kararı iki sebepten dolayı aldığını yazmıştır. Birincisi; Türklere

⁷² *El Liberal*, 12 Eylül 1922, s.1.

⁷³ *La Accion*, 10 Haziran 1920, s.6; *El Liberal* 11 Haziran 1920, s.1; *El Globo*, 12 Haziran 1920, s.3.

⁷⁴ *El Sol*, 18 Haziran 1920, s.7.

⁷⁵ *El Liberal*, 12 Eylül 1922, s.1.

⁷⁶ *La Correspondencia de España*, 14 Eylül 1922, s.1.

⁷⁷ *El Liberal*, 12 Eylül 1922, s.1.

⁷⁸ *El Sol*, 13 Eylül 1922, s.5.

⁷⁹ *La Epoca*, 13 Eylül 1922, s.1; *El Imparcial*, 20 Eylül 1922, s.1.

⁸⁰ *Heraldo de Madrid*, 20 Eylül 1922, s.1.

teslim edilen Kilikya'da 15.000 erkek, kadın ve çocuktan oluşan Ermeni'nin öldürülmesi (*La Libertad*'a göre 40.000), ikincisi ise Babıali'nin tutumu ve İzzet Paşa başkanlığında milliyetçi bir hükûmetin kurulmuş olması⁸¹. Müttefiklerin İstanbul'u işgal etmeye hazırlandıkları haberinin İsviçre'de yaşayan İttihat ve Terakki Partisine üye Türkleri şok ettiğini yazan *El Globo*, bunun gerçekleşmesi durumunda İttihatçıların Hristiyanlara karşı genel bir savaş başlatmayı planladıklarını yazmıştır⁸². Ancak İstanbul 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmiştir. Anadolu'daki kuvvetler ise bu işgali protesto etmiştir⁸³.

Lloyd George, Mustafa Kemal ve destekçileriyle ilgili olarak Fransa'nın sağlam bir tavır sergilemesi arzu ettiklerini ve İstanbul'daki tutumun Mustafa Kemal'i korkutmasını beklediklerini ifade etmiştir. İstanbul'daki Yüksek Müttefik Komiserliği İstanbul hükûmeti ile genel politika konusunda istişarelerde bulunmuş, Lloyd George ise Mustafa Kemal Paşa'nın ve bütün kamu görevlilerinin görevden alınmasını talep etmiştir⁸⁴. İngiliz iddialarının temelsiz olduğu ve İstanbul'un işgalini haklı bir girişim olarak göstermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Paris basını, Lloyd George'un İstanbul'un işgali için sebep olarak gösterdiği Ermenilerin öldürülmesi iddiasını gündeme taşıyarak Ermenilerin toplu olarak İstanbul'da değil Mustafa Kemal'in kuvvetlerinin bulunduğu Anadolu'da öldürüldüğü dolayısıyla neden buraların değil de İstanbul'un işgal edildiğini sormuştur. Paris basını ayrıca Anadolu'da Panturanist Türkler hâkim olmaya devam ederse, Osmanlı kabinesini feshetmenin ve bahtsız Sultan'ı ele geçirmenin ne faydası olacağını da sormuştur⁸⁵. Her ne kadar İstanbul Müttefik Devletleri tarafından işgal edilse de Fransız kamuoyunun bunu desteklemediği ve İngilizlerin sorun olan yerleri değil de başkenti işgal etmesinin gerekçelerinin yetersiz gördükleri anlaşılmaktadır. Nitekim İngilizlerin asıl amacı mezkûr bahanelerle İstanbul'u işgal ederek Boğazlar'ı kontrol etmektir.

İstanbul'un işgali üzerine Mustafa Kemal Paşa resmî makamları İstanbul'la iletişime geçmemeleri konusunda uyarmıştır⁸⁶. "Asya'nın Türkleri

⁸¹ *La Libertad*, 9 Mart 1920, s.4; *El Sol*, 9 Mart 1920, s.1.

⁸² *El Globo*, 10 Mart 1920, s.2; *El Pais*, 10 Mart 1920, s.2

⁸³ *El Sol*, 9 Mart 1920, s.1; *El Sol*, 20 Mart 1920, s.7.

⁸⁴ *El Sol*, 9-10 Mart 1920, s.1.

⁸⁵ *El Sol*, 12 Mart 1920, s.1.

⁸⁶ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 270.

İtaat Etmeyi Reddediyor” başlığıyla yayımladığı haberde işgalin Müttefiklere yalnızca altı askere mal olduğunu yazan *El Sol*, Müttefik kuvvetlerin İstanbul’da tutuklamalara başladığını ve Mustafa Kemal’in destekçisi olan pek çok Türk milliyetçisini hapse attıklarını yazmıştır. Müttefiklerin kışmaları ve İstanbul’daki bakanlıkları çok kolay ele geçirdiğini yazan gazete Yıldız’dan gelen emirlere uymayı reddeden Anadolu’daki Türk garnizonlarının ve onların elindeki yerlerin nasıl alınacağını ise bilinmediğini okuyucularına aktarmıştır. Anadolu’nun iç kesimlerinin Müttefiklerin düşmanı olan panturanistlerin zafer kazandığı yer olduğunu belirten gazete Mustafa Kemal’in 300.000 asker toplayabileceğinin altını çizmiştir⁸⁷.

Bazı milliyetçi vekillerin Müttefik polisi tarafından tutuklanması sebebiyle Meclis-i Mebusan bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride Parlatentonun dokunulmazlığının ihlali karşısında, Meclis’in toplantıya devam edemeyeceği ve bu nedenle oturumların ertelenmesi gerektiği konusunda hemfikir olunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Fransa, İngiltere ve ABD Parlatentoları nezdinde bu durum protesto edilmiştir. Bildiriyi imzalayan birçok vekilin Anadolu’da Mustafa Kemal ile görüşmek üzere gideceğine inanıldığını belirten *El Figaro* Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’a gönderdiği mesajda sakin olunmasını tavsiye ettiğini yazmıştır. Gazete ayrıca Sultan’ın bundan kaçınmak için çaba göstermesine rağmen hükûmetin istifasının yakın olduğu ve mevcut hükûmetin barış antlaşmasını imzalayacağını belirtmiştir⁸⁸. Ankara hükûmeti ise hazırlanan anlaşmaya tüm Türklerin karşı olduğunu açıklamıştır. Yetkililer söz konusu anlaşmanın hiçbir zaman uygulanamayacağını belirtmiştir⁸⁹. İstanbul hükûmeti temsilcileri barış antlaşmasını imzalamak için Paris’e giderken Mustafa Kemal Paşa Sultan’ı bu konuda uyarmıştır⁹⁰. Mustafa Kemal İstanbul gazetelerine verdiği beyanatta anlaşmanın ağır maddeleri olduğunu ve Trakya ile İzmir’in Türk hâkimiyetinden ayrılmasının sonsuz bir dizi karmaşanın nedeni olacağı uyarısında bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Batı kapitalistlerinin heveslerine karşı halkının zaferine duyduğu güveni dile getirmiş ve Wilson

⁸⁷ *El Sol*, 20 Mart 1920, s.7.

⁸⁸ *El Figaro*, 26 Mart 1920, s.9.

⁸⁹ *El Sol*, 12 Haziran 1920, s.7.

⁹⁰ *La Voz*, 24 Temmuz 1920, s.5.

Prensiplerinin 12. maddesinin yerine getirileceği vaadiyle aldatıldıklarını söylemiştir⁹¹.

Haziran 1920'nin başlarında Mustafa Kemal'in Yunanlara, İngilizlere ve Fransızlara saldırmaya hazırlandığı haberi İspanyol basınına yansımıştır⁹². Nitekim Türk milliyetçi birlikleri Haziran ayında Menemen ile Çanakkale'yi ele geçirmiş ve Trakya'yı işgal eden Yunanlara karşı savaşa hazırlanmak üzere Boğazlar'ın Avrupa kıyılarına silah ve mühimmat göndermeye başlamıştır⁹³. 1920 Haziran ayı ortalarında İngiliz Komiser Amiral Robeck ise iki İngiliz gemisinin demirlediği İzmit'e gitmiştir⁹⁴. Türklerin Çanakkale'de İngilizlere saldırdığı haberlerinin yer aldığı İspanyol basınında Türkiye'deki İngiliz cephesini güçlendirmek için İngiliz birliklerinin Londra'dan ayrıldığını yazmıştır⁹⁵. Bu ortamda İngiliz karargâhı, Milliyetçilerin büyük bir taarruz yapmaya hazırlandığını bildirmiştir⁹⁶. Haziran ayı sonlarında İngiliz filosu, Türk hatlarını bombalayarak 1.000 kişiye yaklaşan büyük kayıplara neden olmuştur. Bu arada İngiliz birlikleri İstanbul'a gelmek için Malta'dan ayrılmaya devam etmiştir⁹⁷. Temmuz ayında ise Türkler Boğazın Asya yakasında bulunan Beykoz kasabasına bir baskın düzenlemiştir⁹⁸.

Müttefik Devletleri, Osmanlı Devleti'yle yapılacak antlaşmanın şartlarını belirlemek için birçok konferans düzenlemiştir⁹⁹. Nihayetinde Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Anadolu'daki gelişmeler sonrasında Lloyd George, bu antlaşmanın gözden geçirilebileceğini belirtmiştir. George ayrıca İstanbul hükûmetinin izni olmadan Mustafa Kemal ile müzakerelere başlamanın İngilizler tarafından tanınan İstanbul hükûmetini reddetmek manasına geleceğini söylemiştir¹⁰⁰. 1921 yılının ilk günlerinde, İngiliz hükûmetinin Atina hükûmeti ile resmî ilişkilerini değiştirmeyi planladığı dönemde, *El Siglo Futuro* Mustafa

⁹¹ *La Epoca*, 7 Eylül 1920, s.2.

⁹² *El Sol*, 4 Haziran 1920, s.6.

⁹³ *El Sol*, 12 Haziran 1920, s.7.

⁹⁴ *El Sol*, 18 Haziran 1920, s.7.

⁹⁵ *El Sol*, 19 Haziran 1920, s.7.

⁹⁶ *La Libertad*, 19 Haziran 1920, s.1.

⁹⁷ *El Sol*, 29 Haziran 1920, s.9.

⁹⁸ *La Voz*, 8 Temmuz 1920, s.5.

⁹⁹ Geniş bilgi için bk. Osman Olcay, *Serves Antlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

¹⁰⁰ *El Globo*, 27 Aralık 1920, s.1.

Kemal'in Londra Konferansı'na katılamayacağını yazmıştır¹⁰¹. *La Voz*'da yer alan başka bir haberde ise Mustafa Kemal Paşa Ankara'daki Ulusal Meclisin Türkiye'yi temsil etmeye yetkili tek organ olduğunu Müttefiklere bildirmiştir¹⁰².

Müttefik güçlerinin Türkiye'de İstanbul hükûmetinden başka bir hükûmet tanımadığını yazan *La Epoca*, bununla birlikte Müttefiklerin Türk meselesinde önemli bir rol oynamasından ve konferansta kabul edilecek çözümlerin Türkiye'deki tüm taraflara ulaşmasını arzu ettiklerinden dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın konferansa katılmasını istediklerini yazmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, konferansa bir delegasyon göndereceğine söz vermiştir¹⁰³. Ayrıca Paşa, Londra Konferansı süresince tüm cephelerde operasyonların askıya alınmasını emretmiştir¹⁰⁴. Londra Konferansı'nda Sultan ve Mustafa Kemal'in temsilcileri bir araya gelerek tek bir delegasyon oluşturmuştur. Her iki temsilci de aralarındaki farkların tamamen iç siyasette olduğunu ve dış politikada hiçbir şekilde aralarında ayrılık olmadığını belirterek Türkiye temsilciliğini oluşturmuşlardır¹⁰⁵. Aynı dış politikayı takip edeceğini açıklayan taraflar Sevr Antlaşması'nın gözden geçirilmesini talep edeceklerini belirtmiştir¹⁰⁶. Böylelikle Müttefiklerin Ankara ve İstanbul hükûmetlerini birbirlerine düşürerek isteklerini her iki tarafa kabul ettirme planı boşa çıkmıştır.

Planları bozulan Müttefik Devletleri kendilerine karşı bir komplo olduğu bahanesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın asistanı ve İzzet Paşa'nın kardeşinin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişiyi tutuklamıştır¹⁰⁷. Bu ortamda Türkiye'nin her ne pahasına olursa olsun Trakya'yı almak istediği haberi İspanyol basınında yer almıştır¹⁰⁸. Kemalistlerin tarafsız bölgelere saldırması durumunda savaşın patlak vereceği uyarısında bulunan İspanyol gazeteleri Mustafa Kemal'in İngiltere'yle barış yapmak istediğini iddia etmiştir¹⁰⁹. Mustafa Kemal Paşa, bu tutuklamalardan kısa bir süre sonra yaptığı

¹⁰¹ **El Siglo Futuro**, 1 Şubat 1921, s.3.

¹⁰² **La Voz**, 3 Şubat 1921, s.1.

¹⁰³ **La Epoca**, 8 Şubat 1921, s.3.

¹⁰⁴ **La Voz**, 11 Şubat 1921, s.1; **El Correo Español**, 12 Şubat 1921, s.3.

¹⁰⁵ **La Correspondencia Militar**, 24 Şubat 1921, s.1

¹⁰⁶ **El Sol**, 24 Şubat 1921, s.1.

¹⁰⁷ **La Epoca**, 22 Eylül 1921, s.3.

¹⁰⁸ **La Accion**, 22 Eylül 1922, s.2.

¹⁰⁹ **La Accion**, 23 Eylül 1922, s.3; **La Voz** 25 Eylül 1922, s.5.

açıklamada ulusal sınırlar dâhilinde özgür ve bağımsız yaşamaktan başka bir şey istemediklerini belirtmiştir. Savaşta çok büyük kayıplar verdiklerini söyleyen Mustafa Kemal Paşa barış istediklerini ve haklarını savunmak için her türlü barışçıl yolu kullandıklarını belirterek sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Bütün dünya, Türk halkının ve devletinin köle veya hizmetçi olarak görülmeye tahammül edemeyeceğini bilmeli. Hükûmetimiz gibi, halkımız da tüm medeni halklar gibi özgürlük ve bağımsızlık taleplerinde kesinlikle samimidir. Savaş için savaş yapmayız; barış için savaş yaparız ama kabul edilebilir ve onurlu bir barış. Yıkılmış ülkemizde barış sürecini en kısa sürede görmek istiyoruz ve insanlarımıza hak ettikleri barışı sağlamak için tüm gücümüzle katkıda bulunmak istiyoruz¹¹⁰.”

III.1. Güney Cephesi

Mondros'tan kısa bir süre sonra Mersin, Tarsus, Adana'yı işgal eden Fransızlar bir süre sonra İngilizlerin işgal etmiş olduğu Antep, Maraş ve Urfa'ya yerleşmiştir¹¹¹. Fransızlar bölgenin işgalinde Ermenilerden büyük yardım almıştır. Bu durum Mustafa Kemal ve Türk halkı tarafından tepkiyle karşılanmamıştır. Şubat 1920'de Maraş'tan, Nisan 1920'de Urfa'dan çekilmek zorunda kalan Fransızlar Antep'te de çok ciddi Türk direnişiyle karşılaşmıştır¹¹². İspanyol basını Maraş bölgesinde 1921 yılı başlarında gerçekleşen operasyonlar sırasında Kilikya'daki Fransız birliklerinin 158'i ölü ve 279'u yaralı olmak üzere verdiği kayıplardan bahsetmiştir¹¹³. Takip eden günlerde ise Kilikya'daki Ermenilerin ölümünden bahseden İspanyol basını Türklerin Antep'teki Amerikan yardım örgütlerinin üyelerine saldırdığını, bunların Ermenilerle birlikte bir Fransız bölüğünün yardımıyla kaçabildiklerini iddia etmiştir¹¹⁴. Gerçekte ise Türkler, Fransız ve Ermenilerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu tür iddialar işgale hukuki zemin hazırlamanın bir aracı olarak kullanılmaktaydı. Bu arada Türk milliyetçilerinin yedi

¹¹⁰ **La Correspondencia de España**, 8 Ekim 1921, s.3.

¹¹¹ **Türk İstiklâl Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s.5-60.

¹¹² Bige Sükan, “Millî Mücadele Döneminde Türk-Fransız İlişkileri”, **90. Yılında Millî Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.153-160.

¹¹³ **El Sol**, 9 Mart 1920, s.1.

¹¹⁴ **El Sol**, 12 Mart 1920, s.1; 23 Nisan 1920, s.1.

delegesi General Gouraud ile görüşmek üzere Beyrut'a gitmiştir. Müzakereler uzlaştırıcı bir ortamda gerçekleşmiş ancak bir sonuca varılamamıştır¹¹⁵.

Mayıs 1920'de Fransa, İngiltere, İtalya ile Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmak için bir anlaşmaya vardığını ve Fransız hükûmetinin Suriye ile Kilikya'ya bir müdahale planladığı İspanyol basınına yansımıştır. *El Sol* gazetesi Kilikya'nın Türklerin kontrolünde bir bölge olduğunu ancak Ermenilerin Akdeniz'e çıkmak için burada hak iddia ettiklerini yazmıştır. Buranın önemli bir tarım ve maden merkezi olduğu ayrıca Konya, Sivas ve Halep gibi milliyetçi illerle çevrili olduğunu belirten gazete Fransızların Mersin-Tarsus-Adana hattı boyunca savaş ve batarya taşımaya başladıklarını fakat Türkler karşısında birden fazla yenilgiye uğradıklarını ve askerlerin çok zor koşullarda kıyıya dönmek zorunda kaldığını yazmıştır. Suriye'de Arap çetelerinin Fransız müfrezelerine saldırmayı bırakmadıklarını yazan gazete Fransızların Suriye ve Mezopotamya için de endişelenmeleri gerektiğini belirtmiştir¹¹⁶. Fransa, İngiltere ve Yunanistan'a karşı cephe açmaktan çekinmeyen Mustafa Kemal Paşa'nın ehven-i şer olarak gördüğü İtalya'ya karşı bir cephe açmayı, ilişkilerin kopma noktasına geldiği 1921 yılında dahi düşünmediği yorumu yapılmıştır¹¹⁷.

El Sol gazetesinde Haziran 1920'de Fransızların Türklere karşı saldırıya hazırlandıkları ve bu amaçla 15.000 Ermeni'yi silahlandırdığı haberi yer almıştır¹¹⁸. Limandaki Fransız kruvazörlerinin yakın mesafedeki Türk mevkilerini ve köylerini bombalamasının ardından ise Türkler Adana, Tarsus ve Mersin'e genel bir saldırı başlatmıştır¹¹⁹. Fransız Deniz Kuvvetleri Komutanı Admiral Dumesnil ise Ankara hükûmetine Zonguldak'ta tutuklu bulunan Fransız askerlerin derhâl serbest bırakılmasını için ultimatoma göndermiş ve bunun yapılmaması durumunda kentin bombalanacağını iletmiştir¹²⁰.

¹¹⁵ *El Sol*, 23 Nisan 1920, s.1.

¹¹⁶ *El Sol*, 13 Mayıs 1920, s.2.

¹¹⁷ Mevlüt Çelebi, "Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri", **90. Yılında Millî Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.184-185.

¹¹⁸ *El Sol*, 29 Haziran 1920, s.9.

¹¹⁹ *La Epoca*, 30 Haziran 1920, s.3.

¹²⁰ *El Sol*, 4 Şubat 1921, s.5.

La Epoca “Mustafa Kemal Paris’e Gidecek mi?” başlığıyla yayınladığı *Le Petit Journal*’a dayandırdığı haberde Paşa’nın Fransız hükûmeti ile doğrudan ihtilaf hâlinde olduğu konuları tartışmak için Paris’e gelme niyetinde olduğunu yazmıştır¹²¹. Roma’daki Ankara hükûmeti temsilcisi ise Fransa ile herhangi bir gizli anlaşma imzalamadıklarını belirtmiştir¹²². Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Cenova Konferansı’nda Ankara hükûmetinin Türk Heyeti olarak konferansta yer almaması durumunda burada alınan kararları kabul etmeyeceklerini bildirmiştir¹²³. Ankara’da Rus *İzvestia* gazetesi muhabirinin Mustafa Kemal Paşa’yla yaptığı röportajı yayınlayan *Heraldo de Madrid*, Mustafa Kemal’in Türkiye’nin özgürlüklerini hızlandıracağı ve bağımsızlığını güçlendireceği düşüncesiyle Fransa ile olan siyasi ilişkileri düzeltmek istediğini, aynı sebepten dolayı İtalya veya İngiltere ile de normal ilişkiler kurmak istediğini yazmıştır. Gazete Mustafa Kemal’in Fransa ile olan iyi ilişkisini ise Fransız hükûmetinin Anadolu’da Türkiye’nin haklarını erken tanınmasına dayandırmıştır¹²⁴. Fransız Yüksek Komiseri ise Mustafa Kemal’in güçleri çatışmamak için Boğazlar’ın Asya kıyısında tarafsız bölgede bulunan Fransız birliklerinin Avrupa kıyısına dönmesi için emri vermiştir. Öte yandan, Kemalist kuvvetler Mondros Ateşkes Antlaşması’yla kurulan tarafsız bölgeye saygı duyacağına dair güvence vermiştir¹²⁵. Görüldüğü üzere her iki taraf da anlaşmak için karşılıklı adımlar atmıştır. Nihayetinde 20 Ekim 1921’de Fransa ile TBMM arasında Ankara Antlaşması imzalanmıştır¹²⁶. İngiltere bu antlaşmayı şaşkınlıkla karşılamıştır¹²⁷.

III.2. Lozan Görüşmeleri ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

El Sol “Türkler Lozan’ı İmzalamıyor” başlığıyla yayınladığı haberde Türklerin konferansın son toplantısının yapıldığı binayı antlaşmayı imzalamadan terk ettiğini yazmıştır. Müttefik heyetleri görüşmelere devam etmenin imkânsız olduğunu belirterek Lozan’dan ayrılmaya karar vermiştir.

¹²¹ *La Epoca*, 13 Haziran 1921, s.5.

¹²² *La Libertad*, 12 Eylül 1922, s.1.

¹²³ *El Sol*, 17 Şubat 1922, s.1; *Heraldo de Madrid*, 17 Şubat 1922, s.1.

¹²⁴ *Heraldo de Madrid*, 14 Eylül 1922, s.1.

¹²⁵ *La Correspondencia de España*, 18 Eylül 1922, s.6.

¹²⁶ İsmail Soysal, *Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt I, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.50-52.

¹²⁷ Cihat Göktepe, “Milli Mücadele’de Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1921)”, *90. Yılında Millî Mücadele*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.197.

Fransız temsilci Bompard, müzakerelerin Türk heyeti yüzünden başarısız olduğunu iddia ederek “Bu herkes için büyük bir talihsizlik; ama esas olarak Türkiye için” demiştir. Türkiye ile Müttefikler arasındaki görüşmelere yer veren gazete Müttefiklerin Türkiye’den, Yunanistan’dan savaş tazminatı talep etmemesini istediğini yazmıştır. Gazete görüşmelerin sona ermesinin en önemli sebebinin Türkiye’deki yabancıların statüsü meselesi olduğunu ileri sürmüştür. Lozan’da tarafların anlaşmasa bile Mudanya Ateşkes Antlaşması’nın hâlen yürürlükte olduğunu söyleyen *El Sol*, Türklerin İngiltere’den korkmadığını da yazmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Türkiye’nin İngiltere’den korkmadığını ve Türk ulusunun tehditlere boyun eğmeyeceğini belirtmiştir. Görüşmeler başarısız olsa bile bunun konferansın tamamen bittiği anlamına gelmediği, tarafların tekrar bir araya gelme ihtimalinin olduğunu yazan gazete antlaşmayı imzalamak için kişisel olarak Mustafa Kemal’in mümkün olan her çabayı gösterdiği belirtmiştir. Müttefiklerin, izlenecek yol konusunda hızlı bir şekilde birbirlerini anlamaları ve Ankara ile temas kurmalarının önemine değinen *El Sol*, sağduyunun müzakerelerin devam etmesi ve savaştan kaçınılmasından yana olduğunu eklemiştir¹²⁸.

Görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine Türk heyetinin yurda dönme kararı alması üzerine Mustafa Kemal Paşa’da Lozan’dan gelecek heyeti beklemiştir¹²⁹. *Heraldo de Madrid* İngiltere ile Türkiye arasındaki anlaşmanın akıbeti için Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki görüşmenin beklenmesinin gerektiğini yazmıştır. Antlaşmanın neden imzalanmadığını açıklayan gazete İsmet Paşa’nın Türkiye’nin yeni müzakerelere karşı tutumunu netleştirmek için hükûmetiyle görüşmek üzere ülkesine döndüğünü yazmıştır¹³⁰. İsmet Paşa, Eskişehir’de Mustafa Kemal’le görüşmek üzere İzmit yoluyla Ankara’ya doğru hareket etmiştir¹³¹. Görüşmeden kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa Türkiye’nin barışçıl niyetini ortaya koyarak evrensel barışın sağlanması için Müttefiklerin ülkesinin ihtiyaçlarını tanıması gerektiğini belirtmiştir¹³².

¹²⁸ *El Sol*, 6 Şubat 1923, s.5.

¹²⁹ *La Accion*, 13 Şubat 1923, s.5.

¹³⁰ *Heraldo de Madrid*, 20 Şubat 1923, s.1.

¹³¹ *El Globo*, 21 Şubat 1923, s.1.

¹³² *La Correspondencia de España*, 2 Mart 1923, s.1.

Takip eden günlerde Mustafa Kemal Paşa, Ramazan kutlamaları sırasında, orduya hitaben bir bildiri yayınlamış ve Lozan Konferansı sonuçlarının Türkiye'yi tekrar savaşa zorlaması durumunda Türk ordusunun görevini tamamen yerine getireceği uyarısında bulunmuştur¹³³. Müttefikler ise İstanbul'un tahliyesi konusunu incelemiştir¹³⁴. 23 Nisan'da yeniden başlayan Lozan görüşmeleri TBMM'nin kapalı olduğu dönemde yürütülmüştür. Bu görüşmeler de hararetli geçmiştir. Türklerin, Lozan'ı terk etmekle tehdit ettiğine ve Müttefiklerin Türkleri yatıştırmaya çalıştıklarına dair haberler İspanyol basınında yer almıştır¹³⁵. *La Accion* Ankara hükümetinin, ABD'nin mali destek sağlayacağına dair umutlarının yüksek olması sebebiyle Fransa ve İngiltere'ye olan tavizlerinde uzlaşmaz davrandıklarını yazmıştır¹³⁶. Taraflar arasındaki görüşmeler sonrasında 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştır¹³⁷.

Bu arada yenilenen TBMM seçimleri sonrasında Meclis 12 Ağustos 1923'te Ali Fuat Paşa'nın başkanlığında açılmıştır¹³⁸. Açılıştan sonra Mustafa Kemal Paşa oy birliğiyle Meclis Başkanı seçilmiştir¹³⁹. 29 Ekim 1923'te ise Halk Partisi TBMM'de Cumhuriyeti ilan ederek Mustafa Kemal Paşa'yı Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir¹⁴⁰. *La Epoca* bu gelişmeyi "Osmanlı Cumhuriyeti", *El Sol* ve *La Voz* gazeteleri ise "Mustafa Kemal, Osmanlı Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı" başlığıyla okuyucularına iletmiştir¹⁴¹.

¹³³ *La Correspondencia de España*, 24 Nisan 1923, s.4.

¹³⁴ *La Epoca*, 9 Haziran 1923, s.1.

¹³⁵ *La Voz*, 21 Haziran 1923, s.1; 4 Temmuz 1923, s.5.

¹³⁶ *La Accion*, 14 Temmuz 1923, s.1.

¹³⁷ Cevdet Küçük, "Millî Mücadele", *DİA*, XXX. Cilt, İstanbul 2005, s.83.

¹³⁸ *La Epoca*, 13 Ağustos 1923, s.1.

¹³⁹ *La Accion*, 14 Ağustos 1923, s.3.

¹⁴⁰ *La Correspondencia de España*, 30 Ekim 1923, s.1.

¹⁴¹ *La Epoca*, 31 Ekim 1923, s.1; *El Sol*, 31 Ekim 1923, s.5; *La Voz*, 31 Ekim 1923, s.2.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeleri yakından takip eden İspanyol gazeteleri Millî Mücadele döneminde Türkiye'de yaşanan gelişmelerle ilgili birçok haberi sayfalarına taşımıştır. Ancak İspanya'dan Millî Mücadele yıllarında Anadolu'ya veya İstanbul'a muhabir geldiği tespit edilememiştir. Bunda coğrafi uzaklık etkili olmuş olsa bile asıl sebebin bu dönemde İspanya'da yaşanan gelişmeler olduğu düşünülebilir. İspanya, Birinci Dünya Savaşı esnasında tarafsızlığını korumuş ancak ülkenin devamlı tarafsızlığı, beraberinde ekonomik, sosyal ve siyasal bazı sorunları getirmiştir. Nitekim 1917-1923 yılları arasında ülkede devam eden Restorasyon Dönemi General Primo de Rivera'nın Eylül 1923'teki hükûmet darbesiyle iflasla sonuçlanmıştır¹⁴².

İspanya'da yaşanan iç gelişmelere rağmen İspanyol basını Türkiye'de yaşanan gelişmelerle ilgilenmiş ve bu gelişmelere farklı kaynaklar üzerinden ulaşmıştır. Türkiye'de yaşanan gelişmeleri daha çok Osmanlı Devleti, İngiltere, Yunanistan, Fransa, İtalya, ABD, Almanya, Rusya gibi ülkelerin ajans veya merkezleri üzerinden aktarmışlardır. Bazı istisnalar dışında, genel olarak İspanyol basınının ayrıntılı ve doğru haberler verdiğini söylemek mümkündür. İspanya hükûmetinin tarafsız politikasına rağmen *El Sol*, *El Pais*, *Heraldo de Madrid* ve *La Voz* gibi bazı gazeteler Millî Mücadele hareketi lehinde yazılar yazmıştır¹⁴³. Fakat fiili işgal ve savaş altında bulunan İstanbul ve Anadolu ile haberleşmenin Müttefik Devletleri tarafından kontrol edilmesi ve İspanyol basınında kimi zaman haberlerin Müttefik Devletleri'nin bakış açısından aktarılmasına da zemin hazırlamıştır.

İspanyol gazeteleri belli başlı şu konular üzerinde durmuştur: Osmanlı Devleti'nin paylaşımı ve çöküşü, barış konferansları, Türkiye'deki siyasi kriz, İstanbul'un işgali ve Boğazlar'ın durumu, Yunanistan'ın işgal girişimleri ile Trakya ve İzmir sorunları, İstanbul hükûmeti ve Anadolu'da başlayan hareket, Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmalar, Kuvayımillie, Mustafa Kemal Paşa ve faaliyetleri, TBMM'nin açılması, Yunanistan'a karşı verilen mücadele, Osmanlı Devleti'nin Müttefik Devletleri'yle olan ilişkileri, İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasındaki ilişkiler, Ankara hükûmetinin Müttefikler ve Sovyet

¹⁴² Victor Morales Lezcano, "İspanya ve Türkiye: Birbirlerini Tanımamazlıktan Yakınlaşmaya Doğru", *OTAM Dergisi*, S 2, 1991, s.217-218.

¹⁴³ Beatriz Lozoya Hortelano, *a.g.t.*, s.5.

Rusya ile ilişkileri. İspanyol gazeteleri bu konular arasında özellikle İstanbul'un işgali, Boğazlar'ın serbestleştirilmesi ve Yunan işgali üzerinde durmuştur.

Yunanistan'ın büyük bir kuvvete sahip olmasına rağmen Türkler karşısında aldığı ağır yenilgiyi geniş bir şekilde ele alan İspanyol gazeteleri özellikle İngiltere ile Fransa arasındaki rekabete ve oluşan görüş ayrılıklarına dikkati çekmiştir. Gazeteler İngilizlerin hedeflerine ulaşmak için Yunanlıları, Fransızların ise Ermenileri kullandığını ortaya koyan haberler yapmıştır. Gazeteler Müttefik Devletleri'nin İstanbul'u işgal etmesi üzerinde ayrıntılarıyla durmuş ve İngiltere'nin Anadolu'da sorun olan yerleri değil de İstanbul'u neden işgal ettiğini sorgulamıştır. İspanyol gazeteleri Avrupa'nın Türk sorununa barışçıl bir çözüm üretmekten uzak olduğunu ve bunun da savaşın devamı anlamına geldiği yorumunda bulunmuştur. İspanyol gazetelerin üzerinde durduğu diğer önemli bir konu Sevr Antlaşması'nın yenilenmesi meselesi olmuştur. Gazeteler milli direnişin başarısını ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini de sıklıkla sayfalarına taşımıştır. Gazeteler ayrıca Türkiye'de kurulacak hükûmetin şekli, cumhuriyetin ilanı, Cumhurbaşkanı'na verilen yetkiler, saltanatın kaldırılması ve Sultan'ın Avrupa'ya gitmesi konusuna da değinmiştir. Gazeteler Anadolu'da başlayan direniş hareketini okuyucularına milliyetçi bir direniş olarak aktarmıştır. Türklerin millet olarak tamamen imha edilme endişesi taşıdıklarını aktaran İspanyol gazeteleri Anadolu'da yaşanan gelişmelerle ilgili yaptığı değerlendirme ve tahminlerde büyük oranda isabetli davranmıştır. Bu açıdan İspanyol gazetelerinin bazı istisnalar hariç genelde ayrıntılı ve doğru haberler verdiği söylenebilir. İspanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmış olması sebebiyle tarafsız kalan İspanyol gazeteleri yine de Batılı ve Hristiyan dünya görüşünden tamamen sıyrılamamıştır. Ama buna rağmen *La Voz*, *El Sol*, *El Pais* ve *Heraldo de Madrid* gibi gazeteler Millî Mücadele'yi destekleyen yazılar yazmıştır¹⁴⁴. *El Siglo Futuro* gazetesi daha çok Hristiyan bakış açısından haberler yapmış ve Hristiyan ırklarını özgürleştirmenin önemi üzerinde durmuştur¹⁴⁵. *La Libertad* ise Yunanistan'ın yenilmesini bir medeniyetin başarısızlığı olarak değerlendirmiştir.

¹⁴⁴ Beatriz Lozoya Hortelano, **a.g.t.**, s.5.

¹⁴⁵ **El Sol**, 17 Ekim 1919, s.6.

Basında bazen gerçeklerle ilgili olmayan ve/veya teyit edilemeyen haberler de yer almıştır. Örneğin Enver Paşa'nın Kürdistan Kralı olduğu ifade edilirken daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini Kürdistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak ilan ettiği basında yer almıştır¹⁴⁶. Bunda muhtemelen İspanyol gazetecilerinin bilgi eksikliği ile Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'nun daha çok orta ve doğu bölgelerinde faaliyette bulunmaları etkili olmuştur. İspanya gazetelerinin Türkiye'deki Millî Mücadele'ye yaklaşımı aynı zamanda Türkiye ile benzer zor süreçlerden geçen İspanya'nın XX. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı süreçleri nasıl anlamlandırdığının anlaşılması açısından da önemlidir.

¹⁴⁶ **El Sol**, 21 Aralık 1919, s.2; **La Epoca**, 12 Temmuz 1921; **El Siglo Futuro**, 13 Temmuz 1921, s.1.

KAYNAKÇA

Akbulut, Ali, “Çöken Devlet”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.

Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001.

Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt XII, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2006.

Bayur, Yusuf Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyahasındaki Etkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Çelebi, Mevlüt, “Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri”, **90. Yılında Millî Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.169-194.

El Correo Español, 12 Şubat 1921.

El Correo Español, 14 Şubat 1921.

El Correo Español, 29 Mayıs 1920.

El Dia, 9 Ekim 1919.

El Figaro, 11 Kasım 1919.

El Figaro, 13 Mart 1920.

El Figaro, 26 Mart 1920.

El Globo, 10 Mart 1920.

El Globo, 10 Şubat 1921.

El Globo, 12 Haziran 1920.

El Globo, 12 Temmuz 1921.

El Globo, 13 Mart 1920.

El Globo, 21 Şubat 1923.

- El Globo**, 27 Aralık 1920.
El Imparcial, 20 Eylül 1922.
El Liberal, 11 Haziran 1920.
El Liberal, 12 Eylül 1922.
El Liberal, 8 Eylül 1922.
El Pais, 10 Mart 1920.
El Siglo Futuro, 1 Şubat 1921.
El Siglo Futuro, 12 Şubat 1921.
El Siglo Futuro, 13 Temmuz 1921.
El Siglo Futuro, 14 Mart 1921.
El Siglo Futuro, 21 Haziran 1920.
El Sol, 1 Eylül 1922.
El Sol, 10 Eylül 1922.
El Sol, 12 Haziran 1920.
El Sol, 12 Mart 1920.
El Sol, 13 Eylül 1922.
El Sol, 13 Mayıs 1920.
El Sol, 17 Ekim 1919.
El Sol, 17 Şubat 1922.
El Sol, 18 Haziran 1920.
El Sol, 19 Haziran 1920.
El Sol, 20 Mart 1920.
El Sol, 21 Aralık 1919.
El Sol, 22 Ocak 1921.
El Sol, 23 Nisan 1920.
El Sol, 24 Şubat 1920.

El Sol, 24 Şubat 1921.

El Sol, 29 Haziran 1920.

El Sol, 31 Ekim 1923.

El Sol, 4 Haziran 1920.

El Sol, 4 Şubat 1921.

El Sol, 6 Şubat 1923.

El Sol, 9 Mart 1920.

El Sol, 9 Ocak 1921.

El Sol, 9-10 Mart 1920.

Göktepe, Cihat, “Millî Mücadele’de Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1921)”, **90. Yılında Millî Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.195-202.

Gündüz, Mehmet, “İspanyol Basınına Göre II. Abdülhamid ve Bu Dönemde Yaşanan Siyasi Gelişmeler”, **History Studies**, 11/3, Haziran 2019, s.915-941.

Güneş, İhsan, “Ali Rıza Paşa Hükûmeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 1, 1988, s.13-27.

Heraldo de Madrid, 14 Eylül 1922.

Heraldo de Madrid, 17 Şubat 1922.

Heraldo de Madrid, 20 Eylül 1922.

Heraldo de Madrid, 20 Şubat 1923.

<http://hemerotecadigital.bne.es/index.vm?q=id:0031396058&lang=es>
(Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2010).

<http://www.bne.es/es/LaBNE/index.html> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019).

Küçük, Cevdet, “Millî Mücadele”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXX. Cilt, İstanbul 2005, s.83.

La Accion, 10 Haziran 1920.

- La Accion**, 12 Ekim 1919.
La Accion, 13 Şubat 1923.
La Accion, 14 Ağustos 1923.
La Accion, 14 Temmuz 1923.
La Accion, 22 Eylül 1922.
La Accion, 23 Eylül 1922.
La Correspondencia de España, 12 Temmuz 1921.
La Correspondencia de España, 14 Eylül 1922.
La Correspondencia de España, 18 Eylül 1922.
La Correspondencia de España, 19 Ağustos 1921.
La Correspondencia de España, 19 Temmuz 1921.
La Correspondencia de España, 2 Mart 1923.
La Correspondencia de España, 24 Nisan 1923.
La Correspondencia de España, 30 Ekim 1923.
La Correspondencia de España, 8 Ekim 1921.
La Correspondencia Militar, 15 Ocak 1921.
La Correspondencia Militar, 16 Nisan 1921.
La Correspondencia Militar, 24 Şubat 1921.
La Epoca, 13 Mart 1920.
La Epoca, 12 Temmuz 1921.
La Epoca, 13 Ağustos 1923.
La Epoca, 13 Eylül 1922.
La Epoca, 13 Haziran 1921.
La Epoca, 14 Mart 1921.
La Epoca, 14 Şubat 1921.
La Epoca, 22 Eylül 1921.

- La Epoca**, 30 Haziran 1920.
La Epoca, 31 Ekim 1923.
La Epoca, 7 Eylül 1920.
La Epoca, 8 Eylül 1922.
La Epoca, 8 Şubat 1921.
La Epoca, 8 Temmuz 1920.
La Epoca, 9 Haziran 1923.
La Libertad, 12 Eylül 1922.
La Libertad, 19 Haziran 1920.
La Libertad, 8 Eylül 1922.
La Libertad, 9 Eylül 1922.
La Libertad, 9 Mart 1920.
La Voz 25 Eylül 1922.
La Voz, 1 Eylül 1922.
La Voz, 11 Şubat 1921.
La Voz, 12 Temmuz 1920.
La Voz, 15 Ağustos 1921.
La Voz, 16 Haziran 1921.
La Voz, 16 Temmuz 1920.
La Voz, 24 Temmuz 1920.
La Voz, 26 Ocak 1921.
La Voz, 28 Eylül 1920.
La Voz, 3 Şubat 1921.
La Voz, 31 Ekim 1923.
La Voz, 5 Kasım 1920.
La Voz, 7 Eylül 1922.

La Voz, 7 Temmuz 1920.

La Voz, 8 Ağustos 1921.

La Voz, 8 Temmuz 1920.

Lewis, Bernand, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Lezcano, Victor Morales, “İspanya ve Türkiye: Birbirlerini Tanımamalıktan Yakınlaşmaya Doğru”, **OTAM Dergisi**, S 2, 1991, s.217-218.

Lozoya Hortelano, Beatriz, **İspanyol Basınında Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Martinovich, Andriya, “Milliyetçi Hareket ve Bakanlık Krizi”, **El Figaro**, 25 Ocak 1920, s.3.

Olca, Osman, **Serves Antlaşmasına Doğru**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Soysal, İsmail, **Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Sükan, Bige, “Millî Mücadele Döneminde Türk-Fransız İlişkileri”, **90. Yılında Millî Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara 2011, s.149-168.

Süslü, Azmi, “Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-İ Hukuk Cemiyeti”, **DİA**, III. Cilt, İstanbul 1991, s.145-147.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Cilt I, Ankara 1973.

TBMM Gizli Celse Zabıt Zabıtları, D I, B 1, 24 Nisan 1920, s.2-10.

Türk İstiklâl Harbi IV. Cilt Güney Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH-KMS., D.52-2, V.44.

Vidal, Fabian, “Bir Rüyanın Sonu: Büyük Yunan Felaketi”, **La Voz**, 9 Eylül 1922, s.1.

Vidal, Fabian, “Anadolu’da Yunan Hataları”, **La Voz**, 18 Nisan 1921, s.1.

Williams, Paul, “Türkiye Müttefiklere Karşı”, **El Sol**, 7 Mayıs 1920, s.1

Zürcher, Erik J., **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

EKLER

EK-1. Doğu Sorunu. (La Epoca, 12 Temmuz 1921, s.2)

La cuestión de Oriente

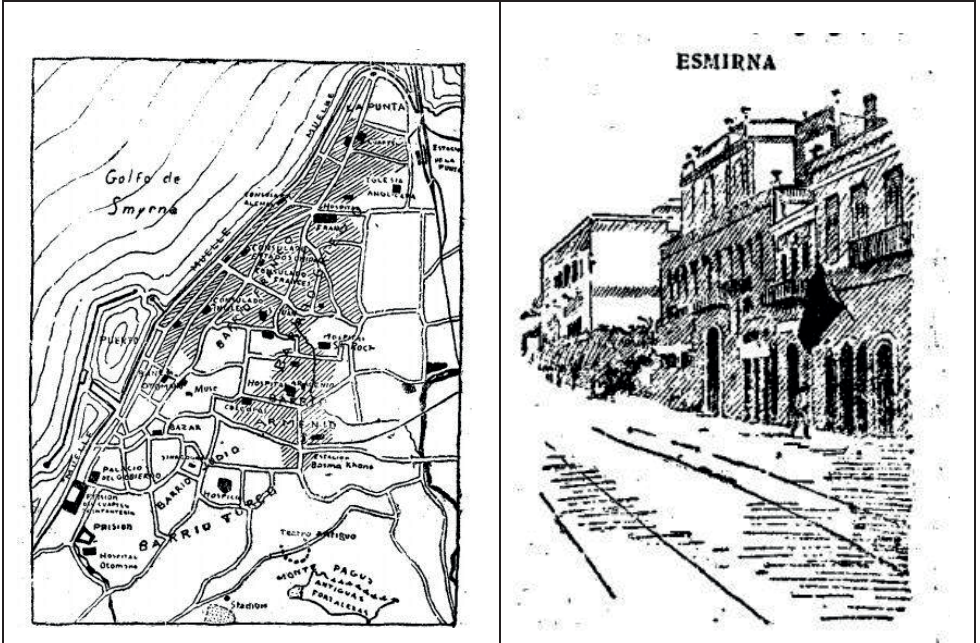
Kemal Bajá, Presidente de la República del Kurdistan.

PARIS 11.—Telegrafian de Constantinopla que Mustafá Kemal Bajá ha sido proclamado Presidente de la República del Kurdistan, cuya capital será Dar Bekir.

Paris 11. - Kemal Paşa, Kürdistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İstanbul'dan gelen telgrafa göre Mustafa Kemal Paşa kendisini Diyarbakır merkezli Kürdistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ilan etti.

EK-2. İzmir'in Şehir Planı ve İzmir'den bir görünüş. (La Correspondencia de España, 19 Eylül 1922, s.1)

73

EK-3. İzmir’de ki Yunan yenilgisini anlatan bir karikatür. (**Heraldo de Madrid**, 20 Eylül 1922. s.1)

EK-4. Türkiye’de Cumhuriyet İlan Edildi, Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanı. (**Heraldo de Madrid**, 30 Ekim 1923, s.1)

74

Ankara: 29.- İktidar Partisi Cumhuriyeti ilan etti. Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi.

EK-5. Ankara'daki yeni Cumhuriyet'in Başkanı Mustafa Kemal, hükûmeti kurmakla görevlendirildiği İsmet Paşa ile konuşuyor. (*El Sol*, 31 Ekim 1923, s.5)

MİLLÎ MÜCADELE'DE BURSA ULEMASI: YUNAN İŞGALİNDE BURSA'DA SALTANATA BAĞLILIK MİTINGİ*

CELİL BOZKURT**

ÖZ

Millî Mücadele'de Bursa, saltanat yanlıları ile Kuvayımillîye destekçisi halk arasında bölünmüş durumdaydı. Bursa'nın Millî Mücadele yazgısında Bursalı ulema ve din adamları belirleyici oldu. Kuvayımillîye destekçisi ulemanın etkin olduğu taşranın aksine Bursa merkezde halife padişaha bağlı olan ulema ağırlıktaydı. İstanbul hükümetinin Kuvayımillîye aleyhinde yayımladığı fetvadan sonra Bursa'daki kontrol saltanat yanlısı ulemanın eline geçti. Millî Mücadele aleyhtarı ulemanın Yunan ordusunun “halife ordusu” olduğu yönünde yaptığı propaganda Bursa'nın direnmeden Yunan işgaline girmesine zemin hazırladı. Bursa ulema ve eşrafının Yunan güdümünde Bursa'da yaptığı saltanata bağlılık mitingi ve Kuvayımillîye aleyhinde hazırladığı beyanname, Millî Mücadele tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ankara Fetvası, Bursa, Kuvayımillîye, Millî Mücadele, Ulema.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6103-1642

BURSA’S ULÂMA IN THE NATIONAL STRUGGLE: THE MEETING OF LOYALTY TO THE SULTANATE IN BURSA DURING THE GREEK OCCUPATION

ABSTRACT

In the National Struggle, Bursa was divided between the supporters of the sultanate and the people who supported the Kuvayimilliyeye (National Forces). Bursa's ulâma and clergy were decisive in the fate of Bursa's National Struggle. Unlike the provinces in which the Ulama who support the Kuvayimilliyeye were active, in the center of Bursa, the ulâma who were loyal to the caliph sultan were dominant. After the fatwa issued by the Istanbul Government against the Kuvayimilliyeye, the pro-sultanate ulema took control of Bursa. The propaganda made by the anti-National Struggle ulâma that the Greek army was the “army of the caliph” paved the way for Bursa to enter the Greek invasion without resistance. The meeting of loyalty to the sultanate held in Bursa under the guidance of the Greeks and the notables of Bursa and the declaration prepared against the National Forces are of great importance in terms of the history of the National Struggle.

Keywords: Bursa, Fatwa of Ankara, Kuvayimilliyeye (National Forces), National Struggle, Ulâma.

GİRİŞ

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Erzurum ve Sivas kongreleriyle yürüttükleri millî iradeyi uyandırma faaliyetlerini, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açtıkları Türkiye Büyük Millet Meclisiyle yeni bir boyuta taşıdı. Böylelikle Anadolu'da biri İstanbul diğeri Ankara merkez olmak üzere iki başlı bir yönetim doğmuş oldu. Bu şekilde iki yönetim arasında bir seçim yapmak zorunda kalan Türk insanı, ciddi bir ikileme düşmüş oluyordu. Padişah ve İstanbul hükûmetleri, bir meşruiyet kaynağı olarak halkı kazanmak ve kendi otoritesini kurmak amacıyla dini ve din adamlarını istismar eden bir politikaya yöneldi. Onlara göre, din adamlarının yapacağı duygusal ve yönlendirici bir propaganda, halkın halife padişah yanında durmasını sağlayabilirdi. Bu bağlamda Damat Ferit Paşa hükûmeti, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin kaleminden Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hakkında bir “fetva-yı şerife” yayımladı. Fetvada Millî Mücadele hareketini idare edenlerin Padişah hükûmetini tanımadıkları, Halife'ye karşı geldikleri, halkı isyana teşvik ederek ülkede asayiş bozdukları vurgulandı. Ayrıca “bağî” olarak tanımlanan bu şahıslardan memleketi temizlemenin “vacib” olduğu ve öldürülmelerinin dinen “meşru ve farz” olduğu belirtildi¹.

Ankara hükûmeti, halkın işgallere karşı uyarılmasında din duygusunun güçlü bir motivasyon aracı olduğunun farkındaydı. Millî Mücadele liderlerine göre, dinin birlik ve mücadele ruhundan azami derece istifade edilmeliydi. Bununla birlikte İstanbul'un dini istismar eden propagandalarına aynı şekilde din olgusuna dayalı bir karşı propagandayla mücadele edilmeliydi. Ankara yönetimi, İstanbul hükûmetinin Millî Mücadele karşıtı fetvasına Ankara Müftüsü Rifat Efendi başkanlığında 153 müftünün imzaladığı fetvayla karşılık verdi. Fetvada İstanbul hükûmetinin fetvasının yok hükmünde olduğu ve Millî Mücadele'nin dinen “farz” olduğu vurgulandı².

Millî Mücadele ruhunun doğuşunda ve halkın işgallere karşı örgütlenmesinde Anadolu'da bulunan din adamlarının büyük katkısı oldu. Birçok din adamı, Kuvayımiliye saflarında mücadele ederken birçoğu da Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarının kurulmasında önemli katkılar sağladı. Böylelikle din adamları, Millî Mücadele fitilini ateşleyen lider unsurlar olarak

¹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.88-90.

² Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Din Adamları**, Cilt I, 5. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.146-159.

ön plana çıktı³. Millî Mücadele'nin liderliğini yürüten Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da halkın örgütlenmesinde ve işgallere karşı bir direniş ruhunun oluşturulmasında dinden ve din adamlarından azami ölçüde faydalandı⁴.

İstanbul hükümetlerinin, Millî Mücadele'de uyguladığı din istismarı politikalar ve Ankara aleyhinde yayımladığı fetvalar, Anadolu'nun birçok şehrinde ayaklanmaya ve huzursuzluğa neden oldu. Bu şehirlerden birisi de Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti, ayrıca saltanat ve hilafet duygularının güçlü olduğu Bursa idi. Bursa'nın Millî Mücadele tarihine dair önemli araştırmalar yapılmasına rağmen Bursa ulemasının ve din adamlarının Millî Mücadele'deki rolüne dair bağımsız bir araştırma yapılmış değildir. Özellikle Yunan işgali döneminde Bursa'da yapılan fakat henüz gün yüzüne çıkmamış saltanata bağlılık mitingi, Millî Mücadele ve Bursa'nın yakın geçmişi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu makalede Bursa ulemasının Millî Mücadele'deki faaliyetleri ve işgal döneminde Bursa'da yapılan saltanata bağlılık mitingi analiz edilecektir. Araştırmada arşiv belgeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) zabıtlarına ağırlık verilirken, hatırat ve diğer ikincil kaynaklar da kullanılmıştır.

I. Mütareke Döneminde Bursa Uleması

Bursa, Konya'dan sonra Anadolu'da en çok medresenin⁵ bulunduğu şehir idi. Millî Mücadele'de Bursa'da özellikle de merkezde hilafet ve saltanata bağlı güçlü bir ulema sınıfı mevcuttu. Bunlar, işgal döneminde mutlak kurtuluşun ancak halife padişahın buyruklarına sıkı sıkıya bağlı kalmakla mümkün olabileceğine inanıyor, saltanata karşı olan bütün faaliyetleri bir isyan ve din karşıtlığı olarak yorumluyordu. Bunlara göre Millî Mücadele,

³ Recep Çelik, **Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.106-115.

⁴ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s.29-35.

⁵ Millî Mücadele döneminde Bursa'daki medreselerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait bir istatistik bu hususta fikir verebilir. Raif Kaplanoğlu'nun verilerine göre, 1905-1906 yıllarında Bursa'da 33 medresede 10.471 talebe bulunmaktaydı. 1911'de Bursa'da 34 medresenin kaydı bulunmaktadır. Bk. Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnograf Yayınları, İstanbul 2006, s.163.

padişahın saltanat hukukuna ve meşru hükûmetlerine karşı açıkça bir isyan ve anarşi hareketiydi⁶.

Bursa'da Millî Mücadele'ye karşı faaliyetleriyle bilinen en meşhur din adamı, şüphesiz Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'dir. Varna-Pazarcık doğumlu olan Ömer Fevzi Efendi, Meclis-i Mebusan'da Bursa'yı temsil etti. İşgal döneminde Yüzelliliklerden Aziz Nuri Bey'le⁷ birlikte köy köy dolaşarak halkı Kuvayımilliye'ye karşı örgütlemeye çalıştı. Ayrıca, Gümülcineli İsmail ve Nemrut Mustafa'nın Bursa valiliği yaptıkları dönemde Ahmet Anzavur'un başlattığı isyana destek verdi. Kuvayımilliye aleyhtarı faaliyetlerinden dolayı millî güçlerce Kütahya'ya sürgün edildi. Bursa'nın Yunan işgaline girmesinin ardından Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından Bursa Müftüsü olarak atandı. Aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Partisinin Bursa başkanlığını yürüttü. Ömer Fevzi Efendi, işgal döneminde Yunanlılarla tam bir iş birliği içinde hareket etti. Yunan güdümünde Bursa'da kurulması düşünülen “muhtar⁸” devletin çalışmalarında aktif rol aldı. Anadolu'ya birliklerini teftişe gelen Yunan Kral Konstantin'e tebrik telgrafi çekecek kadar Millî Mücadele'ye muhalifti⁹. Millî Mücadele'den sonra Yüzellilikler listesinin “Mülkiye ve Askerler” bölümünde 41. sırada “Sabık

⁶ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cilt I, 8. Baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s.78-79.

⁷ Aziz Nuri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin ileri gelenlerindendi. Parti'nin İttihatçılara karşı mücadelesini kaybetmesi üzerine Mısır'a sürgün edildi. Mütareke Dönemi'nde ülkeye dönen Aziz Nuri, Bursa'da Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin il başkanlığını yaptı. Bu sırada Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi ile birlikte hareket ederek Kuvayımilliye'yi bitirmeye çalıştı. Bunun üzerine millî kuvvetler tarafından tutuklanarak Kütahya'ya ardından Uşak'a sürgün edildi. Bursa'nın Yunanlılarca işgal edilmesi üzerine Bursa'ya gelerek Vilayet Muhacirun Müdürlüğüne atandı. Bir süre Bursa valiliğine vekâlet etti. Millî Mücadele'den sonra “Bursa vali vekil-i esbakı Aziz Nuri” kaydıyla Yüzellilikler'e dâhil edildi. Bk. Kamil Erdeha, **Yüzellilikler Yahut Millî Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s.178.

⁸ Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da tutunamayacağını anlayan Yunanlılar, Anadolu'da kendilerine bağlı bir takım muhtar idareler oluşturarak nüfuzlarını korumak istiyordu. Bu konuda ilk adım, İzmir'de planlanan “Garbi Asya-i Sügra Muhtariyeti” (Küçük Batı Anadolu Özerkliği) adıyla atılmıştır. Benzer bir girişim, 1921'nin sonlarına doğru Bursa'da “Muhtar Anadolu Müslüman Devleti” adıyla yapılmıştır. Bir İngiliz ve Yunan ortak planı olan “Muhtar Anadolu Müslüman Devleti”, Hristiyan bir vali tarafından yönetilen fakat dini işlerinde Halifeye bağlı olan bir idareye sahip olacaktı. Bursa'da kurulması düşünülen “muhtar” devlet için bk. Celil Bozkurt, “Yunanlıların Millî Mücadele'de Bursa'da İdare-i Muhtariye Kurma Çabaları”, **100. Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu, 11-14 Haziran 2019, Samsun**, Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış bildiri).

⁹ Erdeha, a.g.e., s.206.

Bursa Müftüsü Ömer Fevzi” kaydıyla yer aldı¹⁰. Bursa milletvekili Necati Bey, TBMM’de Yüzellilikler’in müzakeresinde Ömer Fevzi Efendi için “Vahdettin'den daha melundur” diyordu¹¹.

Bununla birlikte Bursa’da işgaller karşısında padişahın acizliğini ve etkisizliğini görmüş vatansever bir ulema gurubu da mevcuttu. Bunlar, Türk milletinin işgal altında dini vecibelerini yerine getiremeyeceğine dolayısıyla işgalcilere karşı silahlı mücadelenin bir din emri olduğuna inanmıştı. Bu bağlamda Millî Mücadele’ye gönülden destek veren bu din adamları, gerektiğinde birçok tehlikeyi göze alarak millî faaliyetlerde görev aldı. Örneğin Karacabey Müftüsü Mustafa Fehmi Efendi, Millî Mücadele’de I, II. ve III. İcra Vekilleri Heyeti’nde Umur-u Şer’iye Vekili olarak görev yaptı¹². Yine Bursa Vaizi ve Nakşibendi Dergâhı Şeyhi Servet Efendi (Akdağ), I. TBMM’de Bursa Milletvekili ve Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyeliği görevinde bulundu. TBMM hükûmetinin Anadolu insanını kazanmak amacıyla oluşturduğu İrşat Heyeti’nin fikrî ve fiili kombinasyonunda Şeyh Servet Efendi’nin faaliyetleri belirleyici oldu¹³.

Ankara Müftüsü Rifat Efendi tarafından hazırlanan ve 153 din adamının imzaladığı “Fetva-yı Şerife”de 27 Bursalı din adamının imzası bulunmaktadır. Bu din adamları şunlardı:

1. Bursa Müftüsü Ahmet Hamdi,
2. İnegöl Müftüsü Fehmi,
3. Yenişehir Müftüsü Hüseyin Hüsni,
4. Gemlik Müftüsü Ahmet Vasfi,
5. Kirmasti Müftüsü Osman,
6. Orhaneli Müftüsü Yusuf Ziya,
7. Mudanya Müftüsü Mehmet Niyazi,
8. Bursa Milletvekili ve Karacabey Eski Müftüsü Mustafa Fehmi (Gerçekler),

¹⁰ Erdeha, a.g.e., s.226.

¹¹ TBMM GCZ. Devre 2, Cilt 4, 16 Nisan 1340 (1924) s.442.

¹² TBMM Albümü (1920-2010), Cilt I (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010, s.19.

¹³ TBMM Albümü, s.19.

9. Bursa Milletvekili Ulemadan Şeyh Abdullah Servet (Akdağ),
10. Bursa Ulemasından Müderrisler Başkanı Hacı Yusuf,
11. Bursa Eski Müftüsü ve Çelebi Sultan Medresesi Müderrisi Ömer Kamil,
12. İkinci Murat Medresesi Müderrisi Hacı Sadık,
13. Ulu Cami Mahallesi Şeyhi Hacı Ahmet,
14. Hüseyin Çelebi Medresesi Müderrisi Mehmet Kamil,
15. Çendik Medresesi Müderrisi Mehmet Emin,
16. Giritli Ahmet Paşa Medresesi Müderrisi Abdülkadir,
17. Bayazıt Paşa Medresesi Müderrisi Abdülkadir,
18. Vaiziye Medresesi Müderrisi Hafız Faik,
19. Mehmet Vani Medresesi Müderrisi Mehmet Sabit,
20. İvazpaşa Medresesi Müderrisi Sadık,
21. Müderrislerden ve Medrese Öğretmenlerinden Mustafa Rıfat,
22. Kurşunluzade Medresesi Müderrisi Ali Rıza,
23. Dar'ül Hilafet'ül Aliyye Medresesi Bursa Şubesi Müdürü Abdullah (Saner),
24. Fazıl Abdurrahman Medresesi Müderrisi Yusuf Kenan,
25. Mekteb-i Sultani (Erkek Lisesi) Din Bilimleri Öğretmeni Celalaettin,
26. Bursa Müftüsü Müsevvidi (kâtibi) Ahmet İzzet,
27. Hamzabey Medresesi Müderrisi Abdurrahman Zührü¹⁴.

Bunların içinde Bursa Müftüsü Hacı Ahmed Hamdi Efendi'nin Yunan işgali atında yürüttüğü millî faaliyetler takdire şayandır. Bursa, Yunanlılar tarafından işgal edildiğinde Hacı Ahmed Efendi Bursa Müftüsü idi. Şehirde güçlü nüfuzları bulunan saltanatçı ulemanın aksine Hacı Ahmed Efendi, Millî Mücadele'yi destekledi ve bu yönde ahaliyi bilinçlendiren vaazlar verdi. Fakat Yunan işgaliyle birlikte şehirde otorite kuran Damat Ferit Paşa hükûmeti,

¹⁴ Bu din adamları için bk. Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s.153-158.

müftü hakkında derhâl tahkikat icrasına başladı. Bu bağlamda görevlendirilen mülkiye müfettişi Sadi Bey, Dâhiliye Nezaretine sunduğu 29 Temmuz 1920 tarihli raporunda, müftüyü Kuvayımillî nam altında işlenen birçok cinayata iştirak etmek, “Kuva-yı bağıyenin” fetvalarını kabul ve bunları mahalli ulemaya tasdik ettirmek ve “bağilerin” harekâtına meşruiyet kazandırmak için her tarafa propaganda yapmaktan suçlu buldu. Ayrıca, müftünün memuriyetinin kesinlikle “caiz” olmayacağını vurgulayarak meşihat makamı tarafından azlini ve hakkında “takibat-ı kanuniye”de bulunulmasını tavsiye etti¹⁵. Müftü Hacı Ahmed Efendi, müfettiş raporu doğrultusunda Meşihat Dairesi tarafından “ifna ve gayr-i kabil-i telif ahvaline mebni” olarak görevinden azledildi¹⁶. Buna ilaveten müftü, yargılanmak üzere İkinci Divan-ı Harbi-i Örfî’ye havale edildi¹⁷.

Millî Mücadele’de Bursa’da takdirle bahsedilmesi gereken din adamlarından biri de Cami-i Kebir (Ulucami) hatibi Batumlu Mehmed Efendi’dir. Bursa Müftüsü Ömer Fevzi ve Evkaf Müdür Vekili İsmail Hakkı gibi iş birlikçiler tarafından Yunan işgali sırasında göreve getirilen Mehmed Efendi, beklenenin aksine Kuvayımillîye lehinde yaptığı faaliyetlerle dikkat çekti. Fakat işgal sonrasında Mehmed Efendi hakkında halkta oluşan “şahsına nefret ve adem-i emniyet his ve müşahede edilmesi” üzerine Evkaf Müdürlüğünün delaletiyle tahkikat yapıldı¹⁸. Tahkikatı gerçekleştiren Vilayet Polis Müdüriyetinin Mehmed Efendi hakkındaki bulguları şunlardır:

1. “Fırari Vahideddin ve avanesinin, mücahidin-i millet aleyhine” neşrettiği fetva ve yayınlar üzerine Bursa’da toplanan ulema meclisinde¹⁹, mezkûr neşriyatın “hilaf-ı şer’î” olduğu yönünde hazırlanan beyannameye imza atan ilk din adamıdır.

2. İşgal zamanında Kuvayımillîye lehinde halkı irşat etmek teklifini tereddütsüz kabul ederek Yunan işgalinde kalan Gemlik ve havalisinde irşat faaliyetlerinde bulundu.

¹⁵ BOA., DH. İ.U.M. 11/9. Lef 2.

¹⁶ BOA., DH. İ.U.M. 11/9. Lef 6.

¹⁷ BOA., DH. İ.U.M. 11/9. Lef 4.

¹⁸ BOA., HSDHADB 6/41. Lef 1.

¹⁹ Ali Fuat Paşa’nın 21/22 Nisan 1920’de Bursa Belediyesinde ulema ile birlikte hazırladığı beyannameye vurgu yapılıyor.

3. Yunan işgalinden hemen sonra Bursa Belediyesi'nde toplanan ulema meclisinde²⁰ alenen “Kuvayımillî aleyhinde düşünmek bile küfürdür” sözlerini sarf etti.

4. Kocaeli Gurub Kumandanı Halid Bey (Deli Halit Paşa) Fırkası'nın Bursa'ya geldiği sırada ahaliden topladığı yardımları “mücahidine” dağıtarak gurub kumandanının takdirini kazandı.

5. Kendisini Cami-i Kebir hitabetine işbirlikçi Evkaf Müdür Vekili İsmail Hakkı Bey getirmesine rağmen, onun günahlarına ortak olmadığı ve “Bu adamın beş vakit namaz kılmaktan başka hiç bir meziyeti yoktur” diyerek onun hakkındaki kanaatini ortaya koydu²¹.

Sonuç olarak Mehmed Efendi'nin işgal zamanında Kuvayımilliye aleyhinde “kavlên, fiilen ve keliman” bir harekette bulunmadığı fakat hitabet makamına iş birlikçi Evkaf Müdür Vekili İsmail Hakkı Bey'in yardımıyla geldiği için bazı kimseler üzerinde “su-i teessür ilga” ettiği vurgulandı²².

II. Ali Fuat Paşanın Bursa'ya Gelişi

İstanbul hükûmetinin Millî Mücadele'nin liderlerini “hain” olarak damgaladığı fetva, basın yoluyla duyurulmuş, şehir ve kasabalarda da duvarlara asılarak ahalinin dikkati çekilmişti. Fetvanın Bursa'da yarattığı olumsuz tepkiler daha ilk günden itibaren hissedilmeye başladı. Öyle ki Bursa'da bulunan 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey, 13 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta: “Eğer bu gece çarçabuk Ankara ve bunun gibi baş müftüleri ve ünlü İslam bilginleri tarafından gereken karşılık fetvalar alınmazsa durumun Bursa ilinde çok tehlikeli bir nitelik kazanması olası görülmektedir” uyarısını yaptı²³.

Mustafa Kemal Paşa, Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması hasebiyle şehrin Millî Mücadele'de bir ağırlık merkezi olduğunun farkındaydı. Henüz Ankara fetvası imzalanmadan önce bir eylem planı hazırlayan Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın Bursa'ya giderek durumu kontrol altına almasını istedi. Ali Fuat Paşa, 19 Nisan 1920'de Bursa'da 56.

²⁰ Bursa ulema ve eşrafının 2 Eylül 1920'de Bursa Belediyesi önünde yaptığı saltanata bağlılık mitingine vurgu yapılıyor.

²¹ BOA., HSDHADB 6/41. Lef 2.

²² BOA., HSDHADB 6/41. Lef 3.

²³ Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), S 35, Vesika No:875.

Tümen Komutanı Bekir Sami Bey ve kalabalık bir ahali tarafından karşılandı. Ali Fuat Paşa, Bursa’da bulunan Kuvayımillîye yanlısı Libyalı Şeyh Sünusi Efendi’yi ziyaret etti. Ayrıca Bursa’da bulunan ulemayı dolaşarak padişah ve İstanbul hükûmetinin işgal altında olduğunu, bunların verdiği fetvaların hükümsüz sayılacağını ve Millî Mücadele’nin kaçınılmaz olduğunu vurgulayarak kendilerinden destek istedi²⁴.

Bunun üzerine 21/22 Nisan 1920’de Bursa Belediyesinde ulemanın katılımıyla bir toplantı yapıldı. Ali Fuat Paşa, kürsüye çıkarak Temsil Heyeti’nin gönderdiği telgrafi okudu. Bir kaç saat süren toplantıda tam bir fikir birliğine varıldı. Ancak bu sırada genç bir hoca, “gerçek sizin bildiğiniz gibi değildir” diyerek toplantıyı dağıtmak istedi. Ayrıca, “Ne padişahımız efendimiz, ne de Hükûmet tutsak bir durumda değildir. Bizzat bu gerçeği efendimizin ağzından işittim” sözlerini sarf ederek kafaları karıştırmak istedi. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, iki polis eşliğinde söz konusu hocayı tutuklatarak duruma hâkim oldu. Yapılan aramada hocanın cebinden çeşitli evrak arasında İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı Bennet’in²⁵ bir mektubu bulundu. Sonradan hocanın Bursalı olmadığı ve bir İngiliz ajanı olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine şüpheleri dağılan din adamları, “Tutsaklıkta bulunduğu kesin olan fetva emininin fetvasıyla padişah iradesinin mutalamayacağı kesindir. Tümümüz bu kanıdayız” ibareli yazıyı teker teker imzaladı. Söz konusu yazının Ankara’ya Temsil Heyeti’ne gönderilerek ülke genelinde duyurulması sağlandı²⁶.

Bursa Belediyesinde gerçekleşen tarihî toplantıya katılan din adamlarının tam bir listesini vermek mümkün değildir. Ali Fuat Paşa, toplantıda “yetmiş seksen” civarında katılımcının bulunduğunu kaydetmektedir. Ankara fetvasına imza koyan Bursalı 27 din adamının bu toplantıya da katılmış olma ihtimali yüksektir. Bursa fetvası, ülke geneline hitap eden Ankara fetvasına kaynaklık etmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

²⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s.355-356.

²⁵ John Godolphine Bennett (1897-1974), Mütareke döneminde İngilizlerin istihbarat subayı olarak görev yaptı. İngilizlerin 16 Mart 1920’de Meclis-i Mebusan’ın basılması ve İttihatçı liderlerin tutuklanıp Malta Adası’na sürülmesiyle sonuçlanan operasyonunu yönetti. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Samsun’a hareket iznini onayladı. Millî Mücadele taraftarlarına karşı İstanbul ve Anadolu’da kurduğu casusluk ağıyla dikkat çekti. Bu hususta bk. Serdar Yurtsever, **Millî Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri: Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s.179.

²⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s.355-356.

III. Bursa'nın Yunanlılarca İşgali

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgaliyle başlayan Yunan istilası, zamanla tüm Ege Bölgesi'ne yayıldı. İngiliz desteğinde ilerleyen düzenli Yunan birlikleri, 22 Haziran 1920 tarihinde altı tümenlik bir kuvvetle bir kaç cepheden Anadolu'yu işgale başladı. 30 Haziran'da Balıkesir, 2 Temmuz'da Mustafakemalpaşa ve Karacabey, Yunan birlikleri tarafından işgal edildi. Ardından, 6 Temmuz'da Gemlik ve Mudanya, 7 Temmuz'da da Karacabey düştü. Mustafa Kemal Paşa, Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey'e gönderdiği bir şifrede, Bursa'nın işgalinin yakın olduğunu, bu yüzden tahliye hazırlıklarının yapılmasını ve yetkinin şehirde yerel bir idareye bırakılmasını istedi²⁷. Ayrıca Bursa'da bulunan 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e, şehrin millî kuvvet ve kurumlardan arındırılmasını fakat düşman karşısında bulunan birliklerin ancak askerî bir zorunluluk hâlinde geri çekilebileceğini emretti²⁸.

Hacim Muhittin Bey, 7 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği son yazıda Bursa'da olumsuz propagandaların tekrar filizlendiğini, Yunan ve İngiliz birlikleriyle birlikte "Halife Ordusu"nun da gelmekte olduğu yönünde bir beklentinin olduğunu vurguladı. Ayrıca Gemlik'e gelen İngilizlerle birlikte İnzibatçıların²⁹ da olduğuna dikkati çekti³⁰. Nihayet Yunanlılar, 8 Temmuz 1920'de hiç bir sivil direnişle karşılaşmadan Bursa'yı işgal etti. Bursa'yı müdafaa eden kuvvetlerden Yarbay Nazmi Bey komutasındaki 56. Tümen tamamen dağıldı. 20. Kolordu Komutanı Yarbay Bekir Sami Bey de İnegöl istikametinden Eskişehir'e çekildi³¹.

²⁷ Mustafa Onar, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.170.

²⁸ Aynı yer.

²⁹ Kuvayıinzibatiye (Hilafet ordusu), 18 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa hükûmeti tarafından "Kuva-yı Milliye namını taşıyan eşkiyayı tenkil" için kurulan bir askeri birlikti. Birlik, 4 bin kişilik üç piyade alayı ve bir topçu taburundan oluşmaktaydı. Harbiye ve Dâhiliye Nezaretine bağlı olan birliğin başına Süleyman Şefik Paşa getirildi. Birliğin amacı; Düzce, Hendek ve Adapazarı civarında etkin olan Kuvayımilliye'yi etkisiz hale getirmektir. Ancak, Çerkez Ethem'in liderliğindeki Kuvayıseyyare kuvvetlerine karşı başarısız olan Kuvayıinzibatiye, bir süre sonra kaldırıldı. Bk. Tansel, **a.g.e.**, s.107-113.

³⁰ Hacim Muhittin Çarıklı, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967, s.276.

³¹ Tansel, **a.g.e.**, s.157-166.

Bursa'nın askerî ve sivil anlamda ciddi bir direniş göstermeden Yunanlılara teslim olmasında halife merkezli propagandaların rolü şüphesiz ki büyüktür. Bursa halkı, Yunanlıların Halife adına geldikleri ve “isyancı” Kuvayimilliyecilere karşı saltanat hukukunu koruduklarına inandırıldı. Bunda Bursa'da güçlü nüfuzları bulunan Hilafetçi din adamlarının faaliyetleri belirleyici oldu. Dönemin şahidi gazeteci Mümtaz Şükrü Eğilmez, Beşevler-Minareli Çavuş hattındaki Türk birliklerinin dağılmasında bu duygunun nasıl tahrik edici olduğunu şöyle anlatır: “Birliklerimizin savunmada direnmemelerinde en çok İstanbul taraftarı hocaların, Yunan birliklerini Padişahın askerleri olarak gösterip onlara silah atmamaları bakımından verdikleri telkinlerin büyük etkisi oluyordu³².” Aynı şekilde Türk ordusunun Apolyont Gölü batısında Abant Köprüsü'nde Yunanlılara karşı yaptıkları tahkimatta askerlerin nasıl iğfal edildiğini de şöyle anlatır: “Fakat neye yaradı ki, hıyanet cephesi bütün şiddetiyle Bursa bölgesinde işlemekteydi. Softalar ve hocalar, askerin arasına karışarak, ‘Anzavur ve yanındakiler, Padişahımızın Müslüman askerleridir. Onlara silah atanlar katil ve padişaha karşı hain olur’ demekte, erleri silahlarıyla kaçmaya zorlamaktadır³³.”

Emekli öğretmen Kazım Baykal da çocukluğunda yaşadığı işgali anlatırken ahali arasında halife ordusu olarak görülen “Yeşil Ordu”nun³⁴ gelmekte olduğu söylentisinin yayıldığını, bu havada sarıklı yeşil cübbeli askerler beklerken karşılına şapkalı ve kılıçları çekilmiş Yunan askerleri çıkagelince şaşırıldıklarını anlatmaktadır³⁵.

Bursa'nın işgal edilmesinde İngiliz destekli Yunan ordusunun Türk ordusuna karşı üstünlüğü belirleyici oldu. Ancak Bursa'yı müdafaa eden 56. Tümen ve Bursalılar arasında uzun süre yürütülen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları aleyhindeki İstanbul kaynaklı propaganda da işgale zemin

³² Mümtaz Şükrü Eğilmez, **Millî Mücadele'de Bursa**, Yay. Haz. İhsan Ilgar, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1980, s.47.

³³ Eğilmez, **a.g.e.**, s.58-59.

³⁴ Yeşil Ordu, Millî Mücadele sırasında ortaya çıkan İslami çizgide ve emperyalizm aleyhtarı olan sol muhalefetin, Mayıs 1920'de kurduğu bir örgüttü. Bu, gerçek bir ordu değil, milliyetçi güçlerin maneviyatını düzeltmek ve padişahın “Hilafet Ordusu” adı altında faaliyet gösteren propagandacıların eylemlerine mukabelede bulunmak amacıyla düşünülmüş siyasi bir örgüttü. Bk. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.229.

³⁵ Yılmaz Akkılıç, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Birinci Kitap (Mondros'tan İşgale)**, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008, s.382-283.

hazırladı. Türk birlikleri, Bursa'dan çekilirken bile kendi soydaşlarının sözlü ve fiili hakaretlerine maruz kaldı³⁶.

Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali, tüm ülkede ve TBMM'de derin bir infiale neden oldu. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olmak gibi bir imtiyaza sahip olan Bursa'nın neredeyse düşmana hiç direnmeden teslim olması, Kuvayimillî cenahında büyük moral çöküntüsüne yol açtı. Genel Kurmay Başkanı İsmet Paşa, Meclisin 8 Temmuz 1921 tarihli oturumunda Yunanlıların ilerleyişi ve cephelerin durumu hakkında milletvekillerine ayrıntılı bilgi verdi. Akabinde söz alan Mustafa Kemal Paşa, "...efendiler, bazı yerler işgal edilmiştir ve bunun üç misli daha işgal olunabilir. Fakat bu işgal hiç bir vakitte bizim imanımızı sarsmayacaktır" diyerek milletvekillerine moral aşıladı³⁷. Trabzon milletvekili Hamdi Bey ve otuz arkadaşı, 10 Temmuz 1920'de Bursa'nın işgalinin yarattığı travmanın bir nişanesi olarak meclis kürsüsüne kara bir örtü asılmasını teklif etti. Teklifin kabul edilmesinden sonra meclisin kürsüsüne Bursa'nın istirdadına kadar kara bir örtü asıldı. Bursa'nın düşmesinin mecliste yarattığı infial, milletvekilleri arasında sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu. Bazı milletvekilleri, Bursa'yı işgal eden Yunan ordusunda Halife ordusundan da katılımların olduğunu ifade ederek İstanbul'u ihanetle suçladı. Burdur Milletvekili İsmail Subhi Bey, verdiği takrirden Halife ordusunun desteğinde Bursa'yı işgal eden Yunanlıların şehirde yaptıkları "tahrip, tahrik ve Müslüman Türk kızlarının ırzlarını hetk ve telvis" in bütün yurttan duyurularak bir "millî heyecan ve intikam" duygusunun uyandırılmasını istedi. Bursa milletvekillerinin bu oturumda sessiz kalması dikkati çekti³⁸.

TBMM'nin 12 Temmuz 1920 tarihli oturumunda Bursa'nın işgali tartışmaları aynı sertlikle devam etti. Mecliste ortaya çıkan hava, işgalde sorumlu görülen yetkililerden hesap sorulması idi. Oturumda söz alan Bursa kökenli Saruhan Milletvekili Mahmut Celal (Bayar) Bey, Bursalıları savunan ve sağduyu mesajları veren uzun bir konuşma yaptı³⁹. Daha sonra Vekiller Heyeti kararıyla 20. Kolordu Komutanı Bekir Sami Bey'in görevine son

³⁶ Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bursa 2001, s.80-82.

³⁷ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 2, Oturum 30, 8 Temmuz 1336 (1920), s.226.

³⁸ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 2, Oturum 31, 10 Temmuz 1336 (1920), s.236-249.

³⁹ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 2, Oturum 32, 12 Temmuz 1336 (1920), s.279-286.

verildi. Bekir Sami Bey, önce Antalya ve Havalisi Komutanlığı'na ardından da Kuzey Kafkasya Askerî Murahhaslığı görevine getirildi⁴⁰.

Bursa'nın işgalinin TBMM'de yarattığı travmatik hava, uzun süreler Meclisin gündeminden düşmedi. Meclisin 25 Eylül 1920 tarihli oturumunda Bursa'nın düşmesine neden olan askerî ve sosyal nedenler etraflıca tartışıldı. Özellikle işgal öncesinde olumsuz propaganda yapan din adamlarına dikkat çekildi. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey'in "Hakikati bilmeniz için söylüyorum ki; son zamanlarda sükût-u ahlaka acı ve elemli misaller olmuştur. Bursa'da kisve-i ulemadan bir takım bedbahtlar, Yunan vürudunun halas ve necat getirdiğini söylemişlerdir" şeklindeki sözleri "lanet olsun" sözleriyle kesildi⁴¹. Konya Milletvekili Refik Bey'in şu sözleri meclisin genel havasını yansıtır nitelikteydi:

"Şerefiyle, şanıyla, kalbiyle, ruhuyla Türk olan o mukaddes ve mübarek Bursa, Yunanın sefil çizmeleri, sefil ayakları altında kalıyor. Yunan oraya geldikten sonra bir iki kalbi sefil, Yunanın lehine olmak üzere, mübarek ve mukaddes yerde dua ediyorlar. Elbette bu, şayanı dikkattir. Nasıl oluyor da Türkün mehdi zuhuru olan bir vilayette, düşman bu kadar ani olarak girdiği yerde muvaffakiyet temin ediyor da biz buna mukabil olmak üzere kalbleri, ruhları, vicdanları bizimle beraber olan dindaşlarımız arasında o bedbaht sefil insanları yaşıyoruz? Ve buna meydan veriyoruz?..."⁴²

Bursa'nın işgaline oldukça üzülen Bursa Milletvekili Muhittin Baha (Pars) Bey, işgalden hemen sonra camide kurban kesip dua edenlerin Hürriyet ve İtilafçılar olduğunu vurguladı⁴³. Bursa Milletvekili Operatör Emin Bey de Bursa'da Yunanlıları alkışlayanların "hükûmetimizin lütfuna mazhar" olan Kırımlı Müftü Ömer⁴⁴ ve yine Kırımlı olan Hacı Ömer efendilerin olduğunu fakat bunların da Bursalı olmadığını belirtti⁴⁵.

⁴⁰ Yüceer, a.g.e., s.88-90.

⁴¹ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 4, Oturum 72, 25 Eylül 1336 81920), s.337.

⁴² **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 4, Oturum 72, 25 Eylül 1336 81920), s.339.

⁴³ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 4, Oturum 72, 25 Eylül 1336 81920), s.341.

⁴⁴ Operatör Emin Bey, bahsi geçen Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'yi vurgulamaktadır. Fakat Varnalı olan müftünün Kırımlı olduğu yanlışlığına düşmüştür. Müftünün "hükûmetimizin lütfuna" nasıl mazhar olduğu ise anlaşılammıştır.

⁴⁵ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 4, Oturum 72, 25 Eylül 1336 81920), s.342.

IV. Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi

Yunanlılar, Bursa'yı işgalinden hemen sonra şehirde bir işgal yönetimi oluşturdu. Damat Ferit Paşa hükümeti, Hüdavendigâr vilayetini yeniden düzenlemek amacıyla Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi beyleri Bursa'ya gönderdi. Bunların hazırladığı rapora göre, Yunan işgalinin daha da genişlememesi ve şehirde hüküm süren umutsuzluğun ivedilikle telafisi için vilayet makamına gerekli atamaların yapılması istenmekteydi. Damat Ferit Paşa, Bursa valiliğine Ziver Bey'i atarken, vilayet genelindeki diğer idari ve mülki kadrolara da İstanbul yönetimine yakın yetkilileri getirdi⁴⁶.

Damat Ferit Paşa'nın atamaları ve Yunan askerinin caydırıcı gücüyle Bursa'da tam anlamıyla bir otorite kuruldu. Yunan işgalinden henüz iki ay bile geçmeden Bursalı ulema, meşayih, din adamları, erkân ve vilayet memurları belediye önünde yapılacak bir toplantıya davet edildi. 2 Eylül 1920'de saat 11.00'de gerçekleşen toplantı, binlerce şahsın katılımıyla bir miting havasına büründü. Bursa Valisi Ziver Bey⁴⁷, kalabalık halka padişahın ferman-ı hümayununu okuyarak onun selam ve saadet mesajlarını ilettiler. Ayrıca padişahın "hükûmet-i meşrularının niyat-ı halisanesi"ni beyan etti. Akabinde "Bursa'da fuzulen hükûmet etmek isteyen kuva-yı bağıyenin icbar ve tazyikine karşı kerhen bazı fetavaya imza atan ve mikdarı otuz dokuza baliğ olan ulema ve müderrisin namına" eski kadılardan Mustafa Asım Efendi, "imza hadise-i mekruha"sından duyduğu derin üzüntüyü dile getirdi. Ayrıca Kadı Efendi, Hilafete bağlılıktan hiçbir zaman ayrılmadıklarını vurgulayarak "hükûmet-i seniyece aff" ricasında bulundu. Ayrıca, bundan sonra da "şiar-ı sadakat ve ubidiyete münafi hâl ve hareketden sureti katiyede müctenib bulunacaklarını taahhüd ve beyan" etti⁴⁸.

Toplantı sonunda, ulemanın ağırlıkta bulunduğu, ayrıca bazı devlet adamı, memur ve sivil şahısları da içeren bir beyanname hazırlandı. Beyanname, sonradan İstanbul hükûmetine ve Matbuat Müdürlüğüne arz

⁴⁶ Adnan Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XIX, S 55, Mart 2003, s.70.

⁴⁷ TBMM'nin 16 Nisan 1340 (1924) tarihli oturumunda Bursa Valisi Ziver Bey'in Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetleri nedeniyle 150'likler listesine alınması için yoğun bir tartışma yaşanmıştır. Fakat listenin dolmuş olması nedeniyle bu gerçekleşmemiştir. Bk. *TBMM GCZ*. Devre 2, Cilt 4, 16 Nisan 1340 (1924), s.436-437.

⁴⁸ *BOA.*, DH. İ.UM. 19/1. Lef 2.

edildi⁴⁹. Beynamede yer alan 31 mühürden 12'sinde dikkat çekici şekilde isimler bulunmuyordu. Beyanname metni aşağıdaki gibiydi:

“Saltanat-ı Osmaniyenin ilk payitahtı olmak gibi müstesna bir kıymet-i tarihiyeyi cami bulunan vilayetimizde kuva-yı milliye terkibi altında katli nüfus, gasb ve garet [yağma] ve emsali mezalim ve fecaayi tatbikden bir dakika fariğ olmayan [vaz geçmeyen] asiler, en nihayet merkez-i saltanat-ı seniye ile de muhaberatı kath ederek ahali-i masume ile padişah-ı muazzamımız efendimiz hazretlerinin dahi aralarına girmek istemişler ve bu müddet zarfında bizlere günlerce gözyaşları dökdürmüşlerdi. Hüdaya hamd-ü senalar olsun, bugün o şakilerin pençe-i tasallutundan kurtulduğumuzu daire-i belediye pişgahında [önünde] valimiz Ziver Beyefendi hazretlerinin ferman-ı hümayunlarını dinledikten ve halife-i akdesimiz, padişah-ı azimimiz efendimiz hazretlerinin selam-ı şahanelerine mazhariyetle be-makama buyrulduktan sonra derin bir huzur ve müntedari ile his etdik. Filhakika her ferman-ı hümayun haiz-i manay-ı ulviyettir. Fakat itiraf ediyoruz ki merkez-i saltanat-ı seniye'den bu defa gelen ferman kudsiyet-i nişan, bu saday-ı mübeccel-i hakan başka bir mana-yı ulvi ile mala mal (çok dolu) idi. Ferman-ı hümayun'un kıraatını müteakib irfan penah valimiz Bey efendi hazretlerinin hükümdar-ı zişanımız, halife-i muazzamımız efendimiz hazretleriyle hükümet-i meşrualarının arzu ve amal-i necibanelerine aid hazuruna irad ettiği meşmul [kapsayıcı] hüküm ve mani, nutuk-ı belagat-ı aludine ulema tarafından sahte fetvalara cebren vaz-ı imza etdiklerine halife-i müslimin uğrunda her an feday-ı hayata hazır olduklarına dair bir cevab tebliğ verilmiş ve cidden bu cevab teba-i sadıka-i şahanelerinin tercüman-ı kalbisi olmuştur. Birçok asar-ı tarihiyemizle mübahi olan (övünen) Bursamızın şimdi de irfan penah valimizden dolayı zat-ı fehimanelerine bir kere daha müntedar kaldığını bilcümle ahali ve teba-i şahane namına arz ve iblağ eyleriz⁵⁰.”

Beynamede imzası bulunan şahıslar ise şöyleydi:

1. Bursa Medresesi Müderrisi Abdullah,
2. Bayezit Paşa Medresesi Müderrisi Abdülkadir,
3. Karabaş Dergâh-ı Şerifi Postnişini Mustafa Nazif,

⁴⁹ BOA., DH. İUM. 19/1. Lef 5.

⁵⁰ BOA., DH.İ.UM. 19/1. Lef 3.

4. Orhan Cami-i Şerifi Müderrisinden Mehmet Rıza,
5. Sadi Dergâh-ı Şerifi Postnişini Ulemadan İsmail Hakkı,
6. Belediye Reis Vekili Hafız Ömer Paşa,
7. İvaz Paşa Medresesi Müderrisi Mehmed Ali,
8. Hüdavendigar Merkez Kürsü Şeyhi Tayfur Sabri,
9. Merkez Müftüsü Vekili Feraizci Ahmed Hamdi,
10. Süleyman Paşa Medresesi Müderrisi Ahmed Hamdi,
11. Bursa Merkez Müftüsü Müsevvidi Ahmed İzzet,
12. Reis'ül Müderris Kırşehirli Yusuf Ziya,
13. Bağvızade Müderrisinden Mehmet Sadık,
14. Kaşıkçızade Medresesi Müderrisi Ahmed Hamdi,
15. Arslanzade Medresesi Müderrisi Yusuf Kenan,
16. Meclis-i İdare Azasından Hacı Paşazade Rıza,
17. Reis'ül Meşayih ve Tarik-i Kadriye'den Şeyh Vehimi,
18. Eşrafdan Servet Bin Zade Mustafa Asaf,
19. Tüccardan Kayserili Mehmed Kamil⁵¹

Beynamede imzası bulunan 19 kişi, ağırlıklı olarak Bursa'da değişik kurumlara mensup ulema ve din adamından oluşmaktadır. İçlerinde 2 mülki memur ile biri eşraf diğeri de tüccar iki sivil şahıs daha bulunmaktadır. Bu şahıslardan Reis'ül Müderris Kırşehirli Yusuf Ziya, Bayezit Paşa Medresesi Müderrisi Abdülkadir, Bursa Medresesi Müderrisi Abdullah ve Bursa Merkez Müftüsü Müsevvidi Ahmed İzzet Beyler, Ankara Müftüsü Rıfat Efendi'nin başkanlığında hazırlanan Ankara Fetvası'na imza atanlar arasındaydı. Bu şahıslar, büyük olasılıkla Ali Fuat Paşa'nın 21 Nisan 1920'de Bursa Belediyesinde yaptığı toplantıda da Kuvayimillîye'ye destek vermişti. Fakat bunların sonradan TBMM hükûmeti aleyhine tavır koydukları görülmektedir. Beyannameye imza atanlar arasında taşradan kimsenin olmaması dikkat

⁵¹ Aynı belge.

çekicidir. Bu tablo, Yunan baskısını daha çok hisseden taşranın Bursa merkezin aksine Kuvayımilliyecileri desteklediği yönünde yorumlanabilir.

Anlaşıldığı üzere beyannamede bulunanlar, Kuvayımilliye'yi "katli-nüfus, gasb ve garet ve emsali mezalim fecaayii tatbik" etmekle ve Saltanat-ı Seniyye ile masum ahali arasına girerek onların iletişimlerini kesmekle suçluyordu. Ayrıca daha önce kendilerine "cebren" imzalatılan "sahte" fetvayı inkâr ediyor ve "halife-i müslimin uğrunda her an feda-yı hayata hazır" olduklarını vurguluyordu. Önde gelenlerin bu tarz söylemleri, Yunan işgalinde bulunan ve Damat Ferit Paşa'nın otoritesini tam anlamıyla kurduğu Bursa'daki havanın tamamen Ankara hükûmeti aleyhine değiştiğini göstermektedir.

Bursa, düzenli ordunun istirdadına kadar iki yıl iki ay ve iki gün Yunan işgalinde kaldı. Bu zaman zarfında Yunanlılar, "Halife ordusu"na layık (!) politikalarla halkı kontrol etmeye çalıştı. Bu bağlamda Millî Mücadele karşıtı din adamları ve yerli iş birlikçi basın⁵², Yunanlıların şehirde otorite kurmalarına yardımcı oldu. Buna ilaveten şehirde bulunan millîci din adamı ve Kuvayımilliyeciler, padişah taraftarı ve iş birlikçi gruplar tarafından sindirildi.

V. Bursa'nın İstirdadı

Türk ordusu, 26 Ağustos 1922'de başlattığı Büyük Taarruz ve akabinde yaptığı 30 Ağustos 1922 tarihli Başkomutanlık Muharebesi'nde Yunan kuvvetlerinin büyük bir kısmını imha etti. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Eylül'de verdiği "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emriyle hareket eden Türk ordusu, 9 Eylül'de İzmir'e girdi. 11 Eylül'de ise Bursa, işgalden kurtarıldı⁵³. Millî Müdafaa Vekili Kazım Bey, TBMM'de milletvekillerine Bursa'nın kurtulduğu müjdesini verdi. Ardından, İzmir ve Bursa'nın kurtuluşundan dolayı M. Kemal Paşa'ya bir tavrile Türk milletinin şükran ve teşekkürleri sunuldu⁵⁴.

⁵² Millî Mücadele'de Bursa'da iş birlikçi basın organları ve yayınları üzerine bir araştırma için bk. Raif Kaplanoğlu, "İşgal Yıllarında İşbirlikçi Basın", <http://www.bursamuhelif.com/%E2%80%A8işgal-yıllarında-isbirlikci-basin%E2%80%A8-raif-kaplanoglu/>

⁵³ Yüceer, **a.g.e.**, s.123.

⁵⁴ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 23, Oturum 100, 11 Eylül 1338 (1922), s.619-620.

Bursa'nın kurtuluşunun ilanıyla birlikte Bursa milletvekilleri Muhittin Baha, Dr. Emin ve Şeyh Servet beyler, Bursa'ya geldi. Milletvekilleri, TBMM'ye gönderdikleri telgrafta Yunanlıların şehre zarar vermeye fırsat bulamadan kaçtıklarını arz ederek, halkın TBMM'ye şükranlarını ve millî hükûmete saygılarını sundu⁵⁵. 15 Eylül 1922 günü Bursa'da kurtuluş vesilesiyle büyük bir miting düzenlendi. Bursa halkı, M. Kemal Paşa'ya bir şükran borcu olarak TBMM'nin Bursa'ya teşrifini arzuladı. Bunun üzerine bahsi geçen Bursa milletvekilleri ile Belediye Başkanı Muhtar Bey, TBMM'ye kendilerini Bursa'ya davet eden bir telgraf gönderdi⁵⁶. TBMM, bu daveti Meclisin 23 Eylül 1922'de yaptığı gizli oturumda ayrıntılı olarak müzakere etti. Oturumda 45 milletvekili, Meclisin Bursa'ya gitmesi yönünde bir karar verdi. Milletvekillerinin fikir ayrılığına düştüğü bu görüşmede, Meclisin yoğunluğu göz önüne alınarak kararın ertelenmesine karar verildi⁵⁷. Fakat ilerleyen zamanda Meclisin Bursa'ya gitmesi mümkün olmadı.

Bursa'yı Yunan işgalinden kurtaran 3. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa'nın Bursa Belediye'sinde halka yaptığı konuşma, Bursalı ulema ve eşrafa olan kırgınlığın hâlâ izlerini taşımaktaydı. Paşa, konuşmasının bir bölümünde “efendiler” hitabına kafalarını kaldıran kravatlı, ceketli seçkinlere dönerek topluluğun arkasında üstü başı perişan Kuvayımilliyecileri işaret ederek şöyle diyordu: “Ben size demiyorum efendiler diye. Dağda eşeğini satıp, eline tarayı kapıp gelen ve Yunanı buradan kovalayan, dağdan inen efelere Kuvayımilliyecilere efendiler diyorum. Evlatlarım! Sizinle gurur duyuyorum⁵⁸” Şükrü Naili Paşa'nın bu acı vurgusu, Bursa'nın Millî Mücadele tarihinin özeti gibidir.

⁵⁵ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 23, Oturum 106, 21 Eylül 1338 (1922), s.135.

⁵⁶ **TBMM ZC**, Devre 1, Cilt 2, Oturum 105, 20 Eylül 1338 (1922), s.107.

⁵⁷ **TBMM GCZ**, Devre 1, Cilt 3, 23 Eylül 1338 (1922), s.806-811.

⁵⁸ Bursa'da Dağ Yöresi olarak bilinen bölge, Bursa'nın işgalinden sonra Kuvayımilliye'nin ilk kurulduğu merkezlerden biriydi. Bursa ile Ankara arasındaki bilgi ve istihbarat akışı uzun zaman Dağ Yöresi üzerinden sağlandı. Sonradan Yunanlılarca işgal edilen bölge, büyük acılara maruz kalmasına karşın Dağlı efeler aracılığıyla Millî Mücadele'ye desteğini sürdürdü. Bursa'nın işgalden kurtulduğu gün dağdan şehre ilk inenler, 500 kişilik kuvvetiyle Kabakçı Salih Efe ile Püskülsüz İsmail'in çeteleriydi. Bunlar, Yunanlıların kaçarken şehri yakmalarını ve yağmalarını önledi. Bk. Ömer Faruk Dinçel, **Bursa Dağ Yöresi**, Bursa 2017, s.182-187.

SONUÇ

Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması ve köklü bir medrese kültüründen gelmesi hasebiyle diğer şehirlere nazaran saltanata ve hilafete güçlü bağlarla bağlıydı. Bu nedenle Bursa'da toplumu yönlendirme kabiliyetine sahip nüfuzlu ve güçlü bir ulema sınıfı mevcuttu. Özellikle işgal döneminin halk üzerinde yarattığı umutsuz ve kaotik vaziyet, ulemayı daha ön plana çıkardı. Bununla birlikte Mondros'un akabinde başlayan işgallerin ardından Bursa ve çevresinde bir Kuvayımillîye örgütlenmesi sağlandı. Ancak İstanbul hükûmetinin Kuvayımillîye aleyhinde verdiği fetvadan sonra Bursa'daki hava, Kuvayımillîyeciler aleyhine döndü. Kuvayımillîyecilerin halife padişahın otoritesine isyan ettiği ve bunların "dinsiz" İttihatçılar olduğu yönündeki propaganda, Bursa'da güçlü bir taban buldu. Bunda saltanat yanlısı ulemanın halk üzerindeki nüfuzu ve propagandası şüphesiz ki önemli rol oynadı.

Millî Mücadele'de Bursa, padişah taraftarı gruplarla Kuvayımillîyeciler arasında bölünmüş durumdaydı. Halkın düştüğü bu ikilem, şehirde bir direniş ruhunun oluşmasını engelledi. İstanbul yanlısı ulemanın Yunan ordusunun halife ordusu olduğu ve saltanat hukukunu korumak üzere geldiği yönünde askerler arasında yaptığı propaganda, şehrin işgaline zemin hazırladı. Yunan işgali ve akabinde Damat Ferit Paşa hükûmetinin otoritesini kurmasıyla birlikte, Bursa, saltanat yanlısı ulema ve din adamlarının kontrolüne geçti. Fakat taşradaki ulema, ağırlıklı olarak Kuvayımillîye'yi desteklemeye devam etti. Bursa Müftüsü Hacı Ahmed Hamdi Efendi gibi vatansever ulema, büyük riskler alarak halkı Millî Mücadele saflarına davet etti. Fakat az sayıdaki bu vatansever din adamları, ya İstanbul hükûmeti ve Yunan işgal güçleri veya iş birlikçi guruplar tarafından sindirildi.

Yunan işgalinden henüz iki ay bile geçmeden Bursa Belediyesi önünde yapılan saltanata bağlılık mitingi, Millî Mücadele tarihinde talihsiz bir olaydır. Bursa halkının ulema öncülüğünde Yunanların güdümünde toplanan bu mitinge sürüklenmesi üzücüdür. Miting sonunda ağırlıklı olarak ulemadan oluşan bir heyetin kaleme aldığı beyannamede, Kuvayımillîye, ülkedeki savaşın ve kaotik ortamın baş sorumlusu olarak görüldü. Dolayısıyla beyanname, Bursa'da bulunan az sayıdaki millici için başlatılan cadı avını bir anlamda meşrulaştırdı. İşgal öncesinde Ali Fuat Paşa liderliğinde hazırlanan Bursa fetvası ve sonrasında Ankara fetvasına imza atan bazı din adamlarının

söz konusu beyannameye destek vermesi düşündürücüdür. İşgal döneminde Bursa'ya hâkim olan atmosfer, şehrin iki yıl boyunca Yunanlılar tarafından nasıl sorunsuz bir şekilde idare edildiğinin ipuçlarını vermektedir. Millî Mücadele'de Bursa'da İstanbul yanlısı ulemanın ve istismar ettiği halkın oynadığı olumsuz rol, TBMM'de şiddetli tepkiler yarattı. Gerek Şükrü Naili Paşa'nın seçkinlere karşı Kuvayımilliye'yi öven konuşması ve gerekse Bursa halkının Mustafa Kemal Paşa ve TBMM'nin Bursa'ya davetine verilen olumsuz cevapta bu tepkinin izlerini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Akkılıç, Yılmaz, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Birinci Kitap (Mondros'tan İşgale)**, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008.

Bozkurt, Celil, “Yunanlıların Millî Mücadele’de Bursa’da İdare-i Muhtariye Kurma Çabaları”, **100. Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, 11-14 Haziran 2019, Samsun (Basılmamış bildiri).

Cebesoy, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.

Çarıklı, Hacim Muhittin, **Balikesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967.

Çelik, Recep, **Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Diñçel, Ömer Faruk, **Bursa Dağ Yöresi**, Bursa 2017.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, **Millî Mücadele’de Bursa**, Yay. Haz. İhsan Ilgar, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1980.

Erdeha, Kamil, **Yüzellilikler Yahut Millî Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD), S 35, Vesika No:875.

Kaplanoğlu, Raif, “İşgal Yıllarında İşbirlikçi Basın”,
<http://www.bursamuhelif.com/%E2%80%A8isgal-yillarinda-isbirlikci-basin%E2%80%A8-raif-kaplanoglu/>

Kaplanoğlu, Raif, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnograf Yayınları, İstanbul 2006.

Onar, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Sarıkoynucu, Ali, **Millî Mücadele’de Din Adamları**, Cilt I, 5. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Selek, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Cilt I, 8. Baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.

Sofuoğlu, Adnan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIX, S 55, Mart 2003.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

TBMM Albümü (1920-2010), Cilt I (1920-1950), 2. Baskı, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi (TBMM GCZ), Devre 1, Cilt 3, 23 Eylül 1338 (1922).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi (TBMM GCZ), Devre 2, Cilt 4, 16 Nisan 1340 (1924).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 2, Oturum 30, 8 Temmuz 1336 (1920).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 2, Oturum 31, 10 Temmuz 1336 (1920).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 2, Oturum 32, 12 Temmuz 1336 (1920).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 2, Oturum 105, 20 Eylül 1338 (1922).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 4, Oturum 72, 25 Eylül 1336 81920).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 23, Oturum 100, 11 Eylül 1338 (1922).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre 1, Cilt 23, Oturum 106, 21 Eylül 1338 (1922).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HSDHADB (Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı) 6/41.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. İ.UM (Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umumiyye) 11/9.

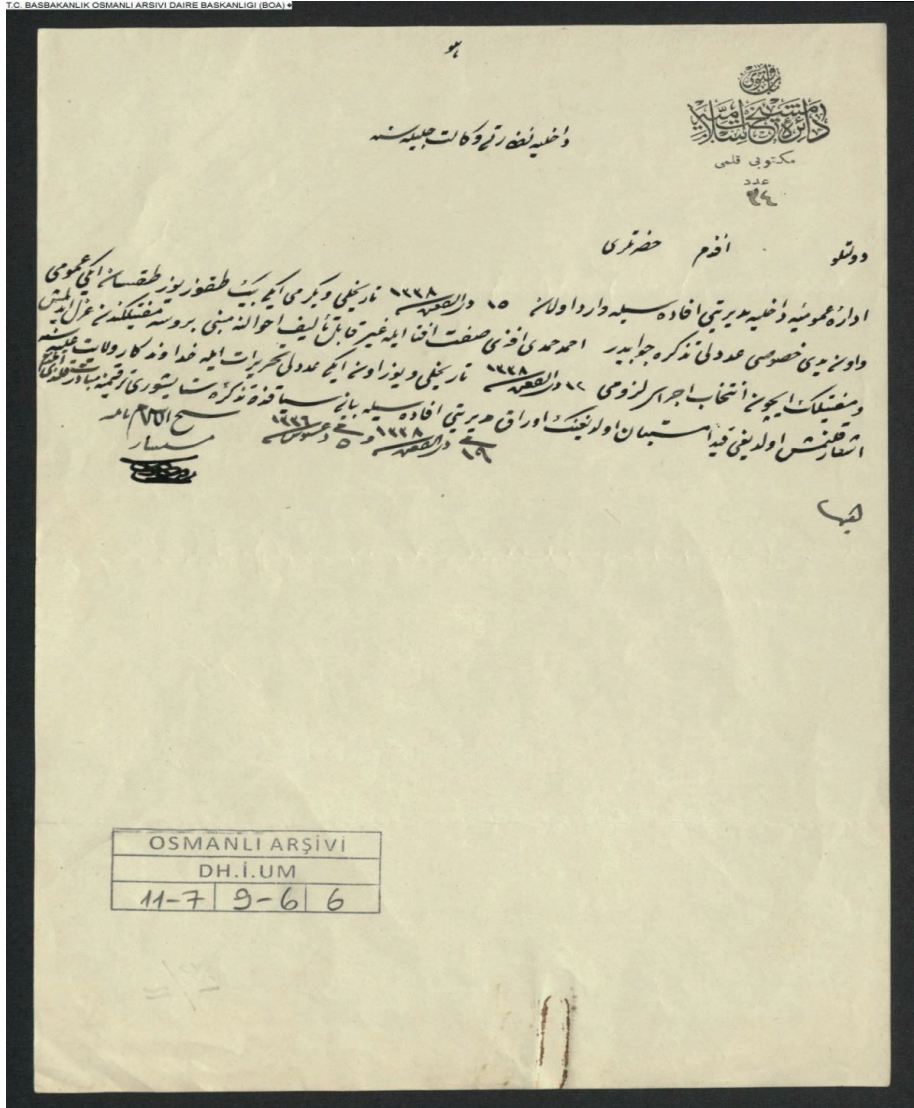
Yurtsever, Serdar, **Millî Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri: Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.

Yüceer, Saime, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bursa 2001.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

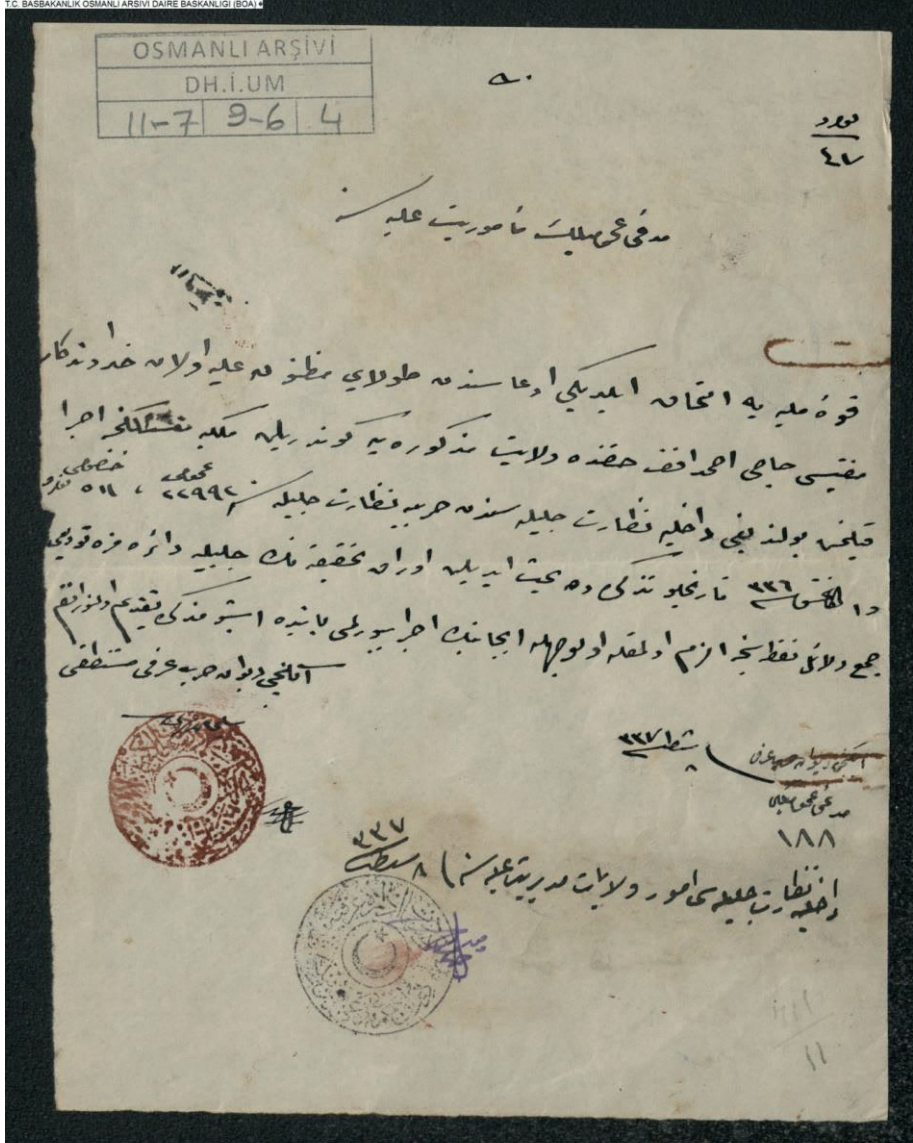
EKLER

Ek-1. Bursa Müftüsü Hacı Ahmed Hamdi Efendi'nin görevinden azledildiğine dair Meşihat Dairesinin kararı. (BOA., DH. İUM.11/9)

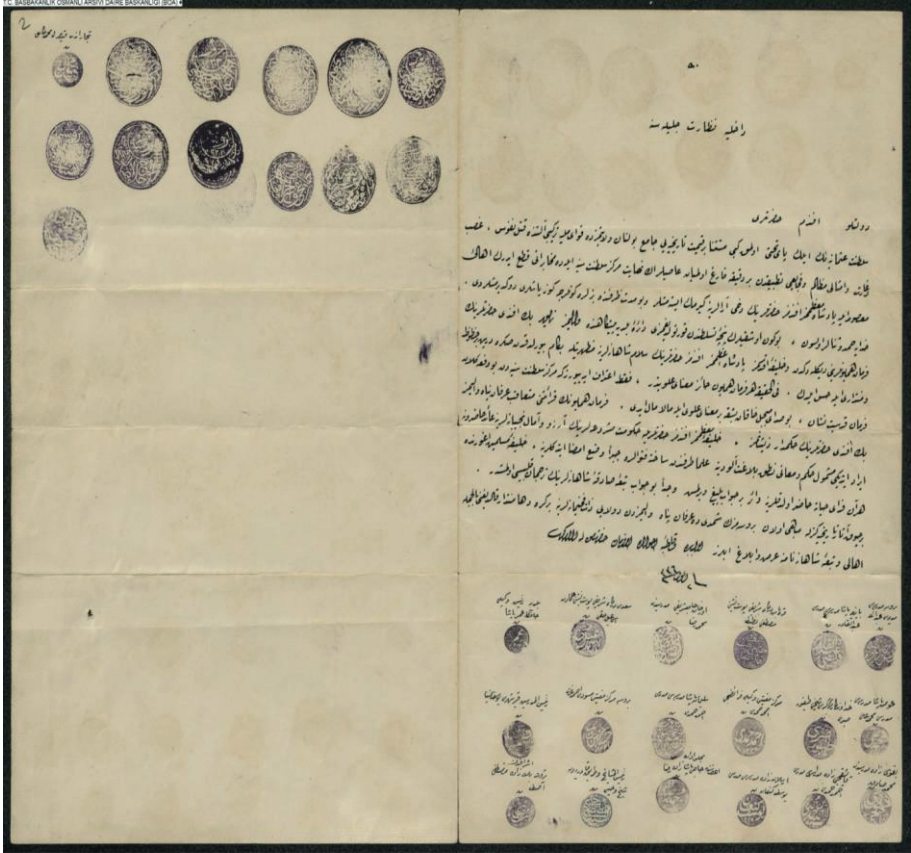
DH.İ.UM.00011.7.00009.6.006

Ek-2. Bursa Müftüsü Hacı Ahmed Hamdi Efendi'nin Divan-ı Harbi-i Örfiye verilmesi kararı. (BOA., DH. İUM.11/9)

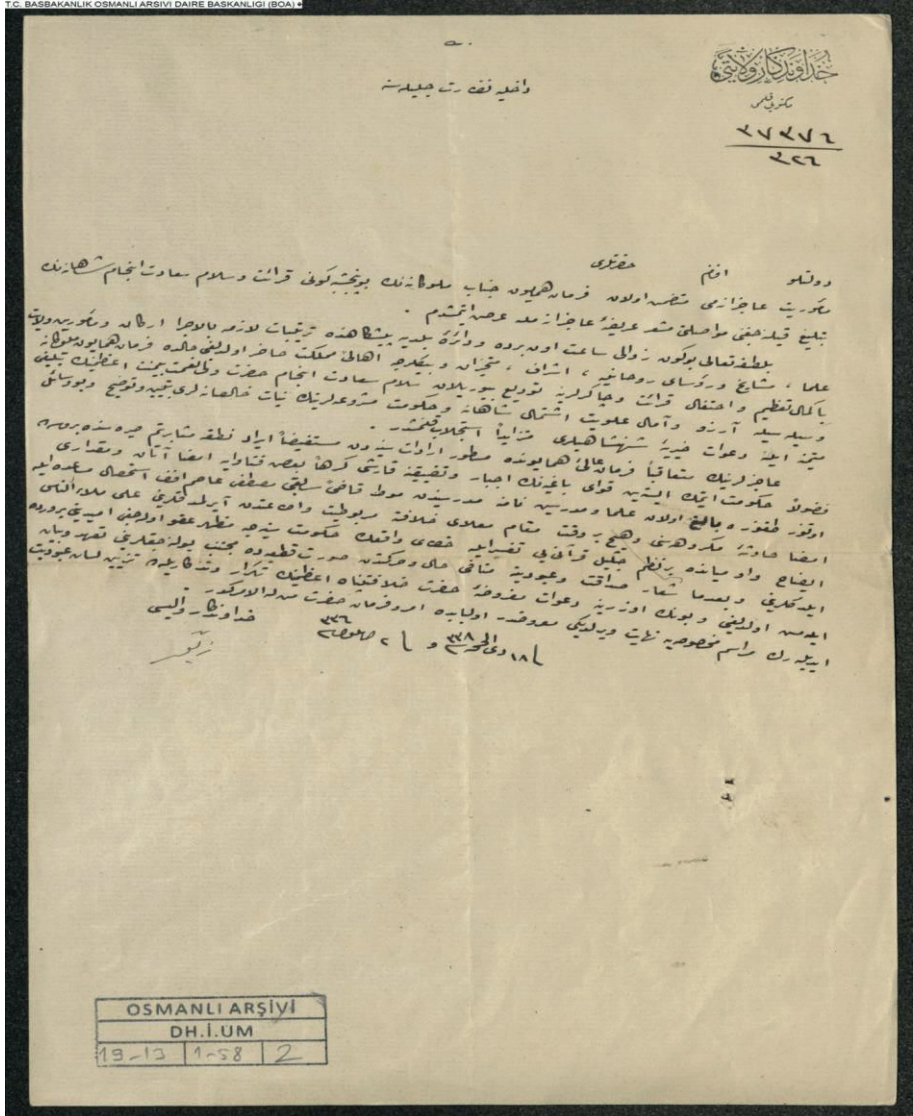
DH.İ.UM.00011.7.00009.6.004

Ek-3. Bursa ulema ve eşrafının 2 Eylül 1920'de Bursa Belediyesi önünde gerçekleştirdiği saltanata bağlılık mitingi ve imzaladıkları beyanname. (BOA., DH. İUM. 19/)

DH.LUM.00019.13.00001.58.003

Ek-4. Bursa Valisi Ziver Bey'in 2 Eylül 1920'de Bursa Belediyesi önünde gerçekleştirilen saltanata bağlılık mitingi hakkında Dâhiliye Nezaretinin bilgilendirmesi. (BOA., DH. İUM. 19/1)

İSTANBUL MİLLETVEKİLİ VE BİRİNCİ ORDU MÜFETTİŞİ KÂZIM KARABEKİR PAŞA’NIN İSTANBUL ZİYARETLERİ (1923-1924)*

SERKAN TUNA **

ÖZ

Millî Mücadele D6nemi’nde Doğu Cephesi’nde b6y6k başarılar elde eden Kâzım Karabekir Paşa, ikinci Meclise İstanbul’dan milletvekili seçilmiş ve Doğu Cephesi Komutanlığı kaldırıldıktan sonra kurulan Birinci Ordu M6fettişliğine atanmıştır. Kâzım Karabekir Paşa İstanbul’a, İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu M6fettişi olarak 1923 yılında iki ve 1924 yılında d6rt ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerinde, milletvekili olarak şehrin ihtiyaçlarını 6ęrenmek için g6r6şmelerde bulunmuş, kendisi adına d6zenlenen organizasyonlara katılmış ve askerî birlik ve kurumları denetlemiştir. Bu s6rete ziyaret ettiği ya da denetlediği kurumlara y6nelik olduğu kadar siyasi, ekonomik ve toplumsal konulara ilişkin de g6r6şlerini açıklamıştır. Bu g6r6şleri, 17 Kasım 1924’te kurulan ve kendisinin Genel Başkanlığını 6stleneceği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programında da etkili olmuştur. Çalışmada, Kâzım Karabekir Paşa’nın İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu M6fettişi olarak İstanbul’a yaptığı ziyaretler tarihsel araştırma y6ntemi kapsamında kronolojik olarak incelenmiş; ulusal basının yanı sıra konuya katkı sağlayacak diğer birinci ve ikinci el kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Ordu M6fettişliği, Eğitim, İktisat, İstanbul, Kâzım Karabekir Paşa.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., İstanbul 6niversitesi, İstanbul/T6RKİYE, serkan.tuna@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7514-7328

**DEPUTY OF ISTANBUL AND INSPECTOR OF THE FIRST
ARMY KAZIM KARABEKIR PASHA'S VISITS TO ISTANBUL
(1923-1924)**

ABSTRACT

Kâzım Karabekir Pasha, who achieved great success in the Eastern Front during the National Struggle, was elected as a deputy from Istanbul to the Second Assembly and was appointed to the First Army Inspectorate, which was established after the Eastern Front Command was abolished. Kazım Karabekir Pasha made a total of six visits to Istanbul, including two in 1923 and four in 1924, as the Deputy of Istanbul and the Inspector of the First Army. During these visits, as the Deputy of Istanbul, he held meetings to be informed about the needs of the city, participated in events organized on his behalf and supervised military units and institutions. In this process, he explained his views on political, economic and social issues as well as on the institutions he visited or supervised. These views were also influential in the Progressive Republican Party program, which was established on November 17, 1924, and of which he would assume the leadership. In this study, Kazım Karabekir Pasha's visits to Istanbul as the Deputy of Province and the Inspector of the First Army were examined. The historical chronology method was applied for this purpose. In addition to the national press, other first and second hand sources were used to contribute to the research subject.

Keywords: Economics, Education, First Army Inspectorate, Istanbul, Kazım Karabekir Pasha.

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi imzalandığında Doğu Cephesi'nde bulunan Kâzım Karabekir Paşa, Mütareke'nin ardından İstanbul'a dönmesi gerektiği yönünde bir emir almıştı. Bunun üzerine 28 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiş ve burada bir süre kaldıktan sonra Tekirdağ'daki 14. Kolordu'ya tayin edilmişti. Ardından merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığına atanarak 12 Nisan 1919'da İstanbul'dan ayrılmıştı. Millî Mücadele'ye 15. Kolordu Komutanı olarak katılan Kâzım Karabekir Paşa, Büyük Millet Meclisine Edirne'den milletvekili seçilmiş, 15 Haziran 1920'de Meclis tarafından Doğu Cephesi Komutanlığına getirilmiş ve bu cephedeki başarısından ötürü "Şark Fatihî" olarak anılmaya başlanmıştı. Daha sonra 17 Şubat-4 Mart 1923 arasında İzmir'de gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresi'ne Manisa delegesi olarak katıldığı gibi kongrenin başkanlığını yürütmüştü. Bu gelişmelerin sonrasında, İkinci Dönem TBMM'ye İstanbul'dan milletvekili seçilmiş ve üzerinde bulunan Doğu Cephesi Komutanlığını devredip bölgedekilerle vedalaşmak üzere uzun bir yurt gezisine çıkmıştı. 21 Ekim 1923'te, Doğu Cephesi Komutanlığı kaldırıldıktan sonra kurulan ve merkezi Ankara'da olup İstanbul'u da kapsayan Birinci Ordu Müfettişliğine atanırken, yurt gezisini tamamlayarak 10 Kasım 1923 günü İstanbul'a gelmişti¹.

Kâzım Karabekir Paşa İstanbul'a, İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu Müfettişi sıfatlarıyla 1923-1924 döneminde toplam altı ziyaret gerçekleştirmişti. Çalışmada, Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'a yaptığı bu ziyaretler tarihsel araştırma yöntemi kapsamında kronolojik olarak incelenmiştir. Bu bağlamda kendisinin ziyaretler sırasındaki faaliyetleri ve yaptığı açıklamalar kamuoyu tepkisiyle birlikte verilmiştir. Çalışmada, birinci el kaynak olarak öncelikle ulusal basın kullanılmış ve konuya destek sağlayacak diğer birinci ve ikinci el kaynaklara başvurulmuştur.

¹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kâzım Karabekir**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.19-37; Ali Çiftçi, **Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s.30-34, 39-42; Cevdet Küçük, "Kâzım Karabekir (1882-1948)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 25. Cilt, Ankara 2002, s.150-151.

I. Kâzım Karabekir Paşa'nın 1923 Yılındaki Birinci İstanbul Ziyareti

I.1. Millî Mücadele'nin Ardından İstanbul'a Dönüş ve İlk Gelişmeler

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu Müfettişi sıfatlarıyla ilk İstanbul ziyaretini 10-24 Kasım 1923 arasında yoğun bir programla gerçekleştirmişti. Paşa'yı taşıyan Giresun vapuru 10 Kasım 1923 günü Galata rıhtımına yanaştığında büyük bir halk kitlesi alkışlarla sevincini ortaya koymuştu. Rıhtımda Paşa'yı askerî ve mülki erkânın yanı sıra dini liderler, çeşitli cemiyetlerin temsilcileri karşılaşmış² ve törenin ardından Kâzım Karabekir Paşa Şehremaneti tarafından misafir edileceği Beyazıt'taki dairesine geçmişti. Burada bir süre dinlenip ilk ziyaretçileri kabul etmiş ve saat ikide kendisinin şerefine Şehremaneti tarafından bir ziyafet verilmişti³.

Kâzım Karabekir Paşa, gelişi sırasında ve rıhtımda gazetecilerin sorularını cevaplandırarak çeşitli konulara ilişkin görüşlerini de ortaya koymuştu. Bu bağlamda İstanbul'a, seçmenleriyle görüşmek ve müfettişi bulunduğu Birinci Ordu bölgesini denetlemek amacıyla geldiğini açıklamıştı. Bunun ardından, İstanbul'u bağımsızlığını kazanmış görmekten duyduğu memnuniyeti sergilemiş ve kendisini milletvekili seçen İstanbul halkına teşekkür edebilmesinden dolayı sevincini dile getirmişti. İstanbul'un bozulduğu yönündeki söylentilere de değinerek bunları kabul etmediğini ifade etmişti. Ona göre, düşman işgalinde kalmış böylesine büyük bir şehirde bazı zararlı kişi ve gruplar olabilirse de bunları genellemek doğru değildi. Nitekim İstanbul halkı, Millî Mücadele sırasında gerek en değerli evlatlarını cepheye

² **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Paşa, İstanbul'a gelmeden önce, 6 Ekim 1923'te İstanbul'un kurtuluşu sebebiyle İstanbul halkına bir kutlama telgrafi göndermişti. (**Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Zabıtnamesi**, Altıncı Devre-i İntihabiye-İkinci İçtima 1 Teşrin-i evvel 1339-6 Şubat 1340, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1341, s. 9.)

³ **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Kâzım Karabekir Paşa'nın ikamet yeri hakkındaki bir bilgiye göre kendisi askerî yaşamı boyunca arkadaşlarıyla beraber yaşamayı bir alışkanlık hâline getirdiğinden İstanbul'da da büyük otellere biri yerine askerî bir dairede kalmayı tercih etmişti. (**Tanin**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.) Paşa da bu tespiti doğrulayan bilgiler vermekteydi. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, Cilt 2, Çeviriyazı Budak Kayabek, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.885; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, 6. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2005, s.196.)

göndererek gerekse cephaneye sevk ederek yüksek bir vatanseverlik örneği sergilemiş ve bu durum düşmanların da takdirini kazanmıştı⁴.

İstanbul basını hakkındaki görüşlerini ortaya koyarken, ülkede sürekli bir şekilde görülen anlaşmazlığın basına da yansımalarını belirtmekle birlikte İstanbul basınına vatansever olarak tanımlanmış ve bazılarının öne sürdüğü gibi bir gericiliğe alet olacağını aklına bile getirmemişti. Bu aşamada onu düşündürülen nokta, fikir ayrılıklarından faydalanmak isteyen düşmanların olabileceği gerçeğiydi. Sorular kapsamında İstanbul'un ihtiyaçlarına da değinerek beş yıldan bu yana uzak kalması nedeniyle durumu yakından takip edemediğini söylemiş ve ziyareti sırasında seçmenleriyle ilişki kurup çeşitli kurumları inceleyeceğini vurgulamıştı. Bu açıdan gelecek her türlü başvuruyu değerlendirip bunların çözümünü için gerekli girişimlerde bulunacaktı. İstanbul'un yönetim şekli hakkındaki görüşü ise Vilayet ile Şehremaneti'nin birbirinden ayrılması ve Şehremini'nin halk tarafından seçilmesi yönündeydi. Bu yapıldığı takdirde ihtiyaçlar daha sağlıklı bir şekilde karşılanabilecek, aksi durumda İstanbul gibi kalabalık bir şehirde yönetsel sıkıntılar doğabilecekti⁵.

Kâzım Karabekir Paşa'nın gündemine önemli iç siyasi konular da getirilmişti. O sırada İstanbul basınında, Cumhuriyet'in hızlı bir şekilde ilan edilmesi de dâhil olmak üzere Ankara'ya yönelik eleştiriler söz konusuydu⁶. Bununla ilgili fikrinin sorulması üzerine, gezisi nedeniyle tartışmalardan uzak kaldığı için konunun özüne vâkıf olmadığı cevabını vermişti. Cumhuriyet'in ilanını Trabzon'da iken öğrendiğini, gelişmenin hızlı olup olmadığını bilmediğini söylemiş ve bu konuda hükûmetin düşündüğü bazı yönler olabileceğini açıklamıştı. Ancak ona göre, yönetim şeklinin değiştirilmesi gibi toplumu ilgilendiren konuların herkes tarafından düşünülmesi ve kamuoyu desteğinin sağlanması yeni bir güç teşkil edeceğinden çok daha iyi olacaktı.

⁴ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tevhid-i Efkar**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

⁵ **Tevhid-i Efkar**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. 17 Kasım 1924'te kurulup Genel Başkanlığını Kâzım Karabekir Paşa'nın yaptığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) programında, Şehreminlerinin seçimle göreve gelecekleri açıklanmıştı. (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s.618.)

⁶ Yücel Özkaya, "Türk Basınında Cumhuriyetin İlanının Öncesi ve Sonrası", **Atatürk Yolu Dergisi**, C III, S 11, 1993, s.279-310; Tülay Alim Baran, "İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, S 44, Temmuz 1999, s.627-643.

Bununla birlikte her anlamda Cumhuriyet'e taraftar olduğunu dile getirerek şahsi ve toplumsal saltanatların toplumu felaketlere sürüklediğini ve ülkenin olumsuz bir konuma düşmesinin de gerçek anlamda millî hâkimiyetin yerleşmemesinden kaynaklandığını söylemişti. Zira 20. yüzyılda refah ve mutluluğun kaynağı halkın gücüydü ve bu anlamda Cumhuriyet genç Türkiye'nin ilerlemesi için tek dayanağı⁷.

Bu açıdan Cumhuriyet'in özünün millî hâkimiyet olduğunu kaydetmiş⁸ ve "Ferdî veya zümrevî tahakkümler bir milleti mahv için yegâne esaslardır. Buna misal isterseniz biz ve bütün Müslüman hükümetleridir. Hepsî birer müstebid idareden oluşmuş kalmışlardır. Milletî kuvveti hakkın kuvvetidir. Bunun da manasını Cumhuriyet ifade eder" diyerek görüşlerini netleştirdiği gibi Müslüman dünyasına yönelik eleştirisini sergilemişti⁹. Ayrıca kişisel saltanatın bu denli aleyhinde bulunduğu ortamda bir diktatörlüğün yaşanabileceğine ihtimal vermediğini söyleyerek günün tartışmalarına yönelik yorumunu aktarmıştı¹⁰.

Bu sırada Halifelik makamına ilişkin de tartışmalar başlamış ve İstanbul'da bu makamın korunması yönünde bir eğilim belirmişti. Yine İstanbul'da Halife'nin istifa edeceğine dair söylentiler de çıkmıştı¹¹. Buna ilişkin bir soruya, bunu ilk defa duyduğu ve bu konuda bilgisinin olmadığı

⁷ **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tanin**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Akşam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Kâzım Karabekir Paşa, hem milletvekili hem de ordu kumandanı olmasına karşın hiç kimsenin Cumhuriyet'in ilanı konusunda kendisine bilgi vermediğini ifade etmişti. Bununla birlikte 31 Ekim 1923'te Trabzon'dan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir kutlama telgrafı çekmişti. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.187-189.)

⁸ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Paşa'nın bu görüşleri, Genel Başkanı olacağı TCF programında da yer bulmuştu. (Tunaya, **a.g.e.**, s.616.)

⁹ **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Bu konuda ayrıca bk. Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.195; Kâzım Karabekir, **Çocuk Davamız**, 2. Baskı, Yay. Haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s.281-282.

¹⁰ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Kâzım Karabekir Paşa, sürekli soru sorulmasından yakınırken gazetecilerin Cumhuriyet'in ilan şekline dolayı endişelendiklerini düşünmekteydi. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.194.) Bu konudaki bir değerlendirmeye göre de, Paşa'nın açıklamasındaki bazı ifadeler İstanbul basını tarafından kendilerinin bakış açısını destekleyen sözler şeklinde kamuoyuna yansıtılmıştı. (Namık Sinan Turan, "Son Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesinden İlga Sürecine Hilafet Tartışmaları ve Kâzım Karabekir", **Kâzım Karabekir Sempozyumu I, 2 Kasım 2010**, Yay. Haz. Pınar Feyzioğlu Akkoyunlu, y.y., t.y., s. 60-61.)

¹¹ Seçil Karal Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)**, Genişletilmiş 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul 2006, s.156-157; Ali Satan, **Halifeliğin Kaldırılması**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s.197-198; Turan, a.g.m., s.61-62.

cevabını vererek istifaya hiçbir zaman ihtimal vermediğini ifade etmişti. Aynı zamanda, İstanbul'a geldiğinde Ankara ile İstanbul basını arasında bir anlaşmazlık yaşandığını anlamasına karşın bunun esası hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını belirtmişti¹². Halifenin istifa etmesi hâlinde yeni bir seçimin yapılması da gündemdediydi. Bu çerçevede İslam ülkeleri temsilcilerinin İstanbul'da toplanmasıyla yeni bir Halife seçilip seçilemeyeceği tartışılmaktaydı¹³. Kendisine böyle bir seçimin yapılıp yapılamayacağı sorulduğunda, hiç tereddüt etmeden bunu düşünmenin bile çok büyük bir hata olacağı cevabını vermişti. Bu tehlikeli girişim büyük olumsuzluklara yol açacağı gibi ülkenin düşmanları için âdeta kaçırılmaz bir fırsat yaratacak ve sonuçta bu gelişmeden sadece İslam dünyasına her açıdan ihanet etmiş simalar kazançlı çıkacaktı. Bu konudaki açıklamasını "Hilafet, hür Türkiye'nin her zaman hür kalacak bir hakkıdır" sözleriyle tamamlamıştı¹⁴.

İç siyaset bağlamında hükûmete yönelik eleştiriler ile ekonomik kalkınma da gündemdediydi. Hükûmetin çeşitli kesimlerden eleştiri aldığı yönündeki soruya eleştirinin milletin hakkı olduğu cevabını vermiş ve kendisinin de hükûmetten duyulan memnuniyetsizliği öğrendiğini belirtmişti. Nitekim Anadolu gezisi sırasında eğitim ve ekonomi gibi iki önemli alanda büyük bir değişim yaşanmadığını tespit etmişti. Bununla birlikte hükûmetin önemli projeler hazırlaması sebebiyle yakında yeni bir icraata girişileceğini ümit etmekteydi. Bu kapsamda ülke kalkınmasına dair görüşlerini de açıklayan Kâzım Karabekir Paşa, çok çalışarak makineleşme ve sağlık alanlarında ilerleme kaydedilmesi gerektiği görüşündeydi. Bu noktada demiryolunu öne çıkararak ülkeyi birbirine bağlamanın önemine dikkat çekmiş ve dağlık olmasına karşın Doğu'nun çeşitli noktalarla bağlantısını sağlamak için uçaklardan bile faydalanılabileceğine işaret etmişti¹⁵.

Bir başka tartışma konusu olan ve içki yasağını öngören Men-i Müskirat Kanunu hakkında ise kanuna taraftar olduğunu açıklamıştı. Ancak bu

¹² **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Akşam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre halifelik hakkındaki açıklamasıyla bu konuyu kapatmak istemesine karşın üzerinde milletvekili sıfatı da bulunduğu İstanbul basını görüş almakta ısrarcı davranmıştı. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.196.)

¹³ Akgün, **a.g.e.**, s.157.

¹⁴ **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

¹⁵ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tanin**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamuz**, s.282.

düşüncesinin sadece dini duygulardan kaynaklanmadığını, konunun her şeyden önce vatani ve insani bir içerik taşımasının ve içkinin ülkeye verdiği zararın bunda etkili olduğunu söylemişti. Bu açıdan içki yasağını savunmasına karşın, hükümet bu yasağı sürdürürken ülke ekonomisini düşünerek bazı önlemler alabilirdi¹⁶.

Halk Fırkasının konumu ve olası bir muhalefet fırkası da sorular arasındaydı. Bu kapsamda kendisine, Halk Fırkasının önemli konuları gizli bir şekilde konuştuğundan sonra bunların Meclis'te müzakere edilmeden kabul edilmesi nedeniyle bir tartışma yaşandığı bilgisi aktarılarak, bu yöntemin doğru olup olmadığı sorulmuştu. Paşa buna cevaben, Ankara'dayken böyle bir durum yaşanmadığından bu uygulamanın nasıl yapıldığını bilmediğini söylemişti. Eğer gerçekten bu yöntem uygulanıyorsa bir hüküm vermek için konu yakından incelenmeliydi. Ona göre milletvekilleri, gizli tutulması ülke için faydalı olanlar hariç tüm konuları toplumun önünde konuşmalı ve böylece herkes ilgili konunun tüm aşamalarını bilmeliydi. Bu meselenin devamı olarak Meclis'te tek bir fırkanın olmasını doğal karşılayıp karşılamadığı sorusuna, bu konuda bir açıklama yapamayacağı, cumhuriyet ve meşrutiyet ile yönetilen ülkelerdeki durumu da tam olarak bilmediği şeklinde karşılık vermişti. Bununla birlikte basınının bile aynı yönde hareket edemediği bir ülkede Meclis'in mevcut yapısıyla kalabileceğine çok ihtimal vermiyordu¹⁷.

Merak edilen konular arasında Doğu Cephesi'ndeki gelişmeler de bulunmaktaydı. Bölgenin ekonomik sorunlarıyla himayesine aldığı yetim çocuklar hakkında bilgi veren Kâzım Karabekir Paşa, kendisinin komutasında gerçekleştirilen Doğu Harekâtı'ndan da söz etmişti. Barış konumuna geçen ordunun mevcut hâliyle Doğu sınırlarını savunabileceğine değindikten sonra, Rusya'daki Türk esirlerin ülkeye dönmeye başlamakla beraber geri dönenlerin gidenlere kıyasla henüz çok az olduğunu açıklamış ve Enver Paşa'nın durumu hakkındaki bir soruya Türkistan'dan gelen bir subayla yaptığı görüşme üzerinden cevap vermişti. Buna göre, Enver Paşa geçen Kurban Bayramı'nda gerçekleşen bir çarpışma sırasında şehit düşmüştü ve Türkistan'dan gelen subay, Paşa'nın elbisesini getirmişti¹⁸.

¹⁶ **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

¹⁷ **A.g.y.**

¹⁸ **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı tebriki sırasında gerçekleşen Rus baskını sonucunda

Ülke dışındaki gelişmelere yönelik sorular yine Doğu Cephesi'ni içerisine alacak şekilde Erivan ve İran üzerineydi. Kâzım Karabekir Paşa, Erivan'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bazı olaylara karşın gelen noktada Ermeniler Sovyet rejimiyle birleşmiş olduklarından, Türkiye'ye karşı ayrı bir siyasi cephe açmalarına olanak bulunmadığını ifade etmişti. İran'la ilişkilere de değinen Paşa'ya göre, son zamanlarda basında yazıldığı gibi Türkiye sınırları içerisinde yer alan Bulakbaşı bölgesinde herhangi bir saldırı yaşanmamıştı. İranlılar sınırlarının kendi bölümünde reform yapmakla meşgullerdi ve bu süreçte bazı eşkıyalarla mücadele ediyorlardı. Dolayısıyla o bölgede ortaya çıkan söylentilerin kaynağının bu mücadele olması muhtemeldi¹⁹. Kâzım Karabekir Paşa İstanbul'da ne kadar kalacağı sorusuna ise, kesin bir tarih vermeyerek Trakya da dâhil olmak üzere ordu bölgesi içerisindeki denetimlerini tamamladıktan sonra Ankara'ya döneceği cevabını vermişti²⁰.

Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'a gelişi ve yaptığı açıklamalar çeşitli değerlendirmelere konu olmuştu. Bunların bir kısmında şahsına gösterilen ilgiye değinilmiş, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sırasında Doğu Cephesi'ndeki başarıları vurgulanmış ve bölgedeki binlerce yetim ve öksüz çocuk için yaptığı çalışmalarından övgüyle söz edilmişti²¹. İstanbul'un önemi ve siyasi konular üzerinden bir değerlendirme kaleme alan Ahmed Cevdet'e göre, Paşa'nın, seçmenleriyle buluşup İstanbul halkının sorunlarını dinleyecek olması çok güzel ve diğer milletvekillerince örnek alınması gereken bir tavidir. Cumhuriyet ve Hilafet konularına da değinen Ahmed Cevdet, Paşa'nın Cumhuriyet konusundaki sözlerine katıldığını söylemiş ve İstanbul ziyaretinin Hilafet tartışmalarının yaşandığı bir sırada gerçekleşmesine dikkat çekmişti²².

Kâzım Karabekir Paşa'nın açıklamalarında yer alan ülkede henüz büyük bir gelişme yaşanmadığı yönündeki sözleri ise Ankara basınında, doğrudan İstanbul basınına dolaylı olarak da şahsını hedef alan bir eleştiriye neden olmuştu. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan bir yazıda, bazı çevrelerin Paşa'nın bu sözlerini yanlış yorumladıkları ve bunlara "mal bulmuş mağribi

hayatını kaybetmişti. (M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa (1881-1922)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 11. Cilt, İstanbul 1995, s.264.)

¹⁹ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Vakit**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

²⁰ **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tanin**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

²¹ **Vatan**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 10 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

²² Ahmed Cevdet, "Kâzım Karabekir Paşa", **İkdam**, 11 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

gibi” sarılıp kendi eleştirilerini haklı çıkarmaya çalıştıkları belirtilmişti. Paşa’nın sözlerinden hareketle bu çevreler, ülke yönetiminin ilkeler etrafında değil bir şahsın etrafında toplanmış bilinçsiz bir topluluk tarafından yürütüldüğünü öne sürüyorlardı. Oysaki gazeteciler gerçekten samimi ve ülkenin refahını düşünen kimseler olsalardı, Paşa’ya bu sözleri karşısında, devletin önde gelen etkili kişiliklerinden birisi olması dolayısıyla arzu ettiği gelişme hangi yöndeysen neden bu yolda çaba harcamadığını sormaları beklenirdi. Bununla birlikte bu sorunun ona sorulması, ancak verilen cevap gazetecileri tatmin etmediği için yayımlanmaması ihtimali de söz konusuydu²³.

I.2. Kâzım Karabekir Paşa’nın İstanbul’daki İlk Faaliyetleri

Kâzım Karabekir Paşa İstanbul’daki ikinci gününde önce çeşitli ziyaretçileri kabul etmiş, daha sonra resmî erkâna yönelik ziyaretlerde bulunmuştu. 12 Kasım günü askerî denetime başlayarak ilk olarak Üçüncü Kolordu’ya bağlı askerî birlikleri denetlemiş, ardından Erkân-ı Harbiye Mektebi’ne gitmiş ve buradan gördüğü düzenden duyduğu memnuniyeti sergileyerek ayrılmıştı. Yine aynı gün saygılarını sunmak üzere Dolmabahçe Sarayı’na giderek Halife Abdülmecid Efendi’yle bir buçuk saat süren bir görüşme gerçekleştirmişti. Daha sonra maiyetindeki çocuklarla birlikte Taksim’de Taşkılla’ya, ardından Harbiye Mektebi’ne giderek denetimde bulunmuş²⁴ ve akşam Rauf ve Sabri Beylerin de katılımıyla Kalamış’ta Refet Paşa’ya yemeğe gitmişti²⁵. Kâzım Karabekir Paşa, 13 Kasım sabahı Halıcıoğlu ve Çağlayan’daki Darüleytamları gezmişti. Bunun dışında, Karaağaç Mezbahası’nı gezmiş, düzen ve temizlikten dolayı müdüre takdirlerini iletmışti. Aynı gün içerisinde kendisine de çeşitli ziyaretler yapılmıştı²⁶.

²³ **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

²⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 13 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vatan**, 13 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vakit**, 13 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İkdam**, 13 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1, 3; **İleri**, 13 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Kâzım Karabekir Paşa’nın aktardığına göre, Halife babası Abdülaziz’den olumlu Vahdeddin’den ise olumsuz bir şekilde söz etmiş ve istenmemesi hâlinde resim takımlarıyla bohçasını alıp gideceğini söylemişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.886. Paşa, Halife’nin gerek sözleri gerekse hal ve tavrından yola çıkarak tehdit edildiği sonucuna varmıştı. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.200-201.)

²⁵ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.886; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.201-202.

²⁶ **Tevhid-i Efkâr**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **İkdam**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **İleri**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3. Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde, temizlik de

Kâzım Karabekir Paşa'nın 13 Kasım'daki en önemli faaliyeti ise Amele Birliği tarafından İstanbul Milletvekili Rauf Bey şerefine verilen çay ziyafetine katılmasıydı. Ziyafet öncesinde salonda dinlenilirken, Rauf Bey ile Kâzım Karabekir Paşa İstanbul'un yönetiminden söz ederek yönetim tarzının şehrin kapasitesine uygun bir şekilde olacağı yönündeki düşüncelerini paylaşmışlardı. Kâzım Karabekir Paşa ayrıca, başkanlığını yaptığı İzmir'deki İktisat Kongresi'nde kabul edilen maddelerin uygulanıp uygulanmadığını sorgulamış ve bu konuda önemli eksiklikler yaşandığını öğrenmişti. Daha sonra konuşmalara geçilerek Amele Birliği genel kâtibi görüşünü açıklamıştı. Rauf Bey'in ardından söz alan Kâzım Karabekir Paşa ise ekonomi tarihine yönelik analizi de içeren bir açıklamada bulunmuştu. Kırım Savaşı'ndan sonra buhar gücünün devreye girmesiyle ekonomik dengenin Avrupa lehine bozulduğunu kaydetmiş ve Osmanlı'daki sıkıntının kaynağını istibdat düzeninde görmüştü. Ülkenin yarım yüzyıldan fazla istibdat düzeninde yaşaması kalkınmasını engellemiş ve bu da amelenin aç kalmasına yol açmıştı. Bu açıdan yeni dönemde kalkınabilmek için şirketlere ve uzmanların belirleyeceği bir programa ihtiyaç vardı. Diğer taraftan dünyadaki en kutsal varlığı amele olarak gördüğünü açıklamış ve sermayedarların çalışanları sömürerek para kazanmamaları gerektiğine işaret ettiği gibi sınıf çatışmasının sakıncalarını vurgulamıştı. Bu çerçevede Rusya'nın yaşadığı sıkıntıları örnek göstermiş ve Türk amelesine seslenerek kendilerinin ülke için hayırlı insanlar olduklarını ve bu şekilde çalışmaya devam etmeleri gerektiğini belirtmişti²⁷. Paşa aynı günün akşamı, Halife'den gelen davet üzerine Adnan Bey ile Romanya bilim heyetinin de yer aldığı yemeğe katılmıştı²⁸. Amele

olmak üzere Darüleytamlara yönelik eleştirisini ortaya koymuştu. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.886.)

²⁷ **İkdam**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tevhid-i Efkar**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1-2; **Vakit**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1-2; **Tanin**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1-2. Paşa'nın bu görüşlerine Genel Başkanı olacağı TCF programında, anonim şirketlerin destekleneceği ve sermaye ile amele hukukunun birlikte korunacağı şeklinde yer verilmişti. (Tunaya, **a.g.e.**, s.619.) Kâzım Karabekir Paşa, İzmir'deki İktisat Kongresi sırasında da amele konusuyla ilgilenmişti. 1 Mart 1923'te dönemin İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey'e gönderdiği telgrafta İstanbul'dan amele temsilcisi olarak gelen bir kişinin kendisini amelenin fahri başkanlığına tayin etmek istediklerini belirtmiş ve ilgili cemiyet hakkında bilgi istemişti. Rauf Bey bu talebi İstanbul'da bulunan Adnan Bey'e iletmiş, o da gönderdiği cevapta cemiyetle ilişkili bilgi vermişti. (**Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi**, Yer Bilgisi: 78-518-6, Dosya Ek: 79, Tarih: 20.03.1923; **Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), 17/83, 18.03.1923.)

²⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.886.

Birliği'ndeki toplantıyı değerlendiren Mehmed Asım'a göre, aslında asker olan kumandanların yeni toplumsal ve iktisadi gelişmeleri ruhen ve fikren çok doğru bir şekilde temsil etmeleri takdir edilip dikkate alınmalıydı²⁹.

Kâzım Karabekir Paşa, 14 Kasım sabahı Ankara'ya giden Rauf Bey'i uğurladıktan sonra dairesinde Üçüncü Ordu Müfettişi Cevad Paşa'yı kabul ederek kendisiyle öğle yemeği yemişti. Saat ikide ise Darülfünun'a bir ziyaret gerçekleştirmişti. Burada okulun kütüphane ve laboratuvarlarını gezip ilgililerden bilgi almış ve Caferağa Medresesi'ndeki dersi birkaç dakika dinlemiřti³⁰. Bu ziyarete yönelik bir değerlendirmede, Paşa'nın Doğu Cephesi'nde gerçekleştirdiği eğitim faaliyetlerine dikkat ekilmiřti³¹.

I.3. Denetim Faaliyetleri ve Önemli Ziyaretler

Kâzım Karabekir Paşa daha sonraki günlerde birçok kurumu denetlemiş ve önemli ziyaretlerde bulunmuştu. 15 Kasım sabahı önce Hahambaşı'nı kabul etmiş,³² ardından Hürriyet-i Ebediye tepesindeki askerî birlikleri denetleyerek gördüğü düzenden duyduğu memnuniyeti ifade etmişti. Subaylara yaptığı konuşmada ise uzun süren savaşların ardından huzurlu bir şekilde çalışıp zenginleşmek gerektiğini söylemiş ve ordunun görevini millete uzun bir barış dönemini sağlamak olarak tarif etmiřti³³.

Kendisinin 15 Kasım'daki en önemli faaliyeti Sarıyer'deki Orman Mektebi ziyaretiydi. Bu ziyaretin öne çıkan yönü, ormancılığa verdiği değerle bilinen Paşa'ya fahri müderrislik verilecek olmasıydı. Halkın büyük sevgi gösterisi eşliğinde mektebe gelen Paşa, kısa bir dinlenmeden sonra müdürden müderrislik şahadetnamesi ile mektebin rozetini almıştı. şahadetnamenin içeriğinde, Millî Mücadele'nin büyük kumandanlarından Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerinin ormancılığa gösterdiği ilgi nedeniyle, ormancılığın tek temsilcisi olan Orman Mektebi öğretmen ve öğrencilerinin ricası üzerine ilgili belgenin hazırlanarak takdim edildiği kaydedilmişti. Bu takdimin ardından

²⁹ Mehmed Asım, "Amele Arasında", **Vakit**, 14 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Benzer bir değerlendirme için bk. Ahmed Emin, "Bir İktisadi Tezahür", **Vatan**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

³⁰ **Tevhid-i Efkâr**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İkdâm**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **Vakit**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

³¹ **İkdâm**, 15 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3.

³² **Akşam**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

³³ **Vakit**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tanin**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

“Muhterem meslektaşlarım” hitabıyla başlayan bir konuşma yapan Kâzım Karabekir Paşa, ormancıları ülkeye en büyük hizmetleri sağlayan kesim olarak nitelendirmiş ve insan hayatında ormanların önemini açıklamıştı. Konuşmasında Millî Mücadele’ye de değinerek, kazanılan zaferin en büyük etkenlerinden birinin de ormanlar olduğunu ileri sürmekle birlikte bunun sebebini o gün için açıklayamayacağını ve konunun gelecekte aydınlanacağını belirtmişti. Töreni takiben Orman Mektebi gezilerek öğle yemeği yenmiş, ardından bir öğrenci orman ve ormancılığın ülkeye yönelik kazanımlarından söz etmiş ve Paşa’dan yardım rica etmişti. O bu sözlere cevap verirken iktisadi gelişmeyi öne çıkarmış ve Batı’yı taklit etme düşüncesinin zararlarını vurgulamıştı. Bu açıdan Türklük ve İslamiyet’e özgü bir ülkü ve imanla çalışıp ülkeyi iktisadi açıdan geliştirmek herkes için bir borçtu. Paşa son olarak, kendisine sunulan mektebin hatıra defterine görüşlerini yazmıştı³⁴.

Orman Mektebinden sonra geçilen Büyükdere’deki konuşmasında ise Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı yıl Büyükdere’den vapurla geçmesi nedeniyle buraya her yerden daha fazla bağlı olduğunu açıklamıştı. O sırada bir yalya kirli bir İngiliz bayrağının çekildiği bir tören yapılmaktaydı. Bu törene şahit olan Paşa, kendi kendine yemin ederek tek başına kalsa da o bayrağı ülkesinin havasını kirletmemesi için parçalamaya ve vatanından çıkarmaya karar vermişti. O gün artık her yerde sadece Türk bayrağının dalgalandığını büyük bir memnuniyetle kaydeden Kâzım Karabekir Paşa geleceğe yönelik güvenini de ortaya koymuştu³⁵.

Kâzım Karabekir Paşa 16 Kasım günü de hayli yoğun bir program geçirmişti. İlk olarak sabah Tanin gazetesinden Hüseyin Cahid, Tevhid-i Efkâr gazetesinden Velid Ebüzziya, Vatan gazetesinden Ahmed Emin ve Vakıf gazetesinden Mehmed Asım Beyler olmak üzere dört gazeteciyi kabul edip onlarla bir görüşme gerçekleştirmişti. Görüşmede millî iktisat, zirai üretim ve yetimler konuları gündeme gelmişti. Kâzım Karabekir Paşa,

³⁴ **İkdam**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tevhid-i Efkâr**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Ayrıca bk. Erhan Kılıç ve Kenan Ok, “Kâzım Karabekir Paşa: Kurtuluş Savaşı’nı Ormanlar Sayesinde Kazandık”, **Ormancılık Araştırma Dergisi**, C 5, S 2, 2018, s.126-129. Bu makaledeki değerlendirmeye göre, ormanlar Millî Mücadele sırasında gerek resmî ve askerî ihtiyaçların karşılanmasında gerekse halka yakacak temin edilmesinde büyük bir fayda sağlamıştı. (Kılıç, Ok, a.g.m., s.131-133.)

³⁵ **Tevhid-i Efkâr**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İkdam**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 16 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

gözlemlerinden yola çıkarak Darüleytamlardaki görünümü beğenmediğini ifade etmişti. Ona göre bu kurumlar çocukları birey olarak hayata hazırlamak yerine tüketim odaklı yerler haline dönüşmüşler ve bunun sonucunda yetim çocuklar her zaman başkalarından yardım istemeye alıştırmışlardı. Oysaki Darüleytamlar, başta tarım sektöründe olmak üzere aynı zamanda birer üretim merkezi olmalı ve oradaki çocuklar belirli sanatları öğrenmeliydiler. Bu tespitleriyle birlikte üretim sorununa değinerek elbiseden kahveye şekerden una kadar birçok yabancı ürünün Anadolu içerisine kadar girdiğini belirtmiş ve basit bir şekilde olsa bile üretimde makineleşme sağlanamadığı takdirde geleceği çok kötü gördüğünü kaydetmişti. Bu olumsuzluklara karşın, Türk halkı çok yetenekli ve dini inançlarına saldırı niteliği taşımayan tüm yenilikleri büyük bir memnuniyetle kabul edip uygulayacak bilinçteydi. Bu açıdan sistemli bir şekilde telkin edildiği takdirde halka birçok konunun kolaylıkla öğretilmesi mümkündür³⁶. Görüşmeden sonra Tevhid-i Efkâr gazetesi yazarı, Paşa'nın askerlik ve eğitim alanındaki başarılarını vurgulayarak ülkenin ilerlemesi için en büyük hizmeti yapabilecek meziyetlere sahip olduğunu gördüklerini yazmıştı³⁷. Mehmed Asım da, kendisinin yetim çocuklar için yaptığı çalışmaların önemine değinmiş ve İstanbul'da sadece askerî denetim amacıyla bulunmayıp iktisadi ve toplumsal bir inkılap gerçekleştirebilmek için de çaba harcadığını öne sürmüştü³⁸.

Kâzım Karabekir Paşa'nın 16 Kasım'daki en önemli faaliyeti Darülfünun Hukuk Fakültesi'ne yönelik ziyaretiydi. Kendisi, fakültenin 1923 yılı mezunları şerefine Hukuk Talebesi Cemiyeti tarafından Galatasaray Lisesinde düzenlenen toplantıya özel olarak davet edilmişti. Paşa salona öğrencilerin alkışları eşliğinde girerek kendisine ayrılan yere geçmiş, daha sonra fahri müderrislik unvanını almıştı. Fakülteden iki öğrencinin konuşmasının ardından söz alan Hukuk Fakültesi hocalarından Cemil Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın askerî başarısına ve Darülfünun'un değerine işaret etmişti. Cemil Bey'in ardından üç dakika aralıksız devam eden alkışlar arasında kürsüye çıkan Kâzım Karabekir Paşa, Darülfünun'un önemini belirttiikten sonra askerî

³⁶ **Vatan**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; Mehmed Asım, "Müfid Bir Hasbihâlin İntibaları", **Vakit**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1-2. Ayrıca bk. Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.887. TCF programında, Paşa'nın bu görüşleriyle uyumlu maddelere yer verilmişti. (Tunaya, **a.g.e.**, s.618, 620.)

³⁷ **Tevhid-i Efkâr**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.282-284.

³⁸ Mehmed Asım, **a.g.y.**, s.1-2. Hüseyin Cahid de benzer fikirleri dile getirmişti. (Hüseyin Cahid, "Siyasetten Uzaklarda", **Tanin**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.)

zaferlerin geride kaldığını ve artık iktisadi başarının önem kazandığını söylemişti. Zira yıllar boyunca süren gaflet nedeniyle yerli malı kullanımı yetersiz olduğu gibi makineleşmede geri kalmış ve sağlık sorunları yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Artık yapılması gereken herkesin millî iktisat etrafında birleşip ortak bir çalışmaya girmesiydi. Konuşmasında, Avrupa'ya benzemek için yapılan Batılılaşmanın zararlarına da değinmiş ve geri kalmışlığın nedenini dinde aramanın hatalı bir yaklaşım olduğunu vurgulamıştı. Millî Mücadele'de büyük bir başarı elde eden bu milleti iş sahibi kılıp ona doğru tavsiyelerde bulunmak yerine Batılılaşmayı öne çıkarmak yanlışti. Batılılaşma heveslisi birkaç aydınının menfaatleri uğruna diğer gençlerin çalışmalarında da aksaklığa yol açıldığını ileri süren Paşa'ya göre, Türk milleti her türlü yokluk içerisinde öncelikle hakaret edilen dinini yüceltmek daha sonra da vatanını kurtarmak için mücadeleye atılmıştı. Dolayısıyla elde edilen başarı Batılılaşma fikrine değil İslam dinine sarılmakla mümkün olmuştu. Bu aşamadan sonra, adalet istikrarlı bir şekilde yerleştirilip gerçek vatansesverlerin hâkim olması sağlanmalıydı. Bu süreçte Darülfünun Avrupa'nın gelişimini inceleyerek millete doğru yolu gösterecek, askeriye de bu yol üzerinde düşmanlara karşı ülkeyi koruyacaktı³⁹.

Toplantıya yönelik bir değerlendirmede, görevli öğrencilerin tecrübesizlikleri nedeniyle bazı düzensizlikler yaşanmasına rağmen organizasyonun başarılı geçtiği ifade edilmişti⁴⁰. Kâzım Karabekir Paşa'nın sözlerine ilişkin bir değerlendirmede ise bu konuşmanın Darülfünun'da uzun yıllardan bu yana benzeri duyulmayan bir önemde olduğu belirtilmiş ve kendisinin son dönemlerde ortaya atılan bazı sapkınca düşüncelere karşı olduğu kaydedilmişti. Buna göre son zamanlarda Batılılaşma düşüncesi tüm millete mal edilmeye çalışıldığı gibi ülke gençliğinin de bu düşüncenin yanında olduğu öne sürülmüştü. Ne var ki Paşa'nın konuşmasına Darülfünun gençliğinin verdiği olumlu tepki bu algının doğru olmadığını göstermişti⁴¹.

Paşa 16 Kasım günü, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı tarafından Taksim'deki Sporting Palas'ta kendisi adına düzenlenen spor gösterisini de izlemiştir. Bu konudaki bir değerlendirmeye göre, spor gösterisi, spor ve

³⁹ **İkdam**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vatan**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tanin**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Sebilürreşad**, C 23, No 576, 22 Teşrin-i sani 1339/1923, s.59-60. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.284-286.

⁴⁰ **İkdam**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

⁴¹ **Sebilürreşad**, C 23, No 576, 22 Teşrin-i sani 1339/1923, s.60.

sporcularla da mümkün olduğunca ilgilenen Paşa'ya yönelik bir şükran borcunun ifadesiydi. Kâzım Karabekir Paşa, Darülfünun Hukuk Fakültesi mezunlarına yönelik toplantı nedeniyle gösteriye geç gelmesine karşın yoğun alkışlarla karşılanmış, gösterilerin yapılacağı alana inerek bütün spor kulüpleriyle sporcuları selamlamış ve federasyon üyesinin refakatinde takımları denetlemişti. Bu sırada Federasyon Başkanı Ali Sami Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı fahri başkanlığını kabul ettiğini açıklarken Paşa da kısa bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında, Türk'ün ne kadar güçlü olduğunu anlatmak için tarihe bakmaya gerek bulunmadığını ve Millî Mücadele'de iki bin kilometre yol kat eden Türk askerinin bunun bir kanıtı olduğunu söylemişti. Açılış töreninin ardından programda belirlenen spor gösterileri başarılı bir şekilde hayata geçirilmişti⁴². Yapılan değerlendirmelerde organizasyonun başarısı belirtilmiş⁴³ ve Paşa'nın meziyetlerine vurgu yapılarak fahri başkanlığı kabul etmesiyle tüm idmancaların ve gençliğin babası olduğu kaydedilmişti⁴⁴.

Kâzım Karabekir Paşa 17 Kasım'daki faaliyetlerine, sabah Amerikan Ateşemiliteri ile İran Elçiliği Baş Tercümanını kabul ederek başlamıştı. Öğleden sonra Darphane'yi ziyaret etmiş ve hatıra defterine düşüncelerini aktarmıştı. Burada kurumun son teknik gelişmeleri takip etmesinden duyduğu memnuniyeti ifade etmiş ve çok yakında Darphane aracılığıyla ülkedeki altın ve gümüşlerin değerlendirileceği yönündeki ümidini dile getirmişti. Bu ziyaret sırasında kendisine, başkanlığını yaptığı İktisat Kongresi'nde siparişi üzerine Darphane tarafından hazırlanan madalyalar da sunulmuş ve bunları çok beğenerek daha önce belirlenmiş olan adreslere gönderilmesini istemişti. Darphane'den sonra, önce Topkapı Sarayı'nın Harem bölümünü ardından Tepebaşı'ndaki elektrik sergisini gezmişti. Son olarak da, kendisi adına verilecek çay ziyafetinde bulunmak üzere Galatasaray Lisesi'ne gitmişti. Okulun edebiyat öğretmeni ve bir öğrenci açılış konuşmalarında Paşa'nın asker ve eğitimci yönlerini öne çıkarmışlardı. Bu konuşmaları takiben alkışlar eşliğinde kürsüye çıkan Paşa, öncelikle 31 Mart ayaklanması sırasında İstanbul'a gelen askerî kıta içerisinde bulunduğunu belirterek karargâhlarını Beyoğlu'ndaki bir karakolda kurmalarına karşın lisedeki öğrenciler tarafından

⁴² **İkdam**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **Vakit**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.5; **Vatan**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **Resimli Gazete**, Sene 1, No 12, 24 Teşrin-i sani 1339/1923, s.8.

⁴³ **İleri**, 17 Teşrin-i sani 1339/1923, s.5.

⁴⁴ **Resimli Gazete**, Sene 1, No 12, 24 Teşrin-i sani 1339/1923, s.8.

misafir edildiğini ve hatta şimdi oturduğu odada o akşam da bulunduğunu kaydetmişti. Ardından ülke henüz medeniyetin çok uzağında olsa da gençliğin milleti aydınlık bir geleceğe taşıyacağı öngörüsünde bulunmuştu. Nitekim Avrupa'ya giden öğrencilerin başarısı bu tespitini desteklemekteydi. Türk gençlerinin sahip olması gereken nitelikleri de sayan Kâzım Karabekir Paşa, milletin büyük bir iktisat savaşımının başlangıcında olduğuna değinmiş ve bu savaşta gençlerin yol göstericiliğiyle başarılı olunacağı mesajını vermişti. Paşa'nın lisedeki son faaliyeti sınıfları dolaşmasıydı. Bu sırada Türkiye'nin iktisadi alanda geri kalmasının nedenleri hakkında öğrencilerle bir tartışma gerçekleşmiş, Paşa bunun sebebini Avrupa'da ortaya çıkan buhar gücünden faydalanılmaması olarak göstermişti⁴⁵. Bu ziyaretinin ardından Türk Operet Kumpanyası'nın oyununu izlemeye gitmişti⁴⁶.

Kâzım Karabekir Paşa, 18 Kasım günü aralarında Japon Ataşemiliteri'nin de olduğu birçok ziyaretçiyi kabul ederken, İzmir zaferinden sonra İstanbul halkı tarafından Tercüman-ı Hakikat gazetesi aracılığıyla yaptırılan kılıçlardan kendisine ait olanı söz konusu gazetenin başyazarından almıştı⁴⁷. O gün öne çıkan etkinliği ise Refet Paşa'yla birlikte gerçekleştirdiği İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası ziyaretiydi. Burada önce üyeler görüş ve taleplerini ortaya koymuşlardı. Ardından söz alan Kâzım Karabekir Paşa, ülkede amele dışında bir sermayenin bulunmadığını belirtip büyük ekonomik sorunların olduğuna işaret etmişti. Bu açıdan çözüm yolları uzmanlar tarafından belirlendikten sonra herkes üzerine düşen görevi yerine getirmeli ve Batılılaşmanın doğurduğu lüks tüketim önlenerek yerli malı kullanımı öne çıkarılmalıydı. Ülkede, orta derecedeki sanayi teşebbüslerini, özellikle de ev ve el sanayiine karşılık gelen küçük sanayii geliştirmek için uygun bir ortam bulunduğundan, evlerde küçük makinelerle çorap fanila gibi eşyalar üretilebilir ve küçük fabrikalar açılması için iki yüz bin lira kadar bir sermaye oluşturulabilirdi. Böylece şeker sektörü gibi temel sanayi de kurulabilirdi. Buna karşılık, öncelikle yollar olmak üzere bazı alanlardaki şirketlerin o gün için yabancılar tarafından kurulması zorunluydu. Bu görüşleri çerçevesinde, tüccarlardan bazı sanayi işletmelerini kurmak üzere güçlerini birleştirmelerini

⁴⁵ **Vatan**, 18 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Tevhid-i Efkâr**, 18 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **Vakit**, 18 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İleri**, 18 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

⁴⁶ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.887.

⁴⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.887.

talep etmiş ve toplantıda ortaya konulan görüşleri hayata geçirebilmek için çalışacağını söylemişti⁴⁸.

Ziyaretin önemini vurgulayan Ahmed Cevdet, Paşa'nın sanayi konusundaki görüşlerini pratik bulmasına karşın mevcut kanunlar ile ülkeye sermaye gelmeyeceğini ileri sürmüştü⁴⁹. Kendisinin o güne kadar ki temaslarının ele alındığı daha genel bir değerlendirmede ise şahsına yönelik büyük ilgiye işaret edilmiş ve Paşa'nın da yaptığı görüşmelerden yola çıkarak hazırlayacağı bir programla şehrin menfaatine yönelik çalışacağı ifade edilmişti⁵⁰.

I.4. Son Faaliyetler ve İstanbul'dan Ayrılış

Kasım ayının üçüncü haftasında İstanbul'daki son ziyaretlerini gerçekleştiren Kâzım Karabekir Paşa 24 Kasım günü Edirne'nin kurtuluş bayramı törenine katılmak ve daha sonra Trakya bölgesinde askerî denetimde bulunmak üzere şehirden ayrılmıştı. Bu süreçte 19 Kasım sabahı, Üçüncü Ordu Müfettişi Cevad Paşa'yı uğurladıktan sonra Maçka Silahhanesi'ni denetlemiş ve öğleden sonra Feyziye ana sınıfını ziyaret etmişti. Ardından Darülelhan'da şerefine verilen çay ziyafetine katılarak Türk musikisi hakkındaki düşüncelerini aktarmıştı⁵¹.

19 Kasım'daki en önemli etkinliği İctihad dergisiyle yaptığı görüşmeydi. İstanbul'dan ayrılmasından sonra yayımlanan bu görüşmeye dair İctihad dergisinde, Kâzım Karabekir Paşa'nın eğitime yönelik katkıları hakkında bilgi verilerek marangozluk yönü hatırlatılmıştı. Görüşme sırasında Paşa, eğitimin hedefinin iktisat olması gerektiğini söylemiş ve sistemdeki aksaklıkları vurgulayarak pratik eğitime önem verilmesini istemişti. Ekonomik kalkınma ve eğitim bağlantısına da değinerek eğitim sisteminin bölgelerin özelliklerine

⁴⁸ **İkdam**, 19 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 19 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **İleri**, 19 Teşrin-i sani 1339/1923, s.3; **Akşam**, 19 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1. Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde, kurulması gereken sanayi şubelerine kısaca değinmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.887-888.)

⁴⁹ Ahmed Cevdet, "Ticaret Birliği'nde Kâzım Karabekir Paşa", **İkdam**, 19 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

⁵⁰ **Akşam**, 18 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

⁵¹ **Vatan**, 20 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Vakit**, 20 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **İkdam**, 20 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **İleri**, 20 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2.

göre belirlenmesini önermiş, nüfusu arttırmak gerektiğini açıklamış ve son olarak Amerikalıların eğitimdeki başarılarını takdir ettiğini ifade etmişti⁵².

Kâzım Karabekir Paşa'nın 20 Kasım'daki programının ilk ayağını, Beylerbeyi'ndeki Kuleli İdadisine gerçekleştirdiği ziyaret oluşturmuştu. Buradaki konuşmasında, kendilerini yetiştiren bu okulun gençleri daha mükemmel bir şekilde yetiştireceğine yönelik ümidini dile getirmişti. Öğleden sonra ise Haydarpaşa'ya giderek Tıbbiye Mektebi'ni ziyaret etmiş ve buradaki açıklamasında, savaşta düşmanla doğrudan mücadele etmeleri ve görülmeyen düşman olan mikroplara karşı savaşmaları nedeniyle doktorları bilim adamları içerisindeki en yüksek kesim olarak nitelendirmişti. Bir ülkeye en büyük zararı mikropların vermesinden dolayı da, hayatta sadece kitleler halindeki düşmanları bilmenin yeterli olmayacağını kaydetmişti. Nitekim Türkler askerî savaşları kazanmalarına karşın iktisadi, mali ve sıhhi alanlardaki savaşları sürekli kaybetmişlerdi. Bu açıdan Tıbbiye mezunu gençlerin köylüleri ve aydınları mikroplar konusunda bilinçlendirmeleri büyük bir öneme sahipti⁵³.

Kâzım Karabekir Paşa, 21 Kasım sabahı Darüşşafaka'yı ziyaret ederek okulun sınıflarını gezmiş ve mali açıdan çok zor durumda bulunan kuruma elinden gelen yardımı yapacağını söylemişti. Öğleden sonraki adresi ise Selçuk Hatun Kız Lisesi'ydi⁵⁴. 22 Kasım akşamı, Edirne'nin kurtuluş bayramı törenlerinde bulunmak üzere Ankara'dan gelen TBMM heyeti için Şehremaneti tarafından verilen yemek ziyafetine katılmış, daha sonra ağabeyini ziyaret etmişti⁵⁵. 23 Kasım'da ise Darüşşafaka'nın açılış yıldönümü töreninde hazır bulunmuştu. Törendeki çay ziyafeti sırasında bir gazeteciye konuşarak, Darüşşafaka mezunlarının ülkeye yaptıkları hizmeti takdir ettiğini söylemiş ve özellikle Millî Mücadele sırasında ordunun haberleşmesine yönelik yardımlarına dikkat çekmişti⁵⁶. Bu gelişmelerden sonra Kâzım

⁵² **İctihad**, No 160, 1 Kanun-ı evvel 1923, s.3271-3274. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.302-304. TCF programında da bu görüşleri destekleyen maddeler bulunmaktaydı. (Tunaya, **a.g.e.**, s.616-618.)

⁵³ **İleri**, 21 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; **Vakit**, 21 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Vatan**, 21 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

⁵⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 22 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2; **Vatan**, 22 Teşrin-i sani 1339/1923, s.5; **İleri**, 22 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde Kız Lisesi'ndeki problemleri not etmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.889.)

⁵⁵ **Akşam**, 24 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.889.

⁵⁶ **İleri**, 24 Teşrin-i sani 1339/1923, s.2. Paşa günlüklerinde kuruma yönelik olumlu izlenimini yansıtmıştı. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.889.)

Karabekir Paşa, TBMM heyetiyle birlikte 24 Kasım 1923 sabahı Edirne'ye hareket ederek ilk İstanbul ziyaretini tamamlamıştı⁵⁷.

II. Kâzım Karabekir Paşa'nın 1923 Yılındaki İkinci İstanbul Ziyareti

Kâzım Karabekir Paşa 1923 yılındaki ikinci İstanbul ziyaretini 6-16 Aralık 1923'te gerçekleştirmişti. Trakya'daki denetim faaliyetlerini tamamlayan Paşa 6 Aralık 1923 akşamı İstanbul'a gelmiş⁵⁸ ve hemen çalışmalarına başlayarak 7 Aralık'ta Kalender Ziraat Yurdu'nu gezmişti. Burada uygulanan program ve derslerle ilgili ayrıntılı incelemede bulunmuş, özellikle çocuklar tarafından üretilen sebze ürünlerini değerlendirmiş ve sorulan sorulara çocukların verdiği cevaplardan memnun kalmıştı⁵⁹. Ardından Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki şehitleri ziyaret etmişti⁶⁰.

Kâzım Karabekir Paşa, 8 Aralık günü öğleden sonra Adnan Bey ile İstanbul Valisi Haydar Bey'i ziyaret etmiş⁶¹, 9 Aralık sabahı Anadolu yakasındaki askerî kıtaları denetlemişti⁶². 10 Aralık sabahı ise ilk olarak Beyazıt'taki Feyziye Mektebi'ni ziyaret etmişti. Müdür odasında biraz dinlendikten sonra mektebin ticaret ve ana sınıflarını inceleyerek ziyaretini tamamlamış ve ardından Sultanahmet'teki Ticaret Mekteb-i Âlisi'ne geçmişti. Kapıda mektep yönetimi ve bir öğretmen tarafından karşılanıp yukarı kattaki odaya alınan Paşa, bazı sorular sormak amacıyla öğrencileri buraya davet ederken bu sırada iktisadî öne çıkarıcı bir konuşma yapmıştı. Bu çerçevede öğrencileri iktisatçıların, kendilerini de askerlerin Erkân-ı Harbiyesi olarak nitelendirmiş ve öğrencilik zamanlarında çok fazla kaynak olmamasına rağmen Amerika, İngiltere ve Almanya'nın ne denli güçlü olduklarını öğrendiklerini dile getirmişti. Bu açıdan iktisat öğrencilerinin de kendi mesleklerini öğrenmeleri gerektiğini vurgulamış ve askerî kavramlarla iktisadî kavramların farklılığına değinerek iktisadî alandaki gerilemenin

⁵⁷ **Vakit**, 25 Teşrin-i sani 1339/1923, s.1.

⁵⁸ **Vakit**, 6 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.2; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.893. Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul dışındaki çalışmaları için bk. Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.889-893; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.203-213.

⁵⁹ **Tanin**, 8 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1; **Vakit**, 8 Kanun-ı-evvel 1339/1923, s.1; **İkdam**, 8 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1.

⁶⁰ Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.213.

⁶¹ **İleri**, 9 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.3; **Tanin**, 9 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1. Basındaki bu haberlere karşın Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde 8 Aralık günü dışarı çıkmadığını yazmıştı. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.893.)

⁶² **Tanin**, 10 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1.

askerî alana göre çok daha zor telafi edilebildiğini kaydetmişti. Nitekim bir milletin geleceği doğumdan ölüme kadar iktisada bağlı bulunduğu iktisatçıların işi askerlere göre çok daha zordu⁶³.

Bu sözlerini takiben öğrencilere ileri bir ülkenin ne anlama geldiği sorusunu yöneltince, öğrencilerden biri ülkelerin ticari ve iktisadi savaşlardaki başarılarıyla kalkınabilecekleri cevabını vermiş, buna karşılık Kâzım Karabekir Paşa günümüzde başka konular için bir savaş yapılmadığını belirtmişti. Öyle ki din savaşları dahi aslında bir tarafın diğerinin malına sahip olma amacını taşımaktaydı. Bu çerçevede “bizim muharebelerimiz dahi falanca yeri almak için” yapılmamıştı. Paşa ayrıca, İktisat Kongresi başkanı olduğunu hatırlatarak ilerlemiş bir ülkenin kol ve hayvan gücünden çok alet ve makinelerle çalışması gerektiğini vurgulamıştı. Ardından Avrupalılar karşısında neden geri kaldığı sorusunu ortaya atmış ve öğrencilerin bu konudaki düşüncelerini aldıktan sonra kendi fikrini açıklamıştı. Ona göre bunun temel nedeni, ülkede millî bir hükümet yerine istibdat yönetiminin bulunmasıydı. Bu düzende şirketleşmenin olamayacağını kaydeden Paşa, ülkenin felakete doğru gidişinin ise Avrupa’da buhar gücüne geçilmesiyle başladığını ve Türkler bu gücü kullanmaya başladıklarında Avrupalıların her anlamda ilerlediklerini öne sürmüştü. Bu tespitinden sonra Türkler aleyhine söylenen bazı sözlerden örnekler vermiş ve bunların ülkenin düşmanları tarafından uydurulan gerçek dışı söylemler olduğunu belirtmişti. Konuşmasını takiben kendisine, iktisatçılığa bir örnek olmak üzere sade çay ikram edilmişti⁶⁴.

Kâzım Karabekir Paşa, 11 Aralık günü önce Yavuz gemisini gezmiş, daha sonra Üsküdar Paşalimanı’nda bulunan Duhan Şirketinin imalathanesini ziyaret etmiş, akşamüstü de Amerika Ataşemiliteri ile Bükreş Amerikan Ataşemiliteri’ni kabul etmişti. 12 Aralık sabahı da Leh Ataşemiliteri’ni kabul ederken, öğleden sonra Feyzi Âti Mektebi ile Beyazıt Numune Mektebi’ni gezmişti⁶⁵. Numune Mektebi’nde, okul müdürünün hazırladığı eğitim istatistiklerine ait grafik levhasını büyük bir dikkatle inceleyip beğenisini dile getirmişti. Bu grafikte dikkatini en çok, İstanbul’da okuma yazma bilmeyen

⁶³ **Vatan**, 11 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.2. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.294.

⁶⁴ **Vatan**, 11 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.2. Ayrıca bk. Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.294-295. Paşa günlüklerinde Feyziye Mektebindeki eğitimi eleştirmiş, Ticaret Mektebi’ndeki konuşmasının ise gazeteye iyi bir şekilde aktarılmadığını öne sürmüştü. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.893-894.)

⁶⁵ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.894.

ve okula gidemeyenler ile yabancı okullardaki Türk öğrencilerin sayısı çekmişti. Bu sırada ülkenin “hayat mekteplerine” olan ihtiyacından söz ederek öğrencilere bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Ziyaretin sonunda kendisine, öğrencilerin el işlerine ait örneklerle izci ve öğrencilerin fotoğrafları hediye edilmişti⁶⁶. Paşa 13 Aralık’ta, ailesiyle birlikte İstanbul’a gelen Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve İstanbul milletvekili Fevzi Paşa’yı karşılamış,⁶⁷ aynı gün öğleden sonra Bahriye Müzesi’ni gezmiş,⁶⁸ 15 Aralık’ta ise önce Erkân-ı Harbiye Mektebi’ni akşam da Kadıköy’de Fevzi Paşa’yı ziyaret etmişti⁶⁹.

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul’daki çalışmalarını tamamlamasına karşın veba salgını nedeniyle şehirden çıkışlara izin verilmediğinden gidişini ertelemek zorunda kalmıştı. Bu engelin ortadan kalkmasından sonra 16 Aralık 1923 sabahı İstanbul’dan törenle ayrılarak ikinci ziyaretini tamamlamış⁷⁰ ve 17 Aralık’ta Ankara’ya ulaşmıştı⁷¹.

III. Kâzım Karabekir Paşa’nın 1924 Yılındaki İstanbul Ziyaretleri

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu Müfettişi olarak 1924 yılı içerisinde İstanbul’u dört kez ziyaret etmişti. Kendisi, 16 Aralık 1923’te İstanbul’dan ayrıldıktan sonra üç ay boyunca çalışmalarına çeşitli bölgelerde devam etmiş ve 17 Mart 1924 günü öğleden sonra Mudanya üzerinden tekrar İstanbul’a gelmişti. Galata rıhtımındaki karşılama töreninin ardından daha önce de kullandığı daireye gitmişti⁷². Bu sırada gazetecilerin soruları üzerine, bir kez daha İstanbul’a gelmesinin askerî amaçlı olduğunu kaydederek burada denetimlerine devam edeceğini açıklamıştı. Son inkılaptan memnun olup olmadığı yönündeki bir soruya ise bu kararların Meclis tarafından alınması sebebiyle milletin kararları olduğu ve bu açıdan memnuniyet ve alkışlarla karşılanması gerektiği şeklinde cevap vermişti.

⁶⁶ **Tanin**, 14 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.3.

⁶⁷ **Vatan**, 14 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1-2.

⁶⁸ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.894. Paşa, Bahriye Müzesi’nde kıymetli eşyalar olmakla birlikte bunların iyi bir şekilde tasnif edilmeleri gerektiği görüşündeydi.

⁶⁹ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.894-895; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.219.

⁷⁰ **Vatan**, 13 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.3; **İkdam**, 17 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.1; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.894-895.

⁷¹ **Anadolu’da Yenigün**, 18 Kanun-ı evvel 1339/1923, s.3.

⁷² **İkdam**, 18 Mart 1340/1924, s.1; **Tanin**, 18 Mart 1340/1924, s.1. Kâzım Karabekir Paşa’nın İstanbul’dan uzak kaldığı üç ay boyunca yaptığı faaliyetler için bk. Çiftçi, **a.g.e.**, s.190-196; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.895-912; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.219-252.

Ancak askerî kimliği nedeniyle siyasi açıklamada bulunamayacağından bu konuda daha fazla konuşmak istememişti. Bu cevabı üzerine kendisinin milletvekili sıfatı hatırlatıldığında, bunun doğru olduğunu söylemekle beraber Meclis'te kabul edilen kanun gereğince askerlerin görev altında buldukları sırada yalnızca asker olduklarına dikkat çekmişti⁷³.

Kâzım Karabekir Paşa ertesi günden itibaren çalışmalarına başlayarak 18 Mart günü kendisine ayrılan dairede bazı ziyaretçileri kabul ederken, 19 Mart öğleden sonra Kadıköy'de Fevzi Paşa ile askerî konuları içeren bir görüşme gerçekleştirmişti. 20 Mart günü öğleden sonra Harbiye Mektebi'nde bir mevlide katılmış,⁷⁴ 23 Mart'ta Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde bir konferans vermekle beraber içeriğindeki bazı gizli unsurlar nedeniyle kamuoyuyla paylaşılmamıştı⁷⁵. Aynı gün Taşkışla'daki askerî birlikleri denetlemiş,⁷⁶ akşam ise hayatını kaybeden Şevket Turgut Paşa'nın ailesine Fevzi Paşa'yla birlikte taziye ziyaretine gitmişti. 24 Mart günü, Fatih Camii'ne defnedilen Şevket Turgut Paşa'nın cenazesine katılmış, 25 ve 26 Mart günleri çeşitli kışlalardaki askerleri denetlemiş ve 27 Mart'ta Harbiye Mektebi'ndeki bazı derslere girmişti⁷⁷.

⁷³ **Tanin**, 18 Mart 1340/1924, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 18 Mart 1340/1924, s.1. Soruya konu olan inkılabın 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen düzenlemeler olduğu düşünülmektedir. Bu tarihte kabul edilen üç kanunla, Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıp Diyanet İşleri Reisliği ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırılıp Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği kurulmuş, Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiş ve son olarak Hilafet ilga edilmişti. (**Resmî Ceride**, Sene 2, No 63, 6 Mart 1340, s.6-7.) Ayrıca bu dönemde askerleri ilgilendiren iki önemli düzenleme söz konusuydu. Bunlardan ilki 19 Aralık 1923'te kabul edilen ve TBMM'ye seçilen ya da seçilecek askerlerin bağlı bulunacakları koşulları açıklayan kanundu. (**Resmî Ceride**, Sene 1, No 49, 27 Kanun-ı evvel 1339, s.1.) Gazetecinin sorusuna konu olan son düzenleme ise 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanundu. Bu kanuna göre belirlenen Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, görev alanına ilişkin konularda her vekâletle görüşebilecekse de artık kabine içerisinde yer almayacaktı. (**Resmî Ceride**, Sene 2, No 63, 6 Mart 1340, s.6.)

⁷⁴ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.912.

⁷⁵ **Vatan**, 24 Mart 1340/1924, s.5; **Vakit**, 24 Mart 1340/1924, s.2. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre konferanstan hemen önce Fevzi Paşa Doğu Harekâtı'nın sadece askerî kısımlarından söz edip "ileri geri uzun muharebelerden" kesinlikle söz etmemesini rica etmişti. Kendisi bu talebi doğru bulmamakla birlikte bir amirinin emri olduğundan uymak zorunda kalmıştı. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.255-257.)

⁷⁶ **Vakit**, 24 Mart 1340/1924, s.2. Paşa'nın günlüklerinde Taşkışla'daki denetim günü 25 Mart olarak verilmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s. 913.)

⁷⁷ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.912-913. Şevket Turgut Paşa, Milli Mücadele Dönemi'nde 1919 yılı içerisinde kurulan Birinci Damad Ferid Paşa hükümetinde Nafia, İkinci Damad Ferid Paşa hükümetinde Harbiye Nazırı olarak görev almıştı. (Sina Akşin,

28 Mart'ta, İstanbul'a gelmiş olan İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuad Paşa'yla birlikte İstanbul Murahhası Adnan Bey'i ziyaret etmişti. Ziyaret çıkışında bir gazeteci siyasi durum hakkında soru yöneltmek istediğinde: “Biz askeriz, bizde askerlikten maada havadis yoktur” sözleriyle buna izin vermemişti. Bunun üzerine İstanbul'daki askerî durum ve harp oyunları hakkındaki bir soruyu cevaplayarak İstanbul'un kendi görev alanında yer alması sebebiyle denetim faaliyetinde bulunduğunu söylemiş ve askerî birliklerde her zaman manevra ve harp oyunu çalışması yaptıklarını kaydetmişti⁷⁸. Aynı gün, Darülelhan tarafından düzenlenen musiki dinletisine katılmıştı⁷⁹.

Hava muhalefetinin de etkisiyle 29 ve 30 Mart günlerini evde geçiren Paşa, 31 Mart günü Darümuallimin'in kuruluş yıldönümü sebebiyle düzenlenen toplantıya katılmıştı. 1 Nisan'da Harbiye Mektebi'nde iki saatlik bir konferans verirken, 2 Nisan sabahı Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'ni denetlemişti⁸⁰. O günkü en önemli etkinliği ise Darümuallimin Konferans Salonu'ndaki alfabe konulu toplantıya katılmasıydı. Burada görüşlerini aktarırken sözlerine, Rüştüye'den itibaren tüm askerî okullarda yıllarca Fransızca dersi görmelerine karşın bu dilde doğru bir şekilde okuyabilene rastlayamadığını söyleyerek başlamıştı. Ardından Latincenin Türk diline uygunsuzluğu nedeniyle bu alfabeye taraftar olmadığını söyleyerek bunun kabul edilmesi halinde Türk dilinde bir “anarşi” başlayacağını öne sürmüştü. Eğitim sistemindeki yetersizliğe de değinen Paşa, buna karşılık Türk çocuklarının zekâ ve yeteneklerinin çok ileri bir seviyede olduğu yönündeki kanaatini paylaşmıştı⁸¹.

3 Nisan günü Harbiye Mektebi'nde bu kez Ermeni Harekâtı hakkında bir konferans vermiş, daha sonra Darülfünun'daki çay ziyafetine katılmıştı.

İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919], Cilt I, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s.201, 310, 364.)

⁷⁸ **Müstakil Gazete**, 29 Mart 1340/1924, s.1.

⁷⁹ **Tevhid-i Efkâr**, 29 Mart 1340/1924, s.1; **Vatan**, 29 Mart 1340/1924, s.3. Basındaki bu haberlere karşın Paşa'nın günlüklerinde 28 Mart gününü evde geçirdiği not edilmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.913.)

⁸⁰ **Tanin**, 1 Nisan 1340/1924, s.2; **Vakit**, 1 Nisan 1340/1924, s.1; **Vatan**, 4 Nisan 1340/1924, s.2; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.913-914. Paşa günlüklerinde Bahriye Mektebi'ne yönelik olumlu izlenimlerini yazmıştı.

⁸¹ **Tevhid-i Efkâr**, 3 Nisan 1340/1924, s.1-2. Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde, sözlerinin olumlu etki yaptığını belirtmiş ve Latince yerine birden fazla anlamlı kelimelerin atılması ve edatların ayrılması şeklindeki düşüncelerini belirtmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.914.)

İstanbul'daki ikinci ziyaretinde gerçekleştirdiği bu çalışmaların ardından Fevzi Paşa'yla birlikte 4 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'dan ayrılmış⁸² ve 9 Nisan'da Ankara'ya ulaşmıştı⁸³.

Kâzım Karabekir Paşa, 1924 yılındaki ikinci İstanbul ziyaretini 20-21 Mayıs 1924 arasında yapmıştı. Ancak bu geliş, İstanbul'a doğrudan bir ziyaret yapmaktan öte Fevzi Paşa'yla birlikte Trakya'da yapılacak atlı subay gezisine katılım için şehirden geçiş anlamını taşımaktaydı. Bu bağlamda Kâzım Karabekir ve Fevzi Paşalar maiyetleriyle birlikte 19 Mayıs'ta Ankara'dan İstanbul'a doğru yola çıkıp⁸⁴ 20 Mayıs sabahı şehre varmışlardı. Paşalar askerî törenle karşılanırken Trakya'daki harekât hakkında bilgi vermişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa, o sırada Ankara'da oluşturulan ve kendisinin de yer aldığı komisyon hakkındaki bir soruya, bu komisyonun dış konuları inceleyen bir nitelik taşımadığı cevabını vermişti. Bu noktadan hareketle Musul görüşmeleriyle hiçbir ilgisinin olmadığını açıklamış ve asker kimliğini hatırlatarak askerinin siyasetle uğraşmayacağını kaydetmişti. Heyet programa uygun bir şekilde 21 Mayıs sabahı Sirkeci'den trenle yola çıkmıştı⁸⁵.

Trakya'daki askerî programın bitmesini takiben heyet 31 Mayıs 1924 akşamı İstanbul'a dönmüş⁸⁶ ve böylece Kâzım Karabekir Paşa'nın 12 Haziran gece yarısına kadar sürecek 1924 yılındaki üçüncü İstanbul ziyareti başlamıştı. Heyet İstanbul'a vardığında, Paşa Trakya'daki çalışmalardan memnun kaldığını söylemiş, dönüşlerinin İtalyanların askerî hareketliliği nedeniyle olduğuna yönelik söylentilerin sorulması üzerine, böyle bir durumun söz konusu olmadığını ve denetimler bittikten sonra doğal olarak geri döndüklerini belirtmişti. Doğu Bölgesi'ne gidip gitmeyeceği yönündeki bir soruya ise kendi ismiyle o bölgenin eşanlı bir şekilde akla geldiği cevabını verdikten sonra, oraya gitmesine dair bir emir almadığı gibi kendisinin de böyle bir düşüncesinin olmadığını kaydetmişti. Bununla birlikte uygun bir

⁸² **Vatan**, 4 Nisan 1340/1924, s. 2; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.259.

⁸³ **Anadolu'da Yenigün**, 10 Nisan 1340/1924, s.1.

⁸⁴ **Tanin**, 20 Mayıs 1340/1924, s.1; **Vatan**, 20 Mayıs 1340/1924, s.1. Paşa'nın 20 Mayıs 1924 tarihine kadar olan çalışmaları hakkında bk. Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.914-918; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.259-279.

⁸⁵ **Akşam**, 21 Mayıs 1340/1924, s.1; **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1340/1924, s.2; **Tanin**, 21 Mayıs 1340/1924, s.1; **Vakit**, 21 Mayıs 1340/1924, s.1; **Vatan**, 22 Mayıs 1340/1924, s.2.

⁸⁶ **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1340/1924, s.1.

zaman bulduğunda, ahalisi ve arazisiyle ruhi bir bağlılık kurduğu bölgeyi ziyaret etmek istemekteydi⁸⁷.

Kâzım Karabekir Paşa 1 Haziran günü, akşama kadar dairesinde kalmış, 2 Haziran'da önce Harbiye Nezareti binasında Trakya'daki atlı gezinin değerlendirmesini yapmış, akşamında ise Hariciye Murahhaslığında Adnan Bey'i ziyaret etmişti. 4 Haziran akşamı Matbuat Cemiyeti'ndeki genç ressamların sergisini ziyaret ederek genç yeteneklerin gösterdiği ilerlemenin takdir edilecek düzeyde olduğunu ifade etmiş ve deniz resimlerinin gelecek sergilerde daha çok olmasını arzu ettiğini söylemişti⁸⁸.

Paşa 5 Haziran günü denetim faaliyetinde bulunmuş,⁸⁹ 6 Haziran'da ise Veliefendi'de Sıhhiye Ocağı'nın düzenlediği ilkbahar at yarışlarının ikincisini izlemişti⁹⁰. 7-8 ve 9 Haziran günlerini denetim faaliyetlerine ayırırken,⁹¹ bu süreçte Sanayi Mektebi'ni de ziyaret etmişti. Burada, gençlik hakkındaki olumlu düşüncelerini dile getirmiş, geleceğe yönelik inancını vurgulamış, sanatın değerini ve ülkenin modern bilgilerle dolu sanatçılara olan ihtiyacını belirtmişti. Ziyarete yönelik bir izlenimde, Paşa'nın Birinci Ordu Müfettişi olduktan sonra Doğu'daki şehit çocuklarıyla bağlantısını kaybetmesine karşın, gezdiği her yerde öğrencilerle görüşmeye devam ettiği belirtilmişti. 11 Haziran sabahı Beykoz Darüleytamı'nı ziyaret eden Kâzım Karabekir Paşa, yetim çocukların oyunlarını izledikten sonra onlarla sohbet edip yemek yemişti⁹². Bu faaliyetlerinin ardından 12 Haziran 1924 gece yarısı İstanbul'dan ayrılmış⁹³ ve 14 Haziran'da Ankara'ya varmıştı⁹⁴.

Çalışmalarını üç ay boyunca şehir dışında sürdüren Kâzım Karabekir Paşa, Birinci Ordu Müfettişi sıfatıyla İstanbul'a yönelik son ziyaretini 18

⁸⁷ **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1340/1924, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 1 Haziran 1340/1924, s.2. O dönemde İtalya'nın Rodos ve Kos adasına askerî yığınak yaptığı yönünde kamuoyuna yansıyan haberler Türkiye'de tedirginlik yaratmıştı. (**Müstakil Gazete**, 1 Haziran 1340/1924, s.1.)

⁸⁸ **İleri**, 2 Haziran 1340/1924, s.3; **Tevhid-i Efkâr**, 3 Haziran 1340/1924, s.1; **Vakit**, 5 Haziran 1340/1924, s.2; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.921.

⁸⁹ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.921.

⁹⁰ **Cumhuriyet**, 7 Haziran 1340/1924, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 7 Haziran 1340/1924, s.5. Kâzım Karabekir Paşa günlüklerinde at yarışını izlediği günü 5 Haziran olarak not almıştı. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.921.)

⁹¹ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s. 921.

⁹² **Vakit**, 11 Haziran 1340/1924, s.1; **Vakit**, 12 Haziran 1340/1924, s.2; **Vatan**, 12 Haziran 1340/1924, s.2.

⁹³ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s. 922; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.281.

⁹⁴ **Anadolu'da Yenigün**, 15 Haziran 1340/1924, s.1.

Eylül-9 Ekim 1924 arasında gerçekleştirmişti. Bu çerçevede 18 Eylül sabahı Çanakkale üzerinden İstanbul'a gelmiş, mülki ve askerî erkân tarafından karşılandıktan sonra Kumandanlık Dairesi'ne geçmişti. 23 ve 24 Eylül günlerinde çeşitli askerî birlikleri denetlemiş, 25 Eylül'de önce Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni ardından Tophane'de açılan Leh sergisini ziyaret etmişti⁹⁵. 26 Eylül günü öğleden sonra fahri başkanı olduğu Vefa İdman Yurdu'nu gezerek idmancılarla görüşmüş⁹⁶, 27 Eylül günü öğleden sonra ise Kız Muallim Mektebi'ni ziyaret ederek öğrencilere hitaben bir konuşma yapmıştı⁹⁷. 28 Eylül'de ailesiyle birlikte Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ni ziyaret etmiş, ertesi gün Kız Sanayi Lisesi'ndeki gösteriyi izlemiş, 30 Eylül'de Maltepe'deki Piyade Endaht Mektebi'ni denetlemiş ve 3 Ekim'de malul gaziler yararına himayesinde Moda'da düzenlenen kayık yarışını takip etmişti. 3 Ekim gecesi ise Yıldız'da askerî denetimde bulunmuştu⁹⁸.

Kâzım Karabekir Paşa'nın bu dönemde öne çıkan etkinliği 6 Ekim İstanbul'un kurtuluşu törenine katılmasıydı. 6 Ekim sabahı Sultanahmet Meydanı'na gelen Kâzım Karabekir Paşa askerî birlikleri denetleyip selamlaşmış, daha sonra izcilerin olduğu alana giderek onlarla görüşmüştü. Bu sırada bir izciye o günün önemini sormuş, aldığı cevabı tamamlar bir şekilde bağımsızlık için yemin edildiğini belirterek 6 Ekim gününün o yemini hatırlattığını, geçmişteki ihanetlerin bir daha yaşanmayacağını ve gerekirse ölümü esirliğe tercih edeceklerini söylemişti. Bir başka izciye, izciliğin ne demek olduğunu ve görevini sormuş, buna karşılık izci sağlam bir bilinç için sağlam bir bünyeye sahip olmak gerektiği şeklinde cevap vermiş ve böylece vatana hizmet edebildiklerini söylemişti. Bunun üzerine Paşa, izcilerin dağlarda ve uzak yerlerdeki işlerinin ne olduğunu sormuş ve sorusunun cevabını yine kendisi vermişti. Ona göre izcilik, gençleri aynı zamanda savaşa hazırlamaktaydı. Zira izcinin de kaydettiği gibi “çürük bir madde” hiçbir işe yaramazdı ve bu nedenle gençliğin genç ve zinde bir şekilde yetişmesi

⁹⁵ **Cumhuriyet**, 19 Eylül 1340/1924, s.2; **İkdam**, 19 Eylül 1340/1924, s.3; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.930; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.297. Kâzım Karabekir Paşa, denetimlerin sonucundan genel olarak memnun kalırken bazı yerlerdeki eksikliklerin giderilmesi için gereken tedbirleri aldırılmıştı. Leh sergisine yönelik de olumlu izlenimini kaydetmişti. (Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.297.)

⁹⁶ **Cumhuriyet**, 27 Eylül 1340/1924, s.5; **Vakit**, 27 Eylül 1340/1924, s.2.

⁹⁷ **Tanin**, 28 Eylül 1340/1924, s.2. Paşa kuruma yönelik olumsuz görüşlerini günlüklerinde dile getirmişti. (Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.931.)

⁹⁸ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.931; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.298. Kendisi askerî denetim sonucundan memnun kalmıştı.

önemliydi. Bu kapsamda izcilerin doğru bir şekilde beslenmelerinin önemine dikkat çekmiş ve bunun için ülkenin zengin olması gerektiğini belirtmişti. Bu açıdan artık yapılması gereken çok çalışıp iktisadi alanda güçlenmekti. Paşa daha sonra Mavnacılar Cemiyeti temsilcileriyle görüşerek onlara İstanbul'da kaç mavna olduğu ve işlerinin nasıl gittiği yönünde sorular sormuştu. Ardından Mehter Takımı üyeleri ve Hamallar Cemiyeti temsilcileriyle görüşmüş ve halkın alkış ve tezahüratı eşliğinde Taksim'e gitmişti. Taksim Meydanı'na geldiğinde, İstanbul halkını sevinçli görmekten duyduğu mutluluğu belirterek duygularını açıklamış ve saat on birde başlayan resmî geçit törenini izlemişti. Törenin ardından konuşan Şehremini Emin Bey Türk ordusuna teşekkür ederken,⁹⁹ Paşa da bu övgülere ordu adına teşekkür etmişti. Ancak ona göre vatani büyük bir felaketten kurtaran asıl güç Türk milletiydi. Zira bir millet ne kadar güçlüyse ordusu da o denli güçlü olacaktı. Her yıl İstanbul'un kurtuluşuna yönelik bir tören düzenlemek ise aynı zamanda yeni nesillere önemli bir uyarı anlamına gelmekteydi. Bu uyarının Türk milletinin bağımsızlık azmi olduğunu dile getiren Kâzım Karabekir Paşa bu düşüncesini şu sözlerle somutlaştırmıştı: "...bugün burada ve her köşede toplanan İstanbul halkının, yeni neslin bağıracağı söz ancak şu cümleler olacaktır: Bu millet artık ayaklar altında ezilemez. Hür yaşar; hür ölür."¹⁰⁰ Törenin ardından, gece Şehremaneti tarafından kendisinin ve Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa'nın şerefine bir ziyafet verilmişti¹⁰¹.

Kâzım Karabekir Paşa bu törenden sonra şehirdeki son faaliyetlerini gerçekleştirerek 7 Ekim günü Harbiye Mektebi ile Ortaköy Darülinası'nı ziyaret etmiş, 8 Ekim'de Selimiye Kışlası'ndaki askerî birlikleri denetlemiş ve son olarak Validebağ'daki Darüleytamı gezmişti¹⁰². Bu sırada İngilizlerle gerginleşen ilişkiler nedeniyle Fevzi Paşa'dan gelen şifreli telgrafla hemen Ankara'ya dönmesi istendiğinden, 9 Ekim'de İstanbul'dan hareket ederek 11

⁹⁹ **Cumhuriyet**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **İkdam**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **İleri**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **Tanin**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **Vakit**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.2; **Vatan**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1-2.

¹⁰⁰ **Akşam**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **Tanin**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1. Ayrıca bk. Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.299.

¹⁰¹ **Tanin**, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.1; **Tevhid-i Efkâr**, 8 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.3. *Tevhid-i Efkâr* gazetesinin haberine göre Kâzım Karabekir Paşa ziyafete katılmamıştı.

¹⁰² Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.931; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.299-300; **Vatan**, 9 Teşrin-i evvel 1340/1924, s.5.

İSTANBUL MİLLETVEKİLİ VE BİRİNCİ ORDU MÜFETTİŞİ KÂZIM KARABEKİR
PAŞA'NIN İSTANBUL ZİYARETLERİ (1923-1924)

Ekim 1924'te Ankara'ya ulaşmış¹⁰³ ve böylece 1924 yılındaki son İstanbul ziyaretini tamamlamıştı. Kâzım Karabekir Paşa, 26 Ekim 1924'te Birinci Ordu Müfettişliği görevinden, 25 Kasım 1924'te ise Cumhuriyet Halk Fırkası üyeliğinden istifa ederek ayrılmış ve 27 Kasım 1924'te TCF Genel Başkanlığına seçilmişti¹⁰⁴.

¹⁰³ Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, s.931-932; Karabekir, **Paşaların Kavgası**, s.300-301.

¹⁰⁴ Çiftçi, **a.g.e.**, s.207, 219.

SONUÇ

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul Milletvekili ve Birinci Ordu Müfettişi olarak İstanbul'a 1923 yılında iki ve 1924 yılında dört olmak üzere toplam altı ziyaret gerçekleştirmiştir. Kendisinin dört buçuk yılı aşkın bir aradan sonra 10-24 Kasım 1923 arasında gerçekleştirdiği ilk İstanbul ziyareti, Millî Mücadele'nin de etkisiyle ayrı bir önem kazanmış ve kamuoyunda büyük bir ilgi yaratmıştır. İstanbul'a gelişinde büyük bir coşkuyla karşılanan Paşa, şehirde kaldığı süre zarfında, milletvekili ve asker kimliğiyle birçok etkinlik gerçekleştirmiştir. Paşa'nın bu faaliyetleri basında ayrıntılı bir şekilde yer aldığı gibi kendisinin Doğu Cephesi'ndeki başarılarıyla birlikte yetim çocuklara dair yardımları öne çıkarılmıştır. Ziyareti sırasında birçok konuya dair görüşlerini paylaşan Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul Şehremini'nin seçimle göreve gelmesi gerektiğini belirtmiş, istibdat düzenine olan karşıtlığını sergileyip Cumhuriyet yönetimine taraftar olduğunu söylemiş, gerek İstanbul'a gerekse İstanbul basınına yönelik olumlu görüşlerini aktarmış ve Hilafet tartışmalarına dair düşüncelerini ifade etmiştir. Ayrıca manevi değerleri ön plana çıkararak geçmişteki gibi yanlış bir Batılılaşma düşüncesine kapılmamak gerektiğini kaydetmiş ve iktisadi yaşamla birlikte eğitim, sağlık ve sporun önemini vurgulayıp çok çalışmak gerektiği mesajını vermiştir.

Kâzım Karabekir Paşa'nın 1923-1924 arasında yaptığı diğer İstanbul ziyaretlerinde ise denetim faaliyetleri ağırlık taşımaktadır. Kamuoyu ilgisinin bir ölçüde devam ettiği bu gezilerinde askerî kimliği nedeniyle siyasi konulara girmeyeceği mesajını vermiş ve ilgisini daha çok denetim ve ziyaretler üzerinden ekonomik ve sosyal konulara yöneltmiştir. Bu çerçevede denetlediği kurumlar hakkındaki eleştiri ve önerilerini ortaya koyarak iktisadi bağımsızlık vurgusu yapmış, eğitimdeki eksiklikleri belirtip çözüme dönük fikirlerini sergilemiş ve bir karmaşaya yol açacağı endişesiyle Latin kökenli alfabeyle karşı olduğunu açıklamıştır. 6 Ekim 1924'deki İstanbul'un kurtuluşu töreninde ise, Türk milletinin azmini öne çıkarıp bir kez daha millî hâkimiyet vurgusunda bulunmuştur.

Tüm bu yönleriyle Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul ziyaretleri, şahsına yönelik İstanbul kamuoyunun ilgisini ortaya koymasının yanı sıra kendisinin askerî çalışmalara verdiği önemi göstermiş, ekonomik, sosyal ve siyasal alandaki görüşlerini toplumla paylaşmasına olanak sağlamıştır. Onun bu

İSTANBUL MİLLETVEKİLİ VE BİRİNCİ ORDU MÜFETTİŞİ KÂZİM KARABEKİR
PAŞA'NIN İSTANBUL ZİYARETLERİ (1923-1924)

görüşleri, genel başkanlığını üstleneceği TCF programı üzerinde de etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Akgün, Seçil Karal, **Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)**, Genişletilmiş 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul 2006.

Akşam, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

Akşam, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

Akşam, 18 Teşrin-i sani 1339/1923.

Akşam, 19 Teşrin-i sani 1339/1923.

Akşam, 21 Mayıs 1340/1924.

Akşam, 24 Teşrin-i sani 1339/1923.

Akşam, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]**, Cilt I, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

Anadolu'da Yenigün, 10 Nisan 1340/1924.

Anadolu'da Yenigün, 15 Haziran 1340/1924.

Anadolu'da Yenigün, 18 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Baran, Tülay Alim, "İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, S 44, Temmuz 1999, s.627-643.

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Zabıtnamesi, Altıncı Devre-i İntihabiye-İkinci İçtima 1 Teşrin-i evvel 1339-6 Şubat 1340, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1341.

Cumhuriyet, 1 Haziran 1340/1924.

Cumhuriyet, 19 Eylül 1340/1924.

Cumhuriyet, 21 Mayıs 1340/1924.

Cumhuriyet, 27 Eylül 1340/1924.

Cumhuriyet, 7 Haziran 1340/1924.

Cumhuriyet, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Çiftçi, Ali, **Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Hâkimiyet-i Milliye, 14 Teşrin-i sani 1339/1923.

Hâkimiyet-i Milliye, 15 Teşrin-i sani 1339/1923.

Hâkimiyet-i Milliye, 20 Teşrin-i sani 1339/1923.

Hanioglu, M. Şükrü, “Enver Paşa (1881-1922)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 11. Cilt, İstanbul 1995, s.261-264.

İctihad, No 160, 1 Kanun-ı evvel 1923.

İkdam, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 13 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 15 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 17 Kanun-ı evvel 1339/1923.

İkdam, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 18 Mart 1340/1924.

İkdam, 19 Eylül 1340/1924.

İkdam, 19 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 20 Teşrin-i sani 1339/1923.

İkdam, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

İkdam, 8 Kanun-ı evvel 1339/1923.

İleri, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 13 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 18 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 19 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 2 Haziran 1340/1924.

İleri, 20 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 21 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 22 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 24 Teşrin-i sani 1339/1923.

İleri, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

İleri, 9 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Karabekir, Kâzım, **Çocuk Davamız**, Yay. Haz. Ziver Öktem, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Karabekir, Kâzım, **Günlükler (1906-1948)**, 2. Cilt, Çeviriyazı: Budak Kayabek, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Karabekir, Kâzım, **Paşaların Kavgası**, 6. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2005.

Kılıç, Erhan, Ok, Kenan, “Kâzım Karabekir Paşa: Kurtuluş Savaşı’nı Ormanlar Sayesinde Kazandık”, **Ormancılık Araştırma Dergisi**, C 5, S 2, 2018, s.123-134.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Kâzım Karabekir**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Küçük, Cevdet, “Kâzım Karabekir (1882-1948)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 25. Cilt, Ankara 2002, s.150-152.

Müstakil Gazete, 1 Haziran 1340/1924.

Müstakil Gazete, 29 Mart 1340/1924.

Özkaya, Yücel, “Türk Basınında Cumhuriyetin İlânının Öncesi ve Sonrası”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C III, S 11, 1993, s.279-310.

Resimli Gazete, Sene 1, No 12, 24 Teşrin-i sani 1339/1923.

Resmî Ceride, Sene 1, No 49, 27 Kanun-ı evvel 1339.

Resmî Ceride, Sene 2, No 63, 6 Mart 1340.

Satan, Ali, **Halifeliğin Kaldırılması**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008.

Sebilürreşad, C 23, No 576, 22 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tanin, 1 Nisan 1340/1924.

Tanin, 10 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Tanin, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tanin, 14 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Tanin, 14 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tanin, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tanin, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tanin, 18 Mart 1340/1924.

Tanin, 20 Mayıs 1340/1924.

Tanin, 21 Mayıs 1340/1924.

Tanin, 28 Eylül 1340/1924.

Tanin, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Tanin, 8 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Tanin, 9 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 1 Haziran 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 10 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 13 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 14 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 15 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 18 Mart 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 18 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 19 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 22 Teşrin-i sani 1339/1923.

Tevhid-i Efkâr, 29 Mart 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 3 Haziran 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 3 Nisan 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 7 Haziran 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Tevhid-i Efkâr, 8 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul 1995.

Turan, Namık Sinan, “Son Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesinden İlga Sürecine Hilafet Tartışmaları ve Kâzım Karabekir”, **Kâzım Karabekir Sempozyumu I (2 Kasım 2010)**, Yay. Haz. Pınar Feyzioğlu Akkoyunlu, y.y., t.y., s.43-68.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 78-518-6, Dosya Ek: 79, Tarih: 20.03.1923.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), 17/83, 18.03.1923.

Vakit, 1 Nisan 1340/1924.

Vakit, 11 Haziran 1340/1924.

Vakit, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 12 Haziran 1340/1924.

Vakit, 13 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 14 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 15 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 16 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 18 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 20 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 21 Mayıs 1340/1924.

Vakit, 21 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 24 Mart 1340/1924.

Vakit, 25 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vakit, 27 Eylül 1340/1924.

Vakit, 5 Haziran 1340/1924.

Vakit, 6 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Vakit, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Vakit, 8 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Vatan, 11 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Vatan, 11 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 12 Haziran 1340/1924.

Vatan, 13 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Vatan, 13 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 14 Kanun-ı evvel 1339/1923.

Vatan, 15 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 17 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 18 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 20 Mayıs 1340/1924.

Vatan, 20 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 21 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 22 Mayıs 1340/1924.

Vatan, 22 Teşrin-i sani 1339/1923.

Vatan, 24 Mart 1340/1924.

Vatan, 29 Mart 1340/1924.

Vatan, 4 Nisan 1340/1924.

Vatan, 7 Teşrin-i evvel 1340/1924.

Vatan, 9 Teşrin-i evvel 1340/1924.

1928 MUALLİM ALMANAĞI VE D6NEMİN EĞİTİM ANLAYIŞI*

G6N6L T6RKAN DEMİR**

6Z

Almanaklar, yayımlandıkları d6nemin 6zelliklerinin anlaşılması açısından tarih araŐtırmalarının 6nemli kaynakları arasında yer almaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni kurulan rejimin ve gerçekleştirilen inkılapların sağlam temellere dayandırılmasında d6nemin eğitimcilerine b6y6k sorumluluklar y6klendiği bilinmektedir. Bu çalışmada incelenen Muallim Almanadı d6nemin eğitimine 6nemli katkılar yapmış olan Faik Reşit Unat ve İsmail Hakkı Tonguç tarafından 6Đretmenlerin kullanması için 1928 yılında hazırlanmıştır. Almanadığın içeriği incelendiğinde d6nemin eğitim anlayışı ve 6Đretmenlerden beklentilerinin anlaşılması açısından somut bir 6rnek olduğu g6r6lmektedir. Almanakta hem 1928 yılına ait istatistiki bilgilere hem de 6Đretmenlerin kişisel ve mesleki gelişimlerini destekleyici b6l6mlere yer verilmiştir. Çalışma dok6man incelemesi y6ntemiyle gerçekleştirilmiş nitel bir araŐtırmadır. Araştırmada incelenen almanadığın içeriği hakkında bilgi verildikten sonra almanak, eğitim açısından değerlendirilmiştir. B6ylece d6nemin 6Đretmen yeterlilikleri ve 6Đretmenlerden beklentileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanak, Cumhuriyet, EĞitim, 6Đretmen, T6rk EĞitim Tarihi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. 6Đretim 6yesi, Amasya 6niversitesi, Amasya/T6RKİYE, gonul2818@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6056-4137

IN 1928 TEACHER ALMANAC AND THE EDUCATIONAL APPROACH OF THE ERA

ABSTRACT

Almanacs are among the most important sources of historical researches in terms of understanding the characteristics of the periods in which they were published. It is known that in the first years of the Republic, the educators of the period assumed great responsibilities in basing the newly established regime and reforms on solid foundations. The Teacher Almanac examined in this study was prepared by Faik Reşit Unat and İsmail Hakkı Tonguç, who made important contributions to the education of the period, in 1928 for teachers to use. When the content of the Almanac is examined, it is seen that it is a concrete example in terms of understanding the educational approach of the period and expectations of teachers. The Almanac includes both statistical information from 1928 and sections that support teachers' personal and professional development. The study is a qualitative research carried out by document review method. After giving information about the content of the Almanac examined in the research, the Almanac has been evaluated in terms of education. Thus, teacher competencies and expectations of teachers from the period were tried to be revealed.

Keywords: Annual, Education, History of Turkish Education, Republic, Teacher.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından türlü konularda bilgi veren bir tür yıllık şeklinde tanımlanan almanaklar hazırlanma amaçlarına göre oldukça çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Yıllık olarak da isimlendirilen almanaklar, kendi konusuyla ilgili olarak, yayımlandıkları senenin önemli olaylarını ve çeşitli istatistiki bilgileri içeren kaynaklardır. İlk örneği 15. yüzyılın ikinci yarısında Viyana’da yayınlanan salnamelerin sonrasında Almanya, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinde de yayınlanmaya başladığı bilinmektedir. Osmanlı Devletinde ise Tanzimat Dönemi’nde ilk salname yayınlanmıştır. Bu dönemden sonra salnamelerin türlerinin ve sayılarının artarak yayınlanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır¹.

Osmanlı Devleti’nde bir gelenek hâline gelen salnameler türlerine göre *devlet salnameleri*, *nezaret salnameleri*, *vilayet salnameleri* ve *özel salnameler* şeklinde dörde ayrılmaktadır. Özel kurumlar ya da kişiler tarafından yayınlanan salnamelerin daha çok almanak olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır². II. Abdülhamid Döneminde Maarif Nezareti tarafından H.1894-1895’ten itibaren ilk kez ülke çapında eğitim istatistiklerinin yayınlanmaya başlandığı, H.1898-1904 yılları için *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla, ülke çapında önemli eğitim, öğretim yıllıkları yayımlandığı görülmektedir. Akyüz, maarif salnameleriyle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu belgeler, ülkenin eğitim durumunu rakamsal olarak ve topluca gösterdikleri için, eğitim sorunlarının daha iyi anlaşılup değerlendirilmesine yardımcı olmuştur³.”

Osmanlı Devleti’ndeki pek çok uygulama gibi salname anlayışının da Türkiye Cumhuriyeti’nde devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında 1925-1928 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi yayınlanmıştır⁴. İçerikleri göz önüne alındığında salnameler, yayımlandıkları dönemlerin anlaşılması açısından tarihe ışık tutan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

¹ İlhan Palalı, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 23, Şanlıurfa 2010, s.2.

² A.g.m., s.3-11.

³ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2018**, Ankara 2018, s.226.

⁴ <https://tarihvedenediyet.org/e-kutuphane/salnameler-ve-nevsaller>, Erişim tarihi: 26.08.2020 sa.10.44.

Bu çalışmada transkripsiyonu yapılan, 1928 yılında Türk Maarif Cemiyeti tarafından yayınlanan Muallimler Almanacağı, Maarif Vekâleti Halk Terbiyesi Müdürü Faik Reşit (Unat) ve Maarif Vekâleti Mektep Müzesi Müdürü İsmail Hakkı (Tonguç) tarafından, 1928-1929 ders yılı için hazırlanmıştır. Türk millî eğitiminin önde gelen isimlerinden olan Faik Reşit (Unat), öğretmenlikten çeşitli kademelerde idareciliğe kadar pek çok alanda Türk eğitimine önemli hizmetlerde bulunmuştur. 1927-1928 yıllarında İlk Tedrisat Dairesinde Halk Terbiyesi Şube Müdürlüğü yapmış, yine aynı dönemde *Maarif Düsturu* adlı bir kitap yayınlarak fiili görevlerinin yanında eserleri ile de Türk eğitim tarihine adını yazdırmıştır⁵. Muallim Almanacağı'nın hazırlanmasına katkı sağlayan bir diğer isim olan İsmail Hakkı (Tonguç)'da yine millî eğitimimize katkıları büyük olan önemli bir eğitimcidir. 1919'da öğretmenlikle başladığı eğitim hizmetlerine ilerleyen yıllarda eğitimin çeşitli kademelerinde idarecilikle devam etmiştir. Almanığın yayınlandığı dönemde Millî Eğitim Bakanlığında Levazım ve Ders Araçları Müdürlüğü, Okul Müzesi Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur⁶.

Öğretmenlerin kullanımı için hazırlanmış olan Muallim Almanacağı doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Doküman analizi özellikle tarih araştırmalarında sıklıkla kullanılan bir nitel araştırma modelidir. Çalışmada incelenen almanığın orijinal metnine Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'ndan ulaşılmıştır. Almanığın içeriği incelendiğinde günümüz eğitim anlayışı ve öğretmen yeterliklerinin belirlenmesi noktasında fayda sağlayacağı düşünülmüştür. Yayınlandığı dönemin özelliklerini yansıtması bakımından büyük önem taşıyan bu eserin günümüzde yeniden ele alınması eğitimcilere de katkı sağlayacaktır.

I. Muallim Almanacağı'nın Yayınlandığı Dönemde Türk Millî Eğitime Genel Bir Bakış

1928-1929 eğitim öğretim yılında yayınlanan Muallim Almanacağı'nın hazırlanmasının amaçlarının anlaşılması için o dönemin eğitim anlayışının genel çerçevesinin çizilmesi faydalı olacaktır.

⁵ Bahri Ata, "Tarihçi Faik Reşit Unat'ın Millî Eğitime ve Tarih Eğitime Katkıları", *Türk Yurdu*, S 260, Ankara 2009, s.94-95.

⁶ Cavit Binbaşoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2014, s.543.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırma gayesi devlet, millet ve rejim bağlamında gerçekleştirilen tüm yeniliklerin temelini oluşturmuştur. Mustafa Kemal Atatürk tarafından her fırsatta belirtildiği üzere bu yeniliklerde eğitime ve eğitimcilere büyük görevler verilmiştir⁷. Herder ve Rousseau gibi farklı düşüncelere sahip düşünürlerin bile üzerinde hem fikir olduğu görüşe göre devlet ve ulus arasında, ulusallık bağının kurulması için devletin eğitim programlarını düzenlemesi ve denetlemesi önem taşımaktadır. Eğitim aracılığıyla yönetimlerin tüm halkın ortak bir amaç etrafında toplanması için ortak bir inanç ve değer sistemi oluşturdukları görülmektedir⁸.

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde ülkenin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında başta iktisadi olmak üzere pek çok alanda sıkıntılı bir süreçten geçildiği görülmektedir. Bu süreçte eğitimciler, eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için imkânsızlıklar içerisinde kendi imkânlarını yaratmak durumunda kalmışlardır⁹. Eğitim alanında çözülmesi gereken en önemli sorunların başında, eğitimde var olan ikiliği ortadan kaldırmak, alfabe ile ilgili var olan tartışmalara bir son vermek, ilköğretimi yaygınlaştırmak, halkın aydınlanmasını sağlamak gibi konular gelmektedir¹⁰.

Bu konuların çözüme kavuşturulması için yasal anlamda ilk adım 1924 yılında kabul edilen *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* olmuştur. Bu kanunla eğitim-öğretim faaliyetleri tek çatı altına toplanmış ve eğitimde var olan ikili duruma son verilmiştir. 1926 tarihinde *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*, 1928 yılında ise *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun* kabul edilmiştir¹¹. Bu kanunlarla birlikte eğitimden beklenen hedeflere ulaşabilmek için gerekli alt yapının yasal dayanakları oluşturulmuş ve uygulayıcılar için yol haritaları çizilmiştir.

⁷ Fatma Acun, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimin Hedefi", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**, Ankara 2006, s.27-29; Murat Önk, "Atatürk Dönemi Eğitim Sistemi Gelişmelere Bir Bakış", **International Journal of Social Science Studies**, S 37, 2015, s.511-515.

⁸ Ufuk Şimşek, Birgül Küçük, Yavuz Topkaya, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri", **Turkish Studies**, C 4, S 7, Ankara 2012, s.2812-2813.

⁹ İlhan Başgöz, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Eğitimin Genel Görünümü", **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Ankara 2010, s.9.

¹⁰ Mustafa Ergün, "Türk Eğitim Devrimi: Temel İlkeleri ve Gelişim Süreci", **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Ankara 2010, s.37.

¹¹ Muhsin Hesapçıoğlu, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi", **MÜ Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, S 29, İstanbul 2009, s.122.

Bu çalışmalarla birlikte uygulamada da program geliştirme çalışmalarıyla cumhuriyetin hedeflerine uygun nesiller yetiştirmek için bu hedeflere uygun programların hazırlandığı görülmektedir. Eğitimde gerçekleştirilmek istenen değişimlerin en önemli aracı eğitim programlarıdır. Cumhuriyet tarihinin ilk ilkokul programı *1924 İlk Mektep Müfredatı*'dır. Bu program, ilk olması nedeniyle daha genel bir program olma özelliği göstermektedir. Daha sonra 1926, 1927, 1930, 1936 yıllarında ilkokul programlarında düzenlemeler yapıldığı, derslerin amaçlarının daha net bir şekilde ifade edildiği, bazı dersler ilave edilerek yeniliklere gidildiği görülmektedir¹².

Eğitim alanında yapılan tüm bu yeniliklerde Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitimle ilgili görüşlerinin izleri görülmektedir. Atatürk tarafından farklı ortamlarda yapılmış olan konuşmalardan yola çıkarak Doğan tarafından Atatürk'ün eğitim anlayışı şu şekilde ifade edilmiştir; "Atatürk, ortaya koyduğu bu görüşler ile eğitimin laik bir temele dayalı, gözlem ve deneye yer veren bir eğitim olacağını ve geniş kitlelerin bu eğitimden yararlanmalarını öngörmüştür¹³." Atatürk'ün eğitim anlayışı, o dönemde okullara bakış açısını da şekillendirmiştir. Dönemin eğitimcilerinin okullardan beklentilerini oldukça yüksek tuttuğu, okulların hayat okulu, iş okulu olması gerektiğini düşündükleri anlaşılmaktadır¹⁴. Bu düşüncelerin okullara ülkenin ekonomik kalkınması için de önemli sorumluluklar yüklediği açıktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde okuldan beklenen amaçlara ulaşabilme konusunda en önemli unsur öğretmenlerin bu amaçları ne kadar benimsedikleri ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli niteliklere sahip olup olmadıkları konusudur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında oluşturulan eğitim anlayışının toplumun öğretmenlerden beklentilerini etkilediği ve öğretmen niteliklerini şekillendirdiği görülmektedir. Öğretmen yetiştirme konusunda bu dönemde atılan adımlarla cumhuriyetin eğitim hedeflerini yansıtabilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulduğu, öğretmen eğitiminde de çağdaş olanın yakalanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır¹⁵.

¹² Salih Zeki Genç, "Cumhuriyetten Günümüze İlköğretimde Program Geliştirme Çalışmaları", **AÜ Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 2, S 2, Bayburt 2007, s.125.

¹³ Hıfzı Doğan, "Atatürk'ün İşlevsel Eğitim Anlayışı", **Eğitim ve Bilim**, C 6, S 34, Ankara 1981, s.6.

¹⁴ Acun, a.g.m., s.32.

¹⁵ Halit Dursunoğlu, "Cumhuriyet Döneminde İlköğretimde Öğretmen Yetiştirmenin Tarihi Gelişimi", **Millî Eğitim Dergisi**, Ankara 2003, S 160.

Bu çalışmada incelenen Muallim Almanacı'nın da dönemin eğitim anlayışlarına uygun olarak, öğretmenlerden beklentiler doğrultusunda, öğretmenlere fayda sağlayacak nitelikte hazırlandığı görülmektedir.

II. Muallim Almanacının İçeriği

İstanbul Devlet Matbaasında basılan almanacın ilk sayfalarında Reiscumhur Mustafa Kemal Atatürk, Başvekil İsmet İnönü ve Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in resimleri yer almaktadır. Bu resimlerden sonra 1928-1929 ders yılını gösteren bir takvim verilmiştir. Bu takvimden sonra 1801'den 1980'e kadar olan dönemde hangi tarihin hangi güne denk geldiğini bulmaya yarayan bir cetvel verilmiş ve bu cetveldен nasıl faydalanılacağı açıklanmıştır¹⁶.

Takvim kısımlarından sonra "Millî Sene-i Devriyeler" başlığı altında o sene zarfında kutlanması planlanan önemli günler ve tarihleri listelenmiştir. Günümüzde kutlaması yapılmayan Sivas Kongresinin Akdi (4 Eylül), Sakarya Muzafferiyeti (13 Eylül), Edirne'nin Kurtuluşu (25 Kasım), Birinci İnönü Zaferi (10 Ocak), Tayyare Şehitleri Günü (27 Ocak), İkinci İnönü Zaferi (31 Mart) gibi günlerin o tarihlerde kutlamalarla anıldığı anlaşılmaktadır¹⁷.

Almanacı kullanacak kişinin nüfus bilgilerini içeren bir sayfa hazırlanmıştır. Devam eden sayfada ise almanak sahibinin ve ailesinin hayatında meydana gelen doğum, ölüm, nişanlanma, evlenme gibi önemli gelişmelerle ilgili bilgilerini yazacağı bir bölüm oluşturulmuştur. Bir sonraki sayfada ise aile efradının kutlaması gereken özel günlerinin not edilmesi için bir tablo hazırlandığı görülmektedir. Almanak sahibiyle ilgili kişisel bilgilerin (gözlük numarası, ayakkabı numarası, eldiven numarası, çorap numarası, banka cüzdan numarası, sigorta poliçe numarası, en yakın doktorun adresi ve telefon numarası, en yakın eczane veya sağlık merkezinin adresi ve telefon numarası, polis, itfaiye numaraları gibi...) yazılacağı ayrı bir bölüm de mevcuttur¹⁸.

Kişiyeye özel bilgilerden sonraki bölümde yine almanacı kullanan öğretmenin herhangi bir sebeple saatinde yapamadığı dersleri ve sebeplerini yazabileceği bir çizelge verilmiştir. Bu çizelgeden sonra ise Eylül ayından bir

¹⁶ Faik Reşit Unat, İsmail Hakkı Tonguç, **Muallim Almanacı**, İstanbul 1928, s.1-4.

¹⁷ **A.g.e.**, s.5.

¹⁸ **A.g.e.**, s. 6-8.

sonraki Ağustos ayına kadar devam eden bir ajanda hazırlanmıştır¹⁹. Bu ajanda da -almanağın Latin harflerinin kabul edildiği yıl yayınlanmış olması nedeniyle- yeni harflerin kullanılmış olması da önemlidir. Almananın genel yapısına bakıldığında ağırlıklı olarak Osmanlıca kullanılmış olsa da Latin harfleriyle hazırlanmış bölümlerin de yer aldığı görülmektedir. 1 Kasım 1928’de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen Yeni Türk Alfabeti sonrasında 1 Ocak 1929’dan itibaren Arap harflerinin kullanımı yasaklanmıştır. Bu süreçte hem ulusal basında hem de dergi, broşür, kitap gibi yazılı basın araçlarında her iki alfabenin de kullanıldığı örnekleri görmek mümkündür²⁰.

Ajanda kısmının bir diğer önemli özelliği de bu kısımda dünyada ve ülkemizde bilim ve eğitim alanına katkı sağlamış kişilerin resimleriyle beraber kısa öz geçmişlerine yer verilmiş olmasıdır. Bu isimler şöyledir; Johann Gutenberg, J. J. Rousseau, Johann Heinrich Pestalozzi, Selim Sabit Efendi, Benjamin Franklin, Antoine Lavoisier, Robert Fulton, George Stephenson, Ferdinand de Lesseps, Louis Pasteur, Thomas Alva Edison.

150

Ajanda kısmından sonraki sayfalar incelendiğinde ilk olarak haftalık ders programı çizelgesi göze çarpmaktadır. Bu çizelgenin ardından almanak sahibinin okuduğu kitapları kayıt etmesi için bir çizelge verilmiştir. Bu çizelgeden sonra ise “okuyacağım kitaplar” başlığı altında ilk mektep öğretmenlerine tavsiyesi uygun görülen mesleki kitap ve mecmuaların isimlerini, yazarlarını ve basım yerlerini içeren bir liste hazırlanmıştır. Bu listede toplam 57 kitap, 11 dergi öğretmenlere tavsiye edilmiştir²¹. Tablo 1’de verilen liste incelendiğinde eğitim bilimleriyle ilgili pek çok yabancı eserin tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Tercüme eserlerin yanında dönemin önemli eğitimcileri tarafından kaleme alınmış pek çok eserde öğretmenlere tavsiye edilmiştir²².

¹⁹ A.g.e., s. 9-73.

²⁰ Elif Asude Tunca, “Türk Harf Devriminin Halka Tanıtım Çalışmaları”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 2, Mersin 2006, s.113-117.

²¹ Unat, Tonguç, **Muallim Almanığı**, s.78-86.

²² Öğretmenlere tavsiye edilen mesleki yayınlarla ilgili olarak Fuat Gündüzalp tarafından 1840-1963 yılları arasında yayınlanan 1.567 kitabın içeriği hakkında bilgiler verilen 5 ciltlik bir eser hazırlanmıştır. Bu eserler (1. ve 2. cilt 1951, 3. cilt 1955, 4. cilt 1961, 5. cilt 1984) Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Almanakta yer verilen kitaplarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Gündüzalp, **Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu**, Cilt 1, Ankara 1951.

Tablo 1. İlkokul Öğretmenlerine Tavsiye Edilen Kitaplar Listesi

Kitabın Adı	Yazar	Kitabın Adı	Yazar
Terbiyeye Ait Tatbikatıyla Ruhiyat Dersleri	Rayo-Mehmet Avni	Türkçenin Usulü Tedrisi-Birinci Kısım	Hüseyin Ragıp
Ruhiyat Dersleri	M. Şekip (Tunç)	Türkçeyi Nasıl Öğretmeli-Birinci Kısım	Kazım Nami (Duru)
Çocuk Ruhiyatı ve Tecrübi Pedagoji	Edward Clapared-Mustafa Rahmi (Balaban)	Mekatip-i İbtidaiyyede Tahrir Dersi Nasıl Tahrir Edilmeli	Mehmet Asım
Tedkikat-ı Ruhiiye Rehberi	Ali Haydar (Taner)	Yazının Usul-ü Tedrisi	İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)
Ruhiyat ve Ruhi Hars	Avni	Mekatip-i İbtidaiyyede Hendesenin Usul-ü Tedrisi	
Tecrübe Üzerine Müessesese Psikolojisi (2 cilt)	Hoffdine-Hüseyin Cahit	Resmin Usul-ü Tedrisi	
İlk Gençlik Hakkında Ruhiyat ve Terbiye Tetkikleri	İbrahim Alaeddin (Gövsa)	Küçüklere Resim	Mütercimi: Necmeddin Sadık
Çocuklarda Zekânın Mikyası	Alfred Binet ve Dr. Simon- İbrahim Alaeddin (Gövsa)	El İşlerinin Usul-ü Tedrisi	
Terbiyevi Ruhiyat Laboratuvarı	Mustafa Rahmi (Balaban)	İlm-i Terbiye-i Etfal Nokta-i Nazarından El İşleri	Mütercimi: Necmeddin Sadık
Dimaç ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolojiya ve Hafıza Levhası	Dr. Abdullah Cevdet	Küçüklere Çamur İşlerini Nasıl Yaptırmalı?	Mütercimi: Ali Ulvi
Terbiye Musahabeleri	William James-M. Şekip	Terbiye-i Bedeniyye Nazariyatı ve Usul-ü Talim	Selim Sırrı (Tarcan)
Terbiye-i İrade	Payo-Dr. Adem	Muallimlere Terbiye-i Bedeniyye Rehberi	Selim Sırrı (Tarcan)
Ruhiyat Elifbası	Hasan Ali	Goethe'nin Usul-ü Tedrisi	Halil Bedii (Yönetken)
Fikri Ahlaki ve Bedeni Terbiye	Herbert Spencer-M. Şekip	Coğrafyada İlk Adım (Muallim Kısım)	Faik Sabri (Duran)

İlmi-i Terbiye-i Etfal	Necmeddin Sadık	Mekteplerde Coğrafya Tedrisatı	Faik Sabri (Duran)
Talim ve Terbiye	Halide Edip	Çocuklara Hikâye Anlatmak Sanatı	Ahmet Cevat
Terbiye Dersleri	İsmail Hakkı	Dekroli Usulü	Sadrettin Celal (Antel)
Bedii Terbiye	İbrahim Alaeddin	Mektepçiliğin Kabesinde	Hıfzurrahman Raşit
Çocuk Ruhü	İbrahim Alaeddin	Terbiye ve Veraset	Dr. Abdullah Cevdet
Terbiye-i Ameliye	Hadold Bagabay-İbrahim Askı	Yeni İçtimaiyat Dersleri	Mehmet İzzet Bey
Çocuk ve Mektep	John Dewey- H. Avni (Başman)	Terbiye ve Demokrasi	H. Avni Bey (Başman)
Avrupa Terbiye Aleminde Müterakki Temayüller	H. Avni (Başman)	Mefkureci Muallim	Ali Haydar Bey
Umumi ve Ali Amerika Terbiye Usulleri (3 cilt)	Omar Buyse-Dr. Abdullah Cevdet	Kumlarda Çocuk Oyunları	Ahmet Hilmi Bey
Çocuklar Evi	Marya Montessori-Mustafa Rahmi (Balaban)	Çocuklar Hakkında Asri Fikirler	Hüseyin Cahit Bey
Aile İçinde Terbiye: Oğullarımız	Feliks Toma-Hüseyin Cahit	Adedin Ruhiyatı	İbrahim Askı Bey
Aile İçinde Terbiye: Kızlarımız	Feliks Toma-Hüseyin Cahit	El İşleri Rehberi	İsmail Hakkı Bey
Fenni Terbiye Tarihi	Nafi Atuf (Kansu)	Ana Mektepleri Hafıza Elsihası	Ebulhasan Kemal
Mektep Hafıza Elsihası	Dr. Celal Abdi		

Bu listenin devamında ise almanak sahibinin satın almak istediği kitapların bilgilerini kayıt edebileceği bir bölüme yer verilmiştir. Bu liste ve çizelgelerden sonra hazırlanmış olan bir diğer çizelge ise almanak sahibinin okumak için arkadaşlarından ödünç aldığı kitapları yazabileceği kitabın ismi, kimden ne zaman aldığı ve ne zaman iade edeceği gibi bilgileri içermektedir²³. Öğretmenler için hazırlanmış olan böyle bir almanakta kitap okumanın bu

²³ Unat, Tonguç, **Muallim Almanacağı**, s.83-86.

derece önemsenmiş olması, dönemin düşünce hayatının anlaşılması açısından oldukça önemli bir noktadır.

Almanakta göze çarpan bir diğer önemli bilgi de Türkiye Cumhuriyeti'nin 1928 yılına ait bütçesinin vekâletlere ve dairelere dağılımının verildiği listedir. Bu listeye göre toplam 207.173.199 TL olan 1928 yılı bütçesinden en fazla pay 58.020.390 TL ile Müdafaa-i Millîye Vekâletine ayrılmıştır. Maarif Vekâletine bütçeden ayrılan pay ise 6.615.804 TL'dir. Bütçeden sonra ise Maarif Vekâletinin teşkilat yapısı gösterilmiştir. Bu bilgilerden sonra gelen bölümde ise 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim öğretim faaliyetine devam eden liseler, orta mektepler ve muallim mekteplerinin isimleri listelenmiştir²⁴ (Ek-1).

Bu liste incelendiğinde almanağın yayınlandığı yıl Türkiye'de dört kız (Erenköy, İzmir, İstanbul ve Ankara) ve on beş erkek lisesi olduğu görülmektedir. Orta mekteplerin dağılımı ise şu şekildedir; kırk iki erkek mektebi, on iki kız mektebi, altı muhtelit mektep ve on tane de kız ya da erkek mektebi diye belirtilmemiş olmak üzere toplam yetmiş adettir. Muallim mekteplerinin sayıları ise on iki erkek muallim mektebi, yedi kız muallim mektebi, bir musiki muallim mektebi, iki köy muallim mektebi ve bir ana muallim mektebi olmak üzere toplam yirmi üç adettir. Bunlardan başka iki yüksek muallim mektebi ve iki de imam ve hatip mektebi vardır. Almanakta bu mekteplerin isimleri tek tek listelenmiştir²⁵.

Almanakta yer alan bölümlerden birisi de maarif teşkilatına dair kanunun bir öğretmenin bilmesi gereken maddelerinin verildiği bölümdür. Bu başlık altında adı geçen kanundan on yedi madde aynen verilmiş, ilaveten bu kanunda 1926 ve 1927 yıllarında yapılan değişiklikler ve düzenlemeler de devamında belirtilmiştir. Bu bölümde yer verilen maddeler incelendiğinde Maarif Vekâletinin yetkileri, ilk, orta ve yüksek tahsilin dereceleri ve bu mekteplerin özellikleri, muallim mekteplerinin dereceleri ve buralardan mezun olanların yetki ve sorumluluk alanları, öğretmen maaşları²⁶, staj

²⁴ A.g.e., s.87-88.

²⁵ A.g.e., s.90-92.

²⁶ Almanakta verilen öğretmen maaşlarının günümüzdeki karşılıklarının tam olarak hesaplanması günümüzde öğretmen maaşlarının ek ders ücreti, kıdem ve çeşitli kesintiler nedeniyle farklılaşması nedeniyle zorlaşmaktadır. Ancak 1927 yılı altın fiyatları üzerinden bir karşılaştırma yapmak gerekirse o dönemde 1 Reşat altını (7,2gr), 8,3 TL'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahri Bakırcı, "Meclis Üyelerinin Aylık ve Diğer Ödenekleri", **Yasama**, S 3,

durumları, öğretmenlerin yetki ve sorumlulukları ve bunlara karşı uygulanabilecek yaptırımlar gibi konuların öne çıktığı görülmektedir²⁷.

Bu kısımda yer verilen kanun maddeleri incelendiğinde altıncı ve yedinci maddelerde “muallim muavinliği” şeklinde bir ifadenin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Muallim muavinliği 1925 yılı Orta Tedrisat Mektepleri Kanunu’nun dördüncü maddesinde şu şekilde tanımlanmıştır; “Yüksek, Orta Darulmuallimin ve Darulmuallimat mezunları vekâletçe tensib edilecek mekteplerde bir sene muallim muavini unvanıyla (staj) yapacaktır. Bu müddetin hitamında muallim unvanını alırlar²⁸.”

Burada yer verilen maddelerden sekizinci madde; “maarif hizmetinde asıl olan muallimlik” şeklinde kısa ama çok net bir ifadedir²⁹. Bu madde o dönemde öğretmenlik mesleğine verilen önemin ve devlet ve toplum nezdinde öğretmenin itibarının anlaşılması açısından önemle altının çizilmesi gereken bir anlam ifade etmektedir.

“Türkiye’de İdari Taksimat” başlıklı bölümde illerin isimleri, şehir, nahiye ve köy nüfusları, kadın-erkek ve toplam olarak tablolar şeklinde verilmiştir. Bu tabloya göre Türkiye’nin 1928 yılı nüfusu 7.075.801 kadın, 6.584.474 erkek olmak üzere toplam 13.660.275 kişidir. Bu sayının 3.305.879’u şehir nüfusunu oluştururken, 10.354.396’sı nahiye ve köylerde yaşamaktadır. Bu tablonun devamında ise iller ve ilçelerini gösteren ayrı bir listeye daha yer verildiği görülmektedir³⁰.

Almanağın bir sonraki bölümünde Maarif Vekâletinin yayın kataloğu verilmiştir. Kitapların ismi, yazarı, fiyatı ve kitapla ilgili genel görüşlerin olduğu görülmektedir. Katalogda yer alan kitaplar konularına göre tasnif edilmiştir. Buna göre felsefe, mantık ve ahlaka ait sekiz eser, içtimaiyat ve ruhiyata ait altı eser, terbiye ve tedrise ait on sekiz eser, ulum-u tabîye, hikemîye ve kimyevîyeye ait on beş eser, ulum-u riyaziyyeye ait on iki eser,

Ankara 2006, s.40. Bir ilkokul öğretmenin maaşı ise Almanakta 15 TL olarak, Ortaokul öğretmenin maaşı ise 20 TL olarak belirtilmiştir.

²⁷ Unat, Tonguç, **Muallim Almanığı**, s.93-101.

²⁸ “Kanunlar -Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, C 1, S 1, 1925.

²⁹ Muallim Almanığı’nda sekizinci madde olarak verilen ifadenin 03.04.1926 tarih 338 sayılı numaralı Maarif Teşkilatına Dair Kanun metninde on ikinci madde olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400789.pdf

³⁰ Unat, Tonguç, **Muallim Almanığı**, s.104-112.

tarihe ait on iki eser, coğrafyaya ait altı eser, edebiyat, lisan ve musikiye ait yirmi altı eser verilmiştir³¹.

Yayın kataloğundan sonraki bölümde 1927 senesine ait Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki demiryollarının isimleri, bunların başlangıçtan itibaren uzunlukları ve istasyonlar arasındaki mesafeyi gösteren cetvel verilmiştir. Bu cetvelde istasyonların açılma tarihleri de bulunmaktadır. Ayrıca imtiyazlı demiryollarını gösteren ek bir cetvel de ilave edilmiştir³².

Bir sonraki bölümde ise dünyada yer alan kıtaların isimleri, nüfusları, yüzölçümleri ve km²'ye düşen kişi sayılarını gösteren bir tablo bulunmaktadır. Bu tablonun hemen altında dünyadaki önemli nehirlerin isimleri ve uzunlukları, önemli dağların isimleri ve yükseklikleri, önemli denizlerin isimleri ve derinliklerinin yer aldığı üç ayrı tablo verilmiştir³³.

Almanakta yer alan bir diğer bölüm de komşu ve önemli hükûmetlerle ilgili bilgilerin olduğu tablodur. Bu tabloda ülkelerin nüfusları, yüz ölçümleri ve km²'ye düşen kişi sayıları verilmiştir. Toplam on iki ülkenin farklı yıllardaki nüfus bilgilerinin yer aldığı görülmektedir. Devamında ise Avrupa'nın önemli şehirlerinin isimleri ve nüfuslarının olduğu bir liste verilmiştir³⁴.

Devam eden sayfalarda “kıyaslamalarla ilgili faydalı bilgiler” başlığı altında metre sistemi, sıvı ve hububata ait ölçü birimleri, arazi yüz ölçümü birimleri, ağırlıklarla ilgili ölçüler ve atık mukayeseye dair ölçü birimleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Ayrıca 1'den 100'e kadar olan sayıların kareleri ve küplerini gösteren bir tablo ile 1'den 10'a kadar olan sayıların kareköklerini, küp köklerini ve logaritmalarını gösteren bir tablo da yer almaktadır³⁵.

Öğretmenler için faydalı olacağı düşünüerek almanakta yer verilen diğer bir bölümde ise posta ve telgraf ve telefon genel müdürlüğünün dâhili posta tarifesi açıklamalı olarak verilmiştir. Postayla gönderilecek çeşitli evrakların gramajlarının nasıl ücretlendirileceği ile ilgili açıklamalar ve fiyat bilgileri

³¹ A.g.e., bu kısımlar için almanakta sayfa numarası verilmemiştir. 112. sayfadan sonra başlayan bu bölüm sayfa numarasız olarak verilmiş devamında 114 sayfa numarası devam edilmiştir.

³² A.g.e., s.114-137.

³³ A.g.e., s.138-139.

³⁴ A.g.e., s.140-141.

³⁵ A.g.e., s.142-148.

verilmiştir. Bu tarifeden sonraki bölümde ise 28 Mayıs 1928 tarih ve 1324 numaralı damga resmi kanununun maarif idarelerini ilgilendiren maddeleri aynen verilmiştir. Bu maddelerde hangi evraklardan hangi şartlar altında ve ne kadar damga resmi vergisi alınması gerektiği, hangi evrakların damga vergisinden muaf tutulduğu gibi bilgiler yer almaktadır³⁶.

Almanakta yer verilen ilginç bilgilerden birisi de çeşitli canlıların ve araçların hareket hızlarının kıyaslandığı bölümdür. Bu bölümde sümüklü böcek, yük arabası, taze rüzgâr, posta arabası, şimendifer, balon, tayyare, koşu atı, sinek, kartal, fırtına gibi birbirinden oldukça farklı olan çeşitli canlı ve araçların bir saniyede, bir dakikada ve bir saatte kat ettikleri mesafeler bir tabloyla gösterilmiştir. Bu bilgilerden sonra “muhtelif maddelerin sıkletleri” başlığı altında at kestanesi, şimşir, çam, akça ağaç, karaağacın kömürü, meşe odunu, gürgen odunu, kayın odunu, yağmur suyu, balık yağı, bal, zeytinyağı, keçi sütü, inek sütü gibi oldukça çeşitli maddelerin birim bazında ağırlıkları verilmiştir³⁷. Bu bilgilerden sonraki bölüm incelendiğinde bazı sebze ve meyvelerin yapraklanma, çiçeklenme ve olgunlaşmaları için ihtiyaç duydukları sıcaklık dereceleri verilmiştir³⁸.

156

Sıcaklık değerlerinden sonraki bölümde hava tahminiyle ilgili çeşitli yöntemlerin açıklandığı görülmektedir. Hava durumunun tahmininin güneş, ay, gökkuşağı, bulutlar, rüzgârlar, hayvanlar, bitkiler, çeşitli eşyalar ve barometre vasıtasıyla nasıl yapılacağı, bu sayılanları gözlemlerken dikkat edilecek noktaları ve bu işaretlerden yola çıkarak kısa süreli hava tahminlerinde bulunmanın yöntemleri açıklanmıştır. Devamında ise rüzgârların sürat ve şiddetlerini gösteren bir cetvel verilmiş, ayrıca rüzgârların estikleri yönlere göre aldıkları isimler belirtilmiştir³⁹.

Sıcaklıkla ilgili bilgiler verilmeye devam edilirken santigrat, fahrenheit ve reomür sıcaklık derecelerinin birbirine çevrilmesini gösteren bir çizelge verilmiştir. İlaveten bazı mahsullerin çimlenmeleri için gereken sıcaklık dereceleri, ihtiyaç duydukları su ve yağmur miktarları verilmiş, ülkemizde çeşitli bölgelere düşen yıllık yağış miktarları da belirtilmiştir⁴⁰.

³⁶ A.g.e., s.149-159.

³⁷ A.g.e., s.160-161.

³⁸ A.g.e., s.162.

³⁹ A.g.e., s.163-168.

⁴⁰ A.g.e., s.169-171.

Devam eden sayfalarda çeşitli hayvanların (su sineği, sivrisinek, tavşan, koyun, kurt, engerek yılanı... gibi) ve ağaçların (meşe, akasya, ıhlamur, porsuk, baobab, çam... gibi) resimleriyle birlikte ortalama yaşam süreli verilmiştir⁴¹.

“Tabiat Tetkik Takvimi” başlıklı bölümde ise ilk olarak bu takvimin hazırlanış amacı şu şekilde ifade edilmiştir; “Buraya işaret olunan hususâtı muntazaman tetkik ve tespit eden arkadaş müteakip seneler için kendisine çok faydalı bir muhtıra hazırlamış olur”. Bu açıklamadan sonra tarih kısımları boş bırakılarak leyleklerin geldiği zaman, ağaçların tomurcuklandığı zaman, kiraz ağaçlarının çiçek açtığı zaman, ekinlerin biçildiği, üzümün olduğu, son defa denizde yüzüldüğü, evde ilk sobanın yakıldığı, kırlangıçların gittiği, ilk karın yağdığı zamanlar gibi mevsim değişimlerini gösteren çeşitli işaretlerin tarihlerinin kayıt edilmesi için yer ayrılmıştır⁴².

Almanakta yer alan bir diğer bölümde ise Türk ve Dünya tarihinin önemli olaylarıyla ilgili kısa açıklamaların da yer verildiği bir kronoloji hazırlanmıştır. Milattan önceki tarihlerin Babil ve Asuriler, İbraniler, Fenike, Kartaca, Hint ve İran, Yunan, Roma gibi medeniyetlere ayrılarak verildiği milattan sonrasının ise 54’ten 1924’e kadar kronolojik olarak verildiği görülmektedir⁴³.

Almanağın sonuna doğru gelirken notlar başlıklı bir bölüm hazırlandığı ve buraya çeşitli derslere ait muhtıralar, kaide ve tarifler, düsturlar, şekiller, taksimat cetvelleri gibi daima el altında bulunması gereken bilgilerin kayıt edilebileceğinin belirtildiği görülmektedir⁴⁴.

Devamında ise İstanbul’da eğitim-öğretim faaliyetleri devam eden özel “İstiklal Lisesi” ile ilgili bir tanıtım yazısına yer verilmiştir. Okulun amacı, öğretim kadrosu, fiziksel özellikleri gibi bilgilerin okula ait çeşitli resimlerle birlikte verildiği görülmektedir⁴⁵.

Okul tanıtımından sonra “Kazandığım ve Harcadığım” başlığı altında her ay için ayrı ayrı toplam bir yıllık gelir-gider cetveli verilmiştir. Bu cetvelden sonra öğrencilerin notlarının kayıt edilmesi için not defteri şeklinde bir çizelge

⁴¹ A.g.e., s.172-173.

⁴² A.g.e., s.174-175.

⁴³ A.g.e., s.176-183.

⁴⁴ A.g.e., s.184-192.

⁴⁵ A.g.e., Almanakta bu bölüm 192. sayfadan sonra ayrıca numaralandırılmıştır s.1-8.

hazırlanmış ve bu çizelgenin her sınıf ve tahsil derecesi için kullanıma uygun olduğu belirtilmiştir⁴⁶.

Almanakta yer alan önemli bölümlerden birisi de “İlk mekteplere mahsus alet-i dersiyeh rehberi” başlıklı bölümdür. Bu kısımda her ders için okulda bulunması gereken asgari ve azami araç gereçler ayrı ayrı listelenmiş, bu araç gereçlerin nasıl ve nerelerden temin edilebileceğine dair açıklamalar yapılmıştır.

Tablo 2. İlk Mekteplerde Bulunması Gereken Ders Araç-Gereçleri Listesi

Ders Araç - Gereçleri	İlgili Açıklamalar
Hayat Bilgisi Dersi İçin (s.237)	
Baskül	Talebinin tartılması için (yaylı basküller tavsiye edilmez)
Talebinin boylarını ölçmeye mahsus alet	Mektep tarafından imar ve ihzarı kabildir.
Şerit Metre	Talebinin sia-i sadriyesini ölçmeye mahsus
Matbu sıhhat defteri	Talebinin ahval-i sıhhiyesini kayda mahsus
Saat	Talebeye mektep zamanlarını öğretmek için
Gözlerin rüyet derecesini tayine mahsus levha	Eşel-i optimetrik
Akvaryum	Suda yaşayan canlıların canlı olarak tetkiki için
Teraryum	Karada yaşayan canlıların canlı olarak tetkiki için mektep tarafından imal ve ihzarı kabildir.
Sıhhi termometre (derece)	
Güneş saati	Mektep tarafından imar ve ihzarı kabildir.
Hesap ve Hendese Dersi İçin (s.238-239)	
Muhassab (مبااسحم)	Sınıf için büyük bir adet mektep tarafından imali ve ihzarı kabildir.
Hesap çubukları	Birinci sınıfa mahsustur

⁴⁶ A.g.e., s.193-225.

Bir adet açılır kapanır metre	
Bir adet dekametre (mesaha şeridi)	
Mesaha zinciri	
Bir adet endaze	
Bir adet arşın	
Bir adet terazi	
Evzan mikyasaı, okka ve eczası, kilogram ve eczası	
Maiyat ölçüleri Litre eczası. Okkaya nazaran maiyat ölçüleri ve eczası	
Satih mikyasaı metre-i murabba ve eczası	Dalları çubukla gösterilmek üzere murabba şeklinde mektepte imal ve ihzar edilebilir
Hacim mikyasaı metre-i mika'bı ve eczası	Dal'a mücessimleri çubukları yapılmak üzere mektepte imal ve ihzar edilebilir.
Hububat ölçüleri: şinik, kutu, kilo	
Saat kadranı	Mukavva ve tahtadan mektepte imal ve ihzarı kabildir.
Pergel	Siyah tahta için
Minkale	
Gönye	
Bir metre tulunda cetvel tahtası	
Şakul	
Tesviye ruhu	
Şahis	
Veterler	
Mistah ve mücessim eşkâl-i hendesiye takımı	Tahtadan ve mukavvadan mektepte imal ve ihzarı kabildir.
Çelik çember üzerinde nispet edilmiş kat'a dairelerden müteşekkil ve içinde müstatil ve mütevazi'el adla ve daire teşkil edebilen bilanetice dairenin mesahasını gösteren alet	
Tarih Dersleri İçin (s.239-240)	
Tarihi haritalar	Gerek Türk tarihi gerek umumi tarih nokta-i nazarından
Kabl'el tarih insanların hayatına dair levhalar	

Eski büyük medeniyetlere ait levhalar	Tarz-ı hayat, mebami, esliha, avani, tarz-ı telbis... gibi
Eski ve yeni Türk sanat ve medeniyetine ait levhalar	Tarz-ı hayat, mebami, esliha, avani, tarz-ı telbis, halı, çini, kakma ve tezhip işleri... gibi
Eski muharebeleri musavver levhalar	
Türklerin muharebelerini musavver levhalar	
Türk âzamının resimleri	
İstiklal mücadelesine ait levhalar	Mümkün ise sinema filmleri
Coğrafya Dersleri İçin (s.240-243)	
Küre-i mücessem	Mümkün olduğu kadar büyük
Küre-i mistah	
Beş kıtanın haritaları	İlk mekteplerin gayesine göre olmalıdır
Manuzme-i şemsiye haritaları	
Manuzme-i şemsiyenin basit ve mücessem numunesi	
Pusula	
Termometre	
Azami ve asgari termometre	Ayrı ayrı iki tane
Barometre	Madeni ve mukid olması mercaktır, müzeye mahsustur
Mikyas-ı meter	
Rüzgâr oku	Mektepte imal olunabilir
Mikyas-ı rutubet	Müzeye mahsustur
Coğrafi resimler	...kütüphanesinin coğrafya tedrisatına mahsus olarak ihzar ettiği kartpostal serisi
Coğrafi duvar levhaları	Deniz, dağ, ova, akarsu, hatt-ı istiva ormanları, çöller, istepeler, nevahi-i kutbiyye, sıcak ve soğuk memleketlerde yaşayan insan ve hayvanlara ait resimler
Memleketimize ait resimler	
Tabii manzaralar	Dağlar, nehirler, göller, ormanlar, bozkırlar
Beşeri şemalar	Köy, köy tepeleri, dağ, sahil ve ovada bulduklarına göre başlıca şehirlerimizin mesken tipleri, ahşap, kâgir ve kerpiç

	hanlar, kervan saraylar ve cami, hamam, çeşme gibi abidat-ı milliye
Faaliyet tarzları	Çiftçilik, hububat, pamuk, tütün, afyon, pancar, ilaahir. Ziraatinin muhtelif safahatını ve kullanılan aletleri musavver levhalar, çobanlık: meralar, mandırallar, sürüler, yaylalar ve memlekerin muhtelif hayvan tipleri, ormancılık: kereste imalıt, odunculuk: liman, fındık düşürülme ve istihsar safahatını gösterir levhala, Balıkçılık: balıkçı gemileri, dalyanlar, iğripler gibi avlanma tarzlarına ve tuzlama, kurutma ve konserve imalına ait levhalar, Tavukçuluk ve yumurtacılığa ait levhalarla kümes hayvanatını müsavi levhalar, İpekçilik safahatını müsavi levhalar, Madencilik: taş ocağı, kireç, kömür ocağı, memliha ve diğer madenlerimizin istihsalatını gösterir levhalar, Mahalli sanatlar: halıcılık, çiftçilik, dokumacılık, dericilik, Büyük sanatlar: mensucat fabrikaları, gemi tamirhaneleri, un ve makarna fabrikaları, konserve imalathaneleri, şeker fabrikası
Münkale vasıtaları	Şimendifer: istasyon, gar, köprü, yarma, tünel, Vapur: liman, dalga kıran, rıhtım, antrepo, Tramvay, otomobil, kamyon, otobüs, fayton, yük arabası, kağnı, sal levhaları
Aruk-u beşer levhaları	
Yeryüzünde yaşayan Türk zümrelerinin tipleri ve hayat-ı medeniyetlerine ait levhalar	
Tabiat Dersleri İçin - Nebat ve Haşerat İçin	
Kelebek ağı	Mektepte yapılabilir
Mantarlı mukavvadan kutu	Toplanan böcekleri hıfz etmek için, mektepte yapılabilir

Üstüvani teneke kutu	Nebatat ve haşerat taşımak için, hariçte yapılabilir
Celebent	Nebatı kurutmak için, mektepte yapılabilir
İğne muhtelif numarada	Haşeratı levhalara tespiti mahsus, bu işe mahsus Avrupa mamulüdür
Eteluvar	Kelebek kurutmaya mahsus, mektepte yapılabilir
Siyanür ve potasyum	Kâfi miktarda, haşeratı öldürmeye mahsus ecza
Siyanür şişesi	Haşeratı öldürmeye mahsus, Avrupa mamulüdür
Sülfür di karbon	Kâfi miktarda, haşeratı tefinine mani olmak için ecza
Sülfür di karbon tüpü	Haşerat koleksiyonu kutusunun içerisine konur ve tefinine mani olur
Kapaklı tüpler	mai derununda haşerat muhafazası için
İspirto ve formol	Her ikisinden de kâfi miktarda, derununda haşerat muhafazası için
Geniş ağızlı üstüvani şişeler	Yılan, kurbağa gibi hayvanları muhafaza için
Dübel yuvar takma	Tırtılları şişirerek kurutmağa mahsus
Tahnit için	
Kloroform	Hayvanları öldürmek için ecza
Fanus	Kloş, kloroform ile hayvanları öldürmek için
Bisturi takımı	teşrih bıçakları
Gretuvar	Kazma aleti
Pens koban	
Kemik makası	
Dişli ve dişsiz lensler	
Muhtelif cinslerde hayvanat gözleri	
Asit arsenyum	
Kâfuru	
Toz kireç	
Marsilya sabunu	
Galvanizli tel	Muhtelif katarda

Ziraat alet ve edevatı [kazma, bel, çapa, kürek, kalbur, el tırnığı, süzgeçli kova]	
Vücut-u beşer-i aksamına ait alçıdan yahut kartonpiyerden mamul mücessim numuneler	Bunları tedarik edemeyen mektepler için vücut-u beşer ve aksamına ait levhalar
Sıhhi termometre	
Sıhhi vaziyetleri gösterir levhalar	
Kazalara karşı alınacak tedbirleri gösteren levhalar	
Muhtelif hastalıkları ve amellerini gösterir levhalar	
Güneş saati	Mektepte yapılabilir
Muhtelif fabrikaları gösterir levhalar	Demircilik, dokumacılık, kâğıt, çam, şeker, kibrit, konserve, süt ilaahir, fabrikaları
Sahur koleksiyonu	Müzeeye mahsustur
Vahşi hayvanlar, kuşlar ve av hayvanlarına ait levhalar	Vahşi hayvanlar: Ayı, kurt, tilki, sansar, aslan, kaplan, sırtlan, çakal, timsah, büyük yılan, fil, yaban domuzu, maymunlar, su aygırı, zürafa. Kuşlar: Çaylak, atmaca, şahin, kartal, akbaba, baykuş, papağan, leylek, bülbül, saka, kanarya, ispinoz, iskete, florya, serçe Av hayvanları: Geyik, karaca, tavşan, kunduz, samur, sincap, keklik, bıldırcın, sülün, çulluk, ilaahir.
Eşya Dersleri İçin	
İspirto lambası	
Saç ayağı	
Maşa	Tüpleri ispirto lambası üzerinde tutmak için (tahtadan mamul)
Lastik ve cam borular ve balonlar, mantarlar, delikli lastik mantarlar	
Cam huniler ve filtre kâğıdı	
Valf şişeleri	
Cam küvet ve kavanoz, porselen kapsüller	
Hamz kolormai, hamz kibrit	
Klorit potasyum ve hamz-ı sani manganez	
Civa (lakal beş yüz gram)	
Toriçelli borusu	

Newton borusu ve mahallite’l hava	Müze için
Termometre imaline mahsus sait	Boş termometre boruları
Gravaznit halkası	
Kadranlı mikyas’elner	Müze için
Newton karsı	Basit bir tarzda mektepte imal edilebilir
Aynalar, müstevi ve menhani	
Dürbün	Müze için
Fotoğraf makinesi ve teferruatı	
Mikroskop	
Reçine ve çam çubukları	
Vimşorest Cihazı	
Küçük bir dinamo numunesi	
Laklanşe pili	
Elektrik çingırağı	
Mıknatıs çubuğu	
Akümülatör	
Telgraf ve telefon numuneleri	Müze için
Kart postal ebadındaki resimleri perdeye aks ettirmeye mahsus projeksiyon aleti [reflektos veya Cartspes]	
Çocuk sineması filmleriyle beraber Pathé Baby	
Arşimet terazisi	
Planko ve makara tertibatı numunesi	
Dişli çark tertibatını gösteren toplu saat	
Buhar makinesi	Kayış ve zincir tertibatıyla beraber
Buhar makinesi	Mektepte tahtadan ve mukavvadan makta’ı yapılabilir
Üç nevi tulumba numunesi	Camdan
Tulumbaların miktaları	Mektepte tahta ve mukavvadan yapılabilir
Mütevasil kaplar	Su fırılacağı, haldat cihazı, müze için
Su cenderesini küçük numunesi	
Yel ve su değirmenleri numuneleri	Mekteplerde yapılabilir
Bazata mütaharik vapur, şimendifer, tramvay modelleri	
Musiki	
Piyano veya org yahut keman	
Resim	

Model sehпасı, tam devreli mektepler için la'kal üç tane	Atölyesi olan mekteplerde imal edilebilir
El işleri	
Maârif Vekâleti celilesinin dokuz yüz yirmi altı senesi neşriyatından [mektep atölyeleri rehberi] nam eserde mezkûr alet vesait. 20 Haziran 1927	

Tablo 2’de yer alan araç-gereçler incelendiğinde her ders için oldukça ayrıntılı bir araç gereç listesi hazırlandığı görülmektedir. Listelerde yer verilen araç-gereçler dönemin eğitim anlayışı ve öğretim programının kapsamıyla ilgili çıkarımlarda bulunmaya da imkân sağlamaktadır⁴⁷.

Devamında “Bir derste bütün kaideler” başlığı altında yeni alfabenin bazı kuralları çeşitli örneklerle beraber açıklanmıştır⁴⁸.

Almanağın son sayfaları incelendiğinde “Kitaphane-i Hilmi’nin⁴⁹ yeni yayın kataloğu ve fiyat listesi verilmiş, bu listede toplam otuz kitabın tanıtımı yapılmıştır⁵⁰.

Çeşitli cemiyetlerin, dergilerin ve bankaların reklamları yapılmıştır. Son sayfaya ise hazırlayanlar tarafından almanağın sürekli çıkartılabilmesi ve daha iyi hâle getirilebilmesi için kullananların görüş ve önerilerini bildirmeleri istenmiş, bunun için bir yazışma adresi verilmiştir. En sonunda ise 1928 yılı Türkiye siyasi haritası verilmiştir.

⁴⁷ A.g.e., s.236-252.

⁴⁸ A.g.e., s.253-256.

⁴⁹ Kitaphane-i Hilmi: İbrahim Hilmi Çığıracan tarafından 21 Kanunisanı 1896 yılında Kitabhane-i İslam adı ile açılan kitapçı dükkanının ismi açılışından üç yıl sonra Kitaphane-i İslam ve Askeri adıyla değiştirilmiş, kuruluşunun 25. yıl dönümünde 1921 senesinde ise Kitaphane-i Hilmi’ye dönüştürülmüştür. 1936 yılından sonra Hilmi Kitaphanesine dönüşen yayınevinin ismi ilerleyen yıllarda Hilmi Kitabevine dönüşmüş ve 1963 yılında Çığıracan’ın ölümünden sonra kapanmıştır. İbrahim Hilmi Çığıracan ve Kitaphane-i Hilmiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Başak Ocak, **Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan**, İstanbul 2003.

⁵⁰ Unat, Tonguç, **Muallim Almanacağı**, s.256-262.

III. Eğitim Bilimleri Çerçevesinde Muallim Almanasının Değerlendirilmesi

Muallim Almanasının içeriği incelendiğinde almanağın öğretmenlerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin ve kişisel işlerinin takibini kolaylaştırmak amacıyla hazırlandığı anlaşılmaktadır. Almananın bölümlerinin eğitim açısından değerlendirebilmesi için öncelikle öğretmen nitelikleri ve yeterliliklerinin dikkate alınması gerekmektedir.

Dönemin eğitim hedefleri düşünüldüğünde öğretmenlerden beklentilerin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında öğretmenlerden beklentilerle ilgili genel bir değerlendirme Akyüz tarafından şu şekilde yapılmıştır:

1. Cumhuriyetin başından beri gerçekleştirilen devrimler ve dönüşümlerde öğretmenlerden beklenen onları koruyacak ve geliştirecek “yeni bir insan tipi” yetiştirmek olmuştur.
2. Osmanlı döneminde Tanzimat’tan beri eğitimde gerçekleştirilmeye çalışılan yeniliklerin ve yetiştirilen öğretmenlerin ve aydınların varlığı Cumhuriyet dönemindeki değişimleri olumlu etkilemiş, benimsenmelerini kolaylaştırmıştır.
3. Öğretmenlerin siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel devrimleri ve dönüşümleri pekiştirme görevi özellikle Atatürk tarafından çok açık biçimde vurgulanmıştır⁵¹.

Aslında öğretmenlik mesleğinin toplumdaki rolü tarihin her döneminde bütün toplumlarda ortak bir amaç etrafında şekillenmiştir. Bu amaç da yeni nesilleri içinde buldukları çağın gereklerine uygun olarak yetiştirmektir. Her çağın gereksinimi farklı olmakla birlikte etkili öğretmen anlayışları incelendiğinde etkili öğretmen özelliklerinin her dönem kabul görece niteliklerle ifade edildiği görülmektedir⁵².

Günümüz araştırmaları etkili öğretmenlerin ön koşul olarak sahip olması gereken özellikleri; 1. Sözel beceri, 2. Alan bilgisi, 3. Eğitsel bilgi, 4. Öğretmenlik sertifikası ve 5. Deneyim olmak üzere beş boyutta ele almaktadır.

⁵¹ Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1839-1950)*, Ankara 2012, s.359.

⁵² Ayla Oktay, “Öğretmenlik Mesleği ve Öğretmenin Nitelikleri”, *MÜ Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S 3, İstanbul 1991, s.187-188.

Ön koşulların sağlanmasından sonra etkili öğretmenlerden *birey olarak, sınıf yönetimi ve organizasyon açısından, öğretimin planlanması ve uygulanması konularında, öğrenci gelişiminin ve potansiyelinin izlenmesi konusunda yeterli olmaları beklenmektedir*⁵³.

Eğitim bilimciler tarafından yapılan farklı çalışmalar sonucunda başarılı öğretmenlerde gözlenen temel alışkanlıklar; *öğrenci başarısına geniş perspektifte bakmak, ders sunumlarını öğrenciler için cazip hâle getirmek, kişisel sorumluluklarını içselleştirmek, öğrenci motivasyonunda etkili olan faktörleri bilmek, öğretimlerini geliştirmek için sürekli bir arayış içinde olmak* şeklinde ifade edilmiştir⁵⁴.

Yukarıda içeriği hakkında verilen bilgilerden yola çıkarak almanağın dönemin şartlarına uygun olarak öğretmenlere hem mesleki hem de kişisel gelişimleri konusunda önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

Almanakta bulunan Dünyadaki kıtalar, denizler, nehirler ve dağlarla ilgili bilgiler, komşu devletler, önemli ülkeler ve şehirlerle ilgili bilgiler, matematik bilgileriyle ilgili tablolar, çeşitli canlılar ve araçların hareket hızlarıyla ilgili bilgiler, farklı maddelerin ağırlıklarıyla ilgili bölümler, sebze meyvelerin ihtiyaç duyduğu sıcaklarla ilgili açıklamalar, hava tahminiyle ilgili çeşitli gözlem yöntemlerinin anlatıldığı kısımlar, rüzgârlarla ilgili bilgiler, sıcaklık derecelerinin birbirine çevrilmesi için hazırlanan cetvel, çeşitli hayvanlar ve ağaçlarla ilgili görseller ve bilgiler, Türk ve Dünya tarihi kronolojisinin verildiği bölümler dikkat çekmektedir. Özellikle o dönemde bilgiye ulaşmanın zorlukları düşünüldüğünde her öğretmenin elinin altında böyle bilgileri içeren hazır bir kaynağın olmasının dönemin öğretmenlerine çok değerli katkılar yaptığı düşünülmektedir.

Almanakta yer verilen eğitimle ilgili kanunların olduğu bölümü incelediğimizde 1928 yılı Türkiye Cumhuriyeti bütçesi ve dağılımı, Maarif Teşkilatına dair kanunun önemli kısımlarının yer aldığı görülmektedir. Ayrıca 1928 tarihli damga resmi kanununun maarif dairelerini ilgilendiren kısımları ve 1928 yılında faal olan liseler, orta mektepler ve muallim mekteplerinin listesinin verilmiş olması da önemli görülmüştür.

⁵³ Gönül Sakız, “Etkili Öğretmenlik ve Öğretmen Niteliğinin Geliştirilmesi”, **Kuramsal Eğitimbilim Dergisi**, C 9, S 2, Afyonkarahisar 2016, s.218.

⁵⁴ A.g.m., s.219-220.

Öğretmenlerin mesleki gelişimlerini desteklemek açısından bakıldığında almanakta öğretmen için ders telafi çizelgelerinin bulunması, eğitim-öğretim yılını gösteren bir ajandanın bulunması, haftalık ders programı çizelgesinin verildiği kısımların bulunması, eğitim-öğretimi planlama konusunda öğretmenin işini kolaylaştırma amacına hizmet etmektedir.

Almanağın son kısımlarında her ders için ayrı ayrı olarak verilen okullarda bulunması gereken ilkokullara mahsus ders araç-gereçlerinin listelerinin olduğu bölüm öğretmenlere öğrenme ortamları oluşturma konusunda yol gösterici özelliktedir. Öğretmenlerin mesleki becerilerine katkı sağlaması açısından önemli olarak değerlendirilebilecek bir diğer bölüm ise ölçme ve değerlendirme faaliyetleri için ayrılmış olan not defteri kısmıdır.

SONUÇ

Almanak incelendiğinde öğretmenlerin hem kişisel hem mesleki gelişimleri için oldukça önemli bölümlere yer verildiği görülmektedir. Özellikle okunan, okunacak ve okunmak için ödünç alınan kitapların kayıt edilmesi için hazırlanan çizelgelerin öğretmenleri kitap okumaya teşvik etme açısından da katkı sağladığı düşünülebilir. Bu bölümlere ilaveten ilkökul öğretmenlerinin okuması tavsiye edilen kitap ve dergilerle ilgili bilgilerin paylaşılmış olması dönemin şartları düşünüldüğünde oldukça faydalı olmuştur. Okuma faaliyetleri ile ilgili olan bir diğer bölümde Maarif Vekâleti ve Kitaphane-i Hilmi'nin yayın kataloglarının verildiği bölümdür.

Almanakta yer alan Türkiye'nin idari taksimatı (il, ilçe, nahiye, köy bilgileri ve nüfusları) ile ilgili bilgiler, 1927 senesine ait demiryolları istasyonları ve bu istasyonlar arası mesafelerle ilgili bilgiler, posta, telefon, telgraf genel müdürlüğünün posta tarifesi ve fiyatları, öğretmenler için bütçe kayıt sayfasının hazırlanması, yeni kabul edilen alfabeye ilgili bazı temel dil bilgisi kurallarının verilmiş olması öğretmenlerin genel kültür ve kişisel gelişimlerine katkı sağlamanın amaçlandığını göstermektedir.

Almanağı hazırlayan Maarif Vekâleti Halk Terbiyesi Müdürü Faik Reşit (Unat) ve Maarif Vekâleti Mektep Müzesi Müdürü İsmail Hakkı (Tonguç)'nın dönemin önemli eğitimcilerinden olduğu göz önüne alındığında eseri hazırlarken hem mesleki hem de kişisel gelişimleri konusunda öğretmenlere fayda sağlamayı amaçladıkları anlaşılmıştır.

Eserin bölümleri yayınlandığı dönemin şartları düşünüldüğünde öğretmenlerin işlerini kolaylaştıracak, eğitim öğretim faaliyetlerine katkı sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Öğretmenlerin ihtiyaç duyabileceği çeşitli bilgileri de barındıran almanak, aslında o dönem öğretmenlerinin sahip olması gereken nitelikler ve öğretmenlerin mesleki bilgi ve becerilerinin yanında genel kültür seviyelerinin de anlaşılması açısından günümüz araştırmacılarına ışık tutmaktadır.

Bu çalışmanın da dönemin eğitim anlayışıyla ilgili çalışmalara farklı bir bakış açısı getirmekle birlikte almanağın bölümlerinde verilen döneme ait bilgilerle alan araştırmacılarına da katkı sağlaması temenni edilmektedir. İlaveten Muallim Almanacağı'nın yayınlandığı dönemde aynı amaçla farklı ülkelerde yayınlanmış almanakların tespit edilmesi ve karşılaştırılmasına

yönelik çalışmalarla karşılaştırmalı eğitim tarihi araştırmalarına da katkı getireceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

“Kanunlar-Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, C 1, S 1, 1925.

Acun, Fatma, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimin Hedefi”, **Bilim ve Akıl Aydınlığında Eğitim**, Ankara 2006, ss.27-32.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2018**, Ankara 2018.

Akyüz, Yahya, **Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1839-1950)**, Ankara 2012.

Ata, Bahri, “Tarihçi Faik Reşit Unat’ın Millî Eğitime ve Tarih Eğitimi Katkıları”, **Türk Yurdu**, S 260, Ankara 2009, ss.94-101.

Bakırcı, Fahri, “Meclis Üyelerinin Aylık ve Diğer Ödenekleri”, **Yasama**, S 3, Ankara 2006, ss.27-70.

Başgöz, İlhan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Eğitimin Genel Görünümü”, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Ankara 2010, ss.7-12.

Binbaşıoğlu, Cavit, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2014.

Doğan, Hıfzı, “Atatürk’ün İşlevsel Eğitim Anlayışı”, **Eğitim ve Bilim**, C 6, S 34, Ankara 1981, ss.5-11.

Dursunoğlu, Halit, “Cumhuriyet Döneminde İlköğretime Öğretmen Yetiştirme Tarihi Gelişimi”, **Millî Eğitim Dergisi**, S 160, Ankara 2003.

Ergün, Mustafa, “Türk Eğitim Devrimi: Temel İlkeleri ve Gelişim Süreci”, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Ankara 2010, ss.35-52.

Genç, Salih Zeki, “Cumhuriyetten Günümüze İlköğretimde Program Geliştirme Çalışmaları”, **Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 2, S 1, Bayburt 2007, ss.123-137.

Gündüzalp, Fuat, **Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu**, Cilt 1, Ankara 1951.

Hesapçıoğlu, Muhsin, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 29, S 29, İstanbul 2009, ss.121-138.

<https://tarihvemedeniyet.org/e-kutuphane/salnameler-ve-nevsaller>.
Erişim tarihi: 26.08.2020 ss.10.44.

Ocak, Başak, **Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan**, İstanbul 2003.

Oktay, Ayla, “Öğretmenlik Mesleği ve Öğretmenin Nitelikleri”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 3, S 3, İstanbul 1991, ss.187-193.

Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlilikleri, Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

Önk, Murat, “Atatürk Dönemi Eğitim Sistemi Gelişmelere Bir Bakış”, **International Journal of Social Science Studies**, S 37, 2015, ss.511-530.

172 Palalı, İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 23, Şanlıurfa 2010, ss.1-14.

Sakız, Gönül, “Etkili Öğretmenlik ve Öğretmen Niteliğinin Geliştirilmesi”, **Kuramsal Eğitimbilim Dergisi**, C 9, S 2, Afyonkarahisar 2016, ss.214-244.

Şimşek, Ufuk, Küçük, Birgül, Topkaya, Yavuz, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri”, **Turkish Studies**, C 4, S 7, Ankara 2012, ss.2809-2823.

Tunca, Elif Asude, “Türk Harf Devriminin Halka Tanıtım Çalışmaları”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 2, Mersin 2006, ss.111-122.

EKLER

Ek-1. 1928 Muallim Almanasına Göre Türkiye’de Liseler, Orta Okullar ve Öğretmen Okullarının Listesi (Unat, Tonguç, **Muallim Almanası**, s.87-88.)

Liseler

Adana Erkek Lisesi

Ankara Kız Lisesi

Bursa Erkek Lisesi

Edirne Erkek Lisesi

Erenköy Kız Lisesi

Erzurum Erkek Lisesi

Galatasaray Erkek Lisesi

İstanbul Erkek Lisesi

İstanbul Kız Lisesi

İzmir Erkek Lisesi

Kabataş Erkek Lisesi

Kastamonu Erkek Lisesi

Kayseri Erkek Lisesi

Konya Erkek Lisesi

Sivas Erkek Lisesi

Trabzon Erkek Lisesi

Üsküdar Erkek Lisesi

Orta Mektepler

Adana Muhtelit Orta Mektebi

Adapazarı Erkek Orta Mektebi

Afyonkarahisar Erkek Orta Mektebi

Aksaray Erkek Orta Mektebi

Amasya Erkek Orta Mektebi
Antalya Erkek Orta Mektebi
Balıkesir Erkek Orta Mektebi
Balıkesir Kız Orta Mektebi
Bitlis Erkek Orta Mektebi
Bolu Erkek Orta Mektebi
Burdur Erkek Orta Mektebi
Bursa Muhtelit Orta Mektebi
Çamlıca Kız Orta Mektebi
Çanakkale Erkek Orta Mektebi
Çankırı Erkek Orta Mektebi
Çorum Erkek Orta Mektebi
Çorum Kız Orta Mektebi
Davutpaşa Erkek Orta Mektebi
Denizli Erkek Orta Mektebi
Diyarbakır Erkek Orta Mektebi
Edirne Kız Orta Mektebi
Elaziz Erkek Orta Mektebi
Erzincan Erkek Orta Mektebi
Erzurum Kız Orta Mektebi
Eskişehir Muhtelit Orta Mektebi
Eyüp Muhtelit Orta Mektebi
Gazi Osman Paşa Erkek Orta Mektebi
Gaziayıntap Erkek Orta Mektebi
Gelenbevi Orta Mektebi
Giresun Orta Mektebi

Gümüşhane Orta Mektebi
Isparta Erkek Orta Mektebi
İstanbul Muhtelit Orta Mektebi
İzmir Erkek Orta Mektebi
İzmir Muhtelit Orta Mektebi
Kadıköy Erkek Orta Mektebi
Kadıköy Kız Orta Mektebi
Kandilli Kız Orta Mektebi
Kars Erkek Orta Mektebi
Kastamonu Kız Orta Mektebi
Kayseri Kız Orta Mektebi
Kırşehir Erkek Orta Mektebi
Kilis Orta Mektebi
Konya Kız Orta Mektebi
Kütahya Orta Mektebi
Malatya Orta Mektebi
Manisa Orta Mektebi
Maraş Orta Mektebi
Mersin Orta Mektebi
Muğla Orta Mektebi
Nevşehir Erkek Orta Mektebi
Niğde Erkek Orta Mektebi
Nişantaşı Kız Orta Mektebi
Ordu Erkek Orta Mektebi
Rize Erkek Orta Mektebi
Samsun Erkek Orta Mektebi

Siirt Erkek Orta Mektebi
Silifke Erkek Orta Mektebi
Sinop Erkek Orta Mektebi
Şebinkarahisar Erkek Orta Mektebi
Tarsus Erkek Orta Mektebi
Tekirdağ Erkek Orta Mektebi
Tokat Erkek Orta Mektebi
Trabzon Kız Orta Mektebi
Urfa Erkek Orta Mektebi
Uşak Erkek Orta Mektebi
Van Erkek Orta Mektebi
Vefa Erkek Orta Mektebi
Yalvaç Erkek Orta Mektebi
Yozgat Erkek Orta Mektebi
Zonguldak Erkek Orta Mektebi

Muallim Mektepleri

Adana Erkek Muallim Mektebi
Adana Kız Muallim Mektebi
Ankara Ana Muallim Mektebi
Ankara Musiki Muallim Mektebi
Balıkesir Erkek Muallim Mektebi
Bursa Kız Muallim Mektebi
Denizli Köy Muallim Mektebi
Diyarbakır Erkek Muallim Mektebi
Edirne Erkek Muallim Mektebi
Edirne Kız Muallim Mektebi

Elaziz Erkek Muallim Mektebi

Erzurum Erkek Muallim Mektebi

İstanbul Erkek Muallim Mektebi

İstanbul Kız Muallim Mektebi

İzmir Erkek Muallim Mektebi

İzmir Kız Muallim Mektebi

Kastamonu Erkek Muallim Mektebi

Kayseri Köy Muallim Mektebi

Konya Erkek Muallim Mektebi

Konya Kız Muallim Mektebi

Sivas Erkek Muallim Mektebi

Sivas Kız Muallim Mektebi

Trabzon Erkek Muallim Mektebi

Yüksek Muallim Mektepleri

Ankara Orta Muallim Mektebi

İstanbul Yüksek Muallim Mektebi

İmam ve Hatip Mektepleri

İstanbul İmam ve Hatip Mektebi

Kütahya İmam ve Hatip Mektebi

Makale Gönderim Tarihi : 29.12.2019
Makale Kabul Tarihi : 02.12.2020

DOI: 10.33419/aamd.927037

CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDAKİ İNHİSAR UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: KİBRİT İNHİSARI (1924-1943)*

AYŞE ERYAMAN**

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk yıllarında ekonomik koşulların gereği kibritle inhisar altına alınan ürünler arasında yer almıştır. Türkiye’de kibritle inhisar altına alınması 1924 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (Bütçe Kanunu) ile bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu alışmada Cumhuriyet’in ilk yıllarının ekonomik şartlarının bir gereği olarak benimsenen inhisar uygulamaları içinde kibritle inhisarı, devletin resmî kaynakları ve dönemin basınına dayalı olarak incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkiye Kibritle İnhisar Türk Anonim şirketi, Kibritle İnhisar İşletme İdaresi, Di Amerikan Trkş İnhisar Korporasyon şirketi altında olmak üzere üç aşamalı bir süreç içinde geliştiği görülen kibritle inhisarı ile uygulamada bir takım aksaklıklar yaşansa da hem bütçeye yeni gelir kaynakları oluşturulabilmiş hem de ülkede kibritle sanayinin kurulması gerçekleştirilebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kibritle, İnhisar, Monopol, Ekonomi, Tekel, Sanayi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat/TÜRKİYE, erylamanayse@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5571-7776

**AN EXAMPLE OF MONOPOLY APPLICATIONS IN THE
FIRST YEARS OF THE REPUBLIC: MATCH MONOPOLY
(1924-1943)**

ABSTRACT

Match was among the items taken under monopoly due to the economic conditions in the first years of the Republic of Turkey. The match in Turkey was monopolized with the 1924 Budget Law to provide new sources of income for the budget. In this study, match monopoly, which is among the monopoly practices adopted as a requirement of the economic conditions of the first years of the Republic, was tried to be examined and evaluated based on the official sources of the state and the press of the period. Although there were some problems in practice, new revenue streams for the budget were created and the match industry in the country was established with the match monopoly, which seems to have developed in a three-stage process as Turkey Match Monopoly Turkish Incorporated Company, Match Monopoly Business Administration, Di American Turkish Investment Corporation Company.

Keywords: Match, Monopoly, Economy, Industry.

GİRİŞ

Bir maddeyi ya da işi, başkası yapmamak üzere, yalnız bir kişiye ya da müesseseye verme anlamına gelen inhisar veya tekel¹ kelimesinin aslı ve Batı dillerinde genel kabul görmüş adı monopoldür². Bu çerçevede monopol, ikamesi güç bir malın üretim ya da satışının bir tek firma tarafından yapılmasıdır. Satıcı tekeli de denilen monopolün iki özelliği vardır. Birincisi monopolcünün arzını kontrol ettiği malın ikamesinin olmaması, ikincisi faaliyette bulunduğu piyasaya başka firmaların girmemesidir³. Tekeller iktisadi ve mali tekel olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu tasnifte konuyu ilgilendiren boyutu ile mali tekel, hükûmetin hazineye gelir sağlamak amacıyla bir malın üretimini ya da ticaretini yapması hâlidir. Hükûmet, kendisi bir mali tekel kurabileceği gibi kanunla bu yetkiyi bir şirkete de devredebilir⁴.

Tekellerin iktisadi bakımdan önem kazanmaları 19. yüzyıla rastlamaktadır⁵. Hızlı bir gelişme devresine giren dünya ekonomisi, bu yüzyıl boyunca türlü iktisadi birleşmelere tanık olmuştur. Özel tekellerin çoğalması ile birlikte kamu giderlerinin finansmanı için kaynak sıkıntısı çeken ülkelerde, devlet tekelleri ve mali tekeller önemli ölçüde artış göstermiştir⁶. Osmanlı Devleti'nde de tekeller aynı gerekçelerle, yani hazineye yeni gelir kaynaklarının sağlanması için uygulanmıştır. Özellikle 19. yüzyıl sonunda ekonominin içine düştüğü durum yeni kaynaklara olan ihtiyacı arttırmıştır⁷. Osmanlı Devleti'nde ilk tekel uygulaması 1829'da afyonun inhisar altına alınması ile başlamış ancak İngiltere'nin baskısı ile kaldırılmak zorunda

¹ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2004, s.438.

² Fazıl Tekin, **Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974, s.6.

³ Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, 20. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2014, s.210; Şahin Ardyok, **Doğal Tekeller ve Düzenleyici Kurumlar, Türkiye İçin Düzenleyici Kurum Modeli**, Rekabet Kurumu, Ankara 2002, s.29.

⁴ İktisadi tekeller ise monopol şartlarından yararlanmak suretiyle kâr elde eden tekellerdir. Çoğunlukla ekonominin özel kesiminde bulunabilecekleri gibi devlet kesiminde de rastlanabilir. Kamu hizmeti gören devlet tekelleri bu gruba dâhil edilebilir. Karteller ve tröstler, özel sektörde rastlanan iktisadi tekellere örnektir. İktisadi tekeller tabii, ahdi, kanuni ve fiili tekel olmak üzere dörde ayrılır. Bu tekel türleri için ayrıntılı olarak bk. Tekin, **a.g.e.**, s.9-10.

⁵ Tekin, **a.g.e.**, s.4.

⁶ Aynı yer.

⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s.225.

kalmıştır. 1862 Kararnamesi ile tuz, tütün, tömbeki, barut, posta telgraf idareleri devletin inhisarı altına alınmıştır⁸. Hazinesinin yılda 800.000 liradan fazla gelir elde edebileceği petrol inhisarı büyük devletlerin izin vermemesi nedeniyle kurulamamıştır. Tuz ise inhisarlar içinde en fazla gelir getiren ürünler arasında olmuştur⁹.

Bu uygulamalar içinde Osmanlı Devleti'nde kibritin inhisar hâline gelmesi, 28 Ekim 1889'da Espiraki Esani Efendi ile yapılan antlaşma sonucu gerçekleşmiştir¹⁰. Antlaşmaya göre imtiyaz sahibi, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri), İzmir ve Çatalca sancakları, Edirne, Selanik, Aydın, Hüdavendigâr ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinde kav ve kibrit fabrikaları inşa edecekti¹¹. Hükûmet, adı geçen yerlerde farklı bir yatırımcı için fabrika inşaatına izin vermeyecekti ancak var olanların çalışması güvence altına alınmıştı. Fakat bu fabrikalar kapasitelerini arttıramayacaklardı. Yine antlaşmaya göre İstanbul, Selanik ve Aydın'da fabrika inşaatına hemen başlanacaktı. İstanbul'daki fabrika bir, diğerleri de en geç altı yıl sonra bitirilip üretime geçecek ve antlaşmanın süresi dolduğunda hükûmete devredilecekti¹². Küçükçekmece'de inşaatına başlanan ilk fabrika 1898 yılının Mart ayında faaliyete geçmiştir. Ancak bir yandan yabancı rekabeti, bir yandan da hükûmetin çıkardığı güçlükler nedeniyle kısa bir süre sonra faaliyetine son vermek zorunda kalmıştır¹³.

Osmanlı Devleti'nde Duyun-u Umumiye İdaresi sebebiyle inhisarlardan azami oranda yararlanıldığını söylemek güçtür. Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasıyla birlikte inhisar kapsamına giren ürün ve kurumların, devletin borçlarının ödenmesinde kullanıldığı söylenebilir¹⁴. Bu kapsamda 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge niteliğinin en açık belirtisi dış

⁸ Sinan Demirbilek, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)", **ÇTTAD**, C 12, S 24, 2012, s.205.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.67.

¹¹ Aynı yer.

¹² Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Yay. Haz. Nihal Boztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.123vd.

¹³ A. Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1970, s.189.

¹⁴ Refii Şükrü Suvla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 3, 1937, s.490-495.

borçlanma, Duyun-u Umumiye, imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları ve kapitülasyonlar nedeniyle ülkenin emperyalizmin denetimine girmiş olması idi¹⁵.

Ekonomik yapının arz ettiği bu durum içinde İttihat ve Terakki hükümetleri¹⁶, ülkenin iktisadi kalkınması üzerinde durmuşlar ve bu yöndeki çabalar önce ekonominin Türkleştirilmesi alanında görülmüştür¹⁷. Bu noktada serbest dış ticaret politikasından vazgeçilerek koruyucu dış ticaret politikası benimsenmiştir. Bu çerçevede İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilmiş ve kapitülasyonları 9 Eylül 1914'de tek taraflı olarak kaldırmıştır¹⁸. Kapitülasyonların kaldırılmasının ardından Eylül 1914'te gümrük vergisi yüzde on beşe, Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde otuza yükseltilmiştir. 1916 Mart'ında ise o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten terk edilerek, ad valorem (değere göre) tarifeden spesifik (miktarla göre) tarifeye geçilmiştir. Böylece yüksek gümrük vergisi ödemesi gereken bir malın, daha düşük vergi oranlı gibi gösterilebilmesi

¹⁵ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998, s.12-13.

¹⁶ İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki'nin kendi kabinelerini kurduğu dönem 1913-1918 yılları arasında olmuştur. Bu yıllar arasında dört kabine vardır: Mahmut Şevket Paşa Kabinesi (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913), Said Halim Paşa Kabinesi (17 Haziran 1913-3 Şubat 1917), I. Talat Paşa Kabinesi (4 Şubat 1917-5 Temmuz 1918), II. Talat Paşa Kabinesi (8 Temmuz 1918-8 Ekim 1918). İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer kabineler için ayrıca bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.130; İkinci Meşrutiyet döneminde 1908-1912 yılları arasında ekonomik politikada daha çok Maliye Nazırı Cavid Bey'in tesiriyle liberal görüş etkili olmuştur. İttihat ve Terakki'nin yönetime tam hâkim olduğu 1913-1918 yılları arasında ise millî iktisat düşüncesi benimsenmiştir. İttihatçılar özellikle son dönemde dışa bağımlı hâle gelen Osmanlı ekonomisinin ancak bu suretle kurtulabileceğine inanmışlardır. Bu konuda yaşanan gelişmeler için ayrıntılı olarak bk. Koray Ergin, "İttihat ve Terakki Döneminde Millî İktisat Anlayışı (1913-1918)", **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1, 2017, s.114-127.

¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan başlayarak iktisadi alanda Avrupa'nın gerisinde kalması, temelde Avrupa ülkelerinin hızla ilerlemelerinden kaynaklanıyordu. Batı'nın bu artan üstünlüğünün Osmanlı yönetimi tarafından anlaşılması ve kabul edilmesi uzun zaman aldı. Ondandı sonra da ıslahat hareketleri ve Tanzimat ile tarihe geçen yenilenme ve reform çabaları bazı alanlarda düzeltmeler sağlamakla birlikte ne geniş halk kitlelerinin durumunu iyileştirmek, ne de devletin iktisadi kalkınmaya öncelik vermesi yönünde ilerleme sağladı. Bu girişimler belki devletin çöküşünü geciktirdi fakat önleyemedi. Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.43vd.

¹⁸ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Yay. Yön. Sina Akşin, 10. Basım, Cem Yayınevi, 2009, s.225.

sonucu doğan vergi kaybı önlenebilmiştir¹⁹. Yeni gümrük sistemi tarımı ve yerli sanayi korumak, sanayileşmeyi teşvik etmek amacını gütmekteydi²⁰. Diğer taraftan hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan mallar himaye edilecek, ithal olunacak benzerlerine ağır vergiler konulacaktı²¹. Bu sistemde yakın bir gelecekte ülkede sanayi kurulması düşünülen eşya kalemlerinden biri olduğundan kibrit için, değer üzerinden yüzde otuzluk bir vergi oranı belirlenmişti²².

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti ekonomisini her açıdan zor duruma düşürmüştü²³. Savaş yıllarının ekonomik yapısı içinde inhisarlardan elde edilecek gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirlerine oranının % 9,67 ile % 21 arasında olduğu görülmektedir²⁴. Diğer taraftan savaş şartları geliri arttırıcı bir takım tedbirler alınmasını da gerektirmiştir. Bu kapsamda alınan tedbirlerden biri de bazı ürünlere tüketim vergisi koymak olmuştur. 1917 yılında sigara kâğıdı, oyun kâğıtları ve kibrit ilk defa istihlak resmine tabi tutulmuştur²⁵. Ancak başvurulmuş önlemlerle savaşın masraflarını karşılamak mümkün olamayacağından finansman sağlamak için emisyon ve borçlanmaya gidilmiştir²⁶.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti her yönden tükenmiş ve güç bir duruma düşmüştür. Kapitülasyonlar, dış borçlar, Duyun-u Umumiye İdaresinin uygulamaları ve savaş dönemi mali politikaları ekonomiyi zor duruma düşürmüştür²⁷. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Millî

¹⁹ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.158-159.

²⁰ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969, s.127.

²¹ Toprak, **a.g.e.**, s.231-232.

²² Hasan Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.107-108.

²³ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s.93.

²⁴ Bu oranın yıllara göre dağılımı, 1914-1915 mali yılı için % 9.67, 1915-1916 mali yılı için % 11.1, 1916-1917 mali yılı için % 14.6, 1917-1918 mali yılı için % 21, 1918-1919 mali yılı için % 17.7 olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde inhisar altına alınan ürünlerin bütçe gelirleri içindeki yeri konusunda ayrıntılı olarak bk. Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.163-187.

²⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.91.

²⁶ Harbin finansmanının sağlanması için başvurulmuş girişimler için ayrıntılı olarak bk. Eldem, **a.g.e.**, s.103-117.

²⁷ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.93.

Mücadele yıllarında da mali kaynak sorunu ön planda olmuş, Meclis gelir arttırıcı yasalar çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda 1922 baharında sigara kâğıdı, kibrit, şeker, çay, kahve ve petrolden alınan tüketim vergilerinin miktarının arttırılmasına gidilmiştir²⁸.

Millî Mücadele'nin ardından kurulan Türkiye Devleti'nin ilk hedeflerinden biri ise ekonomik kalkınmayı sağlamak olmuştur. Kalkınmanın esaslarını belirlemek üzere, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi zümrelerinden seçilen üyelerin katılımıyla Türkiye İktisat Kongresi düzenlenmiştir²⁹. Kongrede, ekonomik anlamda ülkeye zarar verdikleri gerekçesi ile bir malın inhisar altına alınamayacağı ve mevcut olanların kaldırılması kararı alınmıştır³⁰. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların çoğu devletin iktisat politikasına yansımışsa da bazıları çeşitli sebeplerle uygulanamamıştır. Mesela tütün tekeli kaldırılmadığı gibi daha sonraki yıllarda şeker ithalatı, kibrit, bazı içkiler imalatı, limanlarda yükleme ve boşaltma işleri de tekel altına alınmıştır³¹.

Diğer taraftan Lozan Antlaşması, 1929'a kadar gümrüklerin 1916'da saptanmış oranlarda kalmasını öngörmekte, dolayısıyla hükümetin serbest ticaret rejimi içinde ithal ve yerli mallardan çeşitli tüketim ve satış vergileri almasına engeller koymaktaydı³². Bu durumda Lozan'ın koyduğu gümrük ve vergi sınırlamalarından kaçışın tek yolu ürünlere yüksek fiyatlar belirlemede serbest olunan devlet tekelleri kurmak ve böylece devlet gelirlerini

²⁸ Tefrik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s.142.

²⁹ A. Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.283.

³⁰ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1977, s.347.

³¹ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s.77-78.

³² Lozan Antlaşması'nın Ek V numaralı protokolü olan Ticaret Sözleşmesi'nin 1. Maddesi gümrük tarifeleri ile ilgili şu hükmü içermekteydi: "İş bu sözleşmenin yürürlüğe girmesi ile öteki bağıtli devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelerden gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde (*tarif spécifique ottoman*) gösterilen tarifeler olacaktır. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Takım II, Cilt 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s.79.

arttırmaktı³³. Bu çerçevede görüldüğü üzere ülke ekonomisini yakından ilgilendiren bir konu tekellerin durumuydu. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Fransızların işletmesindeki Tütün Rejisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletleştirilecekti ancak aynı yıllarda kibrit tekeli yabancılara verilecekti. Şüphesiz bu uygulamalarda ekonomik endişeler en belirleyici unsur oluşturmaktaydı. Çünkü tekel gelirleri bütçenin önemli gelir kalemlerindendi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da önemini korumaya devam edecekti³⁴.

Bu makalede; Cumhuriyet'in ilk yıllarının iktisadi yapısı içinde kibrit inhisarının yeri ortaya konmaya çalışılarak, dönemin iktisadi yapısının aydınlatılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

I. İnhisarın İlk Aşaması: Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi

I.1. Kibritin İnhisara Bağlanması

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kibritin inhisara bağlanması 1924 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (Bütçe Kanunu) ile bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bütçe çalışmaları sırasında yapılan hesaplar göstermişti ki³⁵, 1924 senesi masrafı için ayrılan ödenek 140.433.369,80 lira iken gelir ise 129.214.610 lira idi³⁶. İşte gelir ve gider arasında bu farkın kapanmasını sağlamak için diğer bazı maddelerde olduğu gibi kibritin de devlet inhisarına alınması kararlaştırılmıştır³⁷. Böylece Meclis'in 19.04.1924 tarihli oturumunda adı geçen kanunun kabul edilmesi ile kibrit inhisara bağlanmıştır. Kibriti inhisar altına alan kanunun sekizinci maddesi şu hükmü içermekteydi:

“1924 senesi Mart'ından itibaren kibrit imal, ithal ve dağıtımını devlet inhisarındadır. Bu inhisar, hükûmet tarafından veya hükûmetin denetimi altında kişi ve şirketler tarafından ya da şirket ve şirketlere devir suretiyle

³³ Recep Boztemur, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 18, S 29, 1996, s.74.

³⁴ Yenal, a.g.e., s.58.

³⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, “1340 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası”, s.1.

³⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924, s.862.

³⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, “1340 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası”, s.13.

idare olunur. İnhisara uymayanlar ve kaçakçılık yapanlar, kaçakçılık hakkındaki kanunlara dayalı olarak cezalandırılır³⁸.”

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere inhisar ya hükûmet tarafından üstlenilecek ya da bir şirkete devredilecekti³⁹. Konuyla ilgili olarak 25 Mayıs 1924 tarihinde Maliye Vekili Mustafa Abdülhak Bey'in şu açıklamalarda bulunduğu görülmüştür: “İnhisar için Maliye Vekâleti kibrit satın alacaktır. Bugünkü gazetelerde ihale ilan ettik. En uygun şartı teklif edenden alacağız. Türkiye’de kibrit fabrikası kurulması hakkında da teklifler vardır. Bunları ayrıca değerlendiriyoruz⁴⁰.” Maliye Vekili Mustafa Abdülhak Bey'in bu açıklamalarından da anlaşılacağı üzere inhisar bir şirkete devredilinceye kadar kibritin ithal edilerek sağlanması yoluna gidilmiştir.

Hükûmet tarafından ithal edilen kibritler İstanbul'a gelecek ve ayrıca kutuların üzerlerine özel bir resim yapıştırılacaktı⁴¹. Gelen kibritlerin dağıtımını sağlamak için İstanbul, Samsun, Trabzon, İzmir ve Mersin'de depolar kurulacak ve buralardan bayilere dağıtımda bulunulacaktı⁴². Maliye Vekâleti tarafından kibrit inhisarının uygulanmasını sağlayacak bir talimatname de hazırlanmıştı. Bu talimatnameye göre İstanbul'da merkez memuru, muhasebe ve ambar müdürlerinden oluşan bir inhisar idaresi kurulacaktı. İhraç limanları olan İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon'da da, inhisar muhasebe ve ambar memurları istihdam edilecekti. Yapılan düzenlemeye göre, kibritler ihraç limanlarındaki depolara dağıtılacak, her bayi veya tacir istediği miktarda satın alabilecekti⁴³.

³⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924, s.868.

³⁹ “Kibrit İnhisarı İçin Fiyat”, **Aksam**, 10 Mayıs 1924, s.1; “Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1924, s.3.

⁴⁰ “Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1924, s.2.

⁴¹ “Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924, s.4; Bu resimler için Maliye Vekâleti tarafından İstanbul Defterdarlığından bir resim yarışması düzenlenmesi istenmiştir. Defterdarlık yarışma şartlarını bildiren bir liste ilan edecek ve kazanan resim sahibine 100 lira ödül verecekti. “Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924, s.4; Düzenlenecek resim yarışmasının şu şekilde ilan edildiği görülmektedir: “İstanbul Defterdarlığından: Hükûmet tarafından yapılması kararlaştırılan kibrit kutularının üzerine konulacak etiketler için bir yarışma düzenlenecektir. Yapılan resimlerin 20 Haziran 1340 akşamına kadar defterdarlığa ulaştırılması gerekmektedir. Gönderilecek resimlerden şekil, tarz, renk itibarıyla en başarılı olanı seçilecek ve sahibine 100 lira ödül verilecektir.” “Kibrit Kutularına Vaz Olunacak Etiket Müsabakası”, **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1924, s.5.

⁴² “Reji, Kibrit İnhisarları Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1924, s.1.

⁴³ “Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 29 Ağustos 1924, s.3; Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da kibrit satan tüccarlar için bk. **İktisadi Tetkikat-ı Neşriyat ve Muamelat, Türk**

1.2. İnhisarın Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi'ne Devri

Hükûmet tarafından 1925 yılının Eylül ayında kibrit inhisarının işletilmesinin bir şirkete devredileceği ilan edilmiştir⁴⁴. Kibrit inhisarının işletilmesine dair yayınlanan ilan şu hükümleri içermekteydi:

1- Türkiye'nin ihtiyacı olan kibritlerin gerek dışarıdan ithali, gerek içeride üretilme ve dağıtımı inhisarının işletilmesi 25 sene müddetle devrolunacaktır.

2- Dışarıdan getirilecek veya içeride üretilecek kibritlerin kalitesi, defterdarlıkta mevcut şartnamede belirtildiğinden bilgi almak isteyenlerin müracaat etmesi gerekmektedir.

3- Kibrit kutularının üzerinde hükûmete ait Türkçe bir işaret bulunacak ve kibritler genel olarak üç kart ebadında olacaktır. Başka şekil ve ebatla kibrit ithal ve imal olunamayacaktır.

4- Kibrit kutuları Türkiye'nin her yerinde 100 paraya satılacaktır.

5- İnhisarı devralanların İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun, Trabzon limanlarında birer genel depoları olacak ve bunlardan başka hiçbir yere kibrit ihraç olunmayacaktır. Dâhilde istedikleri mahallerde depoları bulunabilir.

6- İnhisarı işletenler Türkiye'nin her yerinde gerekli olan kibriti bulundurmaya mecburdurlar.

7- İnhisarı devralanlar antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren beşinci sene sonuna kadar hükûmetin onaylayacağı yerde bir kibrit fabrikası inşa etmeyi taahhüt edecektir. Bu fabrika Türkiye'yi dışarıdan kibrit ithaline mecbur bırakmayacak şekilde olacak ve fabrikanın faaliyete geçmesinden itibaren kibrit ithal olunamayacaktır.

Anonim Şirketi, Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 1340-1341 Nüshası, Matbaa-i Ebu'lziya, 1340-1341, s.331.

⁴⁴ Konunun uluslararası kibrit piyasasında büyüme stratejisi izlemekte olan Swedish Match firmasının dünya kibrit piyasasını kontrol altına almak için olduğu gibi Türk kibrit piyasasına hâkim olmak üzere yürüttüğü politikalar çerçevesinde değerlendirilmesi için bk. F. Hasan Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.97-170.

8- İnhisarı işletenler, fabrika için gerekli olan uzmanlardan başka hiçbir suretle yabancı istihdam edemeyeceklerdir⁴⁵.

Hükûmet tarafından yukarıda yazılı şartlar dâhilinde kibritle inhisarını işletmeye talip olanların tekliflerini kapalı zarfla 30 Ekim'e kadar defterdarlığa bildirmeleri ilan olunur⁴⁶.

Belirlenen süre dolduğunda, kibritle inhisarı için başvuran toplam on dört müessese ve sermayedar mevcuttu⁴⁷. Hükûmet tarafından yapılan değerlendirmeler sonucunda, bu tekliflerden Belçikalı Flandres Şirketininki en uygun görülerek tercih edilmiştir⁴⁸. Ardından şirketle hükûmet arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre kibritle inhisarının işletilmesi 25 sene müddetle adı geçen şirkete devredilmekteydi. Ayrıca şirket, üç sene içerisinde Türkiye'nin kibritle ihtiyacını karşılayacak şekilde bir fabrika inşa edecek ve antlaşmanın süresi dolduğunda fabrikayı hükûmete devredecekti. Bundan başka şirket, hükûmete ilk sene 1.304.000, ikinciden yirmi beşinci seneye kadar da 1.740.000 lira ödeyecekti. Kibritlelerin kutusu halka 100 paraya satılacaktı⁴⁹. Diğer taraftan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlası Türk olacaktı⁵⁰. Antlaşma gereğince Türkiye'de kibritle inhisarını işletmek üzere Türkiye Kibritle İnhisarı Türk Anonim Şirketi

⁴⁵ “Kibritle İnhisarı Şeraiti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924, s.4; “Kibritle İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1924, s.4.

⁴⁶ “İstanbul Vilayeti Defterdarlığından”, **Cumhuriyet**, 8 Teşrinievvel 1924, s.4; Akşam gazetesi kibritle inhisarının bir şirkete devredilmesini millî iktisadî gayeye uygun olmayan bir yol olarak değerlendirmiş ve eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir: “Anlaşılmayan nokta hükûmetin, kibritle satışını bir şahsa devretmesidir. Hükûmetin yapması gereken sandık başına alınan vergiyi arttırmak ve tüccarları kibritle satışında serbest bırakmaktır. Bu takdirde rekabet yoluyla tüccarlar, hem satacakları kibritlelerin iyi olmasına dikkat edecek hem de ucuz satmaya çalışacaklardır. Böylece tacirler de yabancı girişimcilerin çıkarları uğruna feda edilmemiş olacaklardır. İthalatı azaltmak için hükûmet, yerli kibritle fabrikaları kurma gayesini gütmelidir. Kibritle ticaretini inhisara vermek, memleket menfaatini ihlal etmek demektir. Bilakis ticaret serbest bırakıldığı takdirde bir iktisadî gelişme ihtimali mevcuttur.” “Kibritle İnhisarını Şahsı Vahide Vermek Doğru mudur?”, **Akşam**, 15 Teşrinisani 1924, s.2.

⁴⁷ “Kibritle İnhisarı Münakasası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinisani 1924, s.4.

⁴⁸ “Kibritle İnhisarı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinisani 1924, s.1; “Kibritle ve Tütün İnhisarı İşletme Mukavelesi”, **Cumhuriyet**, 17 Teşrinisani 1924, s.3.

⁴⁹ Bu antlaşmanın metni için bk. Türkiye Kibritle İnhisarı Türk Anonim Şirketi, **Hükûmet-i Cumhuriyet ile 8 Kânunuevvel 1924 Tarihinde Mün'akıd Kibritle İnhisarı Mukavelenamesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1926.

⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 13, Birleşim: 43, 31.1.1925, s.8.

kurulmuştur⁵¹. Bu bilgilerin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere şirketin en önemli yükümlülüklerinden biri, fabrika inşa etmek ve antlaşmanın süresi bittiğinde hükûmete devretmektir. Bu durum kibritin inhisara bağlanmasının bir amacının da kibrit sanayinin ülkede kurulmasını sağlamak olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan inhisarı işletmek üzere kurulan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlasının Türk olması hükûmetin yabancı sermayeye yaklaşım tarzını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca yine şirketin inhisar uygulaması yıllarında senelik olarak ödeyeceği meblağlar göz önünde tutulduğunda devletin yeni gelir kaynakları elde ettiği de görülmektedir. Bu çerçevede hem yeni gelir kaynakları yaratılmış hem de kibrit sanayinin ülkede kurulması için adımlar atılmış olmaktadır.

Antlaşmanın imzalanmasının ardından hükûmet, gazetelere verdiği ilanlarla ellerinde kibrit bulunan bütün tüccar ve esnafın aşağıdaki tebligat dairesinde hareket etmeleri gerektiğini duyurmuştur:

1- Bütün kibrit tüccar ve esnafı, ilan tarihinden itibaren 15 gün zarfında mevcut mallarının cins, çeşit, marka ve miktarını belirten bir beyanname düzenleyeceklerdir.

2- Adı geçen tüccar ve esnaf, ellerinde bulunan kibritleri 28 Şubat 1925 tarihine kadar sarf veya yabancı ülkelere ihraç edebilirler.

3- 28 Şubat 1925 tarihinden sonra tüccar ve esnafın elinde bulunan kibritler kaçak sayılacak ve bu tüccarlar hakkında kaçakçı işlemleri uygulanacaktır.

4- 1 Mart 1925 tarihinden itibaren Türkiye’de kibrit satışı, inhisar şirketinin satış tezkeresine sahip bayiler tarafından yapılacaktır⁵².

⁵¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 69, Sıra: 15; Şirketin sermayesi 600.000 lira iken 1927’de 1.200.000 liraya çıkarılmıştır. 30 Nisan 1927 tarihli hissedarlar genel kurulunda temsil olunan hisselerin dağılımı için bk. A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.51-52.

⁵² “Kibrit Satanlara!”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Kânunuevvel 1924, s.4; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1925, s.6; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Akşam**, 21 Şubat 1925, s.4; “Bilumum Kibrit ve Esnaf Tüccarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunuevvel 1924, s.6; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1925, s.6.

Bu karar üzerine ülkenin çeşitli bölgelerindeki tüccarlar, ellerindeki kibritlerin adı geçen tarihe kadar sarfına imkân olmadığını ve ihracının da birçok zarara sebep olacağını belirtmişlerdir. Bundan dolayı da ellerindeki mevcut stokların hükûmet tarafından satın alınmasını istemişlerdir. Onların bu istekleri, kibritin inhisara alınacağını önceden defalarca ilan edildiği gerekçesi ile hükûmet tarafından kabul edilmemiştir. Bununla birlikte inhisarın başlama zamanı bir ay daha uzatılarak Nisan ayı başına ertelenmiştir⁵³.

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından 1 Nisan 1925 tarihinden itibaren Türkiye’de kibrit inhisarı başlamıştır. Şirket, daha önceden hükûmetin Rus şirketinden satın aldığı 7 bin sandık kibriti ülkenin her tarafına dağıtmıştır⁵⁴. 1925 yılı sonu itibarıyla toplam 1.057.311 kilo kibritin 587.379 liraya ithal edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Belçika’dan 650.964 kilo kibrit 391.697 liraya, Rusya’dan 398.862 kilo kibrit 220.615 liraya, İtalya’dan 6.455 kilo kibrit 4.451 liraya, Çekoslovakya’dan 510 kilo kibrit 300 liraya, Suriye’den 416 kilo kibrit 265 liraya, Fransa’dan 80 kilo kibrit 16 liraya, İran’dan 3 kilo kibrit 5 liraya ithal edilmiştir⁵⁵. Bu bilgilerden net bir şekilde anlaşılacağı üzere en çok kibritin ithal edildiği ülke Belçika’dır. İkinci sırayı alan Rusya’yı İtalya ve Çekoslovakya’nın takip ettiği görülmektedir.

İnhisar uygulaması esnasında ithal edilen bu kibritlerin ülkeye dağıtımı konusunda zaman zaman bazı aksaklıkların yaşandığı gözlenmiştir. Konuyla ilgili olarak Bolu Mebusu Mehmet Vasfı Bey, Meclis’in 04.01.1926 tarihli oturumunda Kibrit İnhisarı Şirketinin neden Kars’a kibrit göndermediğine dair bir soru yöneltmiştir⁵⁶. Aynı konuyla ilgili olarak Antalya Mebusu Rasih Bey, kibritlerin daha çok nakli fazla masrafı gerektirmeyen yerlere gönderildiğini, nakliyatın fazla masraf gerektirdiği yerlerde kibrit olmadığını, bir kutu kibritin bazı yerlerde 25, hatta 50 kuruşa kadar satılabildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Rasih Bey, şirketin her yere kibrit sevk etmesini sağlamak

⁵³ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 76, Sıra: 16.

⁵⁴ “Kibrit İnhisarı”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1925, s.2.

⁵⁵ 1923 ve 1924 yılı kibrit ithalatı durumuna bakıldığında ise 1924 yılında toplam 1.126.507 kilo kibritin 565.462 liraya, 1923’te ise 1.405.309 kilo kibritin 725.346 liraya ithal edildiği görülür. *Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi İstatistik ve Tetkik Müdüriyeti, 1925 Yılı Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistikî*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s.382; *Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, 1928, s.162-163.

⁵⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 36, 4.1.1926, s.29; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 37, 6.1.1926, s.57.

için bir teşebbüste bulunup bulunulmadığına dair bir soru yöneltmiştir⁵⁷. Bu sorular üzerine söz alan Maliye Vekili Hasan Bey, kendilerine kibrit konusunda bir şikâyetin gelmediğini, başlangıçta yaşanan bir takım aksaklıkların aşıldığını ve şirketin ülkenin her tarafına yeterli miktarda kibrit sevk ettiğini belirtmiştir. Ayrıca kendisi, fazla satış hâsılatından 500.000 lira kadar bir tutar beklendiğini, bu tutarın şirketin yıllık vereceği meblağa eklenmesi ile inhisardan yıllık 2.240.000 lira⁵⁸ gelir sağlamayı ümit ettiklerini ifade etmiştir. Meclis'e yansıyan bu görüşlerden de anlaşıldığı üzere inhisarın ilk aşamasında kibritlerin ülkeye dağıtımı konusunda bazı aksaklıklar yaşanmıştır. Diğer taraftan mebusların ifadeleri değerlendirildiğinde kibrit şirketine karşı bir hoşnutsuzluk duydukları da görülmektedir.

Diğer taraftan inhisar uygulaması sırasında kibrit satışlarını belirleyen etkenlerden biri de çakmaklar olmuştur. Çakmak kullanımının serbest olması kibrit satışlarını düşürmüş ve inhisardan beklenen gelirin sağlanmasını engellemiştir. Bunun ortadan kaldırılması için hükümet çakmakların da inhisar altına alınması gerektiğini düşünmüştür. Bunun için çakmak imal, ithal ve satışının yasaklanmasını öngören bir kanun teklif edilmiştir⁵⁹. Adı geçen kanun layihası Meclis'te şiddetli tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur⁶⁰. Meclis'te yaşanan bu tartışmalar değerlendirildiğinde, genel olarak mebusların yabancı bir şirkete devredileceği endişesi ile çakmağın da inhisar altına alınmasına karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Kibrit inhisarından elde edilen geliri arttırmanın yolunun çakmağı inhisara bağlamaktan değil, daha çok kibrit satmaktan geçtiğini savundukları görülmüştür. Bu bağlamda şirketin sadece sahil kesimindeki bölgelere kibrit sevk ettiğini ileri sürmüşler, kibrit satışlarının istenilen düzeyde olmamasının sebebini bu duruma bağlamışlardır⁶¹. Kanun tasarısının görüşüldükten sonra Meclis'te yapılan oylama sonucunda reddine karar verilmiştir⁶². Bütün bu tartışmalar değerlendirildiğinde mebusların görüşlerinin genel anlamda şirket aleyhine olduğu görülmektedir. Ve asıl rahatsızlık duydukları nokta, bir maddenin inhisarının daha yabancı bir şirkete devredilmesi olduğudur.

⁵⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926, s.400.

⁵⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926, s.401.

⁵⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.591.

⁶⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.594.

⁶¹ **BCA**, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 4; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.599.

⁶² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.600.

I.3. Sinop Kibrit Fabrikası ve İnhisar Antlaşmasının Feshi

Yapılan antlaşmaya göre şirketin yerine getirmesi gereken yükümlülüklerden biri de kibrit fabrikası inşa etmektir. Bu konuda en önemli noktalardan biri fabrikanın nerede inşa edileceği meselesiydi. Bunun için görevlendirilen heyet Kastamonu, Adapazarı ve civarında incelemelerde bulunmuş⁶³ ancak en nihayetinde fabrikanın Sinop'ta inşa edilmesine karar vermiştir⁶⁴. Ayrıca gerekli kerestelerin sağlanması için Çangal ve Zindan ormanlarının Sinop'ta bir fabrika inşa etmek şartıyla Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketine ihalesi kabul edilmiştir⁶⁵. Konuyla ilgili olarak Kibrit İnhisarı Şirketi yetkililerinin 10 Mayıs 1926 tarihinde gazetelere şu beyanatı verdiği görülmüştür:

“Kibrit fabrikasının inşaatına bir ay içinde Sinop'ta başlanacaktır. İnşaatı denetlemek için Belçika'dan bir uzman getireceğiz. Esasen yapılacak olan bu fabrikanın planları Belçika'da çizilmiş ve idare meclisimiz tarafından da tasdik edilmiştir. İnşa edilecek fabrika, Türkiye Kibrit İnhisarı Şirketinin kendi malı olup, kendi sermayesi ile yapılacaktır. Fabrika binasının inşaatı için yarım milyon liraya yakın bir meblağ harcanacaktır. Kullanılacak olan son sistem makineler ile dünyanın en iyi fabrikalarından biri olması beklenmektedir. Fabrika, gelecek sene Türkiye ihtiyacını karşılayacak miktarda kibrit üretecektir. Daha sonra yeni makinelerin eklenmesi ile Türkiye ihtiyacının iki üç katı kadar kibrit üretilebilecektir. Bu şartlar altında iki veya üç sene sonra Türkiye'den dışarıya önemli miktarda kibrit ihraç edeceğimiz muhakkaktır”⁶⁶.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kurulacak fabrika ile ilk etapta kibrit konusunda Türkiye'yi dışa bağı olmaktan kurtarmak hedeflenmekteydi. Böylece Türkiye bu konuda kendi kendine yeter bir hâle getirilecekti. Ardından fabrikanın geliştirilmesi ile dışarıya kibrit ihraç etmek mevcut hedefler arasındaydı.

⁶³ “Kibrit Fabrikası İnşasına Doğru”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1925, s.2.

⁶⁴ “Sinop'ta Yapılacak Kibrit Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1926, s.2; Sinop Kibrit Fabrikası için ayrıca bk. Önder Deniz, Hüseyin Vehbi İmamoglu, “Sinop Kibrit Fabrikası”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ö S 2, 2016, s.99-110.

⁶⁵ *BCA*, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 17, Gömlek: 84, Sıra: 2.

⁶⁶ “Kibriti Memlekette Yapacağız”, *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1926, s.1; “Kibrit Fabrikası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Şubat 1926, s.3.

1927 yılının sonuna gelindiğinde Sinop Kibrit Fabrikasının faaliyete geçmesi beklenmekteydi⁶⁷. Ancak Sinop'ta inşa edilen kibrit fabrikasıyla ilgili gelişmeler planlanan şekilde olmamıştır. Bu noktada kibrit fabrikasının ilk denemelerde duvarları çatlamış⁶⁸ ve makinelerin imalata başlamasından sonra fabrikanın yıkılma tehlikesi belirmişti. Daha sonraki aşamada yapılan incelemeler göstermiştir ki, fabrikaya tamiratla işlerlik kazandırmak mümkün değildi⁶⁹. Bütün bu gelişmelerden dolayı fabrika binasının esaslı bir şekilde incelenmesine karar verilmiştir⁷⁰.

Nihai incelemelerde bulunan heyet, fabrikanın mevcut hâliyle teslimine imkân olmadığına karar vermiştir. Bu durum, işler bir şekilde fabrikayı teslim edip taahhüdünü yerine getiremediği için şirketin feshini gündeme getirmiştir. Şirket Komiseri Lütfi Bey tarafından hazırlanan raporda şirketin son durumunun feshini gerektirecek derecede olduğu belirtilmiştir. Bu durumda Belçikalı üyelerin şirketin idare meclisinden çekilmesi gerekmektedir⁷¹. Şirketin meclis idaresindeki Belçikalı üyelerin istifa etmesiyle durum nazik bir safhaya girmiştir⁷².

Kibrit şirketinin durumu hakkındaki bu gelişmeler Meclis'te yapılan görüşmelere de yansımıştır. TBMM'de bütçe görüşmeleri sırasında, bazı mebuslar şirket hakkında açıklama talebinde bulunmuşlardır. Meclis'in 14.04.1928 tarihli oturumunda Antalya Mebusu Rasih Bey⁷³, kibrit inhisarı uygulaması esnasında yaşanan olaylarla ilgili kapsamlı bir soru yöneltmiştir⁷⁴. Rasih Bey'in sorusunda temas ettiği noktalar Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarafından cevaplandırılmıştır. Maliye Vekili'nin özetle şirketin durumunun

⁶⁷ “Sinop Fabrikası Yirmi Güne Kadar Faaliyete Geçiyor”, **Akşam**, 8 Aralık 1927, s.1; “Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 1 Ekim 1927, s.2.

⁶⁸ “Kibrit İthaline Müsaade Edilmesi Lazım Gelecek”, **Akşam**, 22 Ocak 1928, s.2.

⁶⁹ “Sinop Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 27 Mart 1928, s.3.

⁷⁰ “Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 8 Nisan 1928, s.2; “Kibrit Fabrikası Hakkında Henüz Karar Verilmedi”, **Akşam**, 12 Nisan 1928, s.2; Sinop Kibrit Fabrikasının sanayide yer seçimini etkileyen faktörler açısından değerlendirilmesi için bk. Mutlu Kaya, Cevdet Yılmaz, “Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 21, S 35, 2016, s.107-130.

⁷¹ “Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 25 Nisan 1928, s.2.

⁷² “Kibrit Şirketinin Vaziyeti Cumartesi Takarrur Edecek”, **Akşam**, 27 Nisan 1928, s.1.

⁷³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 61, 14.4.1928, s.132; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.142.

⁷⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.142-143.

incelendiğini, feshini gerektiren noktaların bulunduğunu ifade ettiği görülmüştür⁷⁵.

Diğer taraftan yaşanan bu gelişmeler nedeniyle İsveç grubunun temsilcileri ile olan anlaşmazlık uzun bir süre sonuçlanamamıştı. Anlaşmazlığın başlıca sebebi şirketin taahhüt ettiği inşaatı yapamamasıydı⁷⁶. Belçikalı üyeler tarafından devredilen hisse senetlerini satın alan şirketin meclis idaresindeki Amerikalı ve İsveçli iki grup, Sinop Fabrikası'ndan dolayı 225.000 lira vermeyi bazı şartlarla teklif etmişlerdi. Ancak şirket ile hükûmet arasında bu konuda gerçekleşen görüşmeler bir sonuç vermemiş ve şirketin feshine karar verilmiştir⁷⁷. Kibrit şirketinin feshi hakkındaki karar, 4 Haziran 1928 tarihinde Maliye Vekâleti tarafından şirkete tebliğ edilmiştir⁷⁸.

Bu karar üzerine yapılan toplantıda kibrit şirketindeki İsveçli ile Türk hissedarların ayrı ayrı iki noktayı savundukları görülmüştür. Türkler fesih kararını kabul ederken, İsveç grubu ise kibrit fabrikasından dolayı hükûmetin uğradığı zararı karşılamayı, hatta yeniden bir fabrika inşasını kabul etmişlerdir⁷⁹. Diğer taraftan hükûmet, kibrit şirketi ile hazine arasındaki hukuki meseleler için Asım Bey'i tayin etmişti. Asım Bey, şirketin hükûmete karşı olan taahhüdünü yerine getirebilmesi için ne gibi planı olduğunu sormuştur. Şirket, hükûmete yeni bazı tekliflerde bulunmaya hazırlanmaktaydı ancak hazırlanan teklif hükûmetin kabul edebileceği noktaları içermemekteydi⁸⁰.

Fesih kararından sonra da Belçikalılar hükûmetle görüşmelerde bulunmaya devam etmişlerdir. Diğer taraftan önemli bir İsveç grubu da Türkiye'de kibrit inhisarını almak üzere teklifte bulunmuştur⁸¹. Ancak bunlar

⁷⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.143; Maliye Vekili'nin bu konudaki yaptığı açıklama için ayrıntılı olarak bk. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.143-145.

⁷⁶ "İsveçliler İle İhtilaf", **Akşam**, 30 Nisan 1928, s.1.

⁷⁷ **BCA**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 29, Gömlek: 32, Sıra: 3.

⁷⁸ "Kibrit Şirketine Tebligat", **Akşam**, 4 Haziran 1928, s.3; "Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Haziran 1928, s.3.

⁷⁹ "Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 21 Haziran 1928, s.3; "Kibrit Şirketi", **Akşam**, 6 Temmuz 1928, s.2.

⁸⁰ "Kibrit Şirketi", **Akşam**, 26 Temmuz 1928, s.1; Kibrit inhisarından hükûmet 1926 yılında 1.270.000 lira, 1927'de 1.296.000 lira varidat elde etmiştir. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: IV, Cilt: 9, Birleşim: 66, 20.06.1932, s.185.

⁸¹ "Yarım Milyon Lira -Kibrit Şirketinin Matlubatına Haciz Vaz Edildi", **Akşam**, 13 Ağustos 1928, s.2.

hükûmet tarafından uygun bulunmayarak reddedilmiştir⁸². Yukarıdaki bilgilerin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı gibi şirketin feshinin gündeme gelmesinden sonra meclis idaresindeki Amerikalı ve İsveçli gruplar tarafından antlaşmanın feshedilmeyip inhisarın devam etmesi konusunda çeşitli tekliflerde bulunulduğu görülmektedir. Bütün bu tekliflere karşı hükûmetin şirket karşısında son derece kararlı bir tutum sergilediği görülmektedir.

II. İnhisarın İkinci Aşaması: Kibrit İnhisarı İşletme İdaresi

Kibrit şirketinin feshinin ardından, inhisarın bir şirkete verilmeyerek hükûmet tarafından idaresine karar verilmiştir⁸³. Kibrit İnhisarı Müdüriyetine de Tahir Kevgep Bey tayin edilmiştir⁸⁴.

Yeni kurulan idarenin işlerini yürütebilmesi için kibriti inhisara bağlayan kanunun sekizinci maddesinden başka bir hüküm mevcut değildi. Bundan dolayı bazı düzenlemeler yapılması zorunluluğu belirmişti. Ayrıca kibrit inhisar altına alınırken çakmaklar buna dâhil edilmemişti. Kibrit yerine çakmak kullanımının artması nedeniyle inhisardan elde edilen gelir azalmaya başlamıştı⁸⁵. Bütün bu gelişmelerden dolayı hükûmet, kibrit inhisarı için yeni yasal düzenlemeler gereği hissetmiştir. Bunun için de “Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında Kanun Layihası” hazırlanarak Meclis’e sunulmuştur⁸⁶. Adı geçen kanun, Meclis’in 01.06.1929 tarihli oturumunda yapılan oylama sonucu kabul edilmiştir⁸⁷.

Bu kanunla kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak taşlarının imali, ithali ve satılması devlet inhisarı altına alınmıştır. Ayrıca çakmak taşı ve kibrit yapmaya yarayan her türlü makine, alet ve edevatın; ithali, imali, nakli, alım

⁸² “Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928, s.1.

⁸³ “Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928, s.1.

⁸⁴ **BCA**, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 51, Gömlek: 30, Sıra: 4.

⁸⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, “Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında 1/504 Numaralı Kanun Layihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, s.2.

⁸⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929, s.2; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.227.

⁸⁷ **BCA**, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 4, Gömlek: 34, Sıra: 20; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.231.

ve satımı yasaklanmıştır. Yapılan bu düzenleme ile inhisar altına alınan maddelerin imal, ithal ve satım işleri, hükmi şahsiyeti haiz ve Maliye Vekâletine bağlı bir müdürlük vasıtasıyla idare olunacaktır⁸⁸.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türkiye’de çakmağın satışının serbest olması kibrit inhisarını etkileyen önemli bir unsurdur. Bu durum kibrit inhisarından istenilen gelirin sağlanmasına engel olmaktadır. Kibritin inhisarda bulunduğu ülkelerde, çakmaklar ya çok ağır vergiye tabi tutulmuş ya da yasaklanmıştı. Bundan dolayı çakmaları da inhisar kapsamına alan böyle bir düzenlemeye gidilmiştir.

Diğer taraftan 1927 senesindeki çakmak inhisarının TBMM’ce reddedilmesi sebepleri araştırılmış ve bunun daha çok kibrit inhisarının yabancı bir şirkette bulunmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır⁸⁹. Bu durum mebusların bir malın inhisar altına alınmasından ziyade bu inhisarın yabancı bir şirkete devredilmesine sıcak bakmadıklarını bir kez daha açıkça göstermektedir.

⁸⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.229; Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında Kanun özetle şu hükümleri içermekteydi: Madde 1- Kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak taşlarının imali, ithali ve satılması devletin inhisarı altındadır. Madde 2- Yukarıda sayılan maddeleri satanlar, bu kanunun yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içinde ellerinde bulunan çeşit ve miktarlarını bir beyanname ile bildirmeye mecburdurlar. Madde 3- İkinci madde gereğince verilecek beyannamelerde adı geçen maddelerin, inhisar resmi alınarak serbestçe satılmasına izin verilir. Madde 4- Çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın ithali, imali, nakli ve alım satımı yasaktır. Madde 5- Yukarıdaki maddede yazılı makine, alet ve edevat, sahiplerinin başvurusu üzerine inhisar idaresi tarafından satın alınır. Madde 6- İnhisar altında bulunan kibrit, çakmak ve çakmak taşları çeşitlerine göre Maliye Vekâleti tarafından tespit ve İcra Vekilleri Heyetince onaylanacak fiyatlarla bayiler aracılığıyla sattırılır. Madde 7- Kaçak olarak tutulacak kibrit ve çakmaklara hükümet tarafından el konur. Ayrıca her kibrit kutusu için 25, çakmak için 500 ve suni çakmak taşı için 25 kuruş para cezası alınır. İnhisara muhalefet ve kaçakçılık edenlere, kaçakçılık hakkındaki hükümlere göre ceza verilir. Madde 8- Bu kanun ile inhisar altına alınan maddelerin imal, ithal ve satım işleri, hükmi şahsiyeti haiz ve Maliye Vekâletine bağlı bir müdürlük vasıtasıyla idare olunur. Adı geçen kanuna dayalı olmadıkça inhisar, fertlere ve şirketlere devredilemez. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.229; **Resmî Gazete**, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929, s.7509-7510; Kanunun tam metni için ayrıca bk. **Resmî Gazete**, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929, s.7509-7510.

⁸⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, “Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında 1/504 Numaralı Kanun Layihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, s.2.

Diğer taraftan inhisarın devlet idaresine alınmasından sonra, ülkenin ihtiyacı olan kibrit üretimini gerçekleştirmek için bir fabrika kurmaya karar verildiği görülmektedir. Bu konuda Meclis'e bir kanun teklifi sunulmuştur. Adı geçen kanunun gerekçesinde, ülkenin kibrit ihtiyacının yabancı memleketlerden ithal edilerek karşılanmasının önemli miktarda paranın dışarıya çıkmasına sebep olduğu, bu duruma engel olmak için de bir kibrit fabrikası kurulması gerekli görüldüğü ifade edilmekteydi⁹⁰. Hükûmet tarafından teklif edilen bu kanun, Meclis'in 16.5.1929 tarihli oturumunda TBMM'ce kabul edilmiştir⁹¹.

Bu gelişmelerin ardından kibrit fabrikası ile ilgili işleri yürütmek için, Kibrit İnhisar İdaresinde bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonda, Kibrit İnhisarı Umumi Müdürü Tahir Kevgep, Orman Mektebi Nebatat Muallimi Nuri ve Orman Kontrolörü Yakup Bey yer almıştır⁹². Yeni kibrit fabrikasının Bursa, Sapanca veya Adapazarı çevresinde inşası düşünülmekteydi⁹³. Ancak yapılan incelemeler sonucunda fabrikanın bu bölgelerde değil, Sinop'ta inşasına karar verilmiştir⁹⁴. Kevgep Bey'in kibrit fabrikası ile ilgili olarak gazetecilere şu açıklamada bulunduğu görülmüştür:

“Sinop'ta inşa edilecek yeni kibrit fabrikasının proje ve planları yapılmıştır. Sipariş edilen yeni makineler de geldiği zaman fabrikanın inşasına başlanabilecektir. Fabrika, 800.000 liraya mal olacaktır. Günde sekiz saat çalıştığı takdirde senelik 24 bin sandık kibrit üretecek ve gerekirse bu

⁹⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, “Maliye Vekâleti 1928 Senesi Bütçesine Fevkalâde Tahsisat Verilmesi Hakkında 1/391 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.1.

⁹¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, s.64; Adı geçen kanun şu hükümleri ihtiva etmekteydi: “Madde 1- Senelik miktarı 300.000 lirayı geçmemek ve 1929, 1930 ve 1931 senelerinde maliye bütçesine konulacak tahsisattan ödenmek üzere kibrit fabrikası inşası için 800.000 liraya kadar taahhüt icrasına mezuniyet verilmiştir. Madde 2- Bu kanun neşri tarihinden itibaren geçerlidir.” **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, “Maliye Vekâleti 1928 Senesi Bütçesine Fevkalâde Tahsisat Verilmesi Hakkında 1/391 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.2.

⁹² “Kibrit İşleri Hakkında Tetkikat”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1930, s.6.

⁹³ “Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 11 Mart 1930, s.2; “Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1930, s.2.

⁹⁴ “Kibrit Fabrikası Sinop'ta Yapılacak”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1930, s.2.

miktar 48 bin sandığa da çıkarılabilecektir. Alıcı bulduğumuz takdirde kibrit ihracatı da yapılacaktır”⁹⁵.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere kibrit inhisarının hükûmet tarafından idaresine karar verilmesinden hemen sonra bulunulan ilk teşebbüs, bir kibrit fabrikası inşası için adım atmak olmuştur. Bu konuda inhisarın ilk aşamasındaki gelişmeler de göz önünde tutulduğunda hükûmetin Türkiye’de kibrit sanayini kurmak konusundaki kararlılığı bir kez daha açıkça ortaya çıkmaktadır.

III. İnhisarın Üçüncü Aşaması: Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşön Şirketi

III.1. İnhisarın Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşön Şirketine Devri

Hükûmet bir yandan yerli kibrit üretimi konusunda çalışmalarını sürdürürken diğer taraftan yabancı şirketler tarafından inhisar için çeşitli teklifler gelmekteydi. Örneğin bir İsveç grubu 50⁹⁶, İngiliz grubu da 15 seneliğine kibrit inhisarını almak için teklifte bulunmuşlardı⁹⁷. Diğer taraftan aynı süreçte hükûmete çeşitli istikraz teklifleri de gelmekteydi. Londra’daki Roçild Bankasının, Türkiye’ye 6 milyonluk bir istikraz teklifinde bulunduğu, Kreuger and Toll Müessesesinin buna karşılık kibrit inhisarını almak istediği⁹⁸ basına yansıyan haberler arasındaydı.

Hükûmete bu sırada inhisar teklifinde bulunan diğer bir şirket “Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşön” idi⁹⁹. Yaklaşık bir yıl süren görüşmeler neticesinde iktisadi gelişmenin gerektirdiği ihtiyaçlara önemli bir katkısı olacağına inanılan 10 milyon dolarlık istikraz akdi karşılığında, kibrit inhisar işletmesinin adı geçen şirkete devrine karar verilmiştir¹⁰⁰. Şirket ile yapılan antlaşmaya göre; Türkiye’de kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak

⁹⁵ “Kibrit Satışı”, *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1930, s.2; “Kibrit Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1930, s.2.

⁹⁶ “Bir Alman Grubu İstikraz Teklif Ediyor”, *Cumhuriyet*, 7 Mart 1930, s.2.

⁹⁷ “20 Milyonluk Bir İstikraz Teklifi”, *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1930, s.1.

⁹⁸ “İstikraz Teklifleri”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1930, s.1.

⁹⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, “Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.1.

¹⁰⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.244.

taşlarının imal, ithal, ihraç ve satılma hakları, 1 Temmuz 1930'dan itibaren 25 sene müddetle adı geçen şirkete devredilmiştir. Ayrıca şirket, İstanbul'da ülkenin ihtiyacını karşılayacak büyüklükte bir kibrit fabrikası inşa edecek ve inhisar süresi dolduğunda fabrikayı hükûmete teslim edecekti. Şirket hükûmete 10 milyon dolarlık bir istikraz da ita edecekti¹⁰¹. Yine antlaşmaya göre; şirket hükûmete inhisardan elde edeceği her türlü kazanç için senelik toplam 1.750.000 lira ödeyecekti. Ancak herhangi bir sene zarfında kibrit satışı 25 bin sandığı geçerse bu belirtilen senelik hisseye ilave olarak 25 bin sandıktan fazla satılan her sandık için 30 Türk lirası verecekti¹⁰².

Antlaşmanın bazı diğer maddeleri ise kibrit fiyatlarının nasıl belirleneceği ile ilgili hükümleri içermektedir. Bu çerçevede bir kutusu 50 tane çöpü içeren ve emniyet kibriti cinsinden olacak inhisar kibritleri halka 100 paraya satılacaktı. Kibrit fiyatlarını belirleyecek bir unsur da doların değeri idi. 1934 yılından önce olmamak kaydı ile üçer aylık devrelerde, taraflardan birinin talebi üzerine doların değeri tetkik edilecek ve bir fark bulunması hâlinde kibrit satış fiyatı düşürülecek veya yükseltilecekti. Ayrıca yine maliyet fiyatlarındaki değişiklikler de kibrit fiyatlarını etkileyecek bir unsurdur¹⁰³. Bütün bunların yanı sıra şirket, Türkiye'de istihdam edeceği kimseleri seçmekte serbestti. Ancak hiç bir zaman Türkiye'de on kişiden fazla yabancı istihdam edemeyecekti¹⁰⁴.

Antlaşma hükümlerinin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere tıpkı inhisarın ilk aşamasında olduğu gibi bir kibrit fabrikası inşa şartıyla kibrit inhisarı adı geçen şirkete devredilmiştir. Bunun yanı sıra iktisadi gelişmenin

¹⁰¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.3; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9165-9166.

¹⁰² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.5; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166.

¹⁰³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.7; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166-9167.

¹⁰⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.7; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166; Antlaşmanın tam metni için bk. **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9165-9168.

gerektirdiği ihtiyaçlara önemli bir katkısı olacağına inanılan 10 milyon dolarlık istikraz akdi karşılığında inhisarın devredilmesi, devletin hedeflenen kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için nakit paraya duyduğu ihtiyacı göstermesi açısından önemlidir¹⁰⁵. Ayrıca yine şirketin Türkiye’de istihdam edeceği yabancı sayısının en fazla on kişi ile sınırlandırılması Türkiye’nin yabancı istihdamına bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Diğer taraftan kibrit inhisarının devlet idaresine alınmasından sonra yeniden bir şirkete devredilmesi, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullarla açıklanabilir. Devletin yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyması ve sanayileşmenin hedeflenmesi, Cumhuriyet’in ilk yıllarında diğer bazı maddelerde olduğu gibi kibritin de inhisar altına alınmasını gerektirmiştir. Bundan dolayı Türkiye Devleti’nin ilk yıllarındaki bu inhisar uygulamalarını o günün ekonomik şartlarının bir gereği olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerekir.

Adı geçen antlaşma Meclis’te görüşülürken bazı mebusların sorular yönelttiği görülmüştür. Örneğin Aydın Mebusu Tahsin Bey, fabrikanın neden Anadolu’da değil de İstanbul’da yapılacağını sormuştur. Bunun üzerine Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, fabrikaları yaparken iktisadi açıdan mevkiin iyi tayin edilmesi gerektiğini, bu esasları göz önüne alarak fabrikanın İstanbul’da yapılmasına karar verildiğini belirtmiştir¹⁰⁶. Ankara Mebusu Talat Bey ise fabrika yapılıncaya kadar kibritlerin dışarıdan getirileceğini belirterek bunların miktarının belli olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Maliye Vekili, hükümetin şirkete bir buçuk seneden biraz daha fazla ihtiyacı karşılayacak miktarda kibrit stoku devredeceğini belirtmiştir. Ardından antlaşmanın “kibrit fabrikası iki sene sonra faaliyete başlayacak ve bu esnada memleketin ihtiyacını karşılayacak altı aylıktan fazla stok bulunmayacaktır.

¹⁰⁵ 1929 dünya ekonomik krizinin olumsuz yansımalarının sürdüğü, yabancı sermayenin yatırım yapma eğilimlerinin zayıfladığı ve Türk hükümetinin ülkeyi dışa bağımlı ekonomik yapısından kurtarıp kendi öz kaynaklarıyla devlet öncülüğünde planlı bir sanayileşmeyi başlattığı 1930’lu yıllarda Türkiye yeni yabancı kredi kaynakları bulma eğilimine girecekti. Ülke sanayinin son derece cılız ve sınırlı olduğu 1930’ların başında gerek yabancı sermayeli gerekse tamamen yerli sermayeli özel şirketlerin gerçek anlamda bir sanayileşme sürecini başlatabilmek için gerekli olan sermaye birikimleri yetersizdi. Dolayısıyla Türkiye’de devlet eliyle sanayileşme sürecinin başladığı bu dönemde yabancı kredi alındı. Türkiye, 1930 yılında kibrit tekeli bir Amerikan şirketine devrederek 10 milyon dolar kredi aldı ve sağlanan bu para ile Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kuruldu. Bige Sükan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 2014, s.217.

¹⁰⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.247.

Bir senelik stok 23-24 bin kasa olduğundan 12 bin kasa ile faaliyete girecektir” hükmüne dikkat çekerek, eldeki stokların buna göre belirleneceğini ifade etmiştir¹⁰⁷.

Antlaşmanın imzalanmasının ardından şirket, hazırlıklarını tamamlamak üzere çalışmalara başlamıştır¹⁰⁸. Yapılan yeni düzenlemeler sonucunda Şirket Müdürlüğüne Emin Bey tayin edilmiştir. Ayrıca yeni kibrit inhisarı şirketinin işletmeye ve idareye ait yeni kadro ve teşkilatı tamamlanmıştır¹⁰⁹.

Bilindiği üzere şirket, antlaşma gereğince Türkiye’de bir fabrika inşa etmek mecburiyetindeydi¹¹⁰. Mayıs 1931 tarihi ile fabrikanın inşaatına Büyükdere’de başlanmıştır¹¹¹. Ocak 1932 tarihine gelindiğinde kibrit fabrikasının inşaatı bitmişti. Fabrika, üç vardiya işçi ile çalıştığı takdirde bir senede memleketin dört senelik ihtiyacını karşılayacak kibrit üretecek kapasitedeydi. Diğer taraftan fabrikada yaklaşık olarak 300 işçi çalıştırılacak ve hepsi Türk olacaktı. Antlaşma gereğince fabrikada teknik işlerde bazı yabancı uzmanlar istihdam edilebilecekti¹¹². Hazırlıkları tamamlanan Büyükdere Kibrit Fabrikası, Nisan 1932 tarihi itibarı ile imalata başlamıştır¹¹³.

Basında yer alan haberlerden anlaşıldığına göre 1932 yılı sonuna gelinirken kibrit satışı istenilen düzeyde değildi ve şirket önemli ölçüde zarar etmekteydi. Bunun sebebi olarak ülkede kibritten daha çok çakmak kullanılması gösterilmekteydi¹¹⁴. Diğer taraftan antlaşma gereğince şirketin çakmak da satması gerektiği hâlde şirket bunu kibrit satışlarını azaltacağı gerekçesi ile son derece sınırlamaktaydı¹¹⁵. Bunun üzerine hükümet, piyasaya yeterli miktarda çakmak çıkarılmasını şirketten istemiştir¹¹⁶. Çakmak satışlarının halkın ihtiyacını karşılayacak şekilde yapılmaması hâlinde, antlaşmanın feshine kadar gidileceği yönünde bir uyarıda da bulunmuştur.

¹⁰⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.248.

¹⁰⁸ “Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 24 Haziran 1930, s.2.

¹⁰⁹ “Yeni Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 28 Haziran 1930, s.1.

¹¹⁰ “İnhisarlarda”, **Cumhuriyet**, 10 Mart 1931, s.2.

¹¹¹ “Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1931, s.2.

¹¹² “Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 4 Kânunusani 1932, s.1.

¹¹³ “Yerli Kibritler Çıktı”, **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1932, s.2.

¹¹⁴ “Kibrit Şirketi Çakmaklar Yüzünden Çok Zarar Ediyor”, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1932, s.2.

¹¹⁵ “Çakmak ve Çakmak Taşı Niçin Satılmıyor?”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1934, s.2.

¹¹⁶ “Piyasada Çakmak Niçin Yok?”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934, s.2.

Bunun üzerine şirket, ülkenin her tarafına gerekli miktarda çakmak sevkinde başlamıştır¹¹⁷.

III.2. İnhisar Antlaşmasının Feshi

Yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi şirketin aleyhinde bir takım gelişmeler mevcuttu. Diğer taraftan hükümet ile şirketi karşı karşıya getiren diğer bir unsur da kibritlerin fiyatı meselesi idi. Bilindiği üzere antlaşma gereğince kibrit fiyatları için doların değeri esas alınmıştı. Yani doların değeri düştüğü takdirde bununla orantılı olarak kibrit fiyatlarının da düşmesi gerekmekteydi. 1934 yılı başlarında hükümet, doların değerini hesaplayarak kibrit fiyatlarının 30 para indirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Şirket ise satılan kibrit miktarının azlığından dolayı zararda olduğu iddiasını öne sürerek fiyatların indirilmesi fikrine itiraz etmiştir¹¹⁸. Özellikle kibrit fiyatlarının belirlenmesi konusunda hükümet ile şirket çok kez karşı karşıya gelmiştir. Bu konuda hükümet doların düşüşüne paralel olarak kibrit fiyatlarının da düşmesi gerektiğini savunmuş, şirket ise buna karşı çıkararak çeşitli fikirler ileri sürmüştür.

Hükümetin kibrit fiyatları konusunda şirkete karşı çok kararlı bir tutum sergilediği görülmüştür. Bu tutum sonucunda 100 paraya satılan bir kutu kibrit, 1 Nisan 1934'ten itibaren 70¹¹⁹, 1 Ekim 1934'ten itibaren 60¹²⁰, 1 Temmuz 1935'ten itibaren de 50 paraya satılmaya başlanmıştır¹²¹. Kibrit fiyatlarının bu şekilde düşmesi satışların artmasına sebep olmuştur¹²².

Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde şirketi olumsuz yönde etkileyecek gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu çerçevede halkın kaçak yollarla elde ettiği kibritleri kullanması, hükümetin uyarısı ile şirketin çakmak da satmaya başlamak zorunda kalması, kibrit fiyatlarında indirimle gidilmesi gibi etmenler

¹¹⁷ “Kibrit Şirketi ile Çıkan İhtilaf Halledildi”, **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1934, s.2.

¹¹⁸ “Kibrit Fiyatları Ucuzlamalıdır”, **Cumhuriyet**, 7 Kânunusani 1934, s.2.

¹¹⁹ “Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1934, s.2; “Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1934, s.2.

¹²⁰ “Umum Kibrit Acentelerine”, **Akşam**, 24 Eylül 1934, s.12; “Umum Kibrit Acentelerine”, **Akşam**, 25 Eylül 1934, s.12.

¹²¹ “Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 22 Haziran 1935, s.3; “1 Temmuz 1935'ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 26 Haziran 1935, s.8; “1 Temmuz 1935'ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 27 Haziran 1935, s.8.

¹²² “Kibrit Satışları Arttı, Lakin Sosyete Küçük Kutuları Kaldırmaya Çalışıyor”, **Cumhuriyet**, 3 Eylül 1935, s.2.

şirketin inhisardan beklediği kazancı elde edememesine neden olmuştur. Bu durum ise her fırsatta zarar ettiğini vurgulayan şirketin bu söylemlerini giderek arttırmıştır.

Ülke içinde bunlar yaşanırken dışarıda da şirketi zor duruma düşürecek gelişmeler mevcuttu. 1929 borsa krizi sonrasında ABD finans kesiminde başlayan iflaslar, bankaları kısa vadeli kredilerini geri çağırmaya zorlamıştı. Bu da şirketin ABD piyasasından yeni sermaye temin etmesini zorlaştırmaya başlamıştı. 1930 yılına gelindiğinde şirket, inhisar antlaşması ile taahhüt ettiği 10 milyon dolarlık krediyi ödemekte güçlük çekmekteydi. Şirket ile Türk hükûmetini karşı karşıya getiren diğer bir nokta ise istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi meselesiydi¹²³.

Kibrit şirketine ait bonoların ödenmesi konusuyla ilgili olarak New York Dünya Sergisi Türkiye Heyeti Reisi Vedat Tör, şirkete ait bonolardan vadesi gelenlerin Türk parası olarak ödenmesinde ısrar edilmesinin ve şirketin mal ihracatına ait müracaatlarının dahi neticesiz bırakılmasının Amerika'da çok yüksek olan Türk kredisi üzerinde olumsuz etkiler yapmış olduğunu belirtmekteydi. Maliye Vekili'ne göre ise döviz kısıtlamasına gidilmesi inhisar antlaşmasının uygulanması ile alakadar bir mesele değil, devletin hayati menfaatlerinin gerektirdiği genel bir önlemin ürünüydü ve bundan dolayı herkes gibi inhisar şirketi de bu kısıtlamaya tabi olmalıydı. Bu noktada döviz kısıtlaması hemen bütün ülkelerde uygulanan genel bir tedbir olduğu ve sadece kibrit şirketine uygulanan bir muamele olmadığı için bonoların Türk lirası olarak ödenmesinin Amerika'da Türkiye'nin kredisi üzerinde kötü tesir yapacağı yolundaki düşünceye hazinenin iştiraki mümkün değildi¹²⁴. Maliye

¹²³ Arol, a.g.m., s.153.

¹²⁴ Maliye Vekili'nin temas ettiği noktalar ayrıntılı olarak şu şekildedir: Dünya buhranının doğurduğu bir takım zaruretler ile hükümetler bir takım tedbirlere başvurmak zorunda kalmamış ve döviz kısıtlaması konmamış olsaydı bonoların Türk lirası olarak ödenmesi şirket için hiçbir şikâyeti gerektirmeyecekti. Ve Türkiye'de Türk lirası olarak yapılacak ödemenin Türkiye'de dolara tahvili ve dolarların Amerika'ya transferi meselesinde dahi şirket hiçbir zorlukla karşılaşmayacaktı. Döviz kısıtlamasına gidilmesi inhisar antlaşmasının tatbikatı ile alakadar bir mesele değil devletin hayati menfaatlerinin gerektirdiği genel bir önlemin ürünüydü ve bundan dolayı herkes gibi inhisar şirketi de bu kısıtlamaya tabi olmalıydı. Maliye Vekili, şirkete ait bonoların mal ihracatı ile ödenmesi konusunda ise şirkete her türlü kolaylığın gösterildiğini belirtmekteydi. Şirkete Amerika'da satılabilecekleri mal verilmesi meselesi ise serbest dövizle mübadele esasını kabul eden memleketlere mal ihracı döviz kaynaklarının azalmasına neden olacağından bu muamele tarzı da borcun dövizle ödenmesinden başka bir şey olmayacağından uygulanabilecek bir teklif olarak görülmemekteydi. **BCA**, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 9.

Vekili'nin bu değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere 1930'lu yıllarda yaşanan ekonomik şartların etkisiyle hükümetlerin döviz kısıtlamasına gitmesi nedeniyle şirkete ait bonoların ödenmesi konusunda bir takım anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Bu durum üzerine şirketin Türkiye'den mal ihraç etmek suretiyle bonoların ödenmesi fikri gündeme gelmişti.

Bu konularla ilgili görüşmeler devam ederken şirket temsilcisi yine aynı meseleler kapsamında vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferlerini gerçekleştirmek için 1942 yılı Haziran'ında Türkiye'ye gelmiştir. Ancak bir süre sonra hükümetle yürütmeye başladığı görüşmeler kibrit şirketinin Türk hükümetine satışını kapsayacak bir niteliğe bürünmüştür. Bir yıla yakın süren pazarlıklardan sonra 18 Mayıs 1943 tarihinde kibrit şirketi, Büyükdere'deki kibrit fabrikası da dâhil olmak üzere bütün aktifleriyle Türk hükümetine devredilmiştir¹²⁵. Yaşanan bu gelişmeler değerlendirildiğinde hükümetin şirket karşısında son derece kararlı bir tutum sergileyerek, ulusal çıkarlara göre hareket ettiği görülmektedir. Ayrıca 1930'lu yılların ağır ekonomik koşullarının dahi devlet lehine kullanılabilmesi dikkat çekmektedir.

Kibrit şirketinin devralınmasından sonra kibrit ve çakmak inhisarı işletme imtiyazının kaldırılmasına karar verilmiştir¹²⁶. Kibrit ve çakmak inhisarının işletilmesi için 1943 mali yılı sonuna kadar faaliyette bulunmak üzere Gümrük ve İnhisarlar Vekâletine bağlı geçici bir idare kurulmuştur¹²⁷.

¹²⁵ Gerek Amerika piyasasında yaşanan bu gelişmelerin şirket üzerindeki etkisi ve gerekse belirtilen konularla ilgili şirket ile Türk hükümeti arasında gerçekleşen görüşmeler için ayrıntılı olarak bk. Arol, a.g.m., s.153-168.

¹²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 25, 21.5.1943, s.19.

¹²⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 30, 28.5.1943, s.325-326; **Resmî Gazete**, Sayı: 5417, 31 Mayıs 1943, s.5137.

SONUÇ

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kibritin inhisar altına alınmasını o günün iktisadi şartlarının bir gereği olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede yeni kurulan Türkiye Devleti, millî iktisat politikasına yönelmiş, sanayileşme öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Ancak bir yandan kalkınma hareketini gerçekleştirecek zümre ve sermayenin yokluğu, diğer taraftan Lozan Antlaşması'nın gümrük korumasını engelleyen hükümleri nedeniyle ilk aşamada sanayinin istenilen düzeyde kalkınması gerçekleştirilememiştir. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilk yıllarında bütçede denklik ilkesinin özellikle benimsendiği görülmektedir. Bu koşullar içinde kibrit, devlete yeni gelir kaynakları oluşturmak için inhisara bağlanan kalemler arasında yer almıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kibrit inhisarı uygulamasının Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Kibrit İnhisarı İşletme İdaresi, Di Amerikan Türk İş Investment Korporasyon Şirketi altında olmak üzere üç aşamalı bir gelişme seyri gösterdiği görülmektedir.

Bu süreç değerlendirildiğinde gerek Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, gerekse Di Amerikan Türk İş Investment Korporasyon Şirketine inhisarın bir kibrit fabrikası inşası şartıyla verildiği görülmektedir. Bu durum inhisarla gerçekleştirilmek istenen hedeflerden birinin ülkede kibrit sanayinin kurulmasını sağlamak olduğunu göstermektedir. Ayrıca inhisarın bir şirkete verilmeyerek hükümet tarafından idare edildiği dönemde Kibrit İnhisarı İşletme İdaresinin ilk girişimlerinden birinin kibrit fabrikası inşası için adım atmak olduğu düşünüldüğünde, hükümetin Türkiye'de kibrit sanayini kurmak konusundaki kararlılığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Kurulacak fabrika ile ilk etapta Türkiye'nin kibrit konusunda dışa bağımlı olmaktan kurtarılması hedeflenmiştir. Ardından fabrikanın geliştirilmesi ile dışarıya kibrit ihraç etmek mevcut hedefler arasında yer almıştır. 1932 yılında Büyükdere Kibrit Fabrikasının faaliyete başladığı ve 1943 yılında kibrit şirketinin Büyükdere'deki kibrit fabrikası da dâhil bütün aktifleriyle Türk hükümetine devredildiği düşünüldüğünde bu amaca ulaşıldığı görülmektedir. Bu çerçevede kibrit inhisarı ile Türkiye'de kibrit üretimi konusunda önemli adımlar atıldığı ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan inhisarın şirket idaresinde olduğu süreçlerde inhisarı işletmek üzere kurulan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlasının Türk olması ve Türkiye'de istihdam edeceği yabancı

sayısının sınırlandırılması Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca inhisar uygulaması ile elde edilip hazineye aktarılan kaynaklar düşünüldüğünde bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanabildiği görülmektedir.

Türkiye'de kibritin inhisar altında olduğu bu yıllarda kibrit satışlarını etkileyen en önemli unsurlardan birinin çakmaklar olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede inhisarın ilk aşaması olan Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi idaresi esnasında hükümet tarafından çakmaklar da inhisar altına alınmak istenmiştir. Ancak bu konuda hazırlanan kanun tasarısı mebuslar tarafından bir maddenin inhisarının daha yabancı şirkete devredileceği endişesi ile reddedilmiştir. Bundan dolayı hükümetin inhisarı kendi üzerine aldığı dönemde yaptığı ilk işlerden biri çakmakları da inhisar altına almak olmuştur. Bu durum mebusların inhisarın yabancı şirketin idaresine verilmesine sıcak bakmadıklarını açıkça göstermektedir.

İncelenen süreçte gerek Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketine, gerekse Di Amerikan Türk İş İnhisarı Korporasyon Şirketine karşı, hükümetin son derece kararlı bir tutum sergilediği tespit edilmiştir. Bu çerçevede Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi tarafından Sinop Kibrit Fabrikası gereği gibi inşa edilemediği için şirket tarafından yapılan zararın telafisi yönündeki tekliflere rağmen antlaşmanın feshine gidilmiştir. İnhisarın Di Amerikan Türk İş İnhisarı Korporasyon Şirketine ait olduğu dönemde ise şirketle hükümeti karşı karşıya getiren kibrit fiyatları, şirket tarafından çakmak satışlarının sınırlandırılması ve ilerleyen süreçlerde istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi gibi meselelerde şirketin bütün itirazlarına rağmen son derece kararlı bir tutum sergilendiği görülmüştür. Şüphesiz ki bütün bunlar yeni kurulan bir devlet için önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir. Yaşanan bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında takip edilen politikalarda gerek devletin ve gerekse milletin ulusal çıkarlarının ve tam bağımsızlık ilkesinin esas kabul edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

“1 Temmuz 1935’ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 26 Haziran 1935.

“1 Temmuz 1935’ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 27 Haziran 1935.

“20 Milyonluk Bir İstikraz Teklifi”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1930.

Ardıyok, Şahin, **Doğal Tekeller ve Düzenleyici Kurumlar, Türkiye İçin Düzenleyici Kurum Modeli**, Rekabet Kurumu, Ankara 2002.

Arol, F. Hasan, “Türkiye’de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.97-170.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

“Bilumum Kibrit ve Esnaf Tüccarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunuevvel 1924.

“Bir Alman Grubu İstikraz Teklif Ediyor”, **Cumhuriyet**, 7 Mart 1930.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998.

Boztemur, Recep, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 18, S 29, 1996, ss.63-79.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

“Çakmak ve Çakmak Taşı Niçin Satılmıyor?”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1934.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

Demirbilek, Sinan, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 12, S 24, 2012, s.203-232.

Deniz, Önder, İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “Sinop Kibrit Fabrikası”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı 2, 2016, ss.99-110.

Develioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.

Dinler, Zeynel, **İktisada Giriş**, 20. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2014.

Doğruel, Fatma, Doğruel, A. Suut, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Yay. Haz. Nihal Boztekın, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Ergin, Koray, “İttihat ve Terakki Döneminde Millî İktisat Anlayışı (1913-1918)”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1, 2017, ss.114-127.

Hükûmet-i Cumhuriye ile 8 Kânunuevvel 1924 tarihinde Mün'akıd Kibrit İnhisarı Mukavelenamesi, Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1926.

İktisadi Tetkikat-ı Neşriyat ve Muamelat, Türk Anonim Şirketi, Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 1340-1341 Nüshası, Matbaa-i Ebu'lziya, 1340-1341.

“İnhisarlarda”, **Cumhuriyet**, 10 Mart 1931.

“İstanbul Vilayeti Defterdarlığından”, **Cumhuriyet**, 8 Teşrinievvel 1924.

“İstikraz Teklifleri”, **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1930.

“İsveçliler İle İhtilaf”, **Akşam**, 30 Nisan 1928.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Kaya, Mutlu, Yılmaz, Cevdet, “Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 21, S 35, 2016, ss.107-130.

“Kibrit Fabrikası Hakkında Henüz Karar Verilmedi”, **Akşam**, 12 Nisan 1928.

“Kibrit Fabrikası İnşasına Doğru”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1925.

“Kibrit Fabrikası Sinop'ta Yapılacak ”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 1 Ekim 1927.

“Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 8 Nisan 1928.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 2 Mart 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1931.

“Kibrit Fabrikası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1926.

“Kibrit Fiyatları Ucuzlamalıdır”, **Cumhuriyet**, 7 Kânunusani 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 22 Haziran 1935.

“Kibrit İnhisarı İçin Fiyat”, **Akşam**, 10 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924.

“Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı Münakasası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarı Şeraiti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 24 Haziran 1930.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1925.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 29 Ağustos 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarını Şahsı Vahide Vermek Doğru mudur?”, **Akşam**, 15 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928.

“Kibrit İşleri Hakkında Tetkikat”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1930.

“Kibrit İthaline Müsaade Edilmesi Lazım Gelecek”, **Akşam**, 22 Ocak 1928.

“Kibrit Kutularına Vaz Olunacak Etiket Müsabakası”, **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1924.

“Kibrit Satanlara!”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Kânunuevvel 1924.

“Kibrit Satışı”, **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1930.

“Kibrit Satışları Arttı, Lakin Sosyete Küçük Kutuları Kaldırmaya Çalışıyor”, **Cumhuriyet**, 3 Eylül 1935.

“Kibrit Şirketi Çakmaklar Yüzünden Çok Zarar Ediyor”, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1932.

“Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 21 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketi ile Çıkan İhtilaf Halledildi”, **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1934.

“Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 25 Nisan 1928.

“Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 26 Temmuz 1928, s.1

“Kibrit Şirketine Tebligat”, **Akşam**, 4 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketinin Vaziyeti Cumartesi Takarrur Edecek”, **Akşam**, 27 Nisan 1928.

“Kibrit ve Tütün İnhisarı İşletme Mukavelesi”, **Cumhuriyet**, 17 Teşrinisani 1924.

“Kibriti Memlekette Yapacağız”, **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1926.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Takım II, Cilt 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, 1928.

Müderrişoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Ökçün, A. Gündüz, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, ss.279-315.

Ökçün, A. Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, ss.59-82.

Ökçün, A. Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.

Ökçün, A. Gündüz, **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Ökçün, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1977.

Öznel, Muharrem, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

"Piyasada Çakmak Niçin Yok?", **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934.

"Reji, Kibrit İnhisarları Meselesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1924.

Resmî Gazete, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929.

Resmî Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930.

Resmî Gazete, Sayı: 5417, 31 Mayıs 1943.

"Sinop Fabrikası Yirmi Güne Kadar Faaliyete Geçiyor", **Akşam**, 8 Aralık 1927.

"Sinop Kibrit Fabrikası", **Akşam**, 27 Mart 1928.

"Sinop'ta Yapılacak Kibrit Fabrikası", **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1926.

Suvla, Refii Şükrü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 3, 1937, ss.490-495.

Sükan, Bige, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 2014, ss.195-222.

Tekin, Fazıl, **Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, 10. Basım, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2009, s.219-271.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 13, Birleşim: 43, 31.1.1925.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 36, 4.1.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 37, 6.1.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 61, 14.4.1928.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: IV, Cilt: 9, Birleşim: 66, 20.6.1932.

214 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 25, 21.5.1943.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 30, 28.5.1943.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 9.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-11-1-0, Kutu: 51, Gömlek: 30, Sıra: 4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 69, Sıra: 15.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 76, Sıra: 16.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 17, Gömlek: 84, Sıra: 2.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 29, Gömlek: 32, Sıra: 3.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 4, Gömlek: 34, Sıra: 20.

**Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Rüşumat Müdüriyet-i
Umumiyesi İstatistik ve Tetkik Müdüriyeti, 1925 Yılı Senesine Mahsus
Ticaret-i Hariciye İstatistikî**, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Akşam**, 21 Şubat
1925.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 12
Şubat 1925.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 20
Şubat 1925.

“Umum Kibrit Acentelerine”, **Akşam**, 24 Eylül 1934.

“Yarım Milyon Lira -Kibrit Şirketinin Matlubatına Haciz Vaz Edildi”,
Akşam, 13 Ağustos 1928.

Yenal, Oktay, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul
2003.

“Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 11 Mart 1930.

“Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 4 Kânunusani 1932.

“Yeni Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 28 Haziran 1930.

“Yerli Kibritler Çıktı”, **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1932.

İNGİLİZ YÖNETİMİ DÖNEMİNDE KIBRIS'TA ÇIKARILAN İKİNCİ RUM İSYANI (18-19 ARALIK 1954)*

MEHMET BALYEMEZ**

ÖZ

Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını ifade eden Enosis ülküsü 200 yıla yakın bir süre Rumların siyasi hedefi olmuştur. Rumlar Enosis'i gerçekleştirmek amacıyla uygun şartların oluştuğu dönemlerde önlerine çıkan her fırsatı değerlendirmişlerdir. Bu maksatla çoğu zaman demokratik yöntemler kullanmışlar ancak az sayıda da olsa isyana başvurmaktan kaçınmamışlardır. Rumların İngiliz Sömürge Yönetimi dönemindeki Kıbrıs'taki ilk Enosis isyanı 1931 yılı Ekim ayında olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Yeni Dünya Düzeni, Enosis girişimlerinin yeni yol haritasını da belirlemiştir. Bu dönemde Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin başına geçen Michael Mouskos (III. Makarios)'un diplomatik girişimlerden sonuç alınamaması hâlinde şiddete başvurmak istemesi ve Yunanistan'ın 1952 yılından itibaren bu politikayı desteklemesi İkinci Rum İsyanı'nı hazırlayan faktörler olmuştur. Yunan hükûmetinin, Rumlara kendi geleceğini belirleme hakkının verilmesi amacıyla Birleşmiş Milletlere (BM) yaptığı ilk müracaat 16 Aralık 1954 tarihindeki BM Genel Kurulu'nda reddedilmiştir. Bu kararı protesto etmek amacıyla Kıbrıs ve Yunanistan'da geniş çaplı eylemler yapılmıştır. Rumların, 18 ve 19 Aralık 1954 tarihlerinde Kıbrıs'ta yapmış olduğu eylemler kısa sürede isyana dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Enosis, İngiliz Sömürge Yönetimi, İsyân, Kıbrıs, Rumlar.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Rauf Denktaş Üniversitesi, Lefkoşa/KKTC, mbalyemez89@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1532-0643

THE SECOND GREEK CYPRIOT'S RIOT IN CYPRUS IN THE BRITISH PERIOD (18-19 DECEMBER 1954)

ABSTRACT

The Enosis ideal, which expresses the attachment of Cyprus to Greece, has been the political goal of the Greek Cypriot's for nearly 200 years. The Greek Cypriot's took advantage of every opportunity in the period when suitable conditions were established to realize Enosis. For this purpose, they mostly used democratic methods; however, they did not hesitate to resort to rebellion, albeit a small number. The first Enosis rebellion in Cyprus during the British Colonial Administration period occurred in October 1931. The New World Order established after the Second World War also determined the new roadmap of Enosis initiatives. In this period, Michael Mouskos (III. Makarios), who was the head of the Cyprus Orthodox Church, wanted to resort to violence if diplomatic initiatives could not result and Greece's support for this policy since 1952 were the factors that prepared the Second Greek Cypriot's Riot. The first application of the Greek government to the United Nations (UN) to give Greek Cypriot's the right to determine their own future was rejected at the UN General Assembly on December 16, 1954. Large-scale actions were held in Cyprus and Greece protested this decision. The actions of the Greek Cypriot's in Cyprus on 18 and 19 December 1954 turned into a rebellion in a short time.

Keywords: British Colonial Administration, Cyprus, Enosis, Greeks, Riot.

GİRİŞ

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'deki konumundan dolayı yüzyıllar boyunca güçlü devletlerin dikkatini çekmiştir. Antik döneme kadar uzanan Kıbrıs tarihinde, çok sayıda devlet adada egemen olmuştur. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti, Akdeniz hâkimiyetini sağladığı 15. yüzyıldan itibaren Kıbrıs'ı fethetmek istemiş ancak Kıbrıs'ın fethi dönemin şartlarından dolayı 16. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir. Osmanlı Devleti 1571 yılında Kıbrıs'ı fethetmiş ve 307 yıl boyunca adada tek başına hükümran olmuştur.

Kıbrıs'taki sosyal yapı hiçbir dönemde homojen olmamış, farklı dinden ve etnik kökenden olan çok sayıda toplum birlikte yaşamıştır. Persler, Mısırlılar, Lüzinyanlar, Ermeniler, Rumlar, Maronitler ve Venedikliler ile birlikte 1571 yılından sonra adaya yerleştirilen Müslüman Türkler Kıbrıs'ın sosyal yapısını oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ta uyguladığı istimalat¹ politikası gereğince ada toplumlarına sağlanan imkânlar ve adil yönetim anlayışı söz konusu toplumların uzun yıllar uyum içinde yaşamalarını sağlamış ancak 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Fransız Devrimi ile ortaya çıkan "Özgürlük ve Eşitlik"² kavramları Rum milliyetçiliğinin oluşmasını da sağlayınca Kıbrıs'taki toplumsal uyum bozulmaya başlamıştır. Rum milliyetçiliğiyle doğrudan ilişkili olan Enosis kavramı, Büyük Helen İmparatorluğu'nun kurulmasını amaçlayan ve Bizans'a ait toprakları yeniden ele geçirerek Konstantinopolis (İstanbul)'in başkent olmasını amaçlayan Megali İdea'nın alt hedeflerinden biridir. Megali İdea kapsamında önce Yunanistan'ın bağımsızlığı sağlanacak, daha sonra Ege Adaları, Rodos, Girit, Epir, Makedonya, Kıbrıs, Trakya ile Batı Anadolu ve Karadeniz ele geçirilecek ve nihayetinde Konstantinopolis başkent olmak üzere Büyük Helen İmparatorluğu tekrar kurulacaktır³.

¹ Halil İnalçık, **Ottoman Policy and Administration in Cyprus after The Conquest**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969, s.5-7.

² Mehmet Ali Ağaogulları, **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.608-615; Oral Sander, **Siyasi Tarih**, 21. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2011, s.163-164.

³ Sabahattin İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavmaları**, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayını: 5, Lefkoşa 1997, s.5; Türkiye Cumhuriyeti'ne dair kaynaklarda yapılan genel bir incelemede özellikle Türk Millî Mücadele dönemine dair bölümlerde karşımıza sıklıkla çıkan Megali İdea kavramının yalnızca Büyük Yunanistan Hayali, Yunan Düşü, Büyük Ülkü gibi açıklamalarla

Rus Çarı Aleksandır İpsilati'nin 1814 yılında Odesa'da kurduğu Filika Eterya örgütü Enosis fikrinin gelişmesini sağlamıştır⁴. Rumlar arasında hızla yayılan Enosis ülküsü Kıbrıs'taki sosyal uyumun da bozulmasına yol açmıştır. Filiki Eterya örgütünün Kıbrıs'taki ilk Enosis isyan girişimi 1821 yılında olmuştur. Filiki Eterya örgütü, İngiltere'nin de desteklediği⁵ Mora İsyanı sırasında Kıbrıs'ta da Enosis isyanının başlatılmasını teşvik etmiştir. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin önderliğinde yapılması amaçlanan Enosis isyanı hakkındaki bilgilerin önceden Vali Küçük Mehmet Paşa'ya ulaşmasından sonra 9 Temmuz 1821 tarihinde kiliselere yapılan baskında Filiki Eterya örgütüne ait çok sayıda silah ele geçirilmiş, isyanla ilişkili olduğuna kanaat getirilen çok sayıda papaz ya idam edilmiş ya da adadan sürgün edilmiştir⁶.

Rumlar, yaşanan bu gelişmelerden sonra uzun yıllar boyunca başka bir isyan girişiminde bulunmamış, Enosis isteklerini daha çok demokratik yollardan gündeme getirmeyi pragmatik bir yöntem olarak benimsemişlerdir. Bu durum Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçtiği 1878 yılından sonra 20'nci yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Rumlar, 1903 ve 1912 yıllarında Enosis amaçlı küçük çaplı taşkınlıklarda bulunmuşlarsa da bu girişimler isyan boyutuna erişmeden kontrol altına alınmıştır⁷. Rumlar, Birinci Dünya Savaşı sonundaki en önemli Enosis girişimini Mora İsyanı'nın 100. yılına denk gelen 1921 yılındaki Enosis plebisitiyle yapmış⁸ bu konudaki kararlılıklarını bir kez daha göstermişlerdir.

İngiliz yönetimi döneminde Enosis amaçlı Birinci Rum İsyanı 1931 yılında, İkinci Rum İsyanı ise 1954 yılında olmuştur. Makalede genelde Rumların Enosis amacıyla yaptıkları girişimler tartışılmış özelde ise 1954 yılı

karşılanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Çağla D. Tağmat, "Türk ve Yunan Kaynakları Çerçevesinde Megali İdea Değerlendirmeleri", **Türk-Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler**, 1. Baskı, Tarih ve Uygarlık Dizisi-11, Doğu Kitabevi-83, İstanbul 2014, s.89.

⁴ İsmail, a.g.e., s.17.

⁵ **Foreign Colonial Office (FCO) 141-3219, 1-5**, Secret, Political Situation in Cyprus during the Month of January 1954.

⁶ George Hill, **Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948**, Çev. Nazım Can Serbest, Cilt IV, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s.125-126; Sabahattin İsmail, **100 Soruda Kıbrıs Sorunu**, Dilmen Ofset, Lefkoşa 1992, s.13-14; İzzet Öztoprak, "Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları", **Belleten**, C LXII, S 233, 1998, s.209; Niyazi Kızılyürek, **Milliyetçilik Kıskaçında Kıbrıs**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.75.

⁷ Şükrü Sina Gürel, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960) Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika**, Cilt I, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984, s.47, 51.

⁸ İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s.382.

Aralık ayındaki İkinci Rum İsyanı ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Kıbrıs tarihi ile ilgili incelenen eserlerin büyük bir kısmında; İngiliz Sömürge Yönetimi'ndeki ilk ve tek Enosis isyanının 1931 yılı Ekim ayında yaşandığı ve isyanla ilgili bilgilerin yer aldığı İngiliz arşiv belgelerine getirilen 100 yıllık erişim yasağından dolayı bu isyanın ayrıntılarına dair bilgilerin henüz günyüzüne çıkarılmadığından bahsedilmiştir⁹. “1931 İsyanı¹⁰”, “Ekim İsyanı¹¹” gibi kavramlarla literatüre giren Rumların ilk Enosis isyanına ilave olarak bazı kaynaklar 1 Nisan 1955 tarihinde yapılan ve sadece 45 dakika süren Rum saldırılarını da “Kıbrıs Devrimi¹²” olarak isimlendirmiş ve bir bakıma bu girişimi de isyan kapsamına almıştır. Yapılan literatür taraması ve okumalarda İkinci Rum İsyanı'nın ayrıntılarına dair bilimsel bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Başpiskopos Makarios'un otobiyografisini konu alan “Kıbrıs'ın İlk Cumhurbaşkanı Başpiskopos III. Makarios, Makarios Yaşam Öyküsü” adlı eserde bile 1954 yılı Aralık ayındaki isyan bir cümle ile geçiştirilmiştir¹³.

İngiliz arşiv belgelerinde yapılan taramada Rumların sömürge yönetimi boyunca 1931 yılındaki isyan eyleminden başka 1954 yılında da benzer faaliyetlerde buldukları tespit edilmiştir. Belgelere de “isyan” olarak nitelendirilen 18 ve 19 Aralık 1954 tarihlerinde yaşanan bu eylemlerle ilgili detaylar ilk kez bu makalede tartışılmıştır.

Makalede Kıbrıs'la ilgili bilimsel çalışmalarda dikkatlerden kaçan 1954 tarihindeki İkinci Rum İsyanı ile ilgili ayrıntıların görünürlüğünün sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmada öncelikle isyanı hazırlayan koşullar analiz edilmiş, bu doğrultuda birinci ve ikinci elden kaynaklarda detaylı incelemeler yapılmıştır. İkinci Rum İsyanı ile ilgili İngiliz arşivinde iki dosya hâlinde bulunan 100'den fazla evrak ile diğer

⁹ George Hill, **A History of Cyprus**, Volume IV, The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948, Ed. Harry Luke, Cambridge at the University Press, England 1952, s.938; Gürel, **a.g.e.**, s.134-148; Sabahattin İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s.279-286; Ergin Birinci, **Necati Özkan (1899-1970)**, Cilt I, Necati Özkan Vakfı Yayınları, Lefkoşa 1998, s.185; Vehbi Zeki Serter, **Kıbrıs Tarihi**, 1970, s.105; Öztoprak, **a.g.m.**, s.215; Taçgey Debeş, **Sir Ronald Storrs'un Kıbrıs Anıları (1926-1932)**, Mez-Koop Bankası Kültür Yayınları, Mağusa 1993, s.111.

¹⁰ İsmail, **Kıbrıs'ta Yunan Sorunu**, s.44.

¹¹ Gürel, **a.g.e.**, s.137.

¹² Makarios Druşotis, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2005, s.71-72.

¹³ Stanley Mayes, **Kıbrıs'ın İlk Cumhurbaşkanı Başpiskopos III Makarios, Makarios Yaşam Öyküsü**, Khora Yayınları, Lefkoşa 2019, s.75.

kaynaklardan ulaşılan bilgiler analitik bir yöntemle değerlendirilmiş ve objektif bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

I. Rumların Enosis Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin toplum yapısı iki unsur tarafından temsil edilmiştir. Müslümanlar bu yapının asli unsurunu teşkil ederken tali unsurunu temsil eden Gayrimüslimler ise daha çok birincisinin tamamlayıcısı olmuřtur¹⁴.

Osmanlı Devleti, 1571 yılındaki fetihten sonra Anadolu'dan getirdiği binlerce Türk'ü adaya yerleştirmiş ve böylece Kıbrıs'ta Türk varlığını bařlatmıřtır¹⁵. Türklerin Kıbrıs'a gelmesiyle birlikte Osmanlının toplum yapısı burada da tesis edilmiştir. Bu yapıda yer alan Müslümanlar yönetim ve askerî alanlarda görev alırken Gayrimüslimler bu alanlara çok fazla dâhil edilmemiřlerdir¹⁶. Kıbrıs'taki Gayrimüslimler, Osmanlının diğer topraklarında olduğu gibi homojen olmamış birden fazla dini ve etnik unsur bu yapının içinde yer almıştır. Kıbrıs'ta Rumların nüfus oranı adadaki diğer Gayrimüslim unsurlar olan Katolik, Ermeni, Lüzinyan, Yahudi ve Maronitlerden daha fazla olmuřtur¹⁷. Osmanlı Devleti, Rumları temsil eden Ortodoks Kilisesi'ne 1574 yılında yayımladığı fermanla bazı ayrıcalıklar sağlamış ve diğer Gayrimüslimlere göre daha üst bir statü vermiřtir¹⁸. Kıbrıs'taki Türkler ve Rumlar, uzun yıllar herhangi bir sorun yaşamadan bir arada yaşamışlar ancak bu durum 18. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır. Fransız Devrimi'nin etkisinde kalan Rumlar arasında millî kimlik oluşmaya başlamış ve Rumlar Yunanistan'la birleşme isteğini kavramlaştıran Enosis isteğini gündeme getirmeye başlamışlardır.

Osmanlı dönemindeki ilk Enosis isyanı 1821 yılında Mora'da başlatılmıştır. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, Mora İşyanı'nı desteklemek ve Enosis'i gerçekleştirmek amacıyla adada da isyan hazırlıklarına başlamış

¹⁴ Ünver Günay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 14, 2003/1, s.31-32.

¹⁵ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2000, s.17.

¹⁶ Gürel, *a.g.e.*, s.43.

¹⁷ Kıbrıs'ın İngiltere'ye kiralandığı dönemdeki Türkler ile Rumlar arasındaki nüfus oranı yaklaşık 1/3 iken (Türkler: 46.389 Rumlar: 1336.629) 1960 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarında bu oran 1/3 ile 1/4 arasında değişiklik göstermiştir. Gürel, *a.g.e.*, s.41.

¹⁸ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s.18-19; Kızılyürek, *a.g.e.*, s.73; İsmail Sabahattin, *100 Soruda Kıbrıs Sorunu*, s.7; Hill, *A History of Cyprus*, Cilt IV, s.25.

ancak dönemin Kıbrıs Valisi Küçük Mehmet Paşa'nın Kilise öncülüğünde yapılan hazırlıkları önceden haber alması ve bu girişimi şiddetle bastırması isyanın gerçekleşmesini önlemiştir. Küçük Mehmet Paşa, isyan girişiminde suçlu bulunan 50 papazı asarak cezalandırınca binlerce Rum adadan kaçarak hayatlarını kurtarabilmişlerdir¹⁹.

İsyan girişiminin sert bir şekilde bastırılması ve sonrasındaki cezalandırmalardan dolayı adadan kaçan 20 binin üzerindeki Rum, Fransız ve İngiliz vatandaşlığına geçtikten sonra başka bir milletin tabiiyetinin sağladığı korumadan faydalanarak adaya tekrar gelmişlerdir. Kıbrıs'a gelen Rumlar, kapitülasyonların yabancılara sağladığı ekonomik ayrıcalıklardan yararlanmışlar ve kısa sürede zenginleşmişlerdir. Bu durum Enosis mücadelesinin önemli bir unsurunu oluşturan Rum burjuvasının ortaya çıkmasına neden olmuştur²⁰. Rum burjuvazisi ve Kilise, sonraki dönemde Kıbrıs'ta yapılan Enosis mücadelesinin de iki başat unsuru olmuştur.

Yunanistan'ın 1830 yılında bağımsızlığını kazanması ile Megali İdea'nın ilk safhası gerçekleşmiştir. Bu gelişme Enosis girişimlerinin yeni bir safhaya evrilmesine yol açmıştır. Kıbrıs Rumlarını temsilen seçilen Paul Vondiziano, Yunan Devlet Başkanı Komis Yannis Antonios Kapodistrias'a giderek adanın Yunanistan'a bağlanmasını istemiş ancak bağımsızlığını henüz kazanmış olan Yunanistan, isteği yerine getirecek güce sahip olmadığını söyleyerek bu öneriyi reddetmiştir²¹. Önerinin reddedilmesini dengeleyen gelişme ise 1846 yılında yaşanmıştır. Yunanistan, 1846 yılında Kıbrıs Konsolosluğunu hizmete sokmuş ve Rumların sorunlarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Yunanistan'ın Kıbrıs Konsolosu, Rum burjuvası ve Kilise ile birlikte Enosis girişimlerinde önemli rol almıştır²².

Kıbrıs'ta bu gelişmelerin yaşandığı dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti ile imzaladığı 4 Haziran 1878 tarihli gizli Kıbrıs Konvansiyonu ile adanın yönetimini geçici olarak ele geçirmiştir²³. Rum milliyetçileri, Kıbrıs'taki İngiliz döneminin ilk yıllarında yönetimle iyi ilişkiler geliştirmiş, Enosis

¹⁹ İsmail, **100 Soruda Kıbrıs Sorunu**, s.13-14; Haydar Çoruh, **Sultan İkinci Mahmud Döneminde Kıbrıs (1808-1839)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.343-344.

²⁰ Hill, **Kıbrıs Tarihi**, s.131-134; Kızılyürek, **a.g.e.**, s.210-212; Yuannos Katsurides, **Kıbrıs Komünist Partisi Tarihi, Sömürgecilik, Sınıf ve Kıbrıs Solu**, Khora Yayıncılık, Lefkoşa 2014, s.71.

²¹ Hill, **Kıbrıs Tarihi**, s.131-134.

²² Çoruh, **a.g.e.**, s.429-434; Hill, **Kıbrıs Tarihi**, s.147.

²³ **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs...**, s.22.

isteklerini daha çok demokratik yollardan talep etmişlerdir. Buna paralel olarak İngiliz yönetimi de adada en fazla nüfusa sahip Rumlarla olan ilişkisinin bozulmamasına dikkat etmiş, Yunanistan'dan getirilen Enosis içerikli kitapların Rum okullarında okutulmasına, Yunan halk kahramanlarına ait resimlerin okul duvarlarına asılmasına izin vermiştir²⁴. Bu uygulamaların Rumların Enosis isteklerini arttırdığını tespit eden İngiliz yönetimi, 1893 yılında yürürlüğe soktuğu yasal bir düzenlemeyle Enosis isteğini içeren kanun önerilerinin Kavanin Meclisi gündemine getirilmesini yasaklamıştır²⁵.

Girit'in 1913 yılında bağımsızlığını kazanması ve İngiltere'nin 1915 yılında Yunan hükûmetine Bulgaristan'a karşı savaş açması hâlinde Enosis'i kabul edeceğini önermesi Rumların Enosis umutlarını arttırmış; ancak Yunan Kralı dönemin şartlarını göz önünde bulundurmuş ve İngiliz önerisini reddetmiştir²⁶.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması ve emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planlarını bir bir yürürlüğe sokmalarından heveslenen Rumlar, Paris Konferansı sırasında Enosis için lobi faaliyetlerinde bulunmuş ve Ada'nın Yunanistan'a verilecek topraklar içine alınmasını gündeme getirmişler ancak İngiltere, 1915 yılındaki önerisinin reddedilmesinin intikamını alırcasına bu isteği geri çevirmiştir²⁷.

Rumların Paris Konferansı görüşmeleri sırasında gündeme getirdikleri Enosis isteklerinin reddedilmesinden kaynaklanan hayal kırıklıkları, 15 Mayıs 1919 tarihinde yeniden umuda dönüşmüştür. Yunanistan'ın Kıbrıs Konsolosu²⁸ koordinatörlüğünde yapılan kampanyaya katılan gönüllü Rum gençleri Küçük Asya Harekâtında savaşmak için Yunan ordusuna katılmışlardır²⁹. Rumların Enosis umutları, Yunan ordusunun 1922 yılı sonbaharında Anadolu'yu terk etmek zorunda kalması ve büyük umutlarla

²⁴ Hill, **A History of Cyprus**, s.492; Katsurides, **a.g.e.**, s.71.

²⁵ **CO 67/97**, 29 Jan. and 2 March 1893'den aktaran Hill, **A History of Cyprus**, s.493.

²⁶ **FO 371/2273**, 16 Ekim 1915'den aktaran İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s.73, 220.

²⁷ Dimitri Kitsikis, "I. Singritiki İstorakis Elladoske Turkiastan", Çev. Abdurrahim Dede, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C II, S 8, 1980, s.225'den aktaran İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s.234.

²⁸ **Doğru Yol**, 12 Temmuz 1920'den aktaran İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s.251.

²⁹ Alithia, "Bilinmeyen Katkı", 27 Ağustos 1991'den aktaran İsmail, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...**, s. 387.

başlayan bu harekâtın Küçük Asya Felaketi'ne dönüşmesinden sonra bir kez daha hüsrarla sonuçlanmıştır.

Kıbrıs, Lozan Barış Antlaşması ile hukuken İngiltere'ye bırakılmıştır³⁰. İngiltere 1925 yılında yaptığı düzenlemeyle Kıbrıs'ı İngiliz Sömürgesi ilan etmiş ve sömürge sistemini kurmuştur. Rumlar, bu yıldan sonra da Enosis isteklerini her fırsatta gündeme getirmişler ancak bekledikleri olumlu yanıtı bir türlü alamamışlardır³¹.

Rumların Enosis girişimlerindeki dönüm noktası 1930'lu yılların başında olmuştur. İngiliz Sömürge Yönetimi, 1929 Ekonomik Buhranın olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla 1931 yılı Ağustos ayında yeni vergi kanununu Kavanin Meclisi gündemine getirmiştir. Kıbrıslı Türkler ile Rumlar, Kavanin Meclisi'ndeki oylamada birlikte hareket edince önerinin yasalaşması için gerekli olan çoğunluk sağlanamamış ve öneri Meclis'ten geçmemiştir. Kıbrıs Valisi bu gelişme üzerine yetkisini kullanmış ve Kavanin Meclisi kararına rağmen vergi kanununu yürürlüğe sokmuştur. Kavanin Meclisi Rum üyelerinin bu durum karşısında nasıl bir politika takip edeceklerine dair görüşmeler yaptığı sırada Ulusal Konsey'in³² 3 Ekim 1931 tarihinde yaptığı toplantıda "İhtilal Manifestosu" yayımlanmış ve yeni verginin ödenmemesini isteyen karar alınmıştır³³.

Kıbrıs tarihi ile ilgili eserlerde "Ekim İsyanı" olarak da bilinen olayın görünür sebeplerinden biri bu vergi düzenlemesi iken asıl sebep şüphesiz Rumların bitmek bilmeyen Enosis istekleri olmuştur³⁴. Larnaka Metropoliti Mylonas'ın 17 Ekim 1931 tarihinde Kavanin Meclisi üyeliğinden istifa etmesi ile başlayan gerilim birkaç gün sonra isyana dönüşmüştür³⁵. İsyancı Rumlar, 21 Ekim 1931 tarihinde Lefkoşa'da yaptıkları toplantıdan sonra Enosis sloganları ve Yunan millî marşı eşliğinde Vali Konağı'na doğru yürüyüşe

³⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965 s. 42-46.

³¹ Debeş, *a.g.e.*, s.10.

³² Kıbrıs'ta bulunan tüm erkek Yunanlılar ile Kıbrıs haricinde yaşayan Kıbrıslı Yunanların doğal üyesi olduğu Ulusal Konsey 1922 yılında kurulmuş ve amacı Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını temin için her türlü imkânı kullanmak olarak belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Doros Alastos, *Cyprus in History*, Londra 1955, s.349-350'den aktaran İsmail, *İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...*, s.253.

³³ İsmail, *İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri...*, s.279.

³⁴ **CO 67/243**, f.98555 (Part 1)'deki 11 Feb. 1932 tarihli 80 sayılı mesaj'dan aktaran Gürel, *a.g.e.*, s.137.

³⁵ **Demokrat Gazetesi**, 28.01.1987, s.3'den aktaran Birinci, *a.g.e.*, s.185; Serter, *a.g.e.*, s.105.

başlamış, güzergâhları üzerinde bulunan kamu binalarına saldırmış, İngiliz polislerini taşlamış, Vali Konağı'nda asılı İngiliz bayrağını indirerek Yunan bayrağını çekmiş ve Konağı ateşe vermişlerdir. Lefkoşa komiserinin emri ile isyancıların saldırılarına ateşle karşılık verilmesi üzerine kalabalık dağılmıştır. Lefkoşa'da başlayan isyan, eş zamanlı olarak adanın diğer şehirlerine de yayılmış, Limasol'da da benzeri bir yakma eylemi yapılmış, Komiserin eşi ve çocuğunun içinde olduğu konut isyancılar tarafından kundaklanmıştır³⁶. Rum isyanı, ada dışından getirilen askerî birliklerin müdahalesi ile bastırılabilmiştir. Olaylarda, 6 isyancı ölmüş, 38'i polis olmak üzere 68 isyancı yaralanmıştır³⁷. Önceden planlanan Rum İsyanına Yunanistan destek verirken³⁸ Kıbrıslı Türkler isyan sırasında tepkisiz kalmışlardır³⁹.

İngiliz Sömürge Yönetimi, isyan sonrasında yaptığı soruşturmada suçlu tespit edilen bazı Rumları tutuklarken bazılarını ise sürgüne göndermiş, 1925 yılında kurulan siyasi sistemi askıya almış, Kıbrıs'ta "Baskı Dönemi" uygulamalarına başlamıştır⁴⁰.

Rumlar, Ekim İsyanı'ndan sonra uzun yıllar Enosis isteklerini gündeme getirmemişlerdir. Bu sessizliğin sebeplerinde biri sömürge yönetiminin isyan sonrasında yürürlüğe koyduğu sıkıyönetim benzeri uygulamaları iken diğeri ise İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küresel ilişkileri belirleyen Yeni Dünya Düzeni ile ilgili esaslardan biri de BM Sözleşmesi'nde yer alan sömürgelerin tasfiye edilmesi ve burada yaşayan halklara Self Determinasyon hakkı tanınması olmuştur⁴¹. Rumların İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Enosis isteklerinin yol haritasını belirleyen ana faktör BM Sözleşmesi'nde yer alan bu esaslar olmuştur. Bu kapsamda 15 Ocak 1950 tarihinde Kıbrıs'ta yapılan ve sadece Rumların katıldığı Enosis plebisitinin sürecin önemli köşe taşlarından biri olduğu söylenebilir. Kıbrıslı Türklerin dahil olmadığı, açık oy ve gizli sayım esasına göre yapılan plebisite katılan 224 bin 747 kişiden 215

³⁶ Öztoprak, a.g.m., s.216.

³⁷ Debeş, a.g.e., s.113.

³⁸ Gürel, a.g.e., s.119.

³⁹ Öztoprak, a.g.m., s.217-218, 221.

⁴⁰ Gürel, a.g.e., s.141.

⁴¹ Ahmet C. Gazioğlu, **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler**, CYREP Yayınları, Lefkoşa 1996, s.440.

bin 108'i Enosis istediğini belirtmiştir⁴². İngiltere, plebisit sonucunun Kıbrıs toplumunun tümüne ait iradeyi yansıtmadığını ve oylamanın demokratik esaslara uygun yapılmadığını ileri sürmüştü⁴³ ve bu girişimi yasa dışı ilan etmiştir. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, İngiliz Sömürge Yönetimi'nin kararına rağmen plebisit sonucunu Yunanistan, İngiltere ve ABD'ye gönderdiği heyetler aracılığıyla duyurmuş, BM üyesi devletlere de posta ile yollamıştır⁴⁴. Rumların bu girişimlerdeki amacın, BM esaslarına göre belirledikleri Enosis girişimlerini hukuki bir temele dayandırmak ve kendi geleceklerini tayin etme isteklerine uluslararası destek arama çabaları olduğu söylenebilir.

Enosis isteklerinin Kıbrıs sınırları dışına taşınmasında etkili olan aktörlerden biri de Ortodoks Kilisesi Başpiskoposluğuna seçilen Kitium Metropolitisi Mikhail Christodolou Mouskos olmuştur⁴⁵. Mouskos, 1950 yılında Başpiskoposluk seçimini kazandıktan sonra III. Makarios unvanını almış ve Rumların sonraki süreçte izledikleri tüm siyasi girişimlerinde başrolde olmuştur.

Başpiskopos III. Makarios, Enosis amacını elde etmek için öncelikle Yunan hükümetinin ve Atina Ortodoks Kilisesi'nin desteğini almak için girişimlerde bulunmuştur. Yunan hükümeti, ilk başlarda Başpiskopos III. Makarios'un Enosis girişimlerine destek verme konusunda isteksiz olmuş ancak 1952 yılında NATO üyesi olduktan sonra bu tutumunu sonlandırmış ve Rumların Enosis isteklerini gündeme getirmeye başlamıştır. Yunanistan'ın BM temsilcisi Alexis Kyrrou, 21 Eylül 1952 tarihinde BM Genel Kurulu'nda yapmış olduğu konuşmada Yunan hükümetinin Enosis'i destekleme kararı aldığını ilk kez açıklamıştır⁴⁶.

Yunanistan'ın BM Genel Kurulu'ndaki açıklamasına paralel olarak Enosis amaçlı bir başka girişim de Atina'da yapılmıştır. Başpiskopos III.

⁴² Süleyman Koç, **Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005, s.126; Zenon Stavrinides, "Kıbrıs Uyuşmazlığı-Ulusal Kimlik ve Devlet Olgusu", Çev. Eser Birey, **Yeni Kıbrıs**, Şubat 1989, s.30; Zeno G. Rossides, **The Island of Cyprus and Union with Greece**, 1953, s.12.

⁴³ "Cypriots' Unofficial Plebiscite, Demand for Enosis", **The Times**, 16 January 1950, p.3.

⁴⁴ Gürel, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁵ Fakir bir çobanın oğlu olan Michael Mouskos, 13 Ağustos 1913 tarihinde Pano Panaya/Baf'ta doğmuş, orta öğrenimini adada tamamladıktan sonra önce Atina Üniversitesinde sonra da Boston Üniversitesinde Teoloji eğitimi görmüştür. 1948 yılında Kitium (Larnaka) Piskoposu olduktan sonra 37 yaşında iken 1950 yılı Haziran ayında ise Başpiskopos seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mayes, **a.g.e.**, s.13, 36-38.

⁴⁶ Gürel, **a.g.e.**, s.88-90.

Makarios, Enosis mücadelesinin silahlı unsuruna komuta edecek olan Yunan ordusundan emekli Albay Georgios Grivas'ın, 2 Temmuz'da düzenlediği Kurtuluş Komitesi toplantısına katılmıştır⁴⁷. Bu toplantıda Enosis'in elde edilmesi amacıyla kurulması planlanan ve silahlı örgütlenme olan Kıbrıslı Savaşçıların Millî Mücadele Örgütü/ Ethniki Organosis Kyprion Agoniston (EOKA)'nın temelleri atılmıştır⁴⁸. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra 1952 yılı Ekim ayında Kıbrıs'a gelen Albay Grivas; Trodos ve Girne bölgesinde incelemelerde bulunmuş, Yunanistan'dan getirilecek silahların gizlice adaya sokulacağı Baf kazasının kuzeyindeki Kholorakas Köyü ve civarında keşif yapmıştır. Albay Grivas, bu faaliyetlerde bulunurken Rum gençlik örgütleri olan Kıbrıs Ulusal Gençlik Örgütü / The Nationalist Pancyprian Youth Movement (PEON) ve Ortodoks Hristiyan Gençlik Örgütü/ Orthodoxos Christianiki Enosis Neon (OHEN)'dan destek görmüştür⁴⁹.

II. Rumların Enosis Mücadelesini BM Gündemine Taşıma Girişimleri

228

Rumlar Enosis amaçlı girişimlerini uluslararası alana taşımanın en etkili yolunun BM'den geçtiğini tespit etmeleri üzerine faaliyetlerini bu alana yoğunlaştırmışlar ve Yunan hükümetinden destek istemişlerdir. Rumların bu isteğinin gerçekleşmesini sağlayacak gelişme 1952 yılının sonbaharında yaşanmıştır. Mareşal Aleksandros Papagos'un başkanlığını yaptığı aşırı sağcı Halkçı Parti, 19 Kasım 1952 tarihinde yapılan seçimlerde parlamentodaki 300 sandalyenin 239'unu elde etmiştir. Halkçı Parti Başkanı Papagos'un seçimler öncesi yaptığı mitinglerde kullandığı ana temalardan biri de Enosis olmuş ve seçimi kazanması hâlinde Kıbrıs sorununu BM gündemine taşıma sözü vermiştir⁵⁰.

Yunan Başbakanı Papagos'un 1953 yılındaki dış politikası; Türkiye'nin de kurucusu olduğu Balkan Paketi'nin hayata geçirilmesi ve ABD ile kurulan iyi ilişkilerin devam ettirilmesi olmuştur⁵¹. Yunan hükümeti bu dış politika hedeflerini gerçekleştirmeye çalışırken Enosis'in hamiliği görevini bir

⁴⁷ Mayes, a.g.e., s.66.

⁴⁸ Mayes, a.g.e., s.66-67.

⁴⁹ Mayes, a.g.e., s.68.

⁵⁰ Gürel, a.g.e., s.89; Mayes, a.g.e., s.69.

⁵¹ Fahir Armaoğlu, **Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları (Karşılaştırmalı İnceleme)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1963, s.3.

süreliliğine askıya almıştır. Başbakan Papagos'un politikasından rahatsız olan Başpiskopos III. Makarios, Yunan kamuoyu ve Atina Ortodoks Kilisesi aracılığıyla hükümet üzerinde baskı kurmaya başlamış, hatta daha da ileri giderek Yunanistan'ın bu müracaatı yapmaması hâlinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'den yardım isteyeceği tehdidinde bulunmuştur. Başpiskopos III. Makarios'un politikası başarılı olmuş ve Yunan hükûmeti Enosis konusunu BM gündemine getirme kararı almıştır. Yunanistan'ın BM delegesi Alexis Kyrou 1953 yılı Ağustos ayında Genel Kurul hazırlık toplantısında yaptığı konuşmada Yunan hükûmetinin Başpiskopos III. Makarios'un girişimini destekleme kararı aldığını açıklamış ancak İngiltere ile olan geleneksel dostluğun bozulmaması için sorunun öncelikle İngiliz hükûmeti ile yapılacak ikili müzakerelerle çözümü yoluna gidileceğini vurgulamıştır⁵².

Kyrou, bu doğrultudaki ilk girişimini 1953 yılı Eylül ayında yapmış ve Kıbrıs sorununu görüşmek istediğini İngiliz muhatabına iletmış ancak İngiltere, Süveyş'teki üslerin geleceğinin henüz belirsiz olmasından dolayı Kıbrıs'ı elden çıkarmak konusunda temkinli davranmış ve Yunanistan'ın talebine olumsuz cevap vererek zaman kazanmak istemiştir⁵³.

İngiliz Başbakanı Anthony Eden, 15 Mart 1954 tarihinde yaptığı konuşmada, İngiltere'nin Kıbrıs sorununu Yunan hükûmeti ile müzakere etmeyeceğini söylemiş ve Kıbrıs politikasında bir değişiklik yapılmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir⁵⁴. İngiliz Başbakanı'nın açıklamaları Atina, Selanik ve Kıbrıs'ta yapılan geniş çaplı gösterilerle protesto edilmiş, protestocular Rodos'taki İngiliz Konsolosluğu'na taşlı saldırılarda bulunmuşlardır⁵⁵.

Kıbrıslı Türkler, Başbakan Eden'in açıklamalarından memnun olurlarken⁵⁶ Rumların yaptıkları taşkınlıklardan endişelenmişlerdir⁵⁷. Türk hükûmeti, bu dönemdeki gelişmeleri yakından takip etmiş ancak tavrını açık

⁵² Gürel, a.g.e., s.89-90.

⁵³ Mayes, a.g.e., s.71.

⁵⁴ Anthony Eden, *The Memories of the Anthony Eden: Full Circle*, The Riverside Press, Cambridge 1960, s.525.

⁵⁵ Gürel, a.g.e., s.90.

⁵⁶ **FCO 141-3219-22, 23, 24, 25**, Secret, Political Situation in Cyprus During the Month of January 1954.

⁵⁷ **FCO 141-3219- 45; 51**, Secret, Political Situation in Cyprus the Month of March 1954.

bir şekilde ortaya koymak istememiştir. Türk hükümetinin sessiz politikasına rağmen Türkiye'deki sivil toplum örgütlerinin temsilcileri adaya giderek Kıbrıslı Türklere destek vermişler ve onların endişelerini gidermeye çalışmışlardır. Bu kapsamdaki ziyaretlerden biri de, İstanbul'da basılan Kadın gazetesinin sahibi İffet Halim Oruz ve beraberindeki heyet tarafından yapılmıştır. Heyet 1954 yılı Şubat ayında Kıbrıs'ta incelemelerde bulunmuş, ziyaret ettikleri kazalarda yaptıkları konuşmalarda Kıbrıslı Türklere destek mesajı vermişlerdir⁵⁸.

Türkiye'nin Kıbrıs sorunu konusundaki tavrı 1954 yılı Nisan ayından itibaren değişmeye başlamıştır. Dışişleri Bakan Yardımcısı Muharrem Nuri Birgi, Yunanistan'ın 1954 yılı Nisan ayından itibaren Kıbrıs sorununu BM gündemine taşıma girişimlerini arttırması üzerine İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne yaptığı ziyarette; Türkiye'nin Kıbrıs'taki statükonun devamından yana olduğunu, Yunan hükümetinin Sorunu BM gündemine taşımak konusundaki iradesini tekrar gözden geçirmesini istediklerini iletmıştır⁵⁹. Benzer bir girişim Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü tarafından yapılmıştır. Dışişleri Bakanı Köprülü, 3 Nisan 1954 tarihinde Yunan mevkidaşıyla yaptığı görüşmede; Yunan hükümetinin Kıbrıs'ın geleceği ile ilgili yapmış olduğu açıklama ve girişimleri eleştirmiş, bunların devam etmesi hâlinde

Türk-Yunan dostluğunun zarar göreceğini, Türkiye'nin buna karşı tavrını açıkça ortaya koyarak Yunan önerisinin karşısında konumlanacağını belirtmiştir⁶⁰.

Türkiye'nin Kıbrıs politikasında değişme emarelerinin belirlediği bu dönemde Kıbrıs Türk Kurumlar Fedarasyonu (KTKF) Başkanı Faiz Kaymak, Kıbrıs Türk Millî Birliği (KTMB) Başkanı Dr. Fazıl Küçük sık sık Ankara'ya gelmiş, siyasilerle yaptıkları temaslarda Rumların Enosis girişimlerini anlatmışlar ve Türkiye'den destek talep etmişlerdir⁶¹. Kıbrıs Türk örgüt liderlerinin yaptığı bu girişimler bile adanın geleceğine dair Kıbrıs Türk

⁵⁸ “Bu Akşamki Ziyaret”, **Bozkurt**, 15 Şubat 1954, s.1; “Türkiyeli Misafirlerimiz”, **Bozkurt**, 15 Şubat 1954, s. 1.

⁵⁹ Eftal İrkiçatal, “İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Orta Doğu Politikaları İçin Kıbrıs'ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 15, 2012/1, s.51.

⁶⁰ Hüseyin Bağcı, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.103-104.

⁶¹ **FCO 141-3219-92-96**, Secret, Political Situation in Cyprus During the Month of May 1954.

toplumu endişelerini tam olarak giderememiştir. Kıbrıs Türk futbol kulübü Çetinkaya ile Rum futbol kulübü APOEL arasında Haziran ayında oynanan maçta gerginlik yaşanmış, taraftarların sözlü sataşmaları bir süre sonra saldırıya dönüşmüştür. Saldırıları polisin araya girmesi sonucu büyümeden kontrol altına alınabilmiştir. İngiliz Sömürge Yönetimi raporlarında, bu olayın Kıbrıs sorunu konusundaki siyasi gerginlikten kaynaklandığı ifade edilmiştir⁶².

İngiltere, Kıbrıslı Türkler ile Rumlar arasındaki gerginliğin arttığı bu dönemde de Yunan hükûmeti ile Başpiskopos III. Makarios'un Kıbrıs sorununu müzakere etmek yönündeki ısrarlarına rağmen kararından vazgeçmemiş, adaya bağımsızlık hakkı tanımaktan ziyade özerk bir yönetimi içeren anayasal değişiklik yapılacağını açıklamıştır. İngiltere'nin bu kararı almasını sağlayan en önemli gelişmelerden biri ise 27 Temmuz 1954 tarihinde Mısır'la imzalanan Süveyş Antlaşması olmuştur. İngiltere, bu antlaşma ile Süveyş'teki askerî üslerini 20 ay içinde boşaltmayı taahhüt etmiştir⁶³. Bu gelişmeden bir gün sonra, 28 Temmuz 1954 tarihinde İngiltere Sömürgeler Bakan Yardımcısı Henry Hopkinson, Kıbrıs için yeni bir anayasa tasarısı hazırladıklarını belirtmiş ve Kıbrıs'ın İngiltere için hayati önemde olduğunu ve adanın başka bir devlete verilmesinin söz konusu olmadığını vurgulamıştır⁶⁴.

İngiltere'nin Kıbrıs'a dair planlarını açıklamasından sonra Yunanistan, bir süredir beklemeye aldığı planı yürürlüğe koymaya karar vermiş ve 16 Ağustos 1954 tarihinde "Kıbrıs Halkına Eşit Haklar ve Kendi Kaderini Tayin Hakkının Uygulanması" başlıkla Kıbrıs sorununun BM Genel Kurul'da görüşülmesi için resmi müracaatını yapmıştır⁶⁵.

Kıbrıslı Türkler bu gelişmelerin yaşandığı dönemde nasıl bir politika izlemeleri gerektiğine dair tavsiyeleri Türkiye'den almıştır. KTKF Başkanı Faiz Kaymak ve beraberindeki heyetin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile yaptıkları görüşmede kendilerine, Kıbrıs'taki statükonun devamını

⁶² FCO 141-3219-114-117, Secret, Political Situation in Cyprus During the Month of June 1954.

⁶³ Gürel, a.g.e., s.95.

⁶⁴ Gürel, a.g.e., s.91; Mayes, a.g.e., s.72.

⁶⁵ Stephen G. Xydis, **Cyprus: Reluctant Republic**, Moutan, The Hauque, Paris 1973, s.11-12; Mayes, a.g.e., s.74.

savunmaları ve İngiltere tarafından önerilen Anayasa taslağını desteklemeleri tavsiye edilmiştir⁶⁶.

Yunanistan'ın Kıbrıs sorununu BM'ye taşımasından sonraki dönem karşılıklı diplomatik hamleler ve lobi faaliyetleriyle geçmiştir. İngiliz hükûmeti, Kıbrıs'ın kendi iç meselesi olduğunu ve BM'nin öneriyi gündeme alarak yetkisini aştığı görüşünü ileri sürerken Yunanistan bu sorunun ancak BM tarafından çözülebileceğini çünkü İngiliz hükûmetinin tüm müzakere yollarını kapattığını iddia etmiştir. İngiltere'nin tüm lobi faaliyetlerine rağmen BM Yönlendirme Komitesi 23 Eylül 1954 tarihinde aldığı kararla Yunan hükûmetinin önerisinin Genel Kurul'da görüşülmesini kabul etmiştir⁶⁷.

Türkiye'nin BM Delegasyonunda görevli olan Büyükelçi Selim Sarper, Kıbrıs sorununun BM Genel Kurul gündemine alınması kararından sonra yaptığı açıklamada; Yunanistan'ın tarihin hiçbir döneminde Kıbrıs'a sahip olmadığını, adanın Türkiye ile siyasi, sosyal, coğrafi ve ekonomik bağlarının çok eskilere dayandığından dolayı Yunan iddialarının mesnetsiz olduğunu belirtmiş ve Türk hükûmetinin Lozan Barış Antlaşması hükümlerine sadık kalmasından dolayı Kıbrıs ile ilgili pasif bir politika takip ettiğini ancak Kıbrıs'ın geleceği ile ilgili bir karar alınması hâlinde Türkiye'nin de bu süreç içinde olması gerektiğini vurgulamıştır⁶⁸.

BM Siyasi Komitesi, Yunanistan'ın önerisini 14 Aralık 1954'te görüşmeye başlamıştır. Görüşmelerde Yunanistan adına söz alan Alexis Kırou⁶⁹, sorunun kendi kaderini tayin etmek değil egemenliğin el değiştirmesi olduğunu ileri sürmüş ve bu yolla Kıbrıslı Türklerin de self determinasyon hakkını kullanmak istemelerinin önüne geçmeyi planlamıştır. Türkiye ile İngiltere ise BM'nin yetkisizliğini gündeme getirmişler ve adadaki mevcut statükonun devam etmesi gerektiği yönündeki görüşlerini beyan etmişlerdir. BM Genel Kurulu'nda iki gün süren görüşmelerden sonra, 16 Aralık 1954 tarihindeki oylamada; Türkiye'nin de aralarında olduğu 8 ülke çekimser

⁶⁶ Faiz Kaymak, **Kıbrıs Türkleri Bu Duruma Nasıl Düştü? Anılar ve Belgeler**, Alpay Basımevi, İstanbul 1968, s.25.

⁶⁷ Mayes, **a.g.e.**, s.74.

⁶⁸ “Yunan İddiasına Yalnız Rusya İltifatta Bulundu, Selim Sarper'in Konuşması”, **Zafer**, 15 Aralık 1954, s.1, 7.

⁶⁹ 1931 yılındaki Rum İsyanı'nda Yunanistan'ın Kıbrıs Konsolosu olarak görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mayes, **a.g.e.**, s.74.

kalırken, 50 ülke ret oyu kullanmış ve Kıbrıs sorunu Genel Kurul gündemine alınmamıştır⁷⁰.

III. İngiliz Döneminde Kıbrıs'taki İkinci Rum İsyanı (18-19 Aralık 1954)

BM Genel Kurulu'nun Kıbrıs sorununu gündemine almaması kararından sonra artan gerginlik, 18 ve 19 Aralık 1954 tarihlerinde yerini şiddete bırakmıştır. BM Genel Kurulu'nun almış olduğu karar hem Yunanistan hem de Kıbrıs'taki eylemlerle protesto edilmiştir. Kıbrıs'taki eylemler kısa sürede isyana dönüşmüş, ancak İngiliz Sömürge Yönetimi'nin aldığı sert önlemlerle durdurulabilmiştir. İngiliz dönemindeki İkinci Rum İsyanı sırasında Kıbrıs'ta yaşanan olayların ayrıntıları müteakip maddelerde ele alınmıştır.

III.1. Lefkoşa Kazası

Lefkoşa kazası, İkinci Rum İsyanı'nın en şiddetli yaşandığı şehirlerden biri olmuştur. Lefkoşa'daki olaylarla ilgili ilk bilgiler Kaza Komiserinin saat 09:40'da gönderdiği raporda belirtilmiştir. Raporda; Kız Okulu'ndaki öğrencilerin bahçede toplanmaya başladıkları ancak herhangi bir taşkınlık yaşanmadığı, bununla birlikte bazı öğrencilerin Ledra Caddesine yöneldikleri, grubun nasıl bir hareket tarzını izleyeceğinin tahmin edilemediği, Sendika'nın almış olduğu grev kararını desteklemek amacıyla 800 kişilik bir başka grubun da toplanmaya başladığı ifade edildikten sonra yaşanması muhtemel olaylara karşı askerî birliklerin 30 dakikalık hazırlık durumunda bekletildikleri ifade edilmiştir⁷¹. Aynı mesajda, Girne'deki ilkokul öğrencilerinin 18 Aralık Cumartesi sabahı kaza merkezinde Enosis sloganı atarak yürüdükleri, ilkokul müdürünün yaptığı konuşmanın da etkisiyle protestoların şiddete varmadan sona erdiği ifade edilmiştir⁷².

Lefkoşa Komiserinin 18 Aralık Cumartesi günü saat 10.05'te gönderdiği ikinci raporda ise kazaya bağlı nahiyelerde yaşanan olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Raporda; Trodos Dağı eteklerindeki Pedhoulas köyündeki öğrencilerin Yunan bayrakları ile cadde boyunca yürüyüş yaptıkları, Morphou

⁷⁰ Ü. Halûk Bayülken, *Cyprus Question and the United Nations*, Second Print, CYREP Yayınevi, Lefkoşa 2001, s.3; Mayes, *a.g.e.*, s.74-75.

⁷¹ **FCO 141-3320-04**, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 09.40, 18 Aralık 1954.

⁷² **FCO 141-3320-04**, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 09.40, 18 Aralık 1954.

(Güzelyurt)'daki dükkânların büyük kısmının Sendika'nın grev kararına uydukları ve sadece yiyecek satan dükkânların açık olduğu, Kıbrıs Maden İşletmesi (Cyprus Mining Corporation/CMC)'nde çalışmanın devam ettiği, Limasol'a bağlı Evrikhou köyünde 200 kadar ortaokul öğrencisinin Yunan bayrakları ile cadde boyunca protesto yürüyüşü yaptıktan sonra Kilise'de dua ettikleri, Lapithos (Lapta)'da da ilkokul öğrencilerinin barışçıl bir protesto yürüyüşü yaptıkları ifade edilmiştir⁷³.

Lefkoşa'da 18 Aralık sabahında olaysız bir şekilde başlayan eylemler öğleye doğru şiddete dönüşmeye başlamıştır. Lefkoşa Komiserinin saat 11:30'da gönderdiği raporda; kalabalığın İngiliz Sömürge Yönetimi Sekreterlik binasını taşlamaları sonucunda bazı camların kırıldığı, kalabalığın Metaksas Meydanı, Ledra ve Hermes Caddesi güzergâhını takip ederek Başpiskoposluk binasına ulaştıkları, yürüyüş esnasında güzergâh üzerindeki açık olan dükkan sahiplerini tehdit ettikleri bazılarına ise saldırdıkları, saldırıda yaralanan bir kişinin hastaneye kaldırıldığı, Metaksas Meydanı'na yönelen kalabalığa 300'e yakın kişinin daha katıldığı, grubun Turizm Ofisi'nin camlarını kırdıkları, polis aracını taşıdıkları bildirilmiştir⁷⁴.

Metaksas Meydanı'nda kontrolden çıkmaya başlayan gösterilere yönelik ilk ciddi müdahale saat 12.30'da yapılmıştır. İsyancılara karşı göz yaşartıcı bomba kullanılmasına rağmen kontrol sağlanamayınca polis ihtiyat güçleri olay mahalline sevk edilmiş, Metaksas Meydanı'na giriş çıkışlar kapatılmış, çatışmalara katılmadığı tespit edilen 200 kişi alandan çıkartılmış, grup lideri olan ikisi öğrenci dört kişi tutuklanarak alan tecrit edilmiştir⁷⁵.

Metaksas Meydanındaki isyancıların eylemleriyle eş zamanlı olarak bir başka isyan girişimi İngiliz Enstitüsü bölgesinde olmuştur. Polis Komiseri, İngiliz Enstitüsü bölgesinde toplanmaya başlayan ve sayıları sürekli artan göstericilerin kontrol altına alınması amacıyla bölgeye polis güçlerini sevk edip etmemede ilk önce kararsız kalmıştır⁷⁶. Bu kararsızlık isyancıların planladıkları eylemin uygulanmasını kolaylaştırmış ve İngiliz Enstitüsü

⁷³ FCO 141-3320-08, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 10.05, 18 Aralık 1954.

⁷⁴ FCO 141-3320-12, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 11.30, 18 Aralık 1954.

⁷⁵ FCO 141-3320-15, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 12.30, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-17, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 12.45, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-18, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.01, 18 Aralık 1954 13.01; FCO 141-3320-23, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 13.18, 18 Aralık 1954.

⁷⁶ FCO 141-3320-13, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 11.47, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-14, Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 12.09, 18 Aralık 1954.

bölgesinde toplanan ve çoğunluğu Samuel Okulu öğrencileri oldukları tespit edilen 300 kadar kişi, Spinneys yakınlarındaki Alkmini Otelı civarında polislerle taşlarla saldırınca polis isyancıları dağıtmak amacıyla göz yaşartıcı gaz kullanmış ancak saldırılar kontrol altına alınamayınca Limasol Garnizon Komutanlığından takviye askerî birlikler gönderilmesi talep edilmiş ve “Kırmızı Alarm” durumu uygulanmaya başlanmıştır⁷⁷.

Lefkoşa’da 18 Aralık Cumartesi günü öğleden sonra yaşanan olaylar Lefkoşa Polis Komiserinin endişelerini haklı çıkarmıştır. Ledra Caddesi’nde polis kordonuna alınan isyancıların karşı saldırısında polis müfettişi yüzünden yaralanmış ve Belediye binası taşlanmıştır. Bölgeye gelen takviye güçler sayesinde saldırılar kontrol altına alınabilmiş, isyancılardan yedi kişi tutuklanmıştır. Tutuklanan isyancıların, Samuel Okulu öğrencileri olduğu ve yaşlarının 14 ilâ 18 arasında değiştiği rapor edilmiştir⁷⁸. Polis güçlerinin Ledra Caddesi’ndeki olayları kontrol altına almasına rağmen diğer mahallelerdeki isyan kontrolden çıkmıştır. Metaksas Meydanı’nda tekrar toplanmaya başlayan 400 kişiye yakın kalabalık grup polisin coplu müdahalesi ile dağıtılmaya çalışılsa da başarılı olunamamış, isyancıların Evagoras Bulvarı’ndan Sömürge Sekreterliği’ne doğru yürüyüşe başlamaları üzerine takviye polis güçleri bölgeye gönderilmiştir⁷⁹. Takviye polis güçlerinin buradaki kolluk güçlerini takviye etmesiyle isyan kontrol altına alınabilmiş ve beş isyancı tutuklanmıştır⁸⁰. İsyancılar, tutuklanan arkadaşlarının serbest bırakılması için eylemlerinin şiddetini arttırmışlar, Femina Kabaret bölgesinde çembere alınan polislerle karşı yapılan taşlı saldırıların artması üzerine silahlandırılmış takviye polis güçleri bölgeye sevk edilmiştir⁸¹.

Kıbrıslı Türkler, eylemlerin kaza geneline yayılması ve isyancı sayısının artmasından endişe etmişlerdir. Bu durum İngiliz Sömürge Yönetimi raporlarında da belirtilmiştir. Raporla, Lefkoşa Komiserinin Kıbrıs Türkleriyle bir görüşme yaptığı ve yaşanan olaylardan kaygı duymalarına

⁷⁷ FCO 141-3320-24, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.26, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-25, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.42, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-26, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.51, 18 Aralık 1954.

⁷⁸ FCO 141-3320-29, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 14.03, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-32, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 14.25, 18 Aralık 1954.

⁷⁹ FCO 141-3320-34; Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.00, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-35, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.02, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-37, 38, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.09, 18 Aralık 1954.

⁸⁰ FCO 141-3320-39, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.18, 18 Aralık 1954.

⁸¹ FCO 141-3320-40, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.27, 18 Aralık 1954.

gerek olmadığını söyledikten sonra Türklerin evlerine döndükleri belirtilmiştir⁸². Lefkoşa’da olaylar kontrol altına alınmaya çalışılırken önemli bir tespit yapılmıştır. İngiliz Sömürge Yönetimi’nin olayları kontrol etmek amacıyla yaptığı telefon görüşmeleri ile telgraf yazışmalarının Telefon ve Telgraf Dairesinde görevli Rumlar tarafından dinlendiği ve elde edilen bilgilerin isyancılara aktarıldığının tespit edilmesi üzerine Sömürge Sekreteri, kaza merkezleri ile Lefkoşa arasındaki telefon ve telgraf akışının birkaç saatliğine durdurulması talimatını vermiştir⁸³.

Lefkoşa’daki isyan, 18 Aralık Cumartesi akşamı tekrar şiddetlenmeye başlamıştır. Metaksas Meydanı’ndaki isyancılarla polis arasında arbede yaşanırken, Carlton Kulübü yakınında toplanmaya başlayan ve kısa sürede sayıları 150’ye ulaşan isyancıların saldırısında başından yaralanan polis müfettişi hastaneye kaldırılmış, Femina Kabaret yakınında toplanan ve yaklaşık 300 kişiden oluşan kalabalık yol üzerindeki arabalara zarar vermiştir⁸⁴.

İsyancıların saldırıları havanın kararmaya başlamasıyla azalma eğilimi göstermesine rağmen Amerikan Konsoloslğu yakınında toplanan grup binaya saldırmışlardır. Saldırıları, Konsolosluk binasında alınan tedbirlerden dolayı başarılı olamayınca isyancılar sokak aydınlatmalarına ve bina civarındaki araçlara zarar verdikten sonra Mağusa Kapısı’na yönelmişlerdir⁸⁵.

Bu arada önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. 80 kadar Kıbrıslı Türk, isyancılarla çatışmak amacıyla Ledra Caddesi’ne doğru yürüdükleri sırada polisin attığı göz yaşartıcı gazın da etkisiyle dağılmışlardır. Kıbrıslı Türklerin dağılmasından sonra durum kısmen sakinleşmişse de Komiserliğe ulaşan istihbarat bilgisinde, Başsavcılık ve Amerikan Konsolosluk binasının ilerleyen saatlerde yakılacağına dair istihbari bilgiler kapsamında söz konusu yerlerdeki güvenlik önlemleri arttırılmıştır. Lefkoşa’da 18 Aralık Cumartesi

⁸² FCO 141-3320-33, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 14.40, 18 Aralık 1954.

⁸³ FCO 141-3320-42, Sömürge Sekreteri ile Bay Portsmouth arasında geçen telefon konuşması, saat 15.35, 18 Aralık 1954.

⁸⁴ FCO 141-3320-49, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.38, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-50, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.30, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-51, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.50, 18 Aralık 1954.

⁸⁵ FCO 141-3320-57, 59, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 18.00, 18 Aralık 1954; FCO 141/3321/05, Kıbrıs Hükûmetinden Eyalet Sekreteri’ne Gönderilen Telgraf, Kopya (Orijinal M.P.S. 23/D/54), Acil, No:507, Durum Raporu:4, Eyalet Sekreteri ile Atina ve Ankara’daki Büyükelçilere de gönderilmiştir, 19 Aralık 1954.

günkü isyan eylemlerine katılan kişilerden 43'ü tutuklanmış, 33'ü ise gözaltına alınmıştır⁸⁶.

Lefkoşa Komiseri, 19 Aralık Pazar sabahı Sömürge Sekreteri'ne gönderdiği yazıda; "Toplantı ve Yürüyüş Kanunu" kapsamında yürüyüş ve toplantıların yasaklanmasını önermiştir⁸⁷. Lefkoşa'da 18 Aralık Cumartesi günü başlayan isyanın Pazar günü devam etmemesi amacıyla alınan önlemlerden bir diğeri ise Komiserin Samuel Okulu Müdürü Authouilis ile yaptığı görüşme olmuştur. Lefkoşa Komiseri okul müdürüyle yaptığı görüşmede; öğrencilerin kanuna aykırı eylemlere karışmamalarını istemiş, bu isteğin öğrenci ailelerine de iletilmesini vurgulamış ve kanuna aykırı hareket edecek öğrencilerin tutuklanacağını söylemiştir. Komiser, müdürle yaptığı görüşmeden sonra Samuel Okulu öğrencisi iki kişiyi polis karargâhına götürmüş ve Cumartesi günü isyana katılan ve gözaltına alınan öğrencileri teşhis ettirmiştir⁸⁸.

Lefkoşa Komiserinin olayları kontrol altına almak için aldığı tedbirlerin etkisiz olduğu 19 Aralık Pazar günü öğle saatlerinde başlayan eylemlerle kendini göstermiştir. Metaksas Meydanı'nda toplanan ve çoğunluğu öğrenci olan yaklaşık 200 kişilik grup buradaki polis aracını taşlamışlardır. İsyancıların saldırılarını önlemek amacıyla üç grup polis gücü bölgeye takviye olarak gönderilmiş ve burada bulunan kamu binaları kapatılarak güvenlik tedbirleri arttırılmıştır⁸⁹. Lefkoşa Komiseri, sabah saatlerinde yapılan uyarıya rağmen öğrencilerini engelleyemeyen Samuel Okulu Müdürü ile Pancyprian Okul Müdürü'nü sert bir dille bir kez daha uyarılmış⁹⁰ polis güçlerine verdiği talimatta; Metaksas Meydanı'ndaki isyancılara karşı göz yaşartıcı gaz kullanmalarını ve yakalayabildikleri isyancıları tutuklayarak karakola

⁸⁶ **FCO 141-3320-65**, Lefkoşa Bölgesindeki Durum, 18 Aralık Cumartesi gece 22.00'den sonra, 18-19 Aralık 1954; **FCO 141-3321-03**, Kıbrıs Hükümetinden Eyalet Sekreteri'ne Gönderilen Telgraf, Kopya (Orijinal M.P.S. 23/D/54), Acil, Telgraf No:506, Durum Raporu No:3, 18 Aralık 1954; **FCO 141/3321/06**, Kıbrıs Hükümetinden Eyalet Sekreteri'ne Gönderilen Telgraf, Kopya (Orijinal M.P.S. 23/D/54), saat 15.55, Acil, No:507, Eyalet Sekreteri ile Atina ve Ankara'daki Büyükelçilere de gönderildi, Durum Raporu:5, 19 Aralık 1954.

⁸⁷ **FCO 141-3320-63**, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı (Sömürge Sekreteri Aracılığıyla), saat 08.50, 19 Aralık 1954.

⁸⁸ **FCO 141-3320-66**, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 10.10, 19 Aralık 1954.

⁸⁹ **FCO 141-3320-74**, Lefkoşa Komiserinin Mesajı, saat 13.05, 19 Aralık 1954

⁹⁰ **FCO 141-3320-75**, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.22, 19 Aralık 1954.

getirmelerini istemiştir⁹¹. Fakat alınan tüm önlemlere rağmen isyancıların sayısı her geçen dakika artmış, lunapark bölgesinde toplanmaya başlayan 600'den fazla isyancı İngiliz araçlarına taşlarla saldırmışlardır⁹². Olayların şiddetini giderek arttırdığı öğle saatlerinde Komiserliğe ulaşan istihbarat bilgisinde; isyancıların Amerikan Konsoloslugu, Garnizon Komutanlığı ve Lefkoşa Hastanesine dinamitle saldıracakları bilgisi yer almıştır⁹³. Komiser Yardımcısı, bu bilgi doğrultusunda Amerikan Konsolosluk binası, Garnizon Komutanlığı ve Hastane bölgesine takviye polis güçleri görevlendirmiştir⁹⁴. Eylemlerin genişlemeye başladığı öğle saatlerinde Sendika yetkilileri; isyancıların dağılmasını sağlamak amacıyla kendi temsilcilerinden bazılarını isyancılarla görüşme yapmak üzere görevlendirmek istediklerini önermişler, söz konusu kişilerin polis güçleri tarafından tanınabilmeleri için de kollarına pazubent takılacağını belirtmişlerdir. Bu sırada Komiserliğe ulaşan başka bir istihbaratta, sendika görevlilerinin de eylemlere karıştıkları bilgisi yer aldığından dolayı öneri reddedilmiştir⁹⁵.

İsyancıların saldırıları, Lefkoşa'da saat 15.20 sularında başlayan şiddetli yağmurdan dolayı bir süre durmuştur. İngiliz yetkilileri, bu durumdan istifade etmişler ve gece alınması planlanan tedbirleri görüşmüşler ve bu kapsamda isyancıların bir araya gelerek eylem planlayabilecekleri sinema, kafe vb. mekânların kapalı tutulmasına karar vermişlerdir⁹⁶.

Lefkoşa'daki isyan 20 Aralık 1954'te sona ermiştir. Lefkoşa Polis Komiserliği, isyanın sona ermesi üzerine; daha önce ilan edilen "Kırmızı Alarm" durumunu kaldırmış, dernek faaliyetlerinin yasaklanmasını içeren kararı iptal etmiş, takviye silahlı polis güçlerinin kritik tesislerdeki nöbetini sonlandırmıştır⁹⁷. Lefkoşa'da 18 ve 19 Aralık 1954 tarihlerindeki isyanda

⁹¹ FCO 141-3320-76, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 13.28, 19 Aralık 1954; FCO 141-3320-78, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, 19 Aralık 1954.

⁹² FCO 141-3320-79, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 14.28, 19 Aralık 1954.

⁹³ FCO 141-3320-80, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 14.15, 19 Aralık 1954.

⁹⁴ FCO 141-3320-85, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 14.55, 19 Aralık 1954.

⁹⁵ FCO 141-3320-87, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 15.00, 19 Aralık 1954.

⁹⁶ FCO 141-3320-92, 93, 94, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.20, 19 Aralık 1954.

⁹⁷ FCO 141-3320-96, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 08.33, 20 Aralık 1954.

herhangi bir can kaybı yaşanmamasına rağmen eylemlere katılan 50 kişi tutuklanmıştır⁹⁸.

III.2. Limasol Kazası

Limasol kazası, Rum İsyanı'nın yoğun hissedildiği bir diğer şehir olmuştur. Limasol'daki ilk hareketlilik, tıpkı Lefkoşa'da olduğu gibi, 18 Aralık Cumartesi sabahı başlamıştır. Limasol Komiserinin bu hareketlenmeyi rapor ettiği ilk mesajında; Katoliki Kilisesi'nde yaklaşık 2000 kişinin toplandığı, gruptan ayrılan 150 kadar isyancının, Kilise'nin arka bahçesinden çıkarak "Enosis ölmeyecek", "Diktatör İngiliz Utan" sloganlarıyla Komiserin konutunun bulunduğu yere geldiği, çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu isyancıların fotoğraf çeken polise saldırarak negatifi almaya çalıştıkları, saldırganlardan iki öğrencinin tutuklandığı, bu haberi alan ve yaklaşık 500 kişiden oluşan başka bir isyancı grubunun arkadaşlarını geri almak amacıyla polis karakoluna gittikleri, karakoldaki İngiliz bayrağını indirerek Yunan bayrağını çeken öğrencilerin, istekleri reddedilince karakol girişindeki mobilyaları kırdıkları ve görevli polise saldırdıkları belirtilmiştir⁹⁹.

Limasol Komiserinin karakoldan uzaklaşmalarını isteyen ikazını dikkate almayan isyancılar, tutuklu arkadaşlarının serbest bırakılması hâlinde karakol binasını terk edeceklerini yinelemişlerdir. Komiser isyancıların isteğini reddetmiştir. Bunun üzerine diğer gruplarla birleşen ve sayıları kısa bir sürede 2000'i aşan isyancılar ellerinde taşıdıkları Yunan bayrakları ile Komiserin evinin olduğu bölgeye yönelmişlerdir. Polisin dağılamamaları hâlinde güç kullanmak durumunda kalınacağı ikazına rağmen isyancıların saldırıları başlayınca, polis göz yaşartıcı gaz kullanarak olayları kontrol etmeye çalışmıştır. Polisin müdahalesi ile dağılan isyancılar bir süre sonra Mahkeme binası önünde tekrar toplanmışlar ve bina önündeki İngiliz bayrağını gönderden indirdikten sonra yırtmışlardır. İsyancılar daha sonra Limasol Bölge Hastanesine gitmişler ve bahçede bekleyen polisleri taşlamaya

⁹⁸ FCO 141-3320-91, Lefkoşa Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.03, 19 Aralık 1954; FCO 141-3321-07, Kıbrıs Hükûmetinden Eyalet Sekreteri'ne Gönderilen Telgraf, Kopya (Orijinal M.P.S. 23/D/54), saat 19.55, Acil, No:512, Eyalet Sekreteri ile Atina ve Ankara'daki Büyükelçilere de gönderildi, Durum Raporu: 6, 19 Aralık 1954.

⁹⁹ FCO 141-3320-06, Limasol Komiserinin Mesajı, saat 09.50, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-09, Limasol Komiserinin Mesajı, saat 11.00, 18 Aralık 1954; FCO 141-3321-21-29, Kıbrıs Hükûmetinden Sömürge Sekreterine Gönderilen Yazı, Ref. 2301, Gizli, 24 Aralık 1954.

başlamışlardır. Saldırıların kontrolden çıkması üzerine hastane bölgesine görevlendirilen askerlere ateş açma emri verilmiştir. Üç isyancı açılan ateş sonucunda yaralanmış¹⁰⁰ ve arkadaşları tarafından Dr. Solomonides'in özel kliniğine götürülmüşlerdir¹⁰¹. Bu olayın duyulmasından sonra daha da öfkelenen isyancılar, Limasol Komiserinin evine yönelince Komiserin ailesi Polemedya'daki askerî kampa tahliye edilmiş ve olası bir katliamdan kurtulmuşlardır¹⁰².

İsyancılar, 18 Aralık Cumartesi akşamı, Paul Pavlides'in sahibi olduğu ve çoğunlukla İngilizlerin kaldığı Metropol Otel ile İngilizlerin uğrak yeri olan King's Army ve İngiliz ordusuna lojistik hizmet sağlayan firmanın işlettiği Green Lion isimli barlara saldırmışlardır. Saldırıları sonucunda King's Army'nin İngiliz sahibi ciddi şekilde yaralanmış, bar yağma ve talan edilmiş, saldırıları önlemeye çalışan bir polis yüzünden yaralanarak hastaneye kaldırılmıştır. Limasol Komiseri, saldırıların kontrole alınamaması üzerine Garnizon Komutanı'nı olaylara müdahale etmek üzere görevlendirmiştir. Garnizon Komutanı, saat 18.05'te kontrolü devralmış ve yedi isyancıyı tutuklamıştır¹⁰³. Askeri birliklerin olayları kontrol etmek amacıyla görevlendirilmesinin olumlu sonuçları hemen görülmüş ve gece boyunca Limasol'da herhangi bir saldırı eylemi gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte 18 Aralık gecesi bazı İngiliz tesislerine karşı bombalı saldırılar yapılacağı yönünde elde edilen istihbarat bilgisi doğrultusunda; Limasol kazasına bağlı Polemedya Köyünde bulunan İngiliz askerî kampındaki güvenlik tedbirleri Kırmızı Alarm seviyesine yükseltilmiş, Posta ve Telgraf Dairesi ve Metropol Otel'e nöbetçi polisler görevlendirilmiş, polis karakoluna takviye güçler gönderilmiştir. Alınan bu tedbirlere rağmen tek tip kıyafet giymiş bazı isyancılar Limasol sokaklarındaki telefon kulübelerine zarar vermiş ve telefonları parçalamışlardır. Yaşanan bu olaydan sonra Limasol Komiseri,

¹⁰⁰ **FCO 141-3321-01**, Eyalet Sekreteri Telgrafı, No: 504, Dosya Numarası:S23/DIV/54, Durum Raporu No:1, 18 Aralık 1954; **FCO 141/3321/04**, Dosya Numarası: S23/DIV/54, 18 Aralık 1954; **FCO 141-3321-08, 09**, Kıbrıs Hükümetinden Sömürge Sekreterine Gönderilen Yazı, HQ.S.4/2/4, 19 Aralık 1954.

¹⁰¹ **FCO 141-3320-48**, Limasol Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 16.14, 18 Aralık 1954.

¹⁰² **FCO 141-3320-58**, Limasol Komiserinin Mesajı, saat 18.00, 18 Aralık 1954.

¹⁰³ **FCO 141-3320-60**, 61,65, Limasol Komiserinin Mesajı, saat 18:20, 18 Aralık 1954; **FCO 141-3321-02**, Eyalet Sekreteri Telgrafı, No:505, Dosya Numarası: S23/DIV/54, Durum Raporu No:2, 18 Aralık 1954; **FCO 141-3321-08,09**, Kıbrıs Hükümetinden Sömürge Sekreterine Gönderilen Yazı, HQ.S.4/2/4, 19 Aralık 1954.

aralarında piskoposların da olduğu Rum ileri gelenleriyle yaptığı toplantıda isyanın sona erdirilmesini talep ettikten sonra olaylar bir süreliğine de olsa durulmuştur¹⁰⁴.

Cumartesi günü ateşli silahla yaralanan isyancılara ait ilk bilgiler Limasol Hastane Müdürü'nün Komiserliğe gönderdiği mesajda yer almıştır. Hastane Müdürü mesajında; yaralı üç isyancıdan ikisinin durumunun kritik olduğu, saldırılarda yaralanan 13 kişinin hastane haricindeki özel klinikte tedavi edildiği, bu kişilerden birinin taşlı saldırılarda yararlanan polis memuru olduğu, yedi yaralının ise tedavilerinin ardından taburcu edildiği diğer yaralılarından hiçbirinin hayatı tehlikesinin bulunmadığını rapor etmiştir¹⁰⁵.

Limasol Komiseri 19 Aralık Pazar günü öğleden sonra durumun sakin olduğunu vurguladığı mesajında, tek endişesini hastanedeki yaralı isyancıların hayatlarını kaybetmeleri hâlinde olayların tekrar başlama ihtimali olarak belirtmiştir. Aynı raporda bir gün önce Polemedya Köyündeki askerî kışlaya tahliye edilen Limasol Komiserinin eşi ve çocuklarının evlerine döndükleri, ordu ve polis güçlerinin herhangi bir olaya müdahale edecek şekilde hazır bekletildikleri de ifade edilmiştir¹⁰⁶.

Limasol'da alınan tedbirler sonucunda 19 Aralık Pazar gecesi herhangi bir saldırı yaşanmamış ve yürürlükte olan "Kırmızı Alarm" durumu iptal edilmiştir. Bu tedbire rağmen yüksek hazırlık durumunun korunmasına karar verilmiş ve Metropol Otel ile diğer kritik yerlerdeki takviye nöbetçiler görevlerine devam etmişlerdir. Limasol Komiser Yardımcısının 20 Aralık Pazartesi sabahı gönderdiği başka bir raporda ise, isyanın sona erdiği bilgisi verilmiş, tedavi edilen isyancıların sağlık durumlarının kötüleşmesi hâlinde olayların tekrar başlamasının muhtemel olduğundan dolayı Kıbrıs İhtiyat Ordusu'nun hazır bulundurulması önerilmiştir¹⁰⁷.

İsyan sırasında yaralanan kişilere ait ayrıntılı bilgiler 20 Aralık Pazartesi günkü raporda yer almıştır. Limasol Komiseri, 20 Aralık Pazartesi günü Dr. Solomonides kliniğinde tedavi gören yaralıları ziyaret etmiş ve tespitlerini rapor etmiştir. Raporda, yaralı iki isyancının "Tehlikeli Şahıslar" listesinde yer aldığı belirtilmiş, yaralıların yeteri kadar sağlık hizmeti alamadıklarına

¹⁰⁴ FCO 141-3320-65, Limasol komiserinin Mesajı, 18 Aralık 1954.

¹⁰⁵ FCO 141-3320-69, Hastane Müdürünün Mesajı, saat 11.00, 19 Aralık 1954.

¹⁰⁶ FCO 141-3320-90, Limasol Komiserinin Mesajı, saat 15.48, 19 Aralık 1954.

¹⁰⁷ FCO 141-3320-95, Limasol Komiser Yardımcısının Mesajı, saat 08.25, 20 Aralık 1954.

dair söylentilerin olduğu, yaralıların hayatlarını kaybetmeleri hâlinde yaşanabilecek olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmek için söz konusu kişilerin Lefkoşa'ya tahliye edilmeleri teklif edilmiş¹⁰⁸ ancak Dr. Solomonides kliniğindeki yaralı isyancılar teklifi reddetmişlerdir¹⁰⁹. Bu durumun sonraki günlerde isyancıları tahrik edebileceğini ve saldırıların tekrar başlatılabileceğini değerlendiren Limasol Komiseri, Hastaneye giderek yararlılarla bizzat görüşmüş ve son durumlarını Sömürge Sekreteri'ne rapor etmiştir. Raporda yaralılar ile ilgili detaylar aşağıdaki gibi ifade edilmiştir¹¹⁰:

“1. Renos Bouyyoukkas, 20 yaşında: Limasol Hükümet Hastanesine götürülmeyi kabul etti fakat durumu çok ağır olduğundan başka bir hastaneye nakledilmesi sonucu değiştirmeyecek muhtemelen bir iki gün içinde ölecek, tüm ileri tetkikler ve müdahaleler yapılmıştır. Ailesi ile görüştüm, oldukça soğukkanlılar ve duyarlı kişiler, oğullarının Lefkoşa'da tedavi görmesi için yazılı belge verdiler. Fakat hastanın durumu dün gece (20 Aralık'ı 21 Aralık'a bağlayan gece) ağırlaştığından dolayı Lefkoşa'ya transferle ilgili yazılı taleplerini iptal ettiler. Dr. Marangos hastanın ilk günden itibaren tedavisi ile ilgilenmektedir.

2. Markis Petrides, 17 yaşında: Dr. Solomonides'in ameliyatından sonra bakım evine götürülmeyi kabul etti. Durumu ciddi, kritik hastalar listesine dâhil edilecek.

3. Andreas Demetrou, 23 yaşında: Dr. Solomonides'in Özel Bakım evinde tedavi görmeyi kabul etti. Genel durumu iyi.”

Sonraki günlerde yapılan yazışmalar yaralı isyancıların Lefkoşa'ya nakledilmeleri ve bu kişilerin hayatlarını kaybetmeleri hâlinde cenaze törenlerinin yapılıp yapılmayacağı, tören yapılacaksa nerede ve nasıl olacağına dair esasların tespit edilmesi yönünde olmuştur¹¹¹.

¹⁰⁸ FCO 141-3320-102, Limasol Komiserinin Mesajı, saat: 11:50, 20 Aralık 1954.

¹⁰⁹ FCO 141-3321-11, Limasol Komiserliğinden Kıbrıs Hükümetine gönderilen Yazı, No: 2504, Gizli, 20 Aralık 1954 (Yazının 21 Aralık 1954'te hükümetin eline ulaştığı not edilmiş).

¹¹⁰ FCO 141-3321-12-13, Limasol Komiserliğinden Kıbrıs Hükümetine Gönderilen “Limasol'da Silahla Yaralanma” Başlıklı Yazı, Gizli, 21 Aralık 1954. (Belgedeki bazı bilgilerin üstü kapatılmış ve 80 yıl erişim yasağı konmuştur).

¹¹¹ FCO 141-3321-14D, Limasol Komiserinin Mesajı, saat:10.30, 22 Aralık 1954.

III.3. Mağusa Kazası

Rumların 18 Aralık 1954'te başlattıkları isyanın etkilerinin en az düzeyde hissedildiği kazalardan birisi Mağusa olmuştur. Mağusa Komiserinin 18 Aralık Cumartesi sabahı gönderdiği mesajda; işçilerin Sendika tesislerinde toplanmaya başladıkları ancak işçiler üzerinde etkisi olan Aspris ile yapılan görüşmeden sonra herhangi önemli bir olayın yaşanmadığı belirtilmiştir¹¹².

Mağusa'daki sakin durum 19 ve 20 Aralık 1954 tarihlerinde de devam ettiğinden dolayı "Kırmızı Alarm" güvenlik tedbirlerinin uygulanmasına gerek görülmemiştir¹¹³.

III.4. Baf Kazası

Baf'taki ilk olaylar, 18 Aralık 1954 Cumartesi sabahı başlamıştır. Yunan bayrakları taşıyan ilkokul öğrencileri okul bahçesinde toplandıktan sonra saat 08.21'de Enosis sloganları atarak yürüyüşe başlamışlardır¹¹⁴. Göstericiler ile polisler arasında saat 09.30'da kaza merkezinde kısmi çatışmalar yaşansa da bir süre sonra durum sakinleşmiştir¹¹⁵.

Baf Komiserinin öğle saatlerinde Lefkoşa'ya gönderdiği raporda Baf'a bağlı yerleşim yerlerinde 18 Aralık Cumartesi günkü durum aşağıdaki gibi ifade edilmiştir¹¹⁶:

"Ktima: Eylem yapan öğrencilerin dağıldığı, öğrencilerin tekrar toplanacaklarına dair beklentilerin gerçekleşmediği, kamu binaları hariç tüm dükkânların kapalı olduğu, belediye işletmelerindeki hizmetin normal olarak devam ettiği,

Poli: Eylemci öğrencilerin hâlâ okulda oldukları, polisler girilen çatışmaların %50 oranında azaldığı,

Polemi:40 kişiden oluşan eylemci öğrencilerin Kilise'ye doğru yürüdükleri, eyleme Polimi dışından da katılanların olduğu..."

¹¹² FCO 141-3320-19, Mağusa Komiserinin Mesajı, saat 13.07, 18 Aralık 1954.

¹¹³ FCO 141-3320-72, Mağusa Komiserinin Mesajı, saat 12.20, 19 Aralık 1954; FCO 141-3320-98, Mağusa Komiserinin Mesajı, saat 08.50-09:05, 20 Aralık 1954.

¹¹⁴ FCO 141-3320-01.

¹¹⁵ FCO 141-3320-03.

¹¹⁶ FCO 141-3320-10.

Baf Komiseri, kaza merkezinde yaşanan çatışmalardan dolayı takviye kolluk gücüne ve bazı malzemelere ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaçlardan biri de toplumsal olayların yatıştırılmasında en çok kullanılan göz yaşartıcı bomba olmuştur. Baf Komiseri, 18 Aralık Cumartesi saat 14.00'te Limasol Komiserine gönderdiği raporda; Baf polis teşkilatında hâlen görev yapan altı polisin toplumsal olaylara müdahale konusunda deneyimli olduğu ancak bunun yeterli olmadığını belirtmiş ve Limasol polis teşkilatından takviye güç ile bir miktar göz yaşartıcı gaz bombası talep etmiştir. Ancak aynı gün öğleden sonra Baf'ta önemli bir olay yaşanmadığından talep edilen takviye güçlere gerek kalmadığına dair bilgi müteakip raporda yer almıştır¹¹⁷. Baf kazasında 19 Aralık Pazar günü herhangi önemli bir olay yaşanmamış ve bu durum Lefkoşa'ya gönderilen raporda belirtilmiştir¹¹⁸.

III.5. Larnaka Kazası

Larnaka kazasındaki isyan, tıpkı Baf'ta olduğu gibi 18 Aralık Cumartesi sabahı başlamıştır. Yunan bayrakları taşıyan 300 kadar öğrenci 08.30 sularında Enosis sloganları atarak Lazaros Kilisesi'ne gelmişler ve burada toplanmaya başlamışlardır. Polis Komiseri, kilisede toplanan öğrencilerle konuşma yaptıktan sonra kalabalık Yunan marşları söyleyerek dağılmıştır¹¹⁹. Larnaka'da, 18 Aralık Cumartesi günü önemli olaylar yaşanmadığından Limasol Komiserinin kendi kazasındaki isyanı kontrol edebilmek amacıyla talep etmiş olduğu 50 polis buraya görevlendirilmiştir¹²⁰.

Larnaka Komiseri, isyan girişimlerini önlemek amacıyla Lise Müdürü ve Lise Komisyonu ile saat 11.00'da bir toplantı yapmış ve protesto gösterilerinin tekrarlanmamasını istemiştir. Komiser, saat 11.30'da Kitium muhtarı ile yaptığı görüşmede ise Kitium köylülerinin isyan hareketlerine katılmak amacıyla şehir merkezine gelmemeleri yönünde uyarıda bulunmuştur¹²¹. Larnaka Komiserinin almış olduğu tedbirlerin de etkisiyle 19

¹¹⁷ FCO 141-3320-27.

¹¹⁸ FCO 141-3320-82.

¹¹⁹ FCO 141-3320-02, Larnaka Komiserlik Ofisinin Mesajı, 08.53, 18 Aralık 1954; FCO 141-3320-03, Larnaka Komiserinin Mesajı, 09.13, 18 Aralık 1954.

¹²⁰ FCO 141-3320-62, Larnaka Komiserinin Mesajı, 18.33, 18 Aralık 1954.

¹²¹ FCO 141-3320-68-71, Larnaka Komiserinin Mesajı, saat 12.10, 19 Aralık 1954.

İNGİLİZ YÖNETİMİ DÖNEMİNDE KIBRIS'TA ÇIKARILAN İKİNCİ RUM İSYANI
(18-19 ARALIK 1954)

Aralık 1954 tarihinde kaza merkezinde herhangi bir isyan girişimi olmamıştır¹²².

Kıbrıs'ta 18 Aralık Cumartesi günü başlayan ve özellikle Lefkoşa ve Limasol'da iki gün boyunca devam eden isyan, 20 Aralık Pazartesi günü kontrol altına alınmış ancak İngiliz kolluk kuvvetlerinin almış olduğu tedbirler bir süre daha devam etmiştir¹²³.

¹²² FCO 141-3320-65, Larnaka Komiserinin Mesajı, saat 18.10, 19 Aralık 1954.

¹²³ FCO 141-3320-100.

SONUÇ

İsyan, bir toplumun veya topluluğun baskıdan kurtulmak, hak aramak, özgürlük vb. amaçlarla yaptığı bir başkaldırı hareketi olup başarılı olması hâlinde devrime dönüşmesi de mümkün olan kitlesel şiddet eylemleridir. İsyanı başlatan toplum/toplulukların hedefleri; anarşizm yaratarak kurulu düzeni bozma isteğinden siyasi bir amacı gerçekleştirmeye kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alabilir. Hangi amaçla gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin isyanların ortak özelliklerinin; siyasi veya ekonomik ortamın uygunluğu, kurulu düzene kitlesel başkaldırı ile dış destek olduğu söylenebilir. Söz konusu kriterler olmadan yapılan eylemlerin isyana dönüşmesi çok zordur. Gerek Osmanlı Devleti gerek İngiliz yönetimi dönemindeki Rum isyanları incelendiğinde söz konusu şartların oluştuğu tespit edilmiştir.

Kıbrıs'ta Osmanlı ve İngiliz dönemlerinde yaşanan Rum isyanlarının yegâne amacı Enosis olmuştur. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin önderliğindeki Rumlar, Osmanlı dönemindeki isyan hariç olmak üzere, bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle demokratik yolları denemiş ancak Enosis isteklerine olumlu cevap alamadıkları ve siyasi ortamın uygun olduğu dönemlerde isyan eylemelerine başvurmaktan da kaçınmamışlardır.

Rumların, İngiliz döneminde çıkardıkları isyanların birden fazla ortak özelliği vardır. Her iki isyanda da ortak olan özellikler şunlardır: Siyasi düzenin bozulmaya başlaması, eylemlerde kitlesel öğrenci kalabalıklarının kullanılması, isyanların Kilise'nin öncülüğünde başlaması, saldırıların çoğunlukla kamu bina ve araçları ile kolluk kuvvetlerine yapılması, kamu binalarındaki İngiliz bayrağının indirilerek Yunan bayrağının çekilmesi, isyancıların Enosis isteklerini sloganlaştırması ve Yunan millî marşını söylemesi, İngiliz yöneticilerinin ikametgâhlarının yakılması, polis güçlerini takviye amacıyla görevlendirilen askerî birliklerin zaman zaman isyancılara ateşle karşılık vermesi. Söz konusu ortak özellikler, Birinci ve İkinci Rum isyanının kendiliğinden başlamadığına işaret etmektedir. Her iki isyanda da öğrencilerin kullanılması ve bunların İngiliz kolluk kuvvetlerine taşlı saldırılar yaparak kendilerine karşı orantısız güç kullanımını azmettirmeleri de dikkati çeken bir başka detaydır. İsyan planlayıcılarının, kolluk kuvvetlerinin göz yaşartıcı bomba, jop ve ateşli silahla yaptıkları karşı müdahalelerde yaralanan ve/veya hayatını kaybeden isyancıları gündeme getirerek hem uluslararası kamuoyunun dikkatini Kıbrıs'a çekmeyi hem de

isyana uzak kalan Rumların mobilizasyonunu hedefledikleri söylenebilir. Bununla birlikte İkinci Rum İsyanı'nın kendine has özellikleri şunlardır: Kıbrıslı Türklerin tepkileri ile İngiliz Sömürge Yönetiminin isyan sonrasındaki düzenlemeleri. Kıbrıslı Türkler, Birinci Rum İsyanı sırasında Rumların şiddet eylemlerine karşı tepkisiz kalmışlar ancak İkinci Rum İsyanı'nda bu tepkisizlik yerini Rumlara karşı saldırı düşüncesine bırakmıştır. Kıbrıs Türk toplumunda gelişen bu tepkinin altında yatan sebeplerin; özellikle 1943 yılından sonra faaliyete başlayan KATAK, Kıbrıs Millî Türk Halk Partisi, Kıbrıs Türk Millî Birliği, Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu, Kıbrıs Türk Birliği İstiklal Partisi gibi siyasi örgütlerin etkili faaliyetleri¹²⁴, Türkiye'nin Kıbrıs Türk toplumuna verdiği desteğin 1954 yılından itibaren daha yakın hissedilmesi ve Rumların Enosis girişimlerindeki kararlılığa karşı tepkisiz kalmama düşüncesinin olduğu söylenebilir.

İngiliz Sömürge Yönetiminin her iki isyan sonrasındaki uygulamalarında da farklılık tespit edilmiştir. İngiliz Sömürge Yönetimi, Birinci Rum İsyanı sonrasında sıkıyönetim benzeri uygulamaları yürürlüğe sokup baskı dönemini başlatırken İkinci Rum İsyanı sonrasında bu vb. tedbirleri almamış, isyan sırasında yürürlüğe soktuğu “Kırmızı Alarm” uygulamasını bile birkaç gün sonra kaldırmıştır. Bu tepkisizliğin de planlı olduğu söylenebilir. Şöyle ki; Kıbrıs sorununun yeni bir safhaya geçmesi İkinci Rum İsyanı'ndan dört buçuk ay sonra olmuştur. Rumların 1 Nisan 1955 tarihinde Kıbrıs'ta başlattıkları saldırılar kısa bir süre sonra Kıbrıslı Türkleri de kapsamış ve adada üç buçuk yıl süren toplumlarası çatışmalar başlamıştır. Kıbrıslı Türkler ile Rumlar arasında başlayan çatışmalar devam ederken, İngiliz Sömürge Yönetimi, kolluk kuvvetlerinde görev yapmaları amacıyla çok sayıda Kıbrıslı Türk gencini istihdam etmiş ve bunları Rumların Enosis amaçlı eylemlerinin bastırılmasında ön saflarda görevlendirerek iki toplum arasındaki nefretin büyümesini desteklemiştir¹²⁵ ve siyasi ortamı kendi planlarına göre şekillendirmiştir. İşte bu şekillendirmenin ilk emareleri İkinci Rum İsyanı'nda tespit edilmiş ve bu durum İngiliz raporlarına da yansımıştır. İngiltere'nin, Kıbrıslı Türklerin tepkilerini en başından itibaren dikkate aldığını ve sonraki

¹²⁴ Mehmet Balyemez, **İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1878-1960)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017, s.80-105, 163-180.

¹²⁵ Sibel Akgün, **Türk Mukavemet Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009, s.80-81.

döneme ait planlamalarında bu durumu göz önünde bulundurduğunu söylemek abartı olmayacaktır.

Son olarak şu değerlendirme yapılabilir: İngiltere, Kıbrıs'ta kurduğu sömürge sisteminin zayıfladığı her dönemde anayasal düzenin devamını sağlamak ve adadaki varlığını sürdürmek amacıyla isyan hareketleri de dâhil olmak üzere siyasi ortamı şekillendirecek koşulları oluşturmuş, bu koşulların yarattığı fırsatları değerlendirerek bölgesel çıkarlarının devamını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Akgün, Sibel, **Türk Mukavemet Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009.

Armaoğlu Fahir, **Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükûmeti ve Kamuoyunun Davranışları (Karşılaştırmalı İnceleme)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1963.

Bağcı, Hüseyin, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 2001.

Balyemez, Mehmet, **İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1878-1960)**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017.

Bayülken, Ü. Halûk, **Cyprus Question and the United Nations**, Second Print, CYREP Yayınevi, Lefkoşa 2001.

Birinci, Ergin, **Necati Özkan (1899-1970)**, Cilt I, Necati Özkan Vakfı Yayınları, Lefkoşa 1998.

"Bu Akşamki Ziyaret", **Bozkurt**, 15 Şubat 1954, s.1.

"Cypriots' Unofficial Plebiscite, Demand for Enosis", **The Times**, 16 January 1950, p.3.

Çoruh, Haydar, **Sultan İkinci Mahmud Döneminde Kıbrıs (1808-1839)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

Debeş, Taçgey, **Sir Ronald Storrs'un Kıbrıs Anıları (1926-1932)**, Mez-Koop Bankası Kültür Yayınları, Mağusa 1993.

Druşotis, Makarios, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2005.

Eden, Anthony, **The Memories of the Anthony Eden: Full Circle**, The Riverside Press, Cambridge 1960.

Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler**, CYREP Yayınları, Lefkoşa 1996.

Günay, Ünver, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 14, 2003/1.

Gürel, Şükrü Sina, **Kıbrıs Tarihi (1878–1960) Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika**, Cilt I-II, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

Hill, George, **A History of Cyprus, the Ottoman Province the British Colony, 1571-1948**, Ed. Harry Luke, Volume IV, Cambridge at The University Press, England 1952.

Hill, George, **Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948**, Çev. Nazım Can Serbest, Cilt IV, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

İrkıçatal, Eftal, “İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Orta Doğu Politikaları İçin Kıbrıs’ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 15, 2012/1.

İnalçık, Halil, **Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969.

İngiliz Ulusal Arşivleri Foreign Colonial Office (FCO), 141-3219, Political Reports to Secretary of State.

İngiliz Ulusal Arşivleri Foreign Colonial Office (FCO), 141-3320, Incidents on 18th December 1954, Diary of Events.

İngiliz Ulusal Arşivleri Foreign Colonial Office (FCO), 141-3321, Limassol Disturbances From 1954.

İsmail, Sabahattin, **100 Soruda Kıbrıs Sorunu**, Dilmen Ofset, Lefkoşa 1992.

İsmail, Sabahattin, **İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavgaları**, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayını: 5, Lefkoşa 1997.

Katsurides, Yuannos, **Kıbrıs Komünist Partisi Tarihi, Sömürgecilik, Sınıf ve Kıbrıs Solu**, Khora Yayıncılık, Lefkoşa 2014.

Kaymak, Faiz, **Kıbrıs Türkleri Bu Duruma Nasıl Düştü? Anılar ve Belgeler**, Alpay Basımevi, İstanbul 1968.

Kızılyürek, Niyazi, **Milliyetçilik Kıskaçında Kıbrıs**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Koç, Süleyman, **Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005.

Mayes, Stanley, **Kıbrıs'ın İlk Cumhurbaşkanı Başpiskopos III Makarios'un Yaşam Öyküsü**, Khora Yayınları, Lefkoşa 2019.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2000.

Öztoprak, İzzet, "Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları", **Belleten**, C LXII, S 233, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

Rossides, Zeno G., **The Island of Cyprus and Union with Greece**, 1953.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih**, 21. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2011.

Serter, Vehbi Zeki, **Kıbrıs Tarihi**, 1970.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Stavrınides, Zenon, "Kıbrıs Uyuşmazlığı-Ulusal Kimlik ve Devlet Olgusu", Çev. Eser Birey, **Yeni Kıbrıs**, Şubat 1989, s.330-36.

Tağmat, Çağla D., "Türk ve Yunan Kaynakları Çerçevesinde Megali İdea Değerlendirmeleri", **Türk- Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler**, 1. Baskı, Doğu Kitabevi-83, Tarih ve Uygarlık Dizisi-11, İstanbul 2014.

"Türkiyeli Misafirlerimiz", **Bozkurt**, 15 Şubat 1954, s.1.

Xydis, Stephen G., **Cyprus: Reluctant Republic**, Moutan, the Hauque, Paris 1973.

"Yunan İddiasına Yalnız Rusya İltifatta Bulundu, Selim Sarper'in Konuşması", **Zafer**, 15 Aralık 1954, ss.1, 7.

CHP PARTİ MÜFETTİŞLERİNİN KALEMİNDEN DEMOKRAT PARTİ'NİN İKTİDARA GELİŞİ*

MEHMET KARAYAMAN**

ÖZ

II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu koşullarda, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kadroları içinden çıkan bir grup milletvekili tarafından kurulan Demokrat Parti (DP) kısa sürede halktan büyük bir destek alarak iktidara gelmiştir. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimler, Türk tarihinde ilk defa siyasi iktidarın seçim yoluyla el değiştirdiğine tanıklık etmiştir.

Çalışmamız, CHP bünyesinde 1923 yılında kurulan ve 1935 yılında yapılan düzenlemelerle yetki ve sorumlulukları artırılan parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlara dayanmaktadır. Büyük bir kısmı milletvekillerinden oluşan parti müfettişleri, sorumlu oldukları bölgelerde en az altı ay görev yapmak ve parti çalışmalarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Altı ayda bir, hazırlanmış oldukları raporları CHP Genel Sekreterliğine gönderen parti müfettişleri, buldukları bölgedeki parti çalışmaları, Halkevlerinin faaliyetleri, ekonomik ve sosyal sorunlar, siyasi ve politik çekişmeler, halkın istek ve şikâyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler içeren raporlar kaleme almıştır.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan ve 1946-1950 yılları arasında kaleme alınmış parti müfettiş raporlarına dayanan çalışmamızda, CHP parti teşkilatının, DP'nin siyasi faaliyetlerine,

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

Çalışma, 20 Mart 2018 tarihinde Aydın'da düzenlenen **Uluslararası Türk Siyasi Hayatında Adnan Menderes Sempozyumunda** sunulan, "CHP Parti Müfettişlerinin Kaleminden Demokrat Partinin İktidara Gelişisi" başlıklı yayınlanmamış bildiri metninin, yeni bilgi ve belgelerle genişletilmesiyle ortaya çıkmıştır.

** Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Uşak/TÜRKİYE, mkarayaman@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9730-5000

örgütlenme şekline, halkla kurduğu temasa, seçim propagandasına, CHP'ye yönelik eleştirilerine nasıl baktığı konusu üzerinde durulacaktır. 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleşen seçim öncesinde ve sonrasında, il ve ilçelerde meydana gelen politik çekişmeler, seçim sırasında yaşanan olaylar üzerinde durularak, DP'nin iktidara gelişinin CHP parti teşkilatı ve halk tarafından nasıl karşılandığına dair bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Amacımız, DP'nin iktidara geliş sürecine ve bu süreçte yaşanan olaylara CHP gözünden bakarak, DP üzerine yapılacak çalışmalara az da olsa bir katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: 1950 Seçimleri, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Parti Müfettiş Raporları.

THE DEMOCRAT PARTY'S RISE TO POWER ACCORDING TO THE PARTY INSPECTORS' REPORTS OF THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY

ABSTRACT

The Democratic Party (DP), which was founded by a group of deputies from the Republican People's Party (CHP) under present circumstances of the Second World War, won a landslide victory with great support from Turkish people. In the 1950 elections it was witnessed for the first time that the political power inspectors' changed hands with an election.

This study is based on party inspectors' reports, which were prepared by the party inspection body of the Republican People's Party founded in 1923 and became more effective after new arrangements in Party Regulations in 1935. The party inspectors, who were mostly members of parliament, must work at least six months in their own districts and must supervise party activities. Inspectors sent reports that they prepared to the party headquarters twice a year. These reports included detailed and comprehensive information on party activities and activities of community centres in the districts they represented; economic and social problems, political disputes, requests, needs and complaints of people.

This study is based on the party inspectors' reports prepared between 1946–1950 and how the Republican People's Party organization evaluated and interpreted the Democratic Party's political activities, organizational structure, communication with society, electioneering, criticism against the Republican People's Party will be examined. By stressing the political disputes emerged in towns and districts, various developments before and after the election on May 14, 1950, information on how the Democratic Party was received by the Republican People's Party and Turkish public will be given. The aim of this study is to contribute to the historical research studies on the Democratic Party, by looking at the Democratic Party's rise to the power and developments during this period through the lens of the Republican People's Party.

Keywords: 1950 Elections, Democratic Party, the Party Inspectors' Reports, the Republican People's Party.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki siyasi, ekonomik ve askerî gelişmeleri yeterince takip edememesi, devleti ve toplumu yeniden kurgulamaya/dönüştürmeye yönelik çabaların başarısız olmasına neden olmuştur. İttifak Devletleri yanında girilen I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecini hızlandırmış, savaş sonunda başlayan işgal hareketleri, biryandan büyük güçlerin emperyalist amaçlarının somut adımlara dönüşmesine diğer yandan da Türk milletinin yeniden bir varoluş mücadelesine atılmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde işgal güçlerine karşı başlatılan topyekûn silahlı mücadele, İtilaf Devletleri ile iyi ilişkiler kurmak ve işgallere karşı çıkmamak politikasını takip eden İstanbul hükûmetine karşı bir iktidar mücadelesini de beraberinde getirmiş, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ile birlikte hem işgal kuvvetleri ülkeden kovulmuş hem de millî egemenliğe dayalı yeni bir devlet kurulmuştur. Padişahlık sisteminden halk egemenliğine dayalı parlamenter demokratik sisteme geçişte, Türk toplumunu çağdaş değerlere kavuşturmak amacıyla yapılan reform hareketlerinde, Halk Fırkasının rolü büyüktür. 1923 yılında kurulan daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi adını alan siyasi hareket, 1950 yılına kadar ülkeyi yönetmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa ve kuruluş sürecini yönlendiren kadroları bünyesinde barındırmıştır.

1924-1930 yılları arasında kısa süreli çok partili demokrasi denemeleri dışında, CHP'nin uzun yıllar ülkeyi tek parti olarak yönetmesi, parti faaliyetlerinin denetlenmesinde, parti ideolojisinin şekillendirilmesinde ve bunun halka anlatılmasında/kabul ettirilmesinde bazı sıkıntılara neden olmuştur. CHP, bir yandan toplumsal değişimleri ve reformları halka anlatmak ve bunların halk tarafından benimsenmesini sağlamak diğer yandan da halkın sorunlarını ve isteklerini tespit etmek amacıyla yeni bir örgütlenmeye gitmiş, parti müfettişliği kavramını gündeme getirmiştir. Parti müfettişliği sayesinde, parti örgütünü denetlemek, daima zinde tutmak, partililer arasındaki birliği ve dayanışmayı sağlamak, normal kanallardan halkın ve parti örgütlerinin genel merkeze iletemediği sorunları ve istekleri tespit etmek ve parti teşkilatına rehberlik etmek amaçlanmıştır.

1923 yılında hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi'nde, "Teftiş Daireleri" başlığı altında devam eden 82. Maddede, "Müteaddid vilayetler bir daire-i teftişiyeye olmak üzere, memleket teftiş mıntıklarına

taksim olunacak ve her mıntıkada bir müfettiş bulundurulacaktır. Mıntika müfettişi, o mıntıkadaki mutemetler ile fırka teşkilatına merbut heyetleri teftiş ve murakabe eder¹”, ifadelerine yer verilmiştir.

1927 yılında yapılan düzenlemelerle, parti müfettişlerinin yetkileri artırılmış, hiyerarşik olarak il örgütleri ile genel merkez arasında bir makam olarak tanımlanmıştır. Parti il örgütünün, doğrudan parti genel merkezi ile yazışması yasaklanarak, parti müfettişleri üzerinden istek ve şikâyetlerini iletmeleri istenmiştir². 1931 yılında “Parti Müfettişliği” kavramı yerine, ihtiyaç olduğunda görev yapacak “Müfettiş” kavramına yer veren düzenlemeler yapılmıştır. 1931 yılında hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi’nin 42. maddesinde, parti umumi idare heyeti üyeleri veya milletvekilleri arasından atanacak olan müfettişlerin görev tanımları ve teftiş sürelerinin, “Parti katib-i umumiliğince” belirleneceği ifade edilmiştir³.

1931 yılında hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu ile parti örgütlerinin teftişinde dikkat edilecek hususlar düzenlenmiştir. Müfettişlere gönderilen talimatnamede, teftiş sonunda cevaplamaları gereken sorular belirtilerek raporlarda yer alan bilgilerin gizli tutulması gerektiğinin altı çizilmiştir⁴.

- ¹ **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, 1342-1339, s.13-14. Parti müfettişlerinin sorumlu oldukları bölgelere ilişkin zaman zaman farklı düzenlemeler yapılmış, bir birine komşu birkaç vilayet bir araya getirilerek bir müfettişlik mıntıkası oluşturulmuştur. 1923 yılında 14, 1930 yılında 12, 1935 yılında 7, 1939 yılında 20, 1940 yılında 25, 1946 yılında 27 ve 1948 yılında 25 müfettişlik mıntıkası oluşturulmuştur. Bk. Cemil Koçak, “Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği’ne İlişkin Ek Bilgi(ler)”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.675-676; Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.195, 205, 800; Faysal Mayak, “Adnan Menderes’in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları”, **ÇTTAD**, VI/15, 2007/Güz, s.192; Kadir Şeker, “CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevi Raporları (1940-1942)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 24, Aralık 2011, s.39; **BCA**, 490.01/6.32.1.7; **CHP Teftiş Yönetmeliği**, Ankara 1948, s.9-10.
- ² Cemil Koçak, “Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nde Parti Müfettişliği”, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, Yay. Haz. Cemil Koçak, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.136; Aydın Erdoğan, **Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri: Dünü, Bugünü 1923-2000**, Berok Matbaacılık, Ankara 2000, s.26-27.
- ³ **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı**, 1931, s.10; **CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931**, 1931, s.249.
- ⁴ Koçak, “Tek-Parti Döneminde...2007”, s. 675-676; Koçak, “Tek-Parti Döneminde...2011”, s.137-138.

1935 yılında yapılan düzenleme ile parti müfettişliği kurumu tekrar aktif hâle getirilmiştir. Yapılan düzenleme ile parti umumi idare heyeti tarafından atanacak olan parti müfettişlerinin, “Cumhuriyet Halk Partisinin; memleketin umumi hayatında takip ettiği yüksek maksat ve gayelerin tahakkukunu temin; parti ve Halkevleri faaliyetlerini tezyit emeliyle bilumum parti teşkilat ve tesisatının merkezin sıkı bir kontrolü altında bulunması ve devamlı rehberliği ile çalıştırılması”⁵ amacıyla faaliyet gösterecekleri ifade edilmiştir.

Parti müfettişlerinin görev ve yetkileri, Umumi İdare Heyeti tarafından, 2 Haziran 1935 tarihinde hazırlanan ve genel başkanlık divanı tarafından onaylanan “CHP Teftiş Bölgeleri ve Teftiş İşlerini Yürütme Planı” çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir⁶. Hazırlanan Yürütme Planına göre, ülke 23 vilayeti içeren 7 teftiş bölgesine ayrılmıştır. Yapılan teftişler, biri genel teftiş diğeri belirli şikâyet veya sorunlar üzerine yapılan teftiş olmak üzere, iki grupta değerlendirilmiştir. Genel teftişte, parti prensiplerinin yayılması konusunda yapılan çalışmalar, parti teşkilatında görev alan kişilerin durumu, halk ile parti örgütü arasındaki ilişkiler, parti teşkilatının mali durumu, üye sayısı, yapılan parti kongreleri, spor ve kültürel faaliyetler, Halkevlerinin faaliyetleri ve basın-yayın faaliyetleri gibi konulara dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁷. Parti örgütü bulunmayan illerde parti içi denetimi sağlamakla görevlendirilen parti müfettişlerinin, parti dışında kalan teşkilat ve müesseselerle ilgili yolsuzluklara tesadüf etmeleri durumunda, lüzum ve ehemmiyetine göre, yapılacak işlemler hakkında genel sekreterlikten talimat istemeleri öngörülmüştür⁸.

1939 yılında hazırlanan, 14 maddelik CHP Teftiş Talimatnamesi ile teftiş konusu “Umumi Teftiş ve Muayyen Bir İşin Tahkiki” şeklinde iki alt başlık hâlinde düzenlenmiştir. Talimatnameye bir de umumi teftiş planı eklenmiştir. Parti müfettişlerinden; sorumlu oldukları bölgede en az altı ay süre ile bulunmaları ve parti teşkilatlarını yılda en az iki defa denetlemeleri, bölgeleri

⁵ Koçak, “Tek-Parti Döneminde...2011”, s.149; **BCA**, 490.01/6.32.1.7.

⁶ Şeker, a.g.m., s.38.

⁷ **BCA**, 490.01/664.224.1.

⁸ Metin Kopar, “CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 10, S 3, Gaziantep, 2011, s.1039. CHP Teftiş Bölgeleri ve Teftiş İşlerini Yürütme Planı tam metni için bk. **BCA.**, 490.01/3.11.2.; Hüseyin Çetin, **CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Tek Parti Döneminde Aydın**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015, s.6-11.

dâhilindeki vilayetleri mevsime, yolların ve nakil vasıtalarının durumuna göre sıraya koyarak hangi tarihte hangi vilayet veya kazayı teftiş edeceklerini gösteren bir plan ile teftişlerinin sonunda elde ettikleri bilgi, öneri ve şikâyetleri içeren raporu, biri Aralık diğeri Haziran ayında olmak üzere, altı ayda bir parti genel merkezine iletmeleri, bölgelerinde yapılan parti kongrelerine katılmaları, parti idare heyeti üyelerini denetlemeleri, asayiş bozan durumları, rejim aleyhine çalışan kişi ve kurumları ilgili makama bildirmeleri, parti örgütü dışındaki teşkilat ve kurumlarda gördükleri usulsüz uygulamaları ilgili yere bildirmeleri ve hazırlamış oldukları raporları, CHP Genel Sekreterliğine göndermeleri istenmiştir⁹.

1943 yılında hazırlanan ve 23 maddeden oluşan “CHP Teftiş Talimatnamesi” ile müfettişlerin vazifeleri detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Talimatnamede, müfettişlerin yetki ve görevleri artırılmış, II. Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullara ilişkin faaliyet yürütmeleri, bölgelerindeki azınlıkların sosyal durumlarıyla yakından ilgilenmeleri, azınlıkların sorunlarının çözümü için gerekli tedbirleri almaları, fikir cereyanlarını incelemeleri ve iskân siyasetine aykırı olan uygulamaların önüne geçilmesi için gerekli önlemleri almaları istenmiştir¹⁰.

Parti müfettişleri tarafından hazırlanan raporlar, CHP Genel Sekreterliğine gönderilmiş, raporlarda yer alan hususlar umumi idare heyetinde müzakere edilerek konularına göre parti bünyesinde görev yapan ve umumi idare heyetine bağlı 4 grup hâlinde çalışan 13 büroya havale edilmiştir¹¹.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde, Cumhuriyet Halk Partisi evrakları başlığı altında bulunan ve parti müfettiş raporları olarak tasnif edilen belgeler, birkaç farklı belge kümesinden oluşmaktadır. Klasörlerde, parti müfettişlerine ait raporlar dışında, parti örgütünün altı aylık çalışma raporları, Halkevlerinin altı aylık çalışma raporları, milletvekillerinin seçim bölgelerinde yapmış

⁹ Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, C 2, İstanbul 1996, s. 95-96.

¹⁰ Bünyamin Kocaoğlu, “CHP Teftiş Raporlarına Göre Kocaeli Vilayeti’nde Parti Halk İlişkileri ve Partinin Siyasi Durumu (1940-1944)”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu (3-4-5 Nisan 2015) Bildirileri*, Ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal, Kocaeli 2016, s.1999.

¹¹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 4. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s.328-329; Mayak, a.g.m., s.193.

oldukları teftiş ve incelemeler sonunda hazırlamış oldukları raporlar ve raporlarda belirtilen işlerin takibine ilişkin yazışmalar yer almaktadır.

I. Çok Partili Demokratik Hayatta Parti Müfettişleri

1945 yılı ile başlayan ve 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidarı devralmasıyla sona eren “çok partili hayata geçiş” döneminde CHP yöneticilerinin en önemli önceliği, partinin yeni rekabetçi siyasi düzene uyumunu sağlamak olmuştur. Bunun için öncelikli olarak parti tüzük ve programlarında bir dizi değişiklikler yapılmış, partinin yetkili organları çalıştırılarak sorunların tespitine yönelik adımlar atılmıştır. Yeni süreçte, "parti kurultayları" ve "parti müfettişlikleri” ön plana çıkarılmıştır¹².

1948 yılında çıkarılan “CHP Teftiş Yönetmeliği” ile parti müfettişlerinin görev ve sorumlulukları yeniden düzenlenmiştir. Ülke, 25 teftiş bölgesine ayrılmıştır. Yapılan düzenleme ile müfettişlerin yetkileri artırılmış, müfettişlere bölgelerinde veya bölgelerinin bir kısmında parti lehine uyarılarda bulunma, parti kuruluşları ve üyelerinin birbirleri aleyhindeki şikâyetleri, parti çalışmaları hakkında üyelerin yapacağı şikâyetleri, gençlik ve spor işlerini, eşrafın partiye kazandırılması için yapılan çalışmaları, yayın faaliyetlerinin kontrolü, genel sekreterliğin soruşturulmasını istediği konular ve kendilerinin dikkatini çeken konularda hakkında soruşturma yetkisi verilmiştir¹³.

CHP, 1950 yılında yaklaşan genel seçimlere daha iyi hazırlanmak için teftiş edilen bölge sayısını 25'ten 54'e yükseltmiş, parti müfettişleri ile ilgili olarak yeni düzenlemelere gidilmiş ve 13 Şubat 1950 tarihinde il teşkilatlarına gönderilen bir yazı ile değişiklikler bildirilmiştir. Gönderilen yazıda, yapılan düzenlemenin nedeni şu şekilde ifade edilmiştir:

“Günü yaklaşmakta olan büyük seçimlerin önemi dolayısıyla parti faaliyetlerimize yeni bir istikamet vermek ve parti içi çalışmalarını hızlandırıp yeni yeni kuruluşlar vücuda getirmek suretiyle teşkilatımızı geliştirmek ve nihayet parti işlerini kolayca ve süratle düzenlemek lüzumunu duyan partimiz

¹² Fevzi Çakmak, “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar (1945-1950)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XVII, S 34, Bahar 2017, s.323.

¹³ *CHP Teftiş Yönetmeliği*, Ankara 1948, s.9-10.

divanının, son toplantısında alınan karara uyarak teftiş bölgelerinde ve kadrosunda genel idare kurulunca yeniden değişiklik yapılmıştır¹⁴.”

Bolu-Zonguldak Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından 23 Şubat 1949 tarihinde hazırlanan raporda, parti müfettişlerinden beklentiler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Adil ve tam bir bîtaraf insan olan ve bölgenin milletvekili olmadığı için parti ve memleket menfaatinden başka hiçbir şey düşünmeyen müfettişler, bölgelerinde daima köylünün içinde ve kurullarının başında dolaşmalı, toplantılarda bulunmalı, işleri ve çalışmaları yakından kontrol etmeli, köylerde, ilçelerde sık sık konuşmalar yaparak merkezin düşüncelerini ve heyecanını bölgesine yaymalı, en küçüğünden en büyüğüne kadar bölgesinin kurullarının tenvir, irşat ve ikaz edici bir misyoneri ve hepsinin hürmetini kazanmış olgun bir mürşidi olmalıdır. Sonsuz bir tevazu, müfettişin en büyük şiarı olarak tanınmalıdır¹⁵.”

Çok partili demokratik hayata geçilmesi ile birlikte, parti müfettişlerinin de görev ve sorumlulukları değişmiş, siyasi çekişmeler ve seçim meseleleri öncelikli konular arasına girmiştir. 1946 yılında yapılan genel seçimleri her ne kadar CHP kazansa da pek çok bölgede DP'nin başarılı olması, halkın DP'ye olan ilgisi, CHP teşkilatının dikkatini çekmiş, halkın CHP'ye olan desteğinin azalmasında etkili olan nedenleri bulmaya çalışmıştır. Parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda, CHP'nin oy kaybının nedenleri olarak şunlar ifade edilmiştir:

II. Parti Teşkilatlarının Çalışmaması

1946 yılında yapılan seçimlerde alınan sonuçlar, CHP parti teşkilatında sorunlar olduğunu, teşkilatların halk üzerinde yeterince etkili olmadıklarını ortaya çıkarmıştır. Teşkilatta oluşan hizipleşmeler, menfaat grupları ve elindeki gücü kaybetmek istemeyen yetkililerin çabaları parti teşkilatlarını çalışamaz hâle getirmiş, çıkar kavgaları parti faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Pek çok il ve ilçe yönetiminin, Halkevleri ve Halkodalarının şişirme üye sayılarına sahip birer tabeladan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Parti müfettişleri tarafından hazırlanan raporlarda, parti idare heyetine yapılan

¹⁴ BCA, 490.01/10.51.19.; BCA, 490.01/10.51.20.

¹⁵ BCA, 490.01/723.476.1.

seçimlerde, adam kayırmacılığın etkili olduğu, belirli grupların tekelinde olan parti idare heyetlerine yeni insanların seçilemediği, parti idare heyetleri seçiminde yaşanan rekabetin hizipçiliği artırdığı, “parti işlerinin birçoğunun idare kurullarının kararlarından ziyade, ilçe başkanlarının tek emri ile yürütüldüğü¹⁶” ifade edilmiştir.

Parti müfettişleri kaleme alınan raporlarda, “Tek dereceli seçim sistemi esasına göre demokratik sistemin gelişmesi ve müteaddit siyasi partilerin vücut bulması karşısında CHP’nin bu değişiklikleri kapsayacak şekilde teşkilatlanması ve kuruluşlarını yeniden ıslah etmesi” gerektiğini ifade etmişlerdir¹⁷.

Tokat Milletvekili A. Galip Pekel tarafından kaleme alınan 10 Ocak 1947 tarihli raporun girişinde, “Partimizde ciddi tedbirler alınmadıkça gelecek seçimde çoğunluk elde edilmesi şüpheli ve hatta korkuludur” ifadelerine yer verilmiş, parti faaliyetlerinin başarısız olmasının nedeni olarak parti teşkilatının temeli olan ocak teşkilatına partililerin yeterince değer vermemesi, yapılan kongrelere katılımın çok az olması, partililerin siyasi faaliyetleri bir tür angarya veya bazı şahısların çıkarlarına hizmet olarak görmesi ve katılmak istememesi, dilek ve şikâyetlerin parti yönetimi tarafından yerine getirilmemesi ve bu nedenle halkın partiye karşı mesafeli yaklaşması, partideki kararların ve faaliyetlerin parti yönetimi tarafından teşkilatlara dayatılması, teşkilatın fikrinin alınmaması ifade edilmiştir¹⁸.

Afyon Bölgesi Müfettişi ve Bursa Milletvekili Dr. M. Talat Simer tarafından kaleme alınan 3 Aralık 1948 tarihli raporda, CHP parti teşkilatının içinde bulunduğu olumsuz durum hakkında şu bilgiler verilmiştir;

“Ocak kongrelerimize nispetle biraz daha ileri bir kademe kongresi demek olan bucaklarımızın bölgem içinde hazır bulunabildiğim bazılarında hakikaten ümit ve ferahla ayrıldım. Diğer bir kısmından da partim adına ciddi üzüntü duydum. Miktarları az olmakla beraber, esasen hüviyetleri ve partimize karşı olan bağlılık dereceleri geçen 1946 seçiminde de bu şekilde üzüntü verici bir mahiyette tecelli etmiş olan bu yerlerdeki partili arkadaşların çok zayıflamış olduğunu tahmin ettiğim iman ve itimatlarını kuvvetlendirmek, her şeyden önce bu arkadaşlarımızın devamına daha hararetli ve daha kuvvetli

¹⁶ BCA, 490.01/723.476.1.

¹⁷ BCA, 490.01/705.403.1.

¹⁸ BCA, 490.01/714.440.1.

bağlanmalarını sağlamak, her vasıta ve her çareye başvurarak bu partili arkadaşlarımızı esen ve estirilen fırtınaların şerrinden ve yaratılan soğutucu havanın afetinden korumak gerekmektedir¹⁹.”

Dr. M. Talat Simer tarafından kaleme alınan 24 Eylül 1948 tarihli bir başka raporda, Eskişehir CHP parti teşkilatındaki atalet ve dağılma hakkında şu ifadeler yer vermiştir;

“Uzun zaman merkezin irşat ve tenvirinden uzak ve buna mukabil karşı partilerin fazla nüfuz ve tesiri altında kalmış yerlerde şüphe ve tereddütlerin meydana getirdiği bir çekingencekle devamımız ve partimiz çok zayıflamış ve sayıları az olmakla beraber bazı köylerde parti ocaklarımız hemen sönmüş denecek kadar erimiş ve üyeleri de birkaç vefakâr arkadaşımıza münhasır kalmıştır, denilebilir.

Köylerde parti kurağı (binası) ve Halkodası olarak evvelce tahsis edilen binalar, odalar, cami imamına mesken olarak verilmiş ve levhası, kırık olan cam yerine pencereye çakılmış, Uryan, Körhasan ve Sarıkaya Köylerinde ve diğer yerlerde ise yeni ve itibarda olan Demokrat Parti Ocağına bırakılmışlardır²⁰.”

1946 seçimleri öncesinde başlayan ve seçim sonrası CHP’de hız kazanan üye kaybının üzerinde duran parti yönetimi, üyelere yeni kimlikler dağıtarak, kongreleri yakından takip ederek gerçek üye sayısını tespit etmeye çalışmıştır. Partinin, teşkilat üzerinde denetim ve kontrolü artırması parti teşkilatlarının tepkisini çekmiştir. Ülkede esmeye başlayan demokrasi rüzgârının da etkisiyle, artık parti genel merkezinin teşkilatlar üzerindeki baskısına son verilmesi gerektiği, alınacak kararlarda parti örgütlerinin görüşlerinin dikkate alınması gerektiği, hükûmetin teşkilata üye olanların isteklerine itibar etmeden icraat yapmaması gerektiği ifade edilmiştir.

DP’nin propaganda faaliyetlerinde, halka öncelik veren tutumu ve halkla kurduğu samimi ilişki, CHP parti teşkilatlarının dikkatinden kaçmamıştır. Parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda, radyonun ve gazetenin yaygın olmadığı bir dönemde halk toplantılarının önemi üzerinde durulmuş, il ve ilçe idare heyetlerinin halkla temas kurmadıkları, kendilerine bağlı olan ilçe, bucak ve köylere gitmedikleri, parti idare heyetleri ve milletvekillerinin

¹⁹ BCA, 490.01/614.7.1.

²⁰ BCA, 490.01/652.171.1.

halkla temas etmediği, halkın ayağına giderek onların anlayacağı dilde konuşmadıkları ifade edilmiştir. CHP'nin VII. Kurultayı'nda söz alan Turgut Karatal, Bursa gibi büyük bir şehrin yönetiminde yer alan partililerin, yaklaşık dört yıldan beri ne bir parti idare kurulu üyesi tarafından arandığını ne de bir müfettişin örgütü çalıştırıcı bir etkisini gördüğünü ifade etmiştir²¹.

Balıkesir Milletvekili Hayrettin Karana ve Fahrettin Tiritioğlu tarafından 1949 yılında kaleme alınan raporda, parti teşkilatları ile ilgili olarak benzer tespitlerde bulunularak şunlar ifade edilmiştir:

“Bilhassa vilayet merkezindeki parti reisi arkadaşlarımız, hiç şüphesiz çok değerli ve çok vatanperver zevat olmalarına rağmen, kendi hususi işlerinin müsait bulunmaması yüzünden kaza ve nahiyelere gidip bizzat meşgul olamıyorlar ve bu temasın azlığı bilhassa Balıkesir, İzmir, Manisa gibi merkezlerle mülhakat arasında, düşünce, karakter, mahalli cereyanlar vesaire itibariyle bariz farklar görülen muhitlerde, partinin bütün vilayette bir kül hâlinde kuvvetlenmesine mani oluyor”²².

DP'nin propaganda çalışmaları sırasında parti liderlerinin veya milletvekillerinin kasabalara ve köylere kadar gitmesi ve oralarda konuşma yapması, aynı faaliyetlerin CHP tarafından da yapılması gerektiğini gündeme getirmiştir. Yurt gezileri ve halk toplantıları yapma konusunda DP'liler daha örgütlü hareket etmişler, CHP'ye göre, DP'liler üç-dört misli fazla para harcayarak seçimlere hazırlanmışlardır. DP'nin para kaynağını, “Son harp yıllarında vurgunculukla büyük para yapan ve bu parayı işletmek için yeni sahalar yaratacağı ümidiyle muhalefeti destekleyen kimseler ve belki de bu arada İstanbul'daki ekalliyetler” olarak gören CHP teşkilatı, ödeneklerinin yetersiz kaldığını ifade etmiştir²³. DP'lilerin otomobil kiralayarak ya da satın alarak her yeri gezdiklerini, DP adaylarından çiftlik sahibi Rafet Tavashoğlu'nun bol paralarla ve arazi vaadiyle adam kazanmaya, emekli General Fikret Karabudak'ın da tabanca, fişek, şarjör hediye ederek taraftar toplamaya çalıştığını ifade eden CHP Denizli Bölgesi Müfettişi Cemal

²¹ Çakmak, a.g.m., s.337.

²² BCA, 490.01/624.52.1.

²³ BCA, 490.01/705.403.1.

Karamuğla, DP'lilerin israfa varan bu hesapsız harcamaları karşısında parti ödeneğinin artırılmasını talep etmiştir²⁴.

1947 yılında Afyon bölgesi için kaleme alınan raporda, halk ile doğrudan temasın önemi üzerinde durularak parti ve hükümet adına görülen zararların en önemli nedeninin halk ile sıkı bir temas kurulamamasından kaynaklandığı, parti idarecilerinin halk psikolojini yeterince bilmedikleri, idare adamlarının halka köle muamelesi yaptığı, halkı tanımanın yolunun halkla sıkı temas kurmaya bağlı olduğu, halka söylemekten ziyade halkı dinlemeye çalışılması gerektiği, "halkın bazen intikamla sonuçlanan yüksek gururunu kırmaktan çok çekinilmesi gerektiği" ifade edilmiştir²⁵.

III. Devlet Memurları ve Bürokratların Halka Kötü Davranması, Rüşvet ve Torpille İş Yapması

Uzun süren tek parti idaresi, 1930'lu yıllardan itibaren başlayan devlet-parti bütünleşmesi, halk nazarında devlet ve parti kavramlarının bir arada değerlendirilmesine neden olmuştur. CHP'nin devlet otoritesi altına girmesi parti kimliğini zayıflatmış, partinin devlet ve hükümet üzerindeki etkisini ve kontrolünü kaybetmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda, partinin kontrolü altında bulunması gereken bürokratlar ve devlet memurları, kendilerini serbest hissetmişler, hatta zaman zaman parti faaliyetlerini kontrol eden veya yönlendiren kişiler olmuşlardır. Bu durum, halkın gözünde devlet hizmetlerinin ve devlet görevlilerinin aynı zamanda parti hizmetleri ve parti görevlileri olarak algılanmasına neden olmuştur.

1949 yılında Balıkesir bölgesine ait raporlarda parti çalışmalarının zayıf olduğu, halkın dilek ve şikâyetlerinin yerine getirilmediği için CHP'nin halkın gözünde değer kaybettiği, halkın CHP-hükümet ayrımı yapmadığı ve kendi

²⁴ Süleyman İnan, "CHP Müfettişi Cemal Karamuğla'nın Raporlar Işığında Bir Taşra Kenti Olan Denizli'de 1950 Seçimleri ve Gösterdikleri", *Atatürk Dergisi (Journal of Atatürk)*, C IV, S 3, s.113. Milletvekili veya parti liderlerinin yaptığı yurt gezilerinin seçim sonuçlarını etkilediği görülmüştür. Nitekim 1950 seçimlerinde Denizli ve ilçelerinde her iki parti birbirine yakın oy alırken, Acıpayam ilçesinde Demokrat Parti ezici bir çoğunluk sağlamış ve il genelinde seçim sonuçlarında belirleyici rol oynamıştır. Acıpayam ilçesinde Demokrat Parti'nin bu kadar yüksek oy alması, 18 Eylül 1948 tarihinde Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar ve yanındakilerin Burdur'a giderken yol üzerinde bulunan Acıpayam'a uğrayarak halka hitaben bir konuşma yapması ve bunun halk üzerinde bıraktığı olumlu intiba olarak yorumlanmıştır. Bk. İnan, a.g.m., s.116.

²⁵ *BCA*, 490.01/614.6.2.

hakkını hükûmetten istemek için partiye müracaat ettiği, bu nedenle memurların işlerini yavaş yapması, torpil ve rüşvetle iş görmesi, halka kötü davranmasının CHP hanesine eksi olarak yazıldığı, bu nedenle pek çok kişinin DP'ye geçtiği ifade edilmiştir²⁶.

Parti Müfettişi Tokat Milletvekili Ali Galip Pekel tarafından kaleme alınan raporda, hükûmet dairelerinde işlemlerin uzun zaman aldığı, başta nüfus, orman ve jandarma olmak üzere memurların halka kötü ve sert muamelelerde buldukları, rüşvet aldıkları, devlet işlerinde suiistimallerde buldukları, vatandaşa özellikle de köylülere yüksekten baktıkları, onlara iyi davranmadıkları ve işlerini geciktirdikleri, işini iyi yapmayan veya rüşvetle iş gören memurların ceza almadıkları ve bunun da halkın üzerinde olumsuz tesir yaptığı belirtilmiştir²⁷.

Çok partili demokrasiye geçiş süreci, bürokratların ve devlet memurlarının da kafasını karıştırmış, iktidar ve muhalefet partileri arasında nerede duracakları konusunda kararsız kalmalarına neden olmuştur. Zira bir yandan, daha önceki iktidar yıllarının alışkanlığı ile istediklerini yaptırmaya çalışan CHP ile iktidara geldiğinde kötü memurları, siyasi faaliyet gösteren ve CHP lehine çalışan memurları görevden alacağını söyleyen DP arasında seçim yapmaları gerekmiştir. Bu durumda, bazı devlet memurları CHP'den ziyade DP'ye yakın durmaya, onları memnun edecek adımlar atmaya, CHP'nin isteklerini yerine getirmemeye başlamıştır. Bu tutum, CHP'lilerin tepkisini çekmiş, parti teşkilatları iktidar partisi olmalarına rağmen isteklerinin neden yerine getirilmediği hususunda parti genel merkezinden bir açıklama beklediklerini ifade etmişlerdir.

Ankara CHP İl İdare Kurulu Başkanı İbrahim Kemal Uran tarafından hazırlanan 6 Eylül 1948 tarihli raporda, devlet memurlarının CHP'ye karşı tavrı hakkında şu ifadelere yer verilmiştir:

“Devlet memurlarının kanunların ahkâm-ı âmiresi dâhilinde siyasetle meşgul olmamaları prensibine, partimiz sadık kalarak bunların

²⁶ **BCA**, 490.01/624.52.1. Kars ile ilgili olarak kaleme alınan 1948 yılı raporunda bu durum; “Mukabil partilerin teessüsü ile açıkça görülmüştür ki Cumhuriyet Halk Partisine karşı duyulan infiallerin büyük bir kısmı işlerin kolaylık ve çabuklukla görülmemesinden doğmaktadır. Hükûmetçe bu işe ciddiyetle el konulması hem millete karşı olan vazifelerimiz hem de partimiz bakımından çok önemlidir,” sözleri ile ifade edilmiştir. Bk. **BCA**, 490.01./ 667.242.1.

²⁷ Çakmak, a.g.m., s.330-331.

tarafsızlıklarını muhafaza, halka ve memlekete iyi hizmet eylemelerini kendilerinden istemenin bir hak olduğunu bilen partili arkadaşlarımızın haklı şikâyetleri son zamanlarda bir kısım memurlar tarafından hiç de iyi karşılanmadığı, iktidar partisine mensup arkadaşların sanki her fenalığı hoş görmesi, asla şikâyette bulunmaması lazımdır, gibi bir kanaat taşımağa başladıkları, kendilerini veya alakalıları vazifeye davet eden partili arkadaşlar aleyhinde haksız infiallerin yer aldığı, üzüntü ile müşahade edilmiştir²⁸.”

Parti Müfettişi Şerafettin Karacan tarafından kaleme alınan raporda, işini iyi yapmayan, vatandaşa kötü davranan, rüşvetle iş yapan devlet memurunun cezalandırılmamasının partiye nasıl zarar verdiği, şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Halk, bir memurun fena çıkabileceğini tabii buluyor. Bu kadar büyük bir memur kalabalığı içinde kötü memurlar da çıkabileceğini sağduyusu kabul ediyor. Fakat kötülüğü tezahür ettikten sonra ona yine hiçbir şey yapılmamasını ve o memurun kötülüğünü ferih fahur devam ettirebilmesini hoş görmüyor ve bunu partimizin zimmetine bir suç olarak kaydediyor. Daha feci olan, hırsız memurların bilerek himaye edildiği ve binaenaleyh amirlerinin de onlarla ortak olduğu yolundaki kanattır. Hırsız memurun mevkii ne kadar büyük olursa, ortaklarının da payeleri o nispette yükseltiyor. Kötü memurlar hakkındaki şikâyetlerinin hiçbir netice vermemekte olması da arkadaşlarımızın çalışma şevklerini kıran amillerin başında gelmektedir.”²⁹

CHP parti teşkilatları, seçimlerde elde edilen başarısızlığın nedenini çoğu zaman bölgelerindeki kaymakam, hâkim, savcı, öğretmen vb. devlet memurlarının tutumlarına bağlamışlar ve sık sık bu görevlilerin yerlerinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Örneğin Sivas Bölgesi Müfettişi Muzaffer Akpınar tarafından 9 Temmuz 1947 tarihinde kaleme alınan raporda, Divriği CHP Parti İdare Heyeti ile ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

“İş başındaki arkadaşlarımız gençtir, fakat maneviyatları tamamen kırılmış iş görececek durumda değildirler, bütün muvaffakiyetlerini kendi faaliyetlerinden ve hareketlerinden ziyade birçok memurların değiştirilmesinde ararlar ve hatta şikâyet ettikleri kaymakam, hâkim ve diğer

²⁸ BCA, 490.01/618.26.1.

²⁹ Çakmak, a.g.m., s.330-331.

memurların kaldırılmamasından münfail olarak belki de Demokrat'a geçecek kadar zaaf hissi göstermektedirler³⁰.”

IV. Kötü Giden Ekonomi

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır ekonomik koşullar ve hükûmetin aldığı tedbirler, halk ile hükûmeti karşı karşıya getirmiş, çektiği sıkıntıların nedeni olarak CHP iktidarını gören halk, DP'ye yönelmiş, ekonomik koşullar siyasi mücadelenin önemli konu başlıklarından biri hâline gelmiştir. Parti müfettişlerinin kaleme aldığı raporlarda, ekonomik sıkıntılar, halkın içinde bulunduğu ekonomik koşullar sık sık gündeme getirilmiştir. Halkın en çok, savaş koşulları nedeniyle artan fiyatlar ve karaborsadan şikâyet ettiği ifade edilmiştir. CHP parti idaresi, 1946 yılında aldığı bir kararla, parti müfettişlerinden sorumluluk bölgelerinde 1938-1946 yılları arasında halkın alıp sattığı ürünler arasındaki fiyat farkını araştırmalarını istemiştir.

Erzurum Bölgesi Müfettişi Muzaffer Akpınar tarafından kaleme alınan ve Erzurum, Erzincan ve Gümüşhane illerini kapsayan 13 Ekim 1946 tarihli teftiş raporunda, fiyat hareketleri şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 1. Tüketim Ürünlerindeki Fiyat Artışı

Ürünler	1938 Yılı	1946 Yılı	Karaborsa
Çay	500 kuruş	1.600-2.000 kuruş	4.000 kuruş
Kahve	150 kuruş	600 kuruş	
Gaz	5 kuruş	27 kuruş	60 kuruş
Basma	20 kuruş	130 kuruş	220 kuruş
Çarık	40 kuruş	250 kuruş	
Pabuç	60 kuruş	700-1.000 kuruş	

Kaynak: **BCA**, 490.01/650.164.1.

³⁰ **BCA**, 490.01/710.425.1.

Tablo 2. Köylünün Ürettiği Ürünlerdeki Fiyat Artışı

Ürünler	1938 Fiyatı	1946 Fiyatı
Buğday	2-3 kuruş	27 kuruş
Mısır	2 kuruş	20 kuruş
Yağ	35-50 kuruş	250-300 kuruş
Yapağı	40-50 kuruş	100-120 kuruş
Sığır Derisi	20-30 kuruş	250-400 kuruş
Koyun Derisi	40 kuruş	200 kuruş
Keçi Derisi	30 kuruş	200 kuruş
Dut	10 kuruş	35 kuruş
Kuru Fasulye	7 kuruş	45-50 kuruş
Canlı Sığır	10-15 lira	50-60 lira
Canlı Koyun	6-8 lira	25-30 lira
Canlı İnek	25-30 lira	75-100 lira
Canlı Öküz-Tosun	30-35 lira	150-175 Lira
Tilki Derisi	2-4 lira	30-40 lira
Sansar Derisi	3-5 lira	100-130 lira

Kaynak: BCA, 490.01/650.164.1.

V. CHP'nin Basını Etkili Bir Şekilde Kullanamaması

Çok partili siyasi hayat, beraberinde etkili propaganda yöntemlerinin de gelişmesini sağlamış, gazeteler önemli bir propaganda silahı hâline gelmiştir. Parti müfettişleri, bölgelerinde CHP lehine yayın yapan gazetelerin desteklenmesini, gazete yoksa da yeni bir gazete çıkartılarak propaganda unsuru olarak kullanılmasını önermişlerdir.

CHP'nin ulusal düzeyde yayın organı olarak görev yapan Ulus gazetesi, iktidarı savunduğu için halkın gözünde inandırıcılığını ve itibarını kaybetmiş, yeterli satış rakamlarına ulaşamamıştır. Ulus gazetesi dışında, köylü ve geniş halk kitlelerine hitap eden Karagöz isimli bir başka gazete ile İstanbul'daki seçmenlere hitap etmek amacıyla çıkarılan Memleket gazetesi beklenen ilgiyi görmemiş, mali sıkıntılar nedeniyle gazeteler kapatılmıştır³¹.

İzmir Bölgesi Müfettişi Süreyya Örguevren tarafından kaleme alınan 1948 yılı raporunda, İzmir'de; Anadolu, Demokrat İzmir, Yeniasır, Ticaret gazetelerinin yayınlandığı, Anadolu gazetesi dışındakilerin muhalefeti

³¹ Çakmak, a.g.m., s.344.

destekledikleri belirtilerek “Münasip vesileler ve vasıtalarla Yeniasır ve Ticaret Gazetelerini bizim tarafa çekmek, hiç değilse hakikaten bîtaraf bir hâlde intişarlarını temin etmek yolunu aramanın yersiz olmayacağı,”³² ifade edilmiştir.

Sivas Bölge Müfettişi Hamdi Orhon tarafından kaleme alınan 5 Eylül 1949 tarihli raporda, Sivas'ta yayınlanan Ülke isimli gazetenin CHP yanlısı olduğu, muhalefeti tutan Hakikat isminde gazete ile rekabet ettiği, bu nedenle satışlarının düştüğü ve maddi sıkıntı içine girdiği belirtilerek şunlar ifade edilmiştir: “...Bu gazetenin idaresine katılmak lazımdır. Partice yeni gazete çıkarmanın külfeti malumdur. Ülke'nin sahibini merkeze çağırarak muayyen bir himaye usulüyle içine girmek ve böylece bu gazeteyi istikbalinden emin, yapıcı, mücahit bir hâle ifrağ eylemek icap eder³³.”

VI. CHP'nin Seçmen Tabanı

İktidarın seçimle el değiştirdiği çok partili sistemlerde, bir oyun bile değerli olduğu görülmüş, her parti kendi seçmen tabanını oluşturmaya, bunlara yönelik politikalar üretmeye çalışmıştır. Bu süreçte, parti müfettişlerinin görevlerinden biri de kimlerin CHP'ye, kimlerin DP'ye oy vereceklerine ilişkin bilgileri genel merkeze iletmek olmuştur.

Parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda, bölgelerindeki etnik unsurlar ve siyasi eğilimleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. İstanbul Bölge Müfettiş olan Sadi Irmak, 23 Eylül 1948 tarihinde kaleme aldığı raporda, İstanbul'daki azınlıkların siyasi tercihleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

“İstanbul'un önemli bir meselesi de azlıkların durumudur. Zâhirî görünüşe ve bir kısmının müreffeh oluşuna rağmen azlıkların umumi iktisadi durumları iyi değildir. Sayıları, mevcut iş hacminin çok üstündedir. Bilhassa fakir ve işsiz genç kızlar, gizli ve açık fuhuş temayülleri bakımından ehemmiyetli bir mevzudur. Siyasi durumları bakımından Ermenileri dış politikamızın her nazik anında bir alet olabilmeleri ihtimaliyle göz önünde tutmamız lazımdır. Rumlar, Yunanistan'a karşı tabii ve sıkı bir ilgi duyarlar.

³² BCA, 490.01/665.233.2.

³³ BCA, 490.01/710.425.1.

Bunları tamamıyla asimile edebileceğimizi ummayız. Partilere karşı büyük bir incizap (ilgi) duymakla beraber, daha ziyade muhalefete meyyaldirler³⁴.”

Sivas Bölge Müfettişi Hamdi Orhon tarafından kaleme alınan 5 Eylül 1949 tarihli raporda, Sivas'ın nüfusunun 491.890 olduğu, Bulgaristan'dan, Romanya'dan ve Yugoslavya'dan gelen 3.000 göçmen ile 5.482 Ermeni, 12.241 Çerkez ve Çeçen, 90.580 Alevi ve 60.856 Kürt bulunduğu ifade edilmiştir. Raporun devamında Kürt Alevilerin CHP'ye, Türk Aleviler ile Çerkezlerin DP'ye yakın olduğu, Ermenilerin ise “az olmakla beraber durumlarının itimat verici olmadığı” ifade edilmiştir³⁵.

Bolu-Zonguldak Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından 23 Şubat 1949 tarihinde hazırlanan raporda, on bini merkez kasabada olmak üzere civar köyleri ile altmış bin nüfusa sahip olan Türk, Çerkez, Abaza, Gürcü, Laz, Kürt, Arnavut ve göçmenlerin bulunduğu Düzce'nin, “Parti cereyanlarının, çeşitli ticaret menfaatlerinin en çok kaynaştığı en oynak bir ilçe olduğu” ifade edilmiştir³⁶.

CHP parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda, Doğu bölgelerinde ağaların ve şeyhlerin toplum üzerindeki etkisi vurgulanarak bu kişilerin parti teşkilatına dâhil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. 1949 yılında Tunceli bölgesi için kaleme alınan raporda, “vatandaşlar üzerinde itibar ve nüfuzu olmayanların parti teşkilatımızda iş başına gelmemesi, getirilmemesi için çok dikkatli ve çok uyanık bulunmanın, parti prestiji bakımından, zaruri görüldüğü,” ifade edilmiştir³⁷.

Mardin Bölgesi Müfettişi Hüsametdin Tuğaç tarafından kaleme alınan 25 Aralık 1948 tarihli raporda, çok partili demokratik hayatın aşiret kültürünün egemen olduğu Mardin bölgesinde nasıl algılandığı ve aşiretler arası küskünlük ve çekişmelerin siyasete nasıl yansıdığı hakkında bilgiler verilmiştir. Raporda, Mardin ilinde ağalık ve şeyhlik nüfusunun devam ettiği, 15-20 yıl öncesine kadar halk üzerinde etkili olan ve hükûmete karşı açıktan cephe alan bey ve ağaların şimdi, bazen hükûmetle anlaşma yolunu bazen de saman altından su yürütme yolunu seçerek nüfuzunu sürdürdüğü, ülkenin batı

³⁴ BCA, 490.01/663.223.1.

³⁵ BCA, 490.01/710.425.1. Amasya'da yaşayan Ermenilere seyahat ve haberleşme kısıtlaması getirilmesi yönündeki ifadeler için bk. BCA, 490.01/612.126.9.

³⁶ BCA, 490.01/723.476.1.

³⁷ Murat Turan, **CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)**, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011, s.211.

bölgelerine sürülen ağaların tekrar köylerine dönmesi ile aşiretler arasında rekabetin arttığı, bir aşiret CHP'ye destek olduğunda, o aşiretin kavgalı olduğu aşiretin doğal olarak DP'ye destek olduğu, parti idaresinde bir aşirete mensup kişiler yer aldığında diğer aşirete mensup kişilerin parti idaresinde görev almadıkları, bazı yerlerde de kurnazlık eden aşiret reislerinin kendisini CHP'ye, oğlunu ise DP'ye kaydettirerek hangi taraf daha güçlü olursa o tarafta gözükmeye çalıştığı ifade edilerek ağa ve beylerin yaklaşan seçimde hangi partiye destek olacaklarını kestirmenin güç olduğu ifade edilmiştir. Bölgedeki seyit ve şeyhlerin ise “taşdıkları kuvvetli dindarlık duygularını neşir ve tamim edemediklerinden ve etraflarında alenen mürit orduları vücuda getiremediklerinden dolayı mustarip oldukları³⁸” için DP'ye destek verdikleri belirtilmiştir. Bölge halkı, kendisinden oy vermesi ya da parti idaresine girmesi yönündeki isteklere şu şekilde karşılık vermiştir: “Mademki hükümet, bizi partisine mensup ve Halkevi'nde nüfuzlu, sözü geçer sayıyor ve bizden büyük bir hizmet istiyor. O hâlde bizim menfaatlerimizi de korusun, kaçakçılığa göz yumsun ve halktan bazıları gidip de bizleri jandarmaya yahut mahkemeye şikâyet ettiği zaman, parti bizi tutsun³⁹.”

CHP teşkilatında zaman zaman, Doğudaki seçmen kitesini, devletin imkânlarını kullanarak yönlendirme, baskı altına alma eğilimleri ortaya çıkmıştır. CHP Sinop Mebusu Cevdet Kerim İncedayı'nın Şubat 1949'da Aydın Halkevi'nde yaptığı konuşmada, doğu illerini kastederek, “Seçim günlerinde buralarda jandarma vasıtası ile tedbir almazsak, o cahil halk reylerini Hasoya veya Memoya verirler. Buna sizlerin vicdanı razı olur mu?” biçiminde yaptığı açıklama büyük tepki çekmiştir. DP Aydın İl Başkanı Etem Menderes tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir: “Bu sözler siyasi bir partinin salahiyyetli uzvu için çok acı bir gaflet eseridir. Şark vilayetleri halkı cahil kaldı ise bu mesuliyet kimin olabilir⁴⁰?”

Doğu bölgelerinde yürütülen siyasi faaliyetlerde gündeme gelen bir diğer konu da, DP'nin bölgede yürüttüğü faaliyetlerin ayrılıkçı eğilimleri körükleyeceği, isyan çıkmasına neden olabileceğine dair endişelerdir. Van Valisi Nurettin Aynuksa tarafından Aralık 1947 tarihinde gönderilen raporda şu ifadelere yer verilmiştir:

³⁸ BCA, 490.01/688.339.1.

³⁹ BCA, 490.01/688.339.1.

⁴⁰ Turan, a.g.e., s.229.

“Hakiki şahsiyetlerini çizdiği bu şahıslar, Demokrat ruhu ile memleket menfaati, bu sınır ilinin mukadderatı, hükûmet ve halk irtibatının hakiki bir partici olarak manasını anlamaktan uzak cahillerdir. Aralarında milliyetlerinden şüphe edilenler bulunduğu için yurt bütünlüğü bakımından Demokrat maskesi ile fena rol oynayabilirler. Kasti veya gayri kasti, devlet memurunun mazide veya hâlen yaptığı hataları dillerine dolayan bu şahısların yaratacakları tenkit havasının tesiri, manası ve yapacağı aksülameller çok tehlikeli olabilir⁴¹.”

Teftiş raporlarında, işçi kesimin örgütlenmesi ve siyasi tercihinine ilişkin çok az bilgi bulunmaktadır. Sivas Bölge Müfettişi Hamdi Orhon tarafından kaleme alınan 5 Eylül 1949 tarihli raporda, Sivas'ta işçi ve sendika hareketleri hakkında da bilgi verilmektedir. Devlet Demiryolları cer atölyesinde 2.600-3.000, Çimento Fabrikasında 600-1.000 işçi çalıştığı, Endüstri ve Atölye İşçileri Sendikası adında bir sendika kurdukları, sendika başkanı Sırrı Gürdil ve idare heyeti üyelerinin DP'ye yakın olduğu, sendika umumi heyetince tüzükte, “İşveren, sendika başkanı veya heyetinden birini başka bir yere nakleder veya işten çıkarırsa, ihtilaf halledilinceye kadar sendika bunları besler” şeklinde bir değişikliğe gitmeye çalıştıkları, bu değişikliğin amacının sendika yöneticilerinin hükûmete karşı mukavemetini artırmak olduğu belirtilerek buna engel olunması istenmiştir⁴².

VII. CHP ve DP Arasındaki Siyasi Rekabet ve Çatışma

İllerde, CHP ile DP arasındaki siyasi çekişmeler, adliye koridorlarına da taşınmış, bürokraside etkinliğini kullanarak DP'lileri sindirmek isteyen CHP idarecileri, “sözlerini ve dillerini onun (İsmet İnönü'nün) hususiyet hayatına ve harimine kadar uzatan⁴³” DP'liler hakkında, Partiye ve İsmet İnönü'nün manevi şahsine hakaret davaları açmıştır.

Amasya CHP İl İdare Heyeti Başkanı Avukat Halil Taşdemir tarafından parti genel merkezine gönderilen 31 Ağustos 1950 tarihli yazıda, DP'ye yakınlığı ile bilinen Zafer, Sivas'ta yayınlanan Hakikat, Amasya'da

⁴¹ Turan, **a.g.e.**, s.219. Bu endişe CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye de ulaşmış olmalı ki Metin Toker, İsmet İnönü'nün Celal Bayar'a hudut bölgelerinde ve Doğu'da her iki partinin de teşkilat kurmamasını tavsiye ettiğini ancak Celal Bayar'ın bunu kabul etmediğini aktarmaktadır. Bk. Turan, **a.g.e.**, s.226.

⁴² **BCA**, 490.01/710.425.1.

⁴³ **BCA**, 490.01/652.171.1.

yayınlanan Yeşilyurt gazetelerinde yazılar yazan DP mensubu Abdullah Işıkay hakkında, “Muhterem İnönü’ye kör denilmek suretiyle şahsına hakaret edildiği, CHP manevi şahsiyetine hakarete bulunduğu ve CHP’li İskender Sonuşen’e hakaret edildiği” iddiasıyla dava açıldığı belirtilerek davalarda CHP adına müdahil olabilmek için partili bazı kişilere vekâletname gönderilmesi istenmiştir⁴⁴.

CHP Genel Sekreterliği tarafından, İstanbul Bölgesi Müfettişi Sadi Irmak’a gönderilen yazıda, muhalefet partisinin kötü propagandası ve bu propagandayı önlemek için yapılması gereken işler hakkında şu ifadeler yer verilmiştir:

“Parti müfettişlerimizce siyasi rakiplerinize muhalif matbuat için ta’riz ve taarruz vesilesi olan ve olmayan milletin hâl ve istikbaliyle alakalı işlerin her fırsattan istifade edilerek esaslı tetkiklere tabi tutulmasının, cemiyet kaynağından çıkarılacak realitelerin -acı ve kötü de olsa- bütün açıklıklarıyla parti merkezinin önüne konmasının faydaları büyüktür. Aksi takdirde parti uluorta dedikodularla, yalan yanlış neşriyatla umumi efkârı durmadan bulandırmakta olan muhaliflerimizin peşinde takılı kalmış, inisiyatifini kaybetmiş bir duruma düşmüş bulunuyor⁴⁵.”

DP’nin yönetici kadrosunda bazı eski CHP’li yöneticilerin yer alması, iki siyasi parti arasındaki rekabeti daha da artırmıştır. Trabzon Bölgesi Parti Müfettişi Ahmet Eymir tarafından 24 Eylül 1948 tarihinde kaleme alınan raporda, bölgesindeki siyasi rekabet hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“Artvin, Borçka, Ardanuç, Fındıklı ve Yusufeli ilçelerinde Demokrat Partinin teşkilatı görünmektedir. Durumu, bu kazaların hepsinde zayıftır. Hatta Borçka’da bizim ilçe idare kurulundan istifa etmiş ve Demokrat Partiye başkan olmuş olan İlyas Tekbaş, partide müteaddit defalar beni ziyarete gelerek Demokrat Partinin kötü ruhlu bir adamın eline geçmesinden endişe edilmediği taktirde istifa edeceğini söylemiştir. Bu sözü ve teminatı ihtiyat kaydıyla dinlemiş olmakla beraber, teşkilatımız bu zatın bizdeki yerinin boş tutulmasını uygun ve siyasi bir hareket olarak bulmakta ve kendisiyle meşgul olmaktadır⁴⁶.”

⁴⁴ BCA, 490.01/616.18.1.

⁴⁵ BCA, 490.01/663.223.1.

⁴⁶ BCA, 490.01/637.104.1.

Trabzon Bölgesi Müfettişi Ahmet Eymir tarafından kaleme alınan 17 Ocak 1950 tarihli raporda, Trabzon'daki siyasi durum hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“Trabzon’da ve ilçelerin hepsinin merkezlerinde Demokrat Partinin, Of ilçesinde Millet Partisinin levhaları vardır. Bu partilerin durumlarını ve işe bir birini didiklemeyle başladıktan sonra niza’ya ve sopaya kadar varan çalışma tarzlarını, matbuata ve bilhassa Ulus’a günü gününe aksettirdiğim ve yüksek makamınıza da ayrıca arz eylediğim cihetle burada tekrar tafsilat vermeğe lüzum görmüyorum⁴⁷.”

Siyasi çekişmenin bazı bölgelerde derin sosyal ayrışmalara ve çatlamalara neden olduğu, raporlara yansımıştır. Urfa Milletvekilleri Atalay Akan ve Osman Ağan tarafından 25 Nisan 1947 tarihinde kaleme alınan raporda Birecik’teki “Halk Partisi mensupları ile Demokrat Parti mensuplarının hamamları, kahveleri, berberleri, hanları, alışveriş yaptıkları dükkânları bile ayırdığı⁴⁸” Balıkesir Milletvekili Abdi Ağabeyoğlu tarafından 28 Temmuz 1947 tarihinde kaleme alınan raporda, Balıkesir’e bağlı Balya kazası Ilıca bucağında, “Demokratlardan biri evlenecek olsa alacağı kızın babasının partiye yazılmış olması şart olduğu gibi Demokrat bir babanın kızını alacak delikanlıya da Demokrat Partiye yazılmadıkça kız verilmediği, CHP mensuplarının düşünlerine DP mensuplarının gitmelerinin yasak olduğu” ifade edilmiştir⁴⁹.

Siyasi rekabette öne çıkan konulardan biri de DP’nin dini istismar edip etmediği meselesidir. DP’nin dini değerleri öne çıkararak bir politika izlemesi, CHP örgütünü tedirgin etmiştir. Parti örgütü, DP’nin faaliyetleri ile ilgili olarak bir yandan devlet ve parti genel merkezini uyarırken diğer yandan CHP’nin atması gereken adımların neler olması gerektiğini de izah etmiştir.

5 Mayıs 1947 tarihinde Siirt bölgesi ile ilgili olarak kaleme alınan raporda, Beşiri kazasında DP’yi kuranların büyük oranda “Serseri Tarikatı”na mensup olduğu, Sinop’ta hapiste tutulan Şeyh Halit’in kurduğu tarikatın devletin manevi kuvvetini zayıflatmaya, halk arasında olaylar çıkarmaya çalıştığı belirtilerek bu tür kişiler hakkında tek tek bilgiler verilmiş ve bu

⁴⁷ BCA, 490.01/716.446.1.

⁴⁸ BCA, 490.01/717.451.2.

⁴⁹ BCA, 490.01/624.51.1.

kişilerin takip edildiğini belirtmek için de isimlerinin karşısına “Fişe dahildir” ifadesi eklenmiştir⁵⁰.

1950 yılı başında, Denizli CHP İl Başkanı'nın parti genel sekreterliğine gönderdiği yazıda, millî bir gelenek olan ve benlikte yerleşmesi gerekli olan Allah korkusu, kul hayâsı, yurt sevgisi, feragat, fedakârlık ve vefakârlık gibi duyguların gönüllerde yer alıp tutunmasına vesile olan mabetlerdeki hitabelerden halkın mahrum edildiği ve durumun yaklaşan seçimlerde CHP aleyhine kullanılacağı ifade edilerek seçim kampanyasına girilen günlerde kadrosu kaldırılan resmî vaizin tekrar atanması istenmiştir⁵¹.

Malatya Bölgesi Müfettişi Naşit Fırat tarafından 11 Mart 1949 tarihinde kaleme alınan raporda, Malatya'nın kurtuluş bayramı olan 12 Şubat günü yapılan törenlerdeki geçit resmi sırasında, DP'lilerinin tutumu ile ilgili olarak şunlar ifade edilmiştir:

“İlkokul yaşında birçok çocukların, ocakların geçişinde yer almış oldukları görülmüş, at üstüne bindirilmiş çarşaflı, peçeli bir kadın veya bu kıyafete sokulmuş erkek, diğer bir at üstünde püsküllü fesli bir erkek de geçit resminde yer almıştır. Ellerinde, yuvarlakları iri taneli tespihler bulunan bir iki sakallı derviş kıyafetli adamlar bunlar arasında görülmüştür.

Senelerce evvel parti ilçe (Maraş merkez) başkanımız Doktor Emin Karpuzoğlu tarafından çarşaf, peçe ve şalvarın gayrisihhi ve gayri medeni durumunu açıklayan bir beyannamesi ele alınarak, gerek partimiz ve gerekse doktorun aleyhine propaganda yapılmaktadır.

Laiklik umdemiz, lâdin olarak vasıflandırılmakta ve partimiz ve mensupları dinsizlikle itham olunarak partiye mensup olanların din ve nikâhlarını tecdit etmesi icap edeceğini şurada burada söyledikleri duyulmaktadır⁵².”

VII.1. CHP'nin DP Örgütlenmesine Bakışı

Parti müfettişleri, sorumlu oldukları bölgelerde DP'nin örgüt yapısını, kimlerin partiye destek verdiklerini ve ne tür faaliyet yürüttüklerini yakından takip ederek elde ettikleri bilgileri parti genel merkezine iletmışlerdir. Örneğin Malatya Bölgesi Müfettişi Naşit Fırat tarafından kaleme alınan raporda,

⁵⁰ BCA, 490.01/705.403.1.

⁵¹ İnan, a.g.m., s.114.

⁵² BCA, 490.01/687.336.1.

DP'nin faaliyetlerinin çok yakından takip edildiği, mitinglere kimlerin katıldığı, hangi kesimlerden katılım olduğu ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. DP Başkanı Celal Bayar'ın 24 Ekim 1949 günü Malatya'ya geldiği sırada, Celal Bayar'ı 11 atlı, 16 bisiklet, 8 taksi, 6 kamyon ve 22 fayton ile bir miktar yaya, toplam 500 kadar vatandaşın karşıladığı rapor edilmiştir⁵³.

Balıkesir Milletvekili Abdi Ağabeyoğlu tarafından kaleme alınan 28 Temmuz 1947 tarihli yazıda, şu ifadeler yer verilmiştir:

“Meclisin tatili münasebetiyle seçim bölgem olan Balıkesir’de bulunmakta iken, Demokrat Parti milletvekillerinden Osman Nuri Köni ve Ahmet Veziroğlu, 2.7.1947 tarihinde buraya geldiler. Bigadiç, Sındırgı, Edremit, Burhaniye, Ayvalık, Susurluk ve Bandırma ilçelerine gittiler. Balıkesir’de biri merkez binalarında diğeri de Vicdaniye Mahallesi ocak binalarında olmak üzere iki konuşma yaptılar. Bütün bu konuşma ve gezilere ait raporlar CHP İl Başkanlığımızca yüksek katınıza sunulmuş olduğundan tafsilatından çekindim. Demokratların esasen bütün üzerinde durdukları nokta; hükûmet baskısı olup olmadığı ve bazı dileklerdir⁵⁴.”

Teftiş raporlarında ve yazışmalarda, CHP parti örgütünün DP’ye nasıl baktığı konusunda ipuçlarını bulmak da mümkündür. CHP teşkilatları yeni kurulan DP’yi küçümsemiş, hizipleşme veya şahsi meseleler neticesinde ortaya çıkan bir parti olarak görmüş, DP teşkilatının “Mebusluk veya kendi işleri için bir kademe olabilir, ümidinde bulunan beş altı iş adamının kendi muhitlerinde meydana getirdikleri ani bir velveden başka bir şey⁵⁵” olmadığı ifade edilmiştir.

Seçim bölgesi olan Kütahya ve kazalarında incelemelerden bulunan Besim Atalay, 9 Nisan 1946 tarihinde kaleme aldığı raporda “Gerek Kütahya ve gerek Uşak’ta bu partiyi (DP) kurmuş olanlar, halk arasında hiçbir değeri olmayan kişilerdir. Yalnız bu partiye girmiş olan küskünler ve düşkünlerdir⁵⁶” derken, Bolu-Zonguldak Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından 23 Şubat 1949 tarihinde hazırlanan raporda, DP teşkilatı hakkında şu ifadeler yer verilmiştir:

⁵³ BCA, 490.01/687.336.1.

⁵⁴ BCA, 490.01/624.51.1.

⁵⁵ BCA, 490.01/654.181.1; BCA, 490.01/614.10.1; BCA, 490.01/723.476.1.

⁵⁶ BCA, 490.01/681.307.1.

“(Zonguldak) İl başkanları vaktiyle partimizde ilçe başkanlığı yapan fakat sonra darılıp bizden ayrılan ve burada Demokrat Partiyi kuran Maksut Çivi namında mutedil bir insandır. İdare kurulunda yanında bulunan üyeler ise halk tarafından sevilmeyen müfrit ve müteceviz adamlardır. İdare kurullarındaki üyeler zayıf ve cahil insanlardır. Mesela Bolu merkezindeki kurul başkanı tahsili olmayan bir kasaptır. Diğer ilçeler de böyledir. Siyasi hayatta bulunmamış, yüksek tahsil görmemiş, siyasi teşekkül nedir bilmeyen adamlardır⁵⁷.”

CHP teşkilatlarında, DP teşkilatını güçsüz ve küçük gören yaklaşımların yanında, DP’ye daha gerçekçi bakan ve kendi teşkilatına yönelik öz eleştiri yapanlar olduğu da görülmektedir. CHP teşkilatı konusunda öz eleştiri yapan Muş İl İdare Kurulu Başkanı Hamdi Dayı, parti genel merkezine gönderdiği yazıda şu ifadelere yer vermiştir:

“DP’nin Muş’ta teşekkülü, milletvekili seçiminden az evvel idi ki memleketimizde bir DP kurmak için üç-dört kişiden mürekkep bir heyet-i müteşebbise işe başlamıştı. Bunlar da partimize kayıtlı üyelerden idiler. Partiden istifaya kalkıştıkları zaman kendilerini “baldırı çıplaklar” diye vasıflandırmış ve bu hareketlerinin mizah ve karikatür olmaktan ileri geçemeyeceğine hükmederek, aşkın bir çehre ve hodbin bir hareketle gaflete dalmıştık. Memleketin kalkınmasına ve halkın huzur ve refahına ait yeni hükümet programı yayılınca baldırı çıplak diye vasıflandırdığımız Demokrat müteşebbisleri, bu yayımı kendi teşkilatlarının kuruluşuna mal ederek, kuvvetli propagandalara girişmiş ve bu sayede hem kütle hâlinde partimizden istifaların vuku bulmasına hem de genel meclis seçiminde iki üyenin kazanmasını sağlamışlardı. Onlar böyle çalışırken bizler onlara baldırı çıplaklar demekle devam edip durmuştuk...

İki senede 200 üye partiye temin edemeyen bizlerin gözü önünde, baldırı çıplaklar dediğimiz adamlar 500’e yakın üye kaydına muvaffak olmakla kalmadılar, ilçelerde, bucaklarda ve köylerde bile teşkilata koyuldular⁵⁸.”

⁵⁷ BCA, 490.01/723.476.1.

⁵⁸ Turan, a.g.e., s.218-219.

VIII. CHP'nin Alması Gereken Önlemler

Parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda ve parti teşkilatlarından genel merkeze gönderilen yazılarda, iki eğilim göze çarpmaktadır. Bazı yazışmalarda, CHP'nin mevcut durumu hakkında çok iyimser bir tablo çizilmekte ve 1950 yılında yapılacak olan seçimlerde CHP'nin büyük bir oy olacağına dair tahminler, kanaatler aktarılmaktadır. Diğer yandan da pek çok raporda ve yazışmada, çok sert ifadelerle CHP'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullar ve halkın gözündeki itibar kaybının altı çizilmekte, atılması gereken adımlar sıralanmaktadır.

Ağrı bölgesi ile ilgili olarak kaleme alınan 27 Ağustos 1947 tarihli raporda, CHP'nin siyasi geleceğine iyimser yaklaşılarak şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Bayındırlıktan, şimendiferden, havaalanından, fabrika ve elektrik gibi sınai ve modern tesislerden mahrum olan vilayetin biricik şosesi olan transit yolunun da kısmen harap ve kış mevsiminde gediklerin karla kapanması ile civar vilayetlerle muvasalası kesilerek mahrumiyetli yaşayış şartlarına rağmen: yurdun bu köşesinde yaşayan halk; sevgi ve saygı ile mutlak bir sabır ve tevekkülle hükûmete bağlı bulunmaktadır. C.H. Partisi ve hükûmetlerinin istiklalimizin kurtarıcısı ve başarıcısı olduğuna, bilhassa İkinci Dünya Savaşında yurdu, milleti bu afetten kurtarmak ve harici siyaseti pek yüksek riyaset ve dirayetle idare etmekle takdir eylemekte, kısa bir zamanda bir asırda yapılamayacak kadar çok ve önemli bayındırlık ve endüstri hamlelerini başarma hususundaki kadirşinaslık duygularını samimiyetle izhar etmektedir ve sırası gelince bir gün de buraların bayındırlığa ve asri tesislere kavuşacağına inanla emniyetle beklemektedir⁵⁹.”

Kayseri Bölgesi Müfettişi Muzaffer Akpınar tarafından kaleme alınan 20 Ocak 1949 tarihli raporda, yaklaşan 1950 seçimlerine ilişkin yorumlarda şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Kayseri’yi bundan evvel Sivas ve Tokat bölgesine bağlı iken tanıdığımdan daha farklı gördüm. Günden güne inkişaf etmekte ve parti sevgi ve sempatisini artırmaktadır. 1950 seçiminde bu günkü gibi Demokrat milletvekili seçileceğine ümidim zayıftır. Partimiz kuvvetlenmektedir. Ocak ve bucaklarda hareket vardır. Bulduğum ocak ve bucak kongrelerini çok

⁵⁹ BCA, 490.01/614.10.1.

canlı ve hareketli gördüm. Bugünkü ölçüye göre Kayseri’de endişe görülmemektedir⁶⁰.”

CHP’nin siyasi geleceğinden endişe eden kişiler ise kaleme aldıkları yazılarda parti faaliyetlerinin düzeltilmesi için yapılması gerekenleri sıralamışlardır. Ankara CHP İl İdare Kurulu başkanı İbrahim Kemal Uran tarafından hazırlanan 6 Eylül 1948 tarihli raporda, CHP’nin daha etkili olması için alt kademedeki partililerle sık sık temas ederek onları kontrol altında tutmak, partililer arasında çıkabilecek geçimsizlikleri sert ve kesin surette önlemek, “Halk Partisi büyükleri, Halk Partisi milletvekilleri ancak seçimden seçime parti merkezlerini ve idare kurullarını arar, dilek ve dertlerini o zaman sorar, yüzlerini görür!” şeklindeki olumsuz propagandayı çürütmek için bakan ve milletvekillerinin parti teşkilatlarını ziyaret etmelerini sağlamak, ormancı, tahsildar, polis ve jandarmanın halka iyi davranmasını, devlet memurlarının siyasi tarafsızlığını ve halka iyi davranmalarını temin etmek gerektiği ifade edilmiştir⁶¹.

İstanbul Bölge Müfettişi olan Sadi Irmak tarafından, 23 Eylül 1948 tarihinde kaleme aldığı raporda, CHP’nin İstanbul’da aldığı oylardaki düşüşün kaynağı olarak şunlar ifade edilmiştir:

“...Aleyhimizdeki unsurlar: Muhtelif sebeplerden gayri memnun olanların büyük bir yekûn tutması; iktidardan bıkkınlık ve ne olursa olsun yeni bir partiyi tecrübe etmek isteği, inkişaf zemini arayan birçok mahbus ihtirasların mevcudiyeti.

İstanbul’daki muhalefet şu veya bu muhalefet şefine veya şu veya bu doktrine bağlılık şeklinde değil, umumiyetle Halk Partisi aleyhtarlığı şeklindedir. Demokratlar arasında şu grupları kaydetmeliyiz; büyük sermayedar ve müteşebbisler, bir kısım emekliler, bir kısım küçük esnaf, bazı üniversite gençleri ve hocalar.

...Millet Partisine karşı bu partinin başlıca dayanağını teşkil eden muvazaa iddiasını çürütecek neşriyata devam etmeliyiz. Taassup cereyanlarıyla ve komünizmle bunların hakiki çehrelerini ve maksatlarını teşhir etmek suretiyle savaşmalıyız. Demokrat Partiye karşı verilecek en iyi cevap, hükûmet icraatımızın gittikçe daha az kusurlu hâle getirilmesidir.

⁶⁰ BCA, 490.01/671.263.1.

⁶¹ BCA, 490.01/618.26.1.

...Bir milliyetçi parti olduğuna şüphe olmamakla beraber sırf İnönü ve iktidar partisini yıkmak için komünistlerin suret-i haktan görünerek hatta milliyetçi rolüne girerek bu partiyi (Demokrat Parti) desteklemeleri mümkündür.

...İhvas edilecek umumi bir şark hizmeti gibi bir tedbirle okumuş gençliğin İstanbul'da haddinden fazla tekâsüf etmesini önlemek, İstanbul'daki bazı müesseselerin mesela bazı lise, ortaokul hatta bazı fakültelerin Anadolu'ya nakilleri isabetli olur⁶²."

Sadi İrmak, raporunun devamında parti teşkilatlarını, idare heyetlerini yenileyerek buralara yeni ve çalışkan kişiler getirmek, karaborsacılık yapan kişilerle mücadele etmek, konut ihtiyacını karşılamaya dönük adımlar atmak, emeklilerin maaşlarında iyileştirme yapmak, vilayet ve belediye işlerini birbirinden ayırmak, asayiş ve düzenin temini için adımlar atmak, basında CHP aleyhine yalan haber yapılmasını önlemek, işçiler için yeni emeklilik kanunu hazırlamak, esnafı yeni baştan örgütlemek, sahne sanatları ile parti arasındaki ilişkiyi artırmak gerektiğini ifade etmiştir⁶³.

Teftiş raporlarında az da olsa 7 Eylül 1946 tarihinde yapılan devalüasyon ve bunun Ticaret Bakanı Atıf İnan'ı zengin ettiğine dair söylentiler, Mareşal Fevzi Çakmak'ın vefatından sonra yaşananlar⁶⁴ ve Köy Enstitüsü mezunlarının CHP'ye oy kaybettiğine dair bilgilere de rastlanmaktadır. 1947 yılında Afyon bölgesi için kaleme alınan raporda, ilkokul binalarının yapılmasının, Köy Enstitüsü mezunlarına tarla verilmesinde göze çarpan yolsuzlukların, genç ve yetersiz Köy Enstitüsü mezunlarının kendilerinden daha yaşlı ve tecrübeli öğretmenlerin başına geçirilmesinin halkta hoşnutsuzluk yarattığı ifade edilmiştir⁶⁵.

Bolu-Zonguldak Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından 23 Şubat 1949 tarihinde hazırlanan raporda CHP idarecilerinin yapması gerekenler şu şekilde sıralanmıştır:

⁶² BCA, 490.01/663.223.1.

⁶³ BCA, 490.01/663.223.1.

⁶⁴ BCA, 490.01/180.720.3.

⁶⁵ BCA, 490.01/614.6.2.

-İl ve ilçe idare kurullarına, bölgelerinde sayılan, sevilen ve güvenilir kişiler getirilmeli, kurulların düzenli bir şekilde toplanmaları ve çalışmaları sağlanmalı, hizipleşmeler önlenmeli, çalışıp çalışmadıkları denetlenmeli.

- İl ve ilçe idare kurullarının halkla/köylü ile temas kurması ve kaynaşması sağlanmalı, partinin amaçları ve hizmetleri köylünün anlayacağı dilden anlatılmalı.

-Köylülerin dilekleri dinlenmeli, yerine getirilip getirilmediği kontrol edilmeli.

-Mebusların sık sık seçim bölgelerine gitmeleri, halkın ayağına giderek onlarla doğrudan iletişim kurmaları sağlanmalı.

-Halkevleri, CHP'nin kültür müesseseleri olduğu için mutlaka partinin kontrolünde olmalı ve faaliyetleri artırılmalı.

-Halkevleri ve parti teşkilatları kendi bütçelerini yaratmalı, kendi masraflarını karşılayabilecekleri kaynaklar yaratılmalı.

-Üye kayıtları gözden geçirilip güncellenmeli.

-Köy muhtarlarının partiye bağlı ve halkın sevdiği kişilerden seçilmesi sağlanmalı.

-Parti örgütü ile devlet memurlarının iyi geçinmesi, halkın sorunlarının çözümünde birlikte hareket etmeleri sağlanmalı.

-Partiyi destekleyen gazete ve dergilerin sayısı artırılmalı, var olanlar maddi yönden desteklenmeli.

-Parti tarafından yapılan ve yapılacak işler, halkın anlayacağı bir dille hazırlanan broşürlerle halka anlatılmalı.

-Seçim bölgelerinde görev yapmadıkları için halkla bir çıkar ilişkisi olmayan müfettişler, daha etkili bir şekilde görev yapmalı⁶⁶.

IX. 14 Mayıs 1950 Seçimlerinden Sonraki Gelişmeler ve Seçim Sonuçlarına İlişkin Yorumlar

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan ve CHP'nin iktidarı kaybetmesi ile sonuçlanan seçime yönelik tepki ve tespitler, parti müfettiş raporlarına

⁶⁶ BCA, 490.01/723.476.1.

yansımıştır. Raporlarda ilk dikkati çeken husus, CHP teşkilatının seçim sonuçları karşısındaki şaşkınlığı ve hayal kırıklığıdır.

Denizli CHP İl Teşkilatı tarafından 11 Mayıs 1950 tarihinde genel merkeze gönderilen telgrafta, propaganda döneminin “üstün başarı” ile sona erdiği, “Neticenin kuvvet ve itimatla beklendiği” ifade edilmiştir. Ancak, seçim sonuçları belli olup alınan oyların beklentilerin altında kaldığı ve seçimlerin kaybedildiği anlaşıldığında, parti teşkilatında bir şaşkınlık yaşanmıştır. Denizli gibi pek çok yerdeki seçim sonuçlarını inandırıcı bulmayan mahalli örgütlere, CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran tarafından, “Bu bir vakıadır, seçimi kaybettik”, şeklinde bir mesaj gönderilmiştir. Aynı mesajında Hilmi Uran, seçimde elde edilen “başarıdan” dolayı tüm parti örgütlerine teşekkür etmiştir⁶⁷.

Seçim sonuçlarına ilişkin daha soğukkanlı ve gerçekçi yorum yapan müfettişler ve parti idarecileri de vardır. Ödemiş Merkez Bucak Başkanı Fehmi Kurttekin tarafından 4 Ağustos 1950 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, seçimlerin kaybedilmesi hakkında şu tespitler yapılmıştır:

“27 sene gibi uzun bir müddetle yurdumuza ve Türk Milletine faydalı hizmetlerde bulunan şerefli ve tarihi partimizin 1950 yılı milletvekilliği seçimlerinde talihimizin kısmen aksi tecellisi ve kısmen de partimize yapılan suikast sebebi ile ve vazifeli vatandaşlarımızın ihmal ve hatalı çalışmaları ile iktidarımızı kaybettiğimizi biliyoruz.

Bundan başka il ve ilçe kongrelerimizi yaparken içten yapılan müdahalelerle zümrecilik zihniyetinin devamı bir çok partili vatandaşların hizmete müteallik gayretlerini inkıta' uğratmış olması.

Partimizin meşru hakkı olan murakabeyi ihmal ederek partimiz aleyhinde çalışan memurların cüretlerini artırmaları.

Bu gibi memurlar hakkında her hangi bir ihbar vukuunda aylarca tahkikatının yapılmaması sebebi ile partimizin zaafının belirtilmesi.

Muhalif partilerden her hangi bir vatandaşın kanunsuz vesaire hareketlerinden dolayı tanzim edilen zabıt varakalarının süratle mevki-i tahkika konmayarak muhalefete cüret verilmesi.

⁶⁷ İnan, a.g.m., s.115.

Bu gibi hareketlerin muhalefetin maneviyatını artırmış ve partililerimizin bilakis maneviyatını rencide etmiş olması.

1950 seçimine takaddüm eden günlerdeki çalışmalarımızın çok geç başlaması sebebi ile vatandaşlar yanında lazım gelen propagandamızı bihakkın yapamamış olmamız.

İl ve ilçe kurullarına seçilen vatandaşların parti menfaatlerini şahsi kazanç ve menfaatlerinden üstün tutmamaları sebebi ile müessir çalışmalarda bulunulamaması.

Büyük kurultayımızı müteakip partililerimizi toplayarak kurultaydaki intibaları bildirmek suretiyle, maneviyatımızın takviye edilmesi hususunun temini istenmiş olduğu hâlde bu dahi ihmal edilmiştir⁶⁸.”

Afyon Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından kaleme alınan 18 Eylül 1950 tarihli raporda, 14 Mayıs 1950 tarihindeki seçimlerden sonra CHP'nin kendi içinde bir atalete düştüğü, milletvekili adayları arasındaki rekabetin partide hizipleşmeye, partinin zayıflamasına neden olduğu, Afyon'da muhtarlık seçiminde partinin faal bir rol oynamadığı, hatta bazı yerlerde seçime dahi girmedığı, belediye seçimlerinde ise merkez ilçe kurulu ile il başkanı arasındaki inat ve soğukluğun seçimlere katılımın düşmesine ve Afyon Belediye Başkanlığını Millet Partisi'nin kazanmasına neden olduğu ifade edilerek Afyon'daki parti işlerini düzene koymak için parti idarecilerinin CHP Genel Merkezinden atanması gerektiği belirtilmiştir⁶⁹.

14 Mayıs 1950 seçimlerinde alınan yenilginin şokunu atlattırmaya çalışan CHP teşkilatı bir yandan da devlet olanaklarından yoksun kaldığı için maddi sıkıntı içine girmiş, yeni gelir kaynakları araştırmaya başlamıştır. Afyon Bölgesi Müfettişi Abidin Ege tarafından kaleme alınan 18 Eylül 1950 tarihli raporda, partiye ait gayrimenkullerin düzenli bir şekilde kiraya verilmesi ile önemli bir gelir kaynağı oluşturulacağı ifade edilmiştir⁷⁰.

⁶⁸ BCA, 490.01/665.233.2.

⁶⁹ Ahmet Akter, “CHP Teftiş Raporlarına Göre Bolvadin”, **Uluslararası Bolvadin Sempozyumu (13-15 Ekim 2017)**, Yayınlanmamış Bildiri Metni, s.13.

https://www.academia.edu/34888325/Ahmet_Akter_-_CHP_TEFTIS%C4%B0%C5%9E_RAPORLARINA_G%C3%96RE_BOLVAD%C4%B0_N.docx (Erişim Tarihi: 02.05.2018)

⁷⁰ Akter, “CHP Teftiş Raporlarına Göre Bolvadin...”, s.13.

Muş İdare Kurulu Başkanı Zeki Dede tarafından Ağustos 1950 tarihinde gönderilen yazıda, maddi sıkıntılar hakkında şunlar ifade edilmiştir:

“Muhalefette bulunmamız bizleri asla çalışmamızdan geri bırakmayacak ve bilakis daha verimli ve gayretli çalışmamıza vesile teşkil etmek suretiyle gayretimizi artırmaktadır... İktidarda bulunmadığımızı göre her zaman için para istemek doğru değildir. Amma ne yapalım fakir bir muhitte parasız da hiçbir iş görülememektedir. Partimize devamlı olarak gelir kaynağının temin edilmesi icap eder ki kendi gelirimizle kendimizi müessir bir şekilde idare edelim⁷¹.”

1950 yılında yapılan seçimleri kaybeden CHP'nin, mali sıkıntılar nedeniyle aldığı ilk kararlardan biri parti müfettişliğinin kaldırılması olmuştur. Teftiş teşkilatının genel idare kurulunca kaldırıldığı, CHP Parti Divan Başkanlığına 25 Mayıs 1950 tarihinde bildirilmiş, 1951 yılında hazırlanan 8. Tüzükte, müfettişlik kurumuna yer verilmemiştir⁷².

⁷¹ Turan, a.g.e., s.194.

⁷² Ahmet Akter, “CHP Parti Müfettişliği Teşkilatı ve Teftiş Raporlarına Göre Taşköprü”, **Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu (10-12 Nisan 2017) Tam Metin Kitabı**, Ed. Mustafa Eğilmez, Serap Balcı, Kastamonu, s.1465.

SONUÇ

Çok partili demokratik sisteme geçiş, CHP parti örgütünün kendisini sorgulamasını ve rakip partiye yönelik adımlar atmasını gerektiren bir sürecin başlangıcı olmuştur. CHP'nin ilk adımı, halkla daha fazla temas kurmasını sağlayacak olan parti müfettişlik kurumuna ve parti kongrelerine önem vermek olmuştur. Bir yandan parti müfettişlerinin sayısı iki katına çıkartılırken diğer yandan da parti müfettişlerinden sorumlu oldukları bölgedeki parti teşkilatına siyasi uyarılarda bulunma, başta DP olmak üzere muhalif hareketleri yakından izleme, azınlıkların durumlarını yakından takip etme ve II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır siyasi ve sosyal koşulların çözümüne yönelik öneriler getirmeleri istenmiştir.

Parti müfettişleri tarafından kaleme alınan raporlarda öncelikle DP'nin başarılı olmasının ya da soru tersinden sorulduğunda, CHP'nin başarısızlığının nedenleri üzerinde durulmuş, raporlarının gizli tutulacağından emin olan parti müfettişleri, gördükleri eksiklikleri çekinmeden aktarmaya çalışmışlardır. Sorunların başında CHP teşkilatının çalışmaması, parti teşkilatlarındaki üye sayılarının şişirme olması, üyelerin kâğıt üzerinde kalması, başta parti kongreleri olmak üzere parti faaliyetlerine halkın yeterince katılmaması, mevcut parti teşkilatlarında kişisel çekişmelerin çok fazla olması ve belirli grupların teşkilata egemen olması ifade edilmiştir.

Raporlarda, DP'nin kuruluşu sırasında CHP teşkilatının yeni kurulan partiyi küçümsediği, DP hareketini küskünler hareketi, şahsi menfaat ve çıkar çatışması neticesinde ortaya çıkan bir oluşum olarak gördüğü, bu durumun 1946 seçimlerinden sonra değişmeye başladığı ve DP teşkilatlarının daha fazla ciddiye alınmaya başlandığı görülmektedir.

DP'nin kurulması ile birlikte ortaya çıkan bir başka eksiklik de CHP'nin halkla bütünleşememesi, halkla doğrudan temas kurarak sorunlarını dinleyememesidir. DP mensuplarının halkla kurduğu samimi diyalog, halkın ayağına giderek onun anlayacağı dilden konuşmaları ve halkın sorunları üzerinde durmaları parti müfettişlerinin gözünden kaçmamış, CHP teşkilatı ve milletvekillerinden, DP'liler gibi halkla doğrudan temas kurmaları istenmiştir.

Parti müfettişlerinin üzerinde durdukları konulardan biri de DP'nin birer kitle iletişim aracı olan gazete ve dergileri etkin bir şekilde kullanmalarındadır. Bu karşılık CHP'nin kendini destekleyecek yeni gazete ve dergiler çıkarması ya da var olanları kontrolü altına alması gerektiğinin altı çizilmiştir.

CHP parti tabanı ve halkın siyasi eğilimleri hakkında bilgi toplayan parti müfettişleri, Doğu bölgelerinde halkın ağa ve şeyhlerin etkisi altında olduğunu, ağaların iki partiye de eşit mesafede durarak kim güçlü ise onun yanında yer almaya çalıştığını, şeyhlerin ise DP'ye yakın olduğunu, köylerde muhtarlar vasıtasıyla CHP'nin daha güçlü olduğunu ancak şehir ve kaza merkezlerinde oy kaybettiğini ifade etmişlerdir. İstanbul'da yoğun olarak yaşayan azınlıkların DP'ye daha yakın durduğunu, DP'nin sermaye sınıfı, üniversite çevreleri ve şehirli kesimden destek gördüğünü belirtmişlerdir.

Bunların dışında, DP'nin dini istismar ederek halkı etkilemeye çalışması, devlet memurlarının muhalefet partisine karşı aldıkları tavır, halkın devlet-hükûmet ayrımı yapmadan memurların hatalarından CHP'yi sorumlu tutması, II. Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntılar, devletin aldığı ekonomik tedbirler, kıtlık ve karaborsadan halkın CHP'yi sorumlu tutması, halkın uzun süren iktidara karşı duyduğu bıkkınlığın CHP'ye oy kaybettirdiği, bazı yerlerdeki siyasi mücadelenin bir çatışmaya doğru gittiği, bazı bölgelerde derin siyasi ve sosyal ayrışmaların meydana geldiği, çok partili demokrasi sürecinde yaşanan siyasi mücadelenin Doğu bölgesinde ayrılıkçı eğilimleri kuvvetlendirebileceği de ifade edilmiştir.

14 Mayıs 1950 seçimlerinde alınan netice CHP parti örgütünde şaşkınlığa neden olmuş, parti teşkilatlarından bazıları suçu devlet memurlarının DP yanlısı tavrına atarken bazıları da daha gerçekçi yorumlar yaparak parti teşkilatlarının iyi çalışmamasından dolayı bu neticenin ortaya çıktığını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Seçimlerin kaybedilmesi, CHP teşkilatlarını bir atalete sevk ettiği gibi devlet yardımlarının/imkânlarının kesilmesi nedeniyle parti, maddi sıkıntı içine girmeye başlamış, bu doğrultuda parti müfettişliği kurumunun faaliyetlerine de son verilmiştir.

KAYNAKÇA

Akter, Ahmet, “CHP Parti Müfettişliği Teşkilatı ve Teftiş Raporlarına Göre Taşköprü”, **Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu (10-12 Nisan 2017) Tam Metin Kitabı**, Ed. Mustafa Eğilmez, Serap Balcı, Kastamonu.

Akter, Ahmet, “CHP Teftiş Raporlarına Göre Bolvadin”, **Uluslararası Bolvadin Sempozyumu (13-15 Ekim 2017)**, Yayınlanmamış Bildiri Metni, https://www.academia.edu/34888325/Ahmet_Akter_CHP_TEFT%C4%B0%C5%9E_RAPORLARINA_G%C3%96RE_BOLVAD%C4%B0N.docx (Erişim Tarihi: 02.05.2018)

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı, 1931.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1342-1339.

Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Yönetmeliği, Ankara 1948.

Çakmak, Fevzi, “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar (1945-1950)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XVII, S 34, Bahar 2017.

Çetin, Hüseyin, **CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Tek Parti Döneminde Aydın**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015.

Erdoğan, Aydın, **Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri: Dünü, Bugünü 1923-2000**, Berok Matbaacılık, Ankara 2000.

İnan, Süleyman, “CHP Müfettişi Cemal Karamuğla'nın Raporlar Işığında Bir Taşra Kenti Olan Denizli'de 1950 Seçimleri ve Gösterdikleri”, **Atatürk Dergisi (Journal of Atatürk)**, C IV, S 3.

Kocaoğlu, Bünyamin, “CHP Teftiş Raporlarına Göre Kocaeli Vilayeti'nde Parti Halk İlişkileri ve Partinin Siyasi Durumu (1940-1944)”, **Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu (3-4-5 Nisan 2015) Bildirileri**, Editörler: Haluk Selvi-Bilal Çelik-Ali Yeşildal, Kocaeli 2016.

Koçak, Cemil, “Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği’ne İlişkin Ek Bilgi(ler)”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler:Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2007.

Koçak, Cemil, “Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nde Parti Müfettişliği”, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, İletişim Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2011.

Koçak, Cemil, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

Koçak, Cemil, **Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, Cilt 2, İstanbul 1996.

Kopar, Metin, “CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 10, S 3, Gaziantep 2011.

Mayak, Faysal, “Adnan Menderes’in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları”, **ÇTTAD**, VI/15, Güz 2007.

Şeker, Kadir, “CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevi Raporları (1940-1942)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S 24, Aralık 2011.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4.Basım, İstanbul 2005.

Turan, Murat, **CHP’nin Doğu’da Teşkilatlanması (1923-1950)**, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/10.51.19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/10.51.20.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/3.11.2.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/6.32.1.7.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/612.126.9.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/614.10.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/614.7.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/614.6.2.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/616.18.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/618.26.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/624.51.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/624.52.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/637.104.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/650.164.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/652.171.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/654.181.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/663.223.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/664.224.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/665.233.2.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/667.242.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/671.263.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/681.307.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/687.336.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/688.339.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/705.403.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/710.425.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/714.440.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/716.446.1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/717.451.2.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/723.476.1.**

DEMOKRAT PARTİ (DP) DÖNEMİ'NDE PAMUK POLİTİKALARI VE DOKUMA SANAYİSİNE ETKİLERİ (1950-1960)*

NADİR YURTOĞLU**

ÖZ

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti (DP)'nin iktidara gelmesinden hükümet darbesiyle iktidardan uzaklaştırıldığı 27 Mayıs 1960'a kadar Türkiye'de uygulanan pamuk politikalarıyla bu politikaların dokuma sanayisine etkileri makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, DP Dönemi'nde pamuk politikaları (1950-1960); pamuk tarımında izlenen politikaların dokuma sanayisine etkileri (1950-1960) şeklinde iki başlık hâlinde verilmiştir. DP Dönemi'nde pamuk politikaları ve bu politikaların dokuma sanayisine katkıları sayısal verilerle ortaya konulmuştur. Makalenin kaynaklarını başta Cumhuriyet Arşivi belgeleri olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi kanunlar ve tutanak dergileri, Zabıt Ceridesi, Resmî Gazete, Ayın Tarihi, istatistik yıllıkları, ekonomi ve tarım dergileri teşkil etmektedir. Konu araştırılırken Türkiye ve dünyanın pamuk yetiştiriciliği hususunda meydana gelen gelişmeleri dikkate alınarak gerekli yorumlamalarda bulunulmuştur. Çalışmadan elde edilen sonuçlar şunlardır: DP'nin iktidara gelmesinden sonra pamuk ekim alanlarında artış yaşanmış, pamuk tohumu üretim, dağıtım ve ıslah çalışmaları düzenli bir biçimde yürütülmüş, akabinde de ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen konferans ve toplantılarla pamuk sorunları ele alınarak çözüm yolları aranmıştır. Buna zararlılarla yapılan mücadeleler de eklenince üretim ve ihracat artmış, Türkiye dünya pamuk üretiminde yedinci, ihracatta da beşinci sıraya yükselmiştir.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu /TÜRKİYE, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7478-3149

Ülkenin üretim ve satışta dünyada sıralamaya girmesi, pamuk dokuma sanayinin gelişimini de tetikleyip millî ekonomiye önemli katkılar sağlanmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Demokrat Parti, Dokuma Sanayi, Pamuk Politikaları, Pamuk Üretimi.

COTTON POLICIES IN THE DEMOCRATIC PARTY (DP) PERIOD AND THEIR EFFECTS ON THE WEAVING INDUSTRY (1950-1960)

ABSTRACT

This study addressed cotton policies in Turkey and their effect on the weaving industry between May 14, 1950, when the Democratic Party (DP) came to power, and May 27, 1960, when the DP was swept from power by a military coup. The study focused on the subject matter in two periods: (1) Cotton policies during the DP era (1950-1960) and (2) The effects of the policies followed in cotton cultivation on the weaving industry (1950-1960). The cotton policies during the DP era and the effect of these policies on the weaving industry were presented with numerical data. Data were collected from the Presidency Republican Archive Documents, official publications, Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, laws and minute books, Official Gazette of the Republic of Turkey, annual statistics and articles in the financial journals of the era. The data were interpreted in the light of the developments in the field of cotton production both in Turkey and in the world. The results are as follows: After the DP came to power, there was an increase in cotton planting areas. Cotton seed was regularly produced, distributed and bred. Afterwards, national and international conferences and meetings were held to address and find solutions to cotton problems. Pest control also increased cotton production and exports. Turkey ranked seventh in global cotton production and fifth in cotton exports, which also facilitated the development of the cotton weaving industry and made significant contributions to the national economy.

Keywords: Adnan Menderes, Cotton Policies, Weaving Industry, Cotton Production, Democratic Party.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinde 5.000 yıldan beri önemini koruyan ve dünya tarım mahsullerinden biri olan pamuk, başta dokuma endüstrisi yer almak üzere birçok ürüne çevrilerek halkın gereksinimlerini temin etmiştir¹.

19. yüzyıl başlarında gelişmiş ülkelerde giyim dokumalarının % 80'i yün, % 16'sı keten ve % 4'ü de pamuktan meydana gelirken, 20. yüzyıl başlarında bu durum tersine dönerek pamuk % 74, yün % 20 ve keten % 6 oranında kullanılmaya başlanmıştır. Pamuğun kullanım yüzdesinde meydana gelen bu artış, yün ve keten kullanımını ikinci plana düşürmüştür².

Yetiştirilmesi için ilkbaharda sıfır derecenin altına inmeyen devamlı bir ısı ve verimli bir toprak, büyürken bol yağmur, olgunluk devresinde de kuraklık isteyen pamuk mahsulü, Türkiye'nin birçok yerinden elde edilmişse de asıl üretim alanı ülke ekonomisinde mühim yer tutan iki bölgede toplanmıştır³. Bunlardan ilki; üretimin % 54'ünün gerçekleştirildiği Adana ovasındaki Seyhan ve İçel vilayeti iken ikincisi üretimin % 28'inin yapıldığı Ege Bölgesi'ndeki Gediz ve Menderes ırmakları boyunca uzanan Aydın, İzmir, Manisa ve Denizli vilayetleridir⁴.

- ¹ Nihat Küçük, **Fiyat ve Diğer Ekonomik Faktörlerin Pamuk Arzına Etkileri ve Pamuk Arzında 2023 Vizyonu: Türkiye Örneği**, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 2015, s.1; Emine Karademir, **Çok Yönlü Dayanıklılık Islahı ile Geliştirilen Pamuk Çeşitleri (G. Hirsutum L.) ile Bölge Standart Pamuk Çeşitlerinin (G. Hirsutum L.) Melezlenmesi ile Oluşturulan F1 Döl Kuşaklarında Verim, Erkencilik ve Lif Kalite Özellikleri Yönünden Genetik Yapının İrdelenmesi**, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 2005, s.1; Şerife Balcı, **Bazı Pamuk (Gossypium Hirsutum L.) Melez Popülasyonlarının F1 Döl Kuşaklarında Tarımsal ve Teknolojik Özelliklerin Kalıtımı Üzerine Bir Araştırma**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, s.1; <http://www.tarimpusulasi.com/yazarlar/doc-dr-mefhar-gultekin-temiz/pamugun-turkiye-icin-onemi/16>, Erişim Tarihi: 10.09.2019; <http://www.oztuzun.com.tr/sayfa/pamuk>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.
- ² **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, 8. Cilt, İstanbul 1958, s.49; Pamuklu dokuma sanayinin tarihi hakkında bilgi almak için bk. Müeyyet Kerimol, "Tekstil Sanayi", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, 9. Cilt, İstanbul 1953, s.124-127.
- ³ Nizamettin Günver, "Yurdumuzda Pamuk", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 283, Kasım 1951, s.4; II. Dünya Savaşı yıllarında pamuk çekirdeği için Ticaret Bakanlığı tarafından belirlenen fiyatlar 10 Ağustos 1942 tarihinde kaldırılmıştır. "Pamuk Çekirdeği Fiyatları Serbest Bırakıldı", **En Son Dakika**, 10 Ağustos 1942, Sayı No: 1055.
- ⁴ 1929 yılında Adana çevresinde pamuk üretimi, bir önceki yıla göre yaklaşık iki kat artmıştır. Ancak büyük alıcı firmaların piyasadan çekilmesi fiyatlarda durgunluk ve gerileme meydana getirmiştir. "İktisat Vekilinin Beyanatu", **Milliyet**, 29 Kasım 1929, Sayı No: 1364; Ege bölgesinin 1939 yılı pamuk üretim rakamlarıyla ilgili bilgi almak için bk.

Pamuk mahsulü bu iki bölge dışında batıda Muğla; doğuda Kars ve Iğdır Ovası, Malatya, Elâzığ; Güneyde Hatay, Antalya, Urfa, Maraş, Gaziantep; Orta Anadolu'da; Konya, Ankara, Çorum, Çankırı; Aşağı Sakarya boyunca Pamukova, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Balıkesir; Çanakkale boyunca Maydos ve Aşağı Meriç'te yetiştirilmiştir. Bu yörelerde üretilen pamuklar daha çok mahalli ihtiyaçları karşılamaının yanı sıra çevre illere de sevk edilmiştir⁵.

Çukurova'da 1930'a kadar genellikle sulanmayan arazilerde kalitesi ve verimi düşük yerli tip adı altında pamuk tohumuyla üretim yapılmıştır. 1930'dan itibaren pamuk ıslahına önem verilmiş, bilhassa çırçır tesisleri; satın alma, kiralama veya ücret kontratları aracılığıyla Hükûmet tarafından kamulaştırılmıştır. Bu tesislerde çiftçilerin verdiği pamuklar çırçırlandı ve çekirdekleri ayrılarak yem hâlinde kendilerine iade edilmiştir. İslah edilmiş tohum yetiştirme merkezlerinin çiftçilere yeni tohumları dağıtması, on yıl içerisinde düşük kaliteli yerli tipler yerine verimi yüksek ve daha kaliteli Akala⁶ ve Cleveland⁷ türlerinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Akala türlerinin seçiminde bilhassa sulanmadan yetiştirilebilen tiplere ayrı bir önem verilmiştir⁸.

Cumhuriyetin ilk on yılında Akala ve Cleveland cinslerinin yaygınlaştırılmasında 1926 yılında Adana, 1931'de Eskişehir ve 1933'te de Nazilli'de tesis edilen pamuk üretim çiftliklerinin önemli etkisi

"Ege Pamuk Rekoltesi 120 Bin Balya", **Anadolu**, 15 Temmuz 1939, Sayı No: 7885; Ticaret Bakanı Behçet Uz'un İzmir temaslarda pamuk fiyatları hakkında yaptığı açıklama için Bk. "Ticaret Vekilinin Çalışmaları", **Yeni Asır**, 27 Temmuz 1942, Sayı No: 11270; Behçet Uz'un İzmir'in ardından Denizli temaslariyle ilgili bilgi almak için bk. "Ticaret Vekilimizin Temasları", **Halkın Sesi**, 1 Ağustos 1942; "Ticaret Vekili Denizli'de", **Bugün**, 1 Ağustos 1942, Sayı No: 589.

⁵ Günver, a.g.m., s.4; Erol Zeytinoğlu, **Türkiye Ekonomisi**, 6. Baskı, Met/er Matbaası, İstanbul 1978, s.171-172; Osmanlı Devleti Dönemi'nde Adana yöresinde 1913 ile 1918 yılları arasındaki pamuk üretim rakamları için bk. Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK Yayınları, Ankara 1984, s.38.

⁶ Amerikan tohumundan Türkiye'de üretilen bir pamuk türü.

⁷ Yine ABD kökenli Türkiye'de üretilen bir pamuk türü.

⁸ **FAO Türkiye Raporu**, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1962, s.54; Asım Us, "Adana: Büyük Bir Çiftçi Şehir", **Vakit**, 27 Haziran 1942, Sayı No: 8771; Türkiye ile Çekoslovakya arasında yapılan anlaşma gereği Çekoslovak iplikleri Türk pamukları karşılığında ithal edilebilecektir. "Türk-Çekoslovak Ticaret Anlaşması", **Kurun**, 22 Haziran 1938, Sayı No: 7344-1434; Romanya ile yapılan benzer bir anlaşma için bk. "Türk Romen Ticari Görüşmeleri Bitti", **İkdam**, 29 Ocak 1943, Sayı No: 1254.

görülmektedir⁹. Bu gelişmenin yanı sıra pamuk ıslahı, ekim alanlarının artırılması ve maliyet fiyatlarının düşürülmesi konusunda gerekli icraatları gerçekleştirmek için 3203 sayılı yasayla, 4 Haziran 1937’de *Pamuk İşleri Müdürlüğü* teşkil edilmiştir¹⁰.

Türkiye’de pamuk tarımı geçmiş dönemlerde oldukça geri kalmış, Cumhuriyet Dönemi’ne kadar da hak ettiği yeri alamayıp önemli bir gelişme kaydedememiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte üretim ve ihracatın artırılması yönünde bu bitkiye gerekli özenin gösterildiği, çalışmaların daha planlı hâle getirilmesinden anlaşılmaktadır¹¹.

Bu dönemde Atatürk’ün teşvikiyle üretimin artırılmasına yönelik Adana’da bir pamuk kongresi düzenlenmiş, sonraki dönemlerde ise kalitenin yükseltilmesi yönünde çalışmalar yürütülmüştür¹². Ancak gerek 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin fiyatları yarı yarıya düşürmesi gerekse II. Dünya Savaşı yıllarında yine fiyatlarda yaşanan istikrarsızlık ve dış ülkelerden satın alınan pamuk tarım makinelerinin Türkiye’ye getirilmesinde sıkıntıların ortaya çıkması, pamukçuluğun gelişimini olumsuz etkileyen nedenler arasında yer almıştır¹³.

- ⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 16, 21.02.1949, s.309; Tarım Bakanlığı Pamuk Şubesi Müdürü Necati Turgay, pamuk işleriyle ilgili temaslarda bulunmak amacıyla 8 Şubat 1939’da Balıkesir’e gitmiştir. Turgay’ın Balıkesir temalarıyla ilgili ayrıntılar için bk. “Akala Pamuk Tohumu Dağılması İş”, **Türkdili**, 9 Şubat 1939, Sayı No: 4098.
- ¹⁰ **TBMM Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, Cilt: 17, 04.06.1937, s.847; **Resmî Gazete**, Sayı No. 3630, 14 Haziran 1937; Atatürk Dönemi’nde başta pamuk olmak üzere endüstri değeri yüksek tarım ürünlerinin iyi şekilde yetiştirilmesi için zirai bir program hazırlanmıştır. Bu programın ayrıntıları için bk. “Zirai Program Esaslı Bir Şekilde Tatbik Sahasına Konuyor”, **İzmir Postası**, 2 Temmuz 1934, Sayı No: 3942.
- ¹¹ Celal Tarımsı, “Türkiye’de Pamuk”, **Ziraat Dergisi**, Yıl 15, S 130, Şubat 1955, s.1; 1936-1940/1941-1945/1946-1950 yıllarında pamuğun hektar başına verimi için bk. Serdar Turgut, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi**, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme, Adalet Matbaası, Ankara 1991, s.123.
- ¹² M. Faik Üstar, “İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelen Pamukçularımızın Saadet Yılı”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 11, C 11, S 258, s.7; Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan pamuk ve dokuma sanayi şirketleri hakkında bilgi alma için bk. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Basım, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997, s.13-16.
- ¹³ Pamukçuluğun gidişatını etkileyen bu gelişmelerin ayrıntıları için bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 183-260-12, Tarih: 24.07.1941; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 4, Toplantı: 3, Cilt: 22, 58. Birleşim, 27.05.1934, s.313; Muhlis Erkmek, “Saban Başına”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 1, S 9, 15 Nisan 1940, s.6-7; II. Dünya Savaşı yıllarında Hatay’da her çeşit pamuk yağı ile zeytinyağının toptan satışı yasaklanmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bk. **Yeniğün**, 25 Mart 1942, Sayı No: 3039; Zeytinyağı ve pamuk yağı ile ilgili

Buna rağmen makineleşme, tohum ıslahı, sulama, zararlılarla mücadele ve kooperatifleşme alanında yapılan icraat ve atılan adımlarla üretim ve ihracat geliştirilmeye çalışılmıştır.

I. Demokrat Parti (DP) Dönemi'nde Pamuk Politikaları (1950-1960)

I.1. DP Dönemi'nde Pamuk Üretimi

DP'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesi pamuk üretimi ve ticaretinde yeni bir süreci başlatmıştır. Ülkenin kalkınmışlığının bol üretimle sağlanacağını düşünen DP Yönetimi, ilk etapta ziraat ve sanayiye geliştirme yoluna gitmiş, bir endüstri bitkisi olan ve yüksek ekonomik değeri bulunan pamuk yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla faaliyetler yürütmüştür. Fakat bu üretim, iklim şartları ve ekim alanlarının durumuna göre yıldan yıla farklılık göstermiştir. 1949-1950 dönemine göre 1951'de ekim fazlalığı ve yağmurların Mayıs ayında yağması nedeniyle pamuk üretimi % 26,71 oranında artış göstermiş, Adana ve havalisinden 300 bin, Ege çevresinden 150 bin, Hatay'dan 40 bin balya mahsul elde edilmiştir. Bu rakamlara Iğdır, Maydos, Malatya ve Diyarbakır yörelerinin üretimi de katılmıştır¹⁴.

Bu üretim rakamlarına rağmen Türkiye'de uzun yıllar pamukçulukta yapılan ekim, toplama ve kozadan ayırma işlemlerinde eski yöntemler kullanılırken, endüstride gerekli elyaf uzunluğu üzerinde yeterince durulamamış, ekili alanlarda türdeş olmayan tohumlar yer almıştır. Bu nedenle Türk pamuklarının dış pazarlarda standart tipte bulunmayışı, dünya fiyatlarının altında satılmasına yol açmıştır. Adana borsasındaki yerli pamuklar 18 mm'den 22 mm.'ye kadar değişen uzunluklarda elyafa sahipken Mısır ve İran pamuklarının elyaf uzunluğu 35 mm. ve bunun biraz üzerinde yer almıştır¹⁵.

benzer bir uygulama için bk. **Tan**, 2 Temmuz 1942, Sayı No: 2468; 1 Haziran 1942 tarihinden itibaren muamele vergisi dâhil rafine pamuk yağı toptan fabrika satış fiyatı kg'da 77 kuruş olarak tespit edilmiştir. "Rafine Pamuk Yağının Azami Satış Fiyatı", **Ulus**, 5 Temmuz 1942.

¹⁴ Üstar, "İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelten Pamukçularımızın Saadet Yılı", s.7; DP'nin bir yıllık iktidarı döneminde tarım faaliyetleri hakkında bilgi almak için Bk. **Yeni İktidarın Çalışmaları, 22.05.1950-01.08.1951, Demokrat Parti Hizmetinde Bulunduğu Türk Milletine Hesap Veriyor**, Güneş Matbaacılık TAO, Ankara 1951, s.107-109.

¹⁵ Üstar, "İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelten Pamukçularımızın Saadet Yılı", s.7.

Türkiye’de eski usullerle pamuk yetiştiriciliğinin yapıldığı bir süreçte 1949-1950 yılı itibariyle 15.920.000 balyası ABD, 3.390.000 balyası diğer Amerika ülkeleri, 3.220.000 balyası Hindistan ve Pakistan, 2.700.000 balyası da Sovyet Rusya’da olmak üzere dünyada 25.230.000 balya pamuk üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu rakama 1.805.000 balya ile Mısır, 1.700.000 balya ile Çin, 920.000 balya ile Afrika, 565.000 balya ile diğer ülkeler, 445.000 balya ile Türkiye ve 275.000 balya ile Sudan üretimi ilave edildiğinde dünyada pamuk üretimi 30.940.000 balyaya ulaşmıştır. Ancak 1950-1951 döneminde dünya üretimi 26.570.000 balya, tüketimi ise 30.599.000 balya olarak öngörülmüştür¹⁶. 1950 yılı rakamlarının düşmesinde ABD’nin üretimi 9.800.000 balya ile sınırlandırması etkili olmuş, bu durum pamuk krizinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1950 yılında dünyada baş gösteren pamuk krizinin belli başlı nedenleri şunlardır¹⁷:

1. ABD’nin 1950 yılı için pamuk arazisini 1949’a göre 8,5 milyon hektarla sınırlayıp ekimi azaltması,

2. Aynı yıl içerisinde havaların iyi gitmemesi, ABD ve Brezilya gibi dünya pamuğunun yaklaşık yarısından fazlasını temin eden ülkelerde verimi düşürmesi,

3. Kore Savaşı nedeniyle ABD’nin silahlanma çabasına girerek iç tüketimi artırması,

4. Bunların neticesi olarak 1949-1950 yıllarında, dünyanın diğer ülkelerine 5.770.000 balya, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ülkelerine (OECE) 3.450.000 balya pamuk ihraç eden ABD’nin 1950-1951 yılında ihracatını sınırlayarak OECE ülkelerine 2.200.000 balyaya kadar düşürmeyi kararlaştırması.

Dünyada pamuk tüketiminin artışını tetikleyen nedenlerin başında; nüfusun gittikçe yoğunlaşması, ülkelerdeki hayat standardının yükselişi ve bu mahsulün her geçen gün yeni alanlarda kullanılması gelmektedir¹⁸. Bu durum

¹⁶ Bülent Büktaş, “Dünya Pamuk Krizi”, **Türk Ekonomisi**, S 91, Yıl: 9, Ocak 1951, s.11.

¹⁷ Büktaş, a.g.m., s.11; Bülent Büktaş, “Dünya Pamuk Krizi”, **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 269, Yıl: 12, 15 Mart 1951, s.2; Selman Görkey, “En Mühim İhraç Maddelerimiz Olan Pamuklarımız ve Batı Almanya”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 282, 31 Ekim 1951, s.4, 14.

¹⁸ Kemal Bilgiç, “Pamukçuluğumuzun İstikbali”, **Tarım Dergisi**, C 1, S 4, 1 Eylül 1952, s.53.

üretim artışını da zorunlu hâle getirdiğinden 1953'te tüketimden 3 milyon balya fazla ile 37 milyon balyaya yakın bir üretim gerçekleştirilmiştir¹⁹.

Dünyadaki tüketim ve üretim artışı ilişkisi Türkiye'yi de etkilediğinden, 1950 yılında ülkede pamuğa ayrılan alan 429.000 hektara ulaşmış, özellikle Hatay, Antalya, Maraş, Malatya, Diyarbakır, Elâzığ yörelerinde yapılan ekim geçmiş yıllara kıyasla daha da yükselmiştir. Ege Bölgesi'nde yer yer görülen kuraklık Söke havalisinde kendini daha da hissettirmiş Antalya'da ise Pembekurt ve Dikenli Kurt'tan mahsuller zarar görmüştür²⁰.

Mevsim sonunda hava şartları elverişli geçmiş, Çukurova Bölgesi'nde Aralık ayına kadar pamuk hasadı sürdürülmüştür. Seyhan, Hatay ve İçel'de üretimin 350.000 balyaya yaklaşmış olduğu tespit edilmiş, bilhassa Hatay menşeli pamuklar çevrede iyi vasıflı ürünler olarak tanınmaya başlamıştır²¹.

Ege Bölgesi'nin Marmara çevresiyle birlikte yıllık mahsulü Antalya ve Balıkesir de dâhil 200.000 balyaya ulaştığı bilinmektedir. Sakarya vadisi, Malatya, Diyarbakır, Elâzığ, Maraş ve Gaziantep illeriyle Iğdır ve diğer farklı pamuk alanları da dâhil olmak üzere 1950 rekoltesinin 575.000 balyaya yükseldiği görülmektedir²². Böylece toplamda pamuk mahsulü 115 bin tonu bulmuş, Kore Savaşı gibi dünya konjonktüründe meydana gelen değişiklikler Türkiye'de pamuğa olan rağbeti bir hayli artırmasına rağmen ABD ve pamuk yetiştiriciliği yapılan diğer ülkelerde ise üretim yetersiz kalmıştır²³.

Bu nedenle ABD, İngiltere, Fransa, Macaristan, İsviçre, Çekoslovakya ve Almanya gibi pamuk dokuma sanayiinde ileri ülkeler, bu sektörün sekteye

¹⁹ Numan Kırac, "Dünya'nın 1952/1953'te Ziraat Durumu", **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 132, Haziran 1954, s.167.

²⁰ 1950 yılında Antalya Finike'de de pamuk ekimine başlanmıştır. "Türkiye ve Suriye'de Pamuk İstihsalı", **Türk Ekonomisi**, Yıl 9, S 101, Kasım 1951, s.339.

²¹ 1949 yılına kadar Hatay yöresinde önemli bir rolü bulunmayan pamuk ekiminin 1950 yılında gerçekleştirilen 25.000 balya üretimle en iyi Türk pamuğu yetişen bir yer hâline geldiği görülmektedir. "Türkiye'de ve Suriye'de Pamuk İstihsalı", s.338.

²² Necati Turgay, "Dünya Pamuk Durumu ve Türkiye'nin Pamuk İstihsalindeki Mevkii", **Türk Ekonomisi**, Yıl 9, S 94, Nisan 1951, s.123-124.

²³ M. Faik Üstar, "Fiyat ve Stok Durumumuz", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 265, 15 Ocak 1951, s.22; **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 109-686-3, Tarih: 00.11.1951; Kore Savaşı'yla ilgili yaşanan gelişmeler için bk. "Kore'de Harp Devam Ediyor", **Akşam**, 26 Haziran 1950, Sayı No: 11390; Necmeddin Sadak, "Kore Harbi Genişler mi?", **Akşam**, 27 Haziran 1950, Sayı No: 11391; "Kore'deki Harp ve Türkiye'nin Durumu", **Yeni Sabah**, 1 Temmuz 1950, Sayı No: 4140; "Kore'deki Birliğimizin Çetelerle Çarpışmaları", **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1950, Sayı No: 9441; "Yeni Şehit ve Yaralı Listesi", **Vatan**, 8 Temmuz 1952, Sayı No: 4004.

uğramaması için Suriye, Mısır, Irak ve Türkiye gibi üretici ülkelerden pamuk satın almaya çalışarak fiyatların yükselmesine yol açmıştır. Fiyatların artışında mahsul yetersizliği ve talep fazlalığının yanı sıra Kore Savaşı şartlarının da etkili olduğu görülmektedir. Dünyada yaşanan bu olumsuz duruma rağmen Türkiye’de fabrikaların ihtiyacını karşılayacak yeterli miktarda pamuk stoku yer almıştır²⁴.

Dünyada pamuğun revaçta olduğu bir süreçte Türkiye’de üretim ve ticaretin geliştirilmesi ve çeşitli teşebbüslerde bulunulması için pamuk şirketlerinin ihdas edildiği gözlemlenmektedir. Bunlardan biri olan *Pamuk Ticaret ve Sanayi TAŞ*, çırçır ve prese işlemek, her türlü ticari, sanayi, tarım ve sigorta faaliyetleriyle ilgilenmek ve fabrika açmak maksadıyla Adana merkezde 50 yıl süre ve 3 milyon lira sermayeyle tesis edilmeye başlanmıştır. Adı geçen şirketin Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının 19 Şubat 1951 tarih ve 4/1534/7945 numaralı yazısıyla sevk edilen mukavelesi, 24 Şubat 1951 tarihinde Bakanlar Kurulunca incelenerek 865 numaralı yasanın 280. maddesi uyarınca kurulmasına izin verilmiştir²⁵.

302

Türkiye’de bir yandan pamuk şirketlerinin kuruluşu gerçekleştirilirken öbür yandan verimin artırılmasına yönelik mali desteğe de ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle pamuk işleriyle ilgili giderlerin karşılanması için Tarım Bakanlığı bütçesinden yıldan yıla ödenekler tahsis edilmiştir.

Tablo 1’de 1947 ile 1960 yılları arasında Tarım Bakanlığı bütçesinden pamuk işleri giderlerine tahsis edilen ödenekler gösterilmiştir.

²⁴ M. Faik Üstar, “Pamuk Davası”, *İktisadi Yürüyüş*, C 12, S 266, Yıl: 12, 31 Ocak 1951, s.6.

²⁵ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 125-16-20, Tarih: 24.02.1951; 29 Mayıs 1926 tarih ve 865 sayılı *Ticaret Kanununun* 280. maddesi için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 4, 29.05.1926, s.816; **Resmî Gazete**, 28 Haziran 1926, Sayı No: 406.

Tablo 1. Pamuk İşlerine Ayrılan Ödenekler (1947-1960)

Yıllar	Ödenek Miktarı (TL)
1947	120.142
1948	118.250
1949	154.000
1950	112.873
1951	112.873
1952	112.873
1953	120.000
1954	120.000
1955	140.000
1956	180.000
1957	210.000
1958	210.000
1959	210.000
1960	250.000

Kaynak: **TBMM Tutanak Dergisi, 1948 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 8, Toplantı: 2, Cilt: 8, 26.12.1947, s.290; **TBMM Tutanak Dergisi, 1949 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 16, 21.02.1949, s.292, 312/5; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 4, Cilt: 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s.1169; **TBMM Tutanak Dergisi, 1951 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 1, Cilt: 5, 19.02.1951, s.382; **TBMM Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.02.1952, s.376; **TBMM Tutanak Dergisi, 1953 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 3, Cilt: 20, 16.02.1953, s.386; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 4, Cilt: 28, 18.02.1954, s.399; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 1, Cilt: 5, 18.02.1955, s.366; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 2, Cilt: 10, 20.02.1956, s.386; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 3, Cilt: 17, 20.02.1957, s.441; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 1, Cilt: 2, 19.02.1958, s.417; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 2, Cilt: 7, 20.02.1959, s.372; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 3, Cilt: 12, 19.02.1960, s.366; **T.C. Kurucu Meclis, Tutanak Dergisi, Gider Bütçeleri**, 20.02.1961, s.345.

Tablo 1'e göre; DP Dönemi'nden önce 1947'de 120.142 lira olarak belirlenen pamuk giderleri için Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan tahsisat, 1948 yılında 118.250 liraya düşmesine rağmen bir sonraki yıl artarak 154.000 liraya çıkarılmıştır. Böylece üç yıl içerisinde pamuk işlerine ayrılan toplam ödeneğin 392.392 liraya ulaştığı görülmektedir.

DP Dönemi'nde ise Tarım Bakanlığı bütçesinden pamuk işlerine ayrılan ödenek 1950-1952'de 112.873, 1953-1954'te 120.000 ve 1957-1959 yıllarında 210.000 lira olarak sabit kalmasına rağmen artarak devam etmiştir. 1950 yılında 112.873 lira olan bu ödenek 137.127 lira artışla 1960 yılında 250.000 liraya çıkarılmıştır. Böylece 1950'den 1960' a kadar olan süreçte Tarım Bakanlığı bütçesinden pamuk işlerine ayrılan ödenekte % 121,48 oranında bir artış sağlanırken aynı dönemde bu tahsisat toplamı 1.778.619 liraya ulaşmıştır.

Pamuk işlerine bütçeden tahsis edilen ödeneğin yıldan yıla artırılması, ekim alanlarının genişletilerek üretimin yükseltilmesine de katkı sağlamıştır.

Tablo 2'de 1947-1963 yılları arasında Türkiye'de ekilen pamuk alanı, üretilen saf pamuk miktarı, ekim payı ve ekiliş yüzdeleri gösterilmiştir.

Tablo 2. Türkiye'de Pamuk Ekim Alanları ve Saf Pamuk Üretimi (1947-1963)

Yıllar	Ekim Alanı (Hektar)	Üretim (Ton)	Ekim Payı ²⁶ (%)	Verim (Kg/Hektar)
1947	205.930	51.456	45.5	250
1948	297.761	58.198	51.0	195
1949	305.305	104.156	51.6	341
1950	448.459	118.377	62.2	264
1951	641.800	150.000	71.4	234
1952	675.000	165.000	71.2	244
1953	604.700	139.000	65.7	230
1954	581.750	142.000	65.3	244
1955	625.000	157.000	63.6	251
1956	637.000	165.000	62.5	259
1957	625.000	135.000	61.0	216

²⁶ Başlıca endüstriyel bitkilerden olan tütün ve şekerpancarına göre pamuğun ekim payı.

1958	631.000	180.000	62.1	285
1959	624.000	195.000	59.1	312
1960	621.000	175.500	56.1	282
1961	649.000	212.000	64.3	326
1962	660.000	245.000	64.2	371
1963	628.485	257.500	57.2	410

Kaynak: **İGM 1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara 1959, s.213; **DİE İstatistik Göstergeler 1923-1990**, Yayın No: 1883, Ankara 1996, s.127-128,163; **DİE İstatistik Göstergeler 1923-1995**, Yayın No: 1883, Ankara 1996, s.106; **DİE İstatistik Göstergeler 1923-1998**, Yayın No: 2252, Ankara 2001, s.190-191, 222, 226; **DİE İstatistik Göstergeler 1923-2002**, Yayın No: 2790, Ankara 2003, s.186-187, 222; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2003**, Yayın No: 0535, Ankara 2004, s.186-187, 218, 222; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2005**, Yayın No: 3047, Ankara 2006, s.191-192, 223, 227; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2006**, Yayın No: 3114, Ankara 2007, s.199-200, 227, 231; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2011**, Yayın No: 3890, Ankara 2012, s.184-185, 189; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2012**, Yayın No: 4132, Ankara 2013, s.171, 174; **TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013**, Yayın No: 4361, Ankara 2014, s.179-180,183; **Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)**, Devlet Planlama Teşkilatı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s.45; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965, s.188; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksekokulu Yayınları, İstanbul 1967, s.136.

Tablo 2'ye göre; DP Dönemi'nden önceki 1947 yılında 205.930 hektar olan ekim alanı 99.375 hektar artışla 1949'da 305.305 hektara; 51.456 ton olan pamuk üretimi 52.700 ton artışla 104.156 tona; % 45,5 olan ekim payı % 6,1 artışla % 51,6'a; 250 kg olan hektar başına alınan pamuk verimi 91 kg artışla 1949 yılında 341 kg'a yükselmiştir²⁷.

DP Dönemi'nde ise pamuk ekim alanları, üretim ve hektar başına alınan kg cinsinden verimde ise inişli çıkışlı bir seyir takip edilmiş, 1951 ve 1957

²⁷ DP Döneminden önceki 1938-1949 yılları arasında Türkiye'de Pamuk ekim alanları ve saf pamuk üretim rakamları hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. Nadir Yurtoğlu, "İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Politikası (1938-1950)", **Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Belgi Dergisi**, C 2, S 19, Kış 2019, s.1837.

yılları arasındaki ekim payında sürekli düşüşler kaydedilmiştir. Buna rağmen 1950’de 448.459 hektar olan pamuk ekim alanı, 172.541 hektar artışla 1960’da 621.000 hektara; 118.377 ton olan üretim 57.123 ton artışla 1960’da 175.500 tona; 264 kg olan hektar başına alınan pamuk verimi 18 kg artışla 1960’da 282 kg’a yükselmiştir. Bu artışlara rağmen, % 62,2 olan ekim payı % 6,1 düşüşle 1960’da % 56,1’e inmiştir.

Böylece 1950-1960 yılları arasında ekim alanında % 38,47; üretimde % 48,25 ve hektar başına alınan pamuk veriminde % 6,81 oranında artış kaydedilirken ekim payında % 9,80 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

DP Dönemi’nden sonraki 1961 yılında 649.000 hektar olan pamuk ekim alanı 1962’de 660.000 hektara çıkmasına rağmen bir sonraki yılda 628.485 hektara düşmüştür. Yine 1961’de 212.000 ton olan pamuk üretimi 45.500 ton artışla 1963’te 257.500 tona; 326 kg olan hektar başına alınan verim 84 kg artışla 1963’te 410 kg’a çıkmıştır. Buna rağmen % 64,3 olan pamuk ekim payı % 7,1 düşüşle % 57,2 seviyelerine inmiştir.

Bu rakamlarla bağlantılı olarak 1939 yılında dünya pamuk üretiminde, on ikinci sırada yer alan Türkiye, 1949 yılında on birinciliğe, 1951’de onunculuğa ve 1954’te de yedinciliğe yükselmiştir. Türkiye, ihracat bakımından 1952-1953 dönemi sıralamasında da dünyada beşinci olmuştur²⁸.

I.2. Pamuk Tohumu Üretim, Dağıtım ve İslah Çalışmaları

DP Dönemi’nde pamuk yetiştiriciliği alanında yapılan çalışmalara ilave olarak pamuk tohumu üretim, dağıtım ve ıslah çalışmaları da yürütülmüştür. 1950 yılı içerisinde Sümerbank, Ziraat Bankası, Tarıf, Çukurova Pamuk Satış Kooperatifleri Birliği ve özel çırçır fabrikaları, işbirliğine giderek 10.000 tondan fazla selektörden geçirilmiş iyi vasıflı tohumları çiftçilere dağıtmıştır²⁹.

Bu dönemde tohum üretiminde önemi bilinen pamuk ıslah istasyonları; deneme üretme çiftlikleri, sulu ziraat deneme istasyonları, nüvelikler ve pamuk kontrol memurluklarından oluşmuştur. Ülkenin iklim, toprak ve piyasa ihtiyaçlarını karşılayan pamuk çeşitlerini bulmak ve ıslah etmek amacıyla

²⁸ Kerim Ömer Çağlar, “Pamukçuluğumuz ve Gelişmesi İçin Alınan Tedbirler”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 131, Mayıs 1954, s.157; **Yeni İstanbul**, 24 Mayıs 1954, Sayı No: 1622.

²⁹ Turgay, a.g.m., s.126.

Çukurova ve Nazilli Pamuk İslah istasyonlarının yaptığı faaliyetler büyük önem arz etmiştir. Türkiye’de Çukurova, Nazilli, Manisa, Eskişehir, Malatya ve Diyarbakır pamuk istasyonları, gerçekleştirdiği icraatlar ile önemli bir görevi yerine getirmiştir. Nüvelik olarak ise Geyve, Osmaneli, Sarayköy, Elâzığ ve Iğdır’ın faaliyette bulunduğunu görmekteyiz. Nazilli ve Çukurova tohum ıslah istasyonu, diğerleri ise pamuk deneme ve üretme çiftlikleri olarak faaliyetini sürdürmüştür. Diyarbakır dışında diğer beş müessese döner sermaye ile idare edildiğinden kendilerine genel bütçeden çok az yardım yapılmıştır. Yine Amerika’dan muhtelif zamanlarda getirilen birçok farklı türde pamuğun ülkede denemesi yapıp bunlardan iyi evsaf gösteren ve iklim şartlarına uyanlar ıslah edilip çoğaltılmıştır. Ayrıca 1948’de, Tarsus Sulu Deneme İstasyonuyla, 1949’da Menemen Sulu Ziraat İstasyonu açılmış ve bu bölgelerde yapılan sulamaya paralel olarak bitki ve su ilişkisi araştırılarak en iyi sonuçları verecek sulu ziraat sistemi tespiti çalışılmıştır. Bunların yanı sıra pamuk teşkilatı, kendisine bağlı kurumlar dışında azimli ve ileri çiftçilerle iş birliğine giderek kaliteli tohumların çiftçi elinde çoğaltılmasına gayret etmiştir³⁰. Bu dönemde 28 adet pamuk tohumu ayırma ve temizleme makinesiyle 10 adet çırçır makinesi ve Sarayköy, Iğdır, Tire, Balıkesir, Maraş, Elâzığ, Tarsus, Mardin’de pamuk kontrol memurları bulunmaktadır³¹.

1952 yılına gelindiğinde aynı yıl için pamuk ıslah ve deneme istasyonlarıyla Bakanlığa bağlı üretme çiftliklerinden elde edilen iyi vasıflı tohumluklarla sözleşmeli çiftçiler ve kooperatifler elinde 72.550 dekarı Ege Bölgesi ve 100.000 dekarı da Çukurova Bölgesi’nde olmak üzere toplamda 172.550 dekar pamuk ekilmiştir³².

Bu arada Sonbahar ekiminin şiddetli yağmur, dolu ve sellerden zarar görmesi, pamuk yetiştiriciliğiyle telafisini mümkün hâle getirdiğinden, 5254 sayılı kanuna göre faizsiz ve veresiye hâlde 500 ton pamuk tohumluğunun

³⁰ **TBMM Tutanak Dergisi, 1951 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 1, Cilt: 5, 19.02.1951, s.364; **TBMM Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.02.1952, s.357-358; Tarsus Sulu Ziraat Deneme İstasyonunda yapılan sulu tarım uygulamalarıyla pamukta sağlanan verim artışı % 100’e ulaşmıştır. Adem Karaelmas, “Pamuk Sulaması”, **Tarım Dergisi**, Yıl 1, C1, S 6, Aralık 1952, s.55.

³¹ **TBMM Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri**, s.358.

³² **Tarım Dergisi**, Yıl 1, C 1, S 5, Ekim 1952, s.131.

dağıtımını için Tarım Bakanlığına yetki verilmesi, 24 Nisan 1953 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir³³.

Türkiye'nin çeşitli yörelerinde 1954 yılı ekim dönemini teşvik için pamuk dağıtım çalışmalarının sürdürüldüğünü görmekteyiz. 1953'te Pembekurt ve kötü hava şartlarından ötürü mahsulleri zarara uğrayan çiftçilere yardım etmek ve yine uygun gitmeyen hava koşulları nedeniyle sonbahar ekiminin eksikliğini gidermek amacıyla ülkenin müsait bölgelerinde 1954 yılı ekiminin teşviki için pamuk tohumluğunun dağıtımını düşünülmüştür. Bu nedenle Çukurova için 1.500, Elâzığ ve Diyarbakır için 200, Malatya için 250, Hatay için 200, Ege Bölgesi için 600 ve Antalya için 250 ton olmak üzere toplamda 3.000 ton pamuk tohumluğunun faizsiz ve veresiye dağıtımını için Tarım Bakanlığına, 25 Ocak 1954 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında yetki verilmiştir³⁴.

Ayrıca, pamuk ıslah istasyonlarında yapılan araştırmalar neticesinde Çukurova için Akala 130 ile Akala 190 ve Ege Bölgesi için ise Akala 1086 çeşitleri elde edilmiştir.

Tablo 3'te 1950 ile 1957 yılları arasında devlet tarafından pamuk ekicilerine dağıtılan tohumluk miktarları gösterilmiştir.

Tablo 3. Devlet Tarafından Dağıtılan Pamuk Tohumluğu (1950-1957)

Yıllar	Dağıtılan Miktar (Ton)
1950	350
1951	2.000
1952	5.000
1953	9.000
1954	9.600
1955	12.000
1956	12.150
1957	13.000

³³ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 132-32-4, Tarih: 24.04.1953; 5254 sayılı *Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkında* Kanun için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, Dönem: 8, Cilt: 30, 08.07.1948, s.778-779; **Resmî Gazete**, Sayı No: 6957, 14 Temmuz 1948.

³⁴ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 134-114-2, Tarih: 25.01.1954.

Kaynak: **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 1, Cilt: 5, 42. Birleşim, 18.02.1955, s.227; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 10, Toplantı: 1, Cilt: 5, 18.02.1955, S. Sayısı: 183, TBMM Matbaası, Ankara 1955, s.70; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 3, Cilt: 17, 41. Birleşim, 20.02.1957, s.310; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 10, Toplantı: 2, Cilt: 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara 1956, s.66; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 2, Cilt: 10, 39. Birleşim, 20.02.1956, s.317; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 11, Toplantı: 1, Cilt: 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.83; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 10, Toplantı: 3, Cilt: 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara 1957, s.72; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 1, Cilt: 2, 40. Birleşim, 19.02.1958, s.173; **Ziraat Dünyası**, Yıl 4, S 50-51, Mart 1954, s.2; Nedim Ökmen, “Ziraatta Çok Mühim İnkişaflar Kaydedildi”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 128, Şubat 1954, s.49.

Tablo 3’e göre 1950 ile 1957 yılları arasında devlet tarafından dağıtılan pamuk tohumluğu miktarında sürekli bir yükseliş söz konusu olmuştur. 1950’de 350 ton olarak dağıtılan pamuk tohumluğu 12.650 ton artışla 1957’de 13.000 tona çıkarılmıştır. Böylece aynı yıllar arasında pamuk tohumluğu dağıtımında % 3.614,28 oranında bir artış kaydedilmiştir.

Doğal afetlerden zarar gören çiftçilere yardım elini uzatmak ve 1956 yılında uygun bölgelerde pamuk ekimini teşvik etmek amacıyla 2.500 ton pamuk tohumluğunun Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasına satın alınıp dağıtılması için adı geçen bankaya 28 Aralık 1955 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında yetki verilmiştir³⁵.

1956 yılı ekim mevsiminde pamuk ıslah istasyonları ve üretme çiftlikleri aracılığıyla sözleşmeli çiftçiler tarafından üretilen yüksek vasıflı pamuk tohumluklarından 1.500 tonunun 750.000 lirayı geçmemek üzere Ziraat Bankasına satın alınarak maliyet fiyatı üzerinden ihtiyaç mahallerindeki çiftçiye satılması kararlaştırılmıştır. Satın alınan tohumluklardan artabilecek kısmın yağ fabrikalarına sevk ve açık artırma yoluyla satışı hâlinde maliyet

³⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 141-110-1, Tarih: 28.12.1955.

fiyatıyla satış bedeli arasında ortaya çıkacak zararların Tarım Bakanlığınca karşılanması, 1682 sayılı Kanunun birinci maddesine göre 29 Aralık 1955'te Bakanlar Kurulunca taahhüt edilmiştir³⁶.

1957 yılı ekim mevsiminde pamuk ıslah istasyonları ve üretme çiftlikleri vasıtasıyla sözleşmeli çiftçiler tarafından üretilen yüksek vasıflı 1.400 ton pamuk tohumluğunun tutarı 800.000 lirayı geçmemek üzere Ziraat Bankasınca satın alınarak maliyet fiyatı üzerinden ihtiyaç yerlerindeki çiftçilere satılması kararlaştırılmıştır. Satın alınan tohumluklardan artan kısmın yağ fabrikalarına sevk ve açık artırma yoluyla satışı hâlinde maliyet fiyatı ile satış değeri arasında oluşacak zararların Tarım Bakanlığınca karşılanması, Bakanlar Kurulu tarafından 13 Mart 1957'de taahhüt edilmiştir³⁷.

I.3. Pamuk Ticareti

DP Dönemi'nde yürütülen pamuk tohumu üretim, dağıtım ve ıslah çalışmalarıyla birlikte pamuğun ticaretine de önem verilmiş, bu mahsulün ülke içi ve dışında satış çalışmaları sürdürülmüştür. Ancak 1950 yılında dünyada baş gösteren pamuk krizi, Avrupa ülkelerini sıkıntıya soktuğu gibi Türkiye'de de tesirini göstermekten geri kalmamıştır. Batılı ülkeler, pamuk fiyatlarının aşırı biçimde yükselmesi nedeniyle millî savunma ağırlığı altındaki ekonomilerin üzerindeki enflasyon baskılarını sınırlama çabasına girmiştir. Konu, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı tarafından ele alınarak bu sorunun giderilmesi yolunda bir kısım tedbirler düşünülmüştür³⁸.

Tablo 4'te 1950 yılında Türkiye'nin dış ülkeler bazında gerçekleştirdiği pamuk ihracat miktar ve tutarları gösterilmiştir.

³⁶ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 141-111-15, Tarih: 29.12.1955; 1682 sayılı *Ziraat Bankasınca Tedarik Olunacak Tohumlukların Satış Zararlarının Ödenmesi Hakkında Kanunun* ayrıntıları için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, Dönem: 3, Cilt: 8, 03.06.1930, s.726; **Resmî Gazete**, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.

³⁷ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 145-117-4, Tarih: 13.03.1957.

³⁸ Bülent Büktaş, "Dünya Pamuk Krizi", **Türk Ekonomisi**, S 91, Yıl: 9, Ocak 1951, s.11.

Tablo 4. Türkiye'nin Pamuk İhracatı (1950)

Ülkeler	İhracat Miktarı (Kg)	İhracat Tutarı (TL)
Avusturalya	20.000	54.824
Avusturya	978.770	3.042.408
Batı Almanya	31.999.386	88.757.111
Belçika	874.561	1.688.221
Çekoslovakya	4.062.614	12.426.526
Çin	60.139	192.445
Danimarka	272.512	549.384
Diğer İngiliz Ülkeleri	763.328	2.068.346
Diğer Ülkeler	1.041.595	1.663.052
Finlandiya	1.598.176	4.668.723
Fransa	6.642.748	15.394.885
Hindistan	7.866	17.647
Hollanda	671.973	1.731.486
İngiltere	8.416.176	17.404.448
İspanya	1.907.173	3.221.428
İsveç	100.000	217.140
İsviçre	212.145	427.528
İtalya	11.057.352	26.042.435
Japonya	1.611.633	5.772.594
Kıbrıs	268.217	528.704
Lübnan	777.662	1.442.835
Macaristan	1.194.869	3.832.893
Polonya	372.114	1.216.498
Suriye	753.524	1.369.010
Yugoslavya	699.841	1.573.927
Toplam	76.364.374	195.304.498

Kaynak: **İGM İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 332, Ankara 1951, s.398; **İGM İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara 1952, s.429; **İGM İstatistik Yıllığı 1953**, Yayın No: 360, Ankara 1953, s.371; Turgay, a.g.m., s.123-124; **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 281, 20 Eylül 1951, s.123; Görkey, a.g.m., s.4, 14.

Tablo 4'e göre 1950 yılında Türkiye'nin dış ülkelere yaptığı ihracatta 31.999.386 kg'la Batı Almanya başta yer alırken bunu 11.057.352 kg ile İtalya, 8.416.176 kg ile İngiltere, 6.642.748 kg ile Fransa ve 4.062.614 kg ile Çekoslovakya takip etmiştir.

Türkiye'nin toplam 76.364.374 kg olan pamuk ihracatının 62.178.276 kg'ı yukarıda belirtilen beş ülkeye; 14.186.098 kg'ı ise diğer ülkelere yapılmıştır. Yine 76.364.374 kg olan Türkiye'nin toplam pamuk ihracatının tutarının 195.304.498 liraya ulaştığı görülmektedir. Beş ülkenin 62.178.276 kg olan ihracatının tutarı ise 160.025.405 lirayı bulmuştur.

Bu arada 1951 yılı başlarında pamuk fiyatlarının rekor düzeye yükselmesi, Ege Bölgesi'ndeki tarım arazilerinin çoğunun pamuk ekimine tahsis edilmesine neden olmuştur. Yapılan incelemelere göre bu bölgedeki tütün ekimi pamuk lehine % 15 oranında gerilemiş, Adana çevresinde ise çeltik ve sebze tarımının yerini pamuk mahsulü almıştır³⁹.

Pamuk ekiminin gittikçe arttığı bir süreçte, 27 Şubat 1950 tarih ve 3/10773 sayılı Karar'la yürürlüğe konulan ve 12 Temmuz 1950 tarih ve 3/11564 sayılı Karar'la da uygulanması ertelenen *Preslenmiş Pamukların Denetlenmesine Dair Tüzü(ğ)*ün kontrole ilişkin hükümlerinin 1 Eylül 1952 tarihinden itibaren uygulamaya sokulması kabul edilmiştir. Bu tüzüğün kontrole hazırlık mahiyetindeki hükümlerinin yürürlüğe girmesi ve 21 Eylül 1950 tarih ve 11929 sayılı Karar'la işlevsel hâle gelmiş *Preslenmiş Pamukların Tağışının Menine Dair Karar*'ın da 1 Eylül 1950 tarihinden itibaren yürürlükten kaldırılması 20 Şubat 1952'de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir⁴⁰.

Tablo 5'de 1952 ile 1960 yılları arasında pamuk standardizasyonu için Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenekler gösterilmiştir.

³⁹ "Türkiye ve Suriye'de Pamuk İstihali", s.338; Mesut Başkaya, "Pamuk Ziraatındaki Dökülmeleri Önlemeliyiz", *Ziraat Dünyası*, Yıl 3, S 32, Eylül 1952, s.4; 1951 ile 1954 yılları arasında dış ülkelere yapılan pamuk ihracat rakamları ile ilgili bilgi almak için bk. *Ayn Tarihi*, Sayı No: 254, Ocak 1955, s.6.

⁴⁰ *BCA*, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 128-24-17, Tarih: 20.03.1952; Pamuk işleri standardizasyonunun genel giderleri hakkında bilgi almak için bk. *TBMM Tutanak Dergisi*, 1952 Yılı Gider Bütçeleri, R Cetveli, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.02.1952, s.R/38; *TBMM Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, R Cetveli, Dönem: 9, Toplantı: 3, Cilt: 20, 16.02.1953, s.R/31.

Tablo 5. Pamuk Standardizasyon Masrafları (1952-1960)

Yıllar	Ödenek Miktarı (TL)
1952	700.000
1953	200.000
1954	200.000
1955	270.000
1956	220.000
1957	230.000
1958	330.000
1959	350.000
1960	500.000

Kaynak: **TBMM Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu**, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.02.1952, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara 1952, s.204; **TBMM Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.02.1952, s.292; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 9, Toplantı: 4, Cilt: 28, 18.02.1954, s.341; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 1, Cilt: 5, 18.02.1955, s.304; **TBMM Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 2, Cilt 10, 20.02.1956, s.389; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 3, Cilt: 17, 20.02.1957, s.385; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 1, Cilt: 2, 19.02.1958, s.365; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 2, Cilt: 7, 20.02.1959, s.321; **TBMM Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 3, Cilt: 12, 19.02.1960, s.308; **T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Gider Bütçeleri**, 20.02.1961, s.301; Nadir Yurtoğlu, “Türk Standartları Enstitüsünün (TSE) Kuruluşu Bağlamında Türkiye’de Standardizasyon Politikaları (1923-1960)”, **History Studies**, C 10, S 7, Ekim 2018, s.253.

Tablo 5’e göre pamuk standardizasyon çalışmaları için Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenekler yıldan yıla inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. 1952 yılında standardizasyon çalışmaları için ayrılan 700.000 liralık ödenek 1953 ve 1954 yıllarında 200.000 liraya düşmüş, 1955’de ise 270.000 liraya yükselmiştir. 1956 yılına gelindiğinde tekrar 220.000 lira düzeyine indirilen ödeneğin ilerleyen yıllarda kademeli ve sürekli

olarak artırıldığı görülmektedir. Neticede 1952'den 1960'a kadar olan dönemde Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bütçesinden standardizasyon faaliyetleri için toplamda 3.000.000 liralık bir ödenek tahsis edilmiştir.

Bu arada 1952 yılının ortalarına doğru dünya pamuk piyasalarında düşme görülmesi, alıcı ülkelerin Türkiye'den alım miktarını azaltmalarına yol açmıştır. Bu süreçte Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı ihracatçıları zor durumda bırakmamak için Japonya, İtalya, Avusturya, Macaristan gibi farklı ülkelerle anlaşmalar yaparak pamukların elden çıkarılmasını sağlamıştır⁴¹.

Tablo 6'da 1947 ile 1963 yılları arasında Türkiye'den dış ülkelere yapılan pamuk ihracat miktar ve tutarları gösterilmiştir.

Tablo 6. Türkiye'de Pamuk İhracatı (1947-1963)

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton)	İhracat Tutarı (TL)
1947	79	30.000
1948	16.001	33.745.000
1949	32.273	76.024.000
1950	77.866	195.925.000
1951	56.573	216.695.000
1952	70.087	193.500.000
1953	100.826	220.285.000
1954	60.645	146.847.000
1955	52.735	128.116.000
1956	1.557	16.137.000
1957	735	9.150.000
1958	769	11.129.000
1959	83	1.048.000
1960	84	1.221.000
1961	154	3.307.000
1962	62	1.646.000
1963	55	1.037.000

⁴¹ İtalya'nın 1952-1953 ve 1953-1954 dönemlerinde pamuk ithal ettiği ülkeler ve ithal rakamları için bk. Hüseyin Kunter, "Dünya Pamuk İstihali ve İstihlaki", **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 134, Ağustos 1954, s.233.

Kaynak: **İGM Küçük İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 290, Ankara 1948, s.393; **İGM İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 303, Ankara 1949, s.322; **İGM Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950**, Yayın No: 330, Ankara 1951, s.287; **İGM Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, Yayın No. 328, Ankara 1950, s.314; **İGM İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No. 332, Ankara 1951, s.398; **İGM 1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara 1959,s.258; **DİE İstatistik Yıllığı 1960-1962**, Yayın No: 460, Ankara 1962, s.250; **DİE 1963 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 490, Ankara 1963, s.241; **DİE Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965**, Ankara 1965, s.271.

Tablo 6'ya göre, DP Dönemi'nden önce 1947 yılında 79 ton hâlde yapılan pamuk ihracatı, 1948'de 16.001 tona, 1949'da ise 32.273 tona yükselmiştir. Buna karşın 30.000 lira olan ihracat tutarı 1948'de 33.745.000 liraya, 1949'da ise 76.024.000 liraya yükselmiştir. Böylece üç yıllık dönemde yapılan toplamda pamuk ihracat miktarı 48.353 tona, ihracat tutarı ise 109.799.000 liraya ulaşmıştır.

DP'nin iktidara geldiği 1950 yılında 77.866 ton olan pamuk ihracatı 1953 yılında 100.826 ton ile zirveye ulaşmış, 1955 yılına kadar dönemde ise inişli bir seyir takip etmiştir. 1956 yılına gelindiğinde sert bir düşüşle 1.557 tona inen pamuk ihracatı, 1960 yılında 84 tona kadar gerilemiştir. Aynı dönemde pamuğun satış miktarıyla tutarı birbirine paralellik arz ederken, DP'nin iktidarda kaldığı 10 yıllık süreçte dış ülkelere toplamda 1.140.053.000 liralık bir ihracat gerçekleştirilmiştir.

DP Dönemi sonrasının 1961, 1962 ve 1963 yıllarında ise toplamda 271 ton pamuk ihracı karşılığında 5.990.000 liralık düşük bir gelir elde edildiği gözlemlenmektedir.

I.4. Pamukla İlgili Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Gerçekleştirilen Kongre ve Toplantılar

DP Dönemi'nde pamuk alım satımına önem verilmesinin yanı sıra bu mahsulle ilgili kongre ve toplantılar da tertip edilmiştir. Kısa adı ICAC olan(International Cotton Advisory Committee) Uluslararası Pamuk Danışma Komitesinin Washington'da yapacağı 10. Toplantıya Türk hükûmeti adına

temsilci olarak Washington Ticaret Ataşesinin katılmasına, 18 Haziran 1951 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında karar verilmiştir⁴².

ICAC'ın 11. Toplantısının ise 17 Mayıs 1952 tarihinde Roma'da yapılması kararlaştırılmıştır. Bu toplantıya Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Umum Müdürü Necati Turgay, Çukurova Pamuk Islah İstasyonu ve Üretme Çiftliği Müdürü Zeki Sayar ile Dış Ticaret Dairesi Başkan Yardımcısı Sedat Ezdinli'nin katılması 12 Mayıs 1952 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir⁴³.

Bu arada 16-18 Şubat 1953'de Tarım ve Ticaret bakanlıkları uzmanları, borsa temsilcileri ve pamukla ilgili yetkili kişilerin iştirakiyle yapılan toplantılar sonucunda şu kararlar alınmıştır⁴⁴:

1. Standardizasyondaki önemine binaen tek varyete olarak Akala Pamuğu ekimine devam edilmesi
2. Sonuçları müspet Akala 130 ve Akala 1086 tohumlarının ekilmesinin teşviki
3. Akala Pamuğundaki bazı kusurları bertaraf için araştırmalara devam edilmesi
4. Tohum üretme ve dağıtım işinin devletten başka özel teşebbüs tarafından da yapılması
5. Tohumluk meselesinin bir düzen altına alınması için kanun tasarısının hazırlanması
6. Pamuğun ekonomik yollardan toplanma işine önem verilmesi
7. Çırçırılama faaliyetlerinde gerekli ahengi oluşturmak için bir kanun ve nizamnamenin hazırlanması
8. Testereli çırçırılmanın (Sawgin) daha iyi kullanılması amacıyla ABD'den bir çırçır uzmanının getirilmesi
9. Pamukların uluslararası esaslara göre standardizasyona tabi tutulması için İzmir ve Adana'da çalışmalar yapılması

⁴² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-47-12, Tarih: 18.06.1951.

⁴³ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 129-39-9, Tarih: 12.05.1952.

⁴⁴ Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Şubat 1953, Ticaret Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, Yıl 11, S 118, Nisan 1953, s.120.

10. Sawgin malı balyaların kontrolünde balya kırılmalarının önüne geçilmesi

11. Senede iki defa bir araya gelmek üzere genel sekreterliğini Tarım Bakanlığının yaptığı ve bünyesinde Tarım, Ticaret bakanlıklarıyla, kooperatifler, ticaret ve sanayi odaları, borsalar, Ziraî Donatım Kurumu ve Ziraat Bankası temsilcileriyle çiftçi teşekküllerinin yer aldığı daimi bir pamuk istişare komitesinin kurulması.

Nihayet Pamuk İstişare Komitenin teşkil edilmesiyle üretim için başlıca şu tedbirlerin alınması tavsiye edilmiştir⁴⁵:

1. Ekim alanının genişletilmesinden ziyade dönüm verimliliğini yükseltilmesi

2. Çiftçiye açılan çevirme kredisinin daha düzenli ve faydalı bir hâle getirilmesi

3. Pamuk tarımıyla ilgili alet ve makinelerin dağıtımında çiftçilere kolaylıklar sağlanması

4. Pamuk çiftçilerinin sulama, gübreleme ve mücadele konularında bilgilendirilmesi

5. Pamuk hastalık ve zararlılarıyla sistemli bir biçimde mücadele yoluna gidilerek bunların önlenmesi için ilaçların terkip ve fiyat kontrolünün sağlanması

Pamuk üretim maliyetini düşürmek için komite tarafından ayrıca şu tedbirlerin de alınması uygun görülmüştür⁴⁶:

1. Pamuk tarım makinelerinin temin edilip rasyonel bir biçimde kullanılması için tedbirler alınması

2. Gübreleme, sulama ve münavebe yollarıyla pamuk verimin artırılmaya çalışılması, bunun için gübre fiyatlarının ucuzlatılması, tarla tesviyesine önem verilmesi ve sulamanın zamanında ve ihtiyaca göre yapılması

3. Pamuğun elverişli topraklara ekilmesi ve iyi vasıflı ilaçlanmış tohumların kullanılması

⁴⁵ Çağlar, a.g.m., s.157.

⁴⁶ Çağlar, a.g.m., s.157-158.

4. Tarım makinelerinin yedek parçalarının kolaylıkla temin edilmesi, Türkiye'ye traktör ithal eden resmî ve özel firmalarca sabit ve seyyar tamirhanelerin teşkil edilmesi. Bu sağlanıncaya kadar yedek parça temini konusunda sıkıntı çeken çiftçilere ithalat hakkının tanınması.

Bu arada ICAC'ın 2 Kasım 1953'te Washington'da yapacağı 12. Genel Heyet Toplantısına Hükûmeti temsilen Washington Büyükelçiliği Müsteşarı Fehmi Nuza'nın başkanlığında bir heyet görevlendirilmiştir. Toplantıya Tarım Bakanlığı adına Bölge Ziraî Araştırma Enstitüsü Müdürü Zeki Sayar, Tarım Bakanlığı Pamuk İşleri Müdür Yardımcısı Kemal Bilgiç, Washington Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri ve ICAC nezdinde Daimi Temsilci Hüseyin Kunter ve Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi raportörlerinden Tuğrul Altuncu'nun katılması kararlaştırılmıştır. Bu heyetin yapılacak toplantıya katılması ve toplantı sonucunda düzenlenecek anlaşmayı Hükûmet adına imzalaması için Heyet Başkanı Fehmi Nuza'ya 27 Ekim 1953 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında yetki verilmiştir⁴⁷.

2 Kasım 1953'ten itibaren Washington'da devam eden toplantının amacı bir önceki yıl Roma'da başlayan uluslararası pamuk anlaşmasının çeşitli teknik ve ekonomik yönlerini inceleyen tartışmalarına devam edilmesidir. Böylece Washington'da bulunan Komite Daimi Sekreterliğinin istatistiki ve ekonomik faaliyetlerine de ayrı bir ehemmiyet gösterilmiştir. Komiteye üye olan devletler, bilhassa 1950-1951 yılında pamuk fiyatlarının yüksekliği ve daha sonraki dönemlerde de ihtiyaç fazlası pamuk miktarındaki yığılmalar nedeniyle istikrarın sağlanmasını talep etmiştir⁴⁸.

Yine 17 Mayıs 1954'te Ankara'da düzenlenen Pamuk Kongresi'nde ihracat, standardizasyon ve üretimle ilgili kararlar alınmıştır⁴⁹.

DP Dönemi'nde pamuk tarımıyla ilgili yapılan kongrelerde sayısal rakamlar da verilmiştir. *İzmir Pamuk Tarım Satış Kooperatifinin* 17 Kasım 1954 tarihli yıllık olağan kongresinin faaliyet raporunda 14 milyon kg

⁴⁷ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 133-87-11, Tarih: 27.10.1953.

⁴⁸ "Beynelmîlel Pamuk İstişare Komitesi Toplantısının Kararları", **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 132, Haziran 1954, s.189.

⁴⁹ **Yeni İstanbul**, 18 Mayıs 1954, Sayı No: 1616; Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.74.

pamuğun ihracından 2.080.840 liralık bir gelir elde edildiği ileri sürülmüştür⁵⁰.

ICAC'ın 14. Toplantısı'nın 20 Haziran 1955'te Paris'te yapılması kararlaştırılmıştır. Bu toplantıya Hükümeti temsilen Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Munis Faik Ozansoy, Tarım Bakanlığı adına Bölge Ziraat Enstitüsü Müdürü Zeki Sayar ile Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Pamuk Masası Raportörü Cihat Sengir'in iştirak etmesi Bakanlar Kurulunun 18 Haziran 1955 tarihli toplantısında kabul edilmiştir⁵¹.

ICAC'ın toplantılarına devam edilmiş, 15. Genel Heyet Toplantısı'nın 8 Mayıs 1956'da Washington'a yapılması kararlaştırılmıştır. Toplantıya Washington Büyükelçiliği Müsteşarı İlhan Savut'un başkanlığında Adana Ziraat Araştırma Enstitüsü Müdürü Zeki Sayar, Pamuk İşleri Müdürü Kemal Bilgiç ve New York Ticaret Ateşesi Ekrem Geriş'ten oluşan bir heyetin katılması 5 Mayıs 1956'da Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir⁵².

ICAC'ın 17. Genel Heyet Toplantısının 2-7 Haziran 1958'de Londra'da yapılmasının kararlaştırıldığı bilinmektedir. Toplantıya Tarım Bakanlığı Müşaviri ve Pamuk İşleri Müdürü Zeki Sayar'ın delege, Dış Ticaret Dairesi Başkanı Hüseyin Kunter ile aynı Dairenin Pamuk Servisi Raportörü İrfan Saruhan'ın yardımcı delege olarak iştirak etmesi, 20 Haziran 1958'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir⁵³.

I.5. Pamuk Zararlılarıyla Mücadele

DP Dönemi'nde pamukla ilgili kongre ve toplantılar düzenlenmesinin yanı sıra pamuk zararlıları konusunda mücadele çalışmaları da yürütülmüştür. Bu mücadele çalışmalarından biri İzmir'de yıllık pamuk istişare toplantısında ele alınmıştır. Bu toplantıda, ziraat mücadelesi konusunda Dikenli Kurt epidemisine karşı stoklarda Endrin⁵⁴ bulundurulması, Pembekurt'a karşı tarla

⁵⁰ Zafer, 18 Kasım 1954, Sayı No: 2114; Yurtoğlu, a.g.e., s.74.

⁵¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 140-60-7, Tarih: 18.06.1955.

⁵² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 143-39-7, Tarih: 05.05.1956.

⁵³ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 149-33-13, Tarih: 20.06.1958.

⁵⁴ Klorlu hidrokarbon grubunda oldukça zehirli bir böcek kıran.

temizliğinin yapılarak tohumların dezenfekte edilmesi ve firmalarda çeşitli ilaçların bulundurulması konusunda kararlar alınmıştır⁵⁵.

Pamuk zararlılarıyla yapılan mücadelede yasal düzenlemelere de gidilmiştir. Pamuklara musallat olan haşerat ve hastalıkların bulaşmasını önlemek amacıyla çekirdeksiz pamuk elyafı dışında pamuk kozası, çekirdeği, pamuk fidanı ve bitki kısımlarının Türkiye'ye sokularak transit olarak geçirilmesi 2906 sayılı Kanunun yedinci maddesi uyarınca 5 Mart 1955 tarihinde Bakanlar Kurulunca yasaklanmıştır⁵⁶.

Ayrıca 1951 yılında sekiz ilde 1.036.549 dekar, 1952'de yedi ilde 1.634.399 dekar ve 1953'te de altı ilde 1.457.058 dekar arazi Pembekurt zararlısından temizlenmiştir⁵⁷. Bunlara ilave olarak 1955 yılına kadar 380.000 dekardan fazla pamuk tarlalarında yeşil kurt mücadelesi yapılmıştır. Pamuklara musallat olan Pembekurt'la mücadele için 4.000.000 dekar sahada pamuk sapları sökülürken 23.629 ton pamuk tohumu ilaçlanmış, 19.000 ton pamuk tohumluğu ise kontrol edilmiştir. Ayrıca 4.000.000 dekardan fazla bir alan fareden temizlenmiş, 150.000 dekarlık bir alanda da mücadeleye gidilerek 1.000.000 kilodan fazla yerli çekirge yok edilmiştir⁵⁸.

II. Pamuk Tarımında İzlenen Politikaların Dokuma Sanayisine Etkileri (1950-1960)

Türkiye'de, pamuk tohumu üretim, dağıtım ve ıslah çalışmalarının yürütülmesi, zararlılarla yapılan mücadele ve pamuk kongre ve toplantılarının düzenlenmesinin üretimle ticareti artırması, pamuk sanayindeki gelişmelerin önünü açmıştır. Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını hızla gerçekleştirmek amacıyla yapılan büyük yatırımlar arasında dokuma sanayi özel bir yere sahiptir. Bir yandan halkın başlıca ihtiyaç maddelerinden birini teşkil eden her türlü dokumanın ülke içerisinde yeter ölçüde üretimini sağlamak, diğer

⁵⁵ **Tomurcuk**, Yıl 5, C 5, S 50, Şubat 1956, s.20; Pamuğa musallat olan Pembekurt'un imhası için Başbakan Adnan Menderes'ten talep edilen yardımın ayrıntısı için bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 80-507-14, Tarih: 31.12.1951.

⁵⁶ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-126-8, Tarih: 05.03.1955; 29 Ocak 1936 tarih ve 2906 sayılı *Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanunu*'nun yedinci maddesi için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, Cilt: 16, 29.01.1936, s.208; **Resmî Gazete**, Sayı No: 3224, 5 Şubat 1936.

⁵⁷ DP, **Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954. s.204.

⁵⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri**, Dönem: 10, Toplantı: 1, Cilt: 5, 18.02.1955, s.348.

yandan dış pazarlara pamuk yerine mamullerini ihraç etme amacına yönelik yapılan yatırımlar kısa zamanda müspet sonuçlar vermiştir. Dokuma sanayindeki yatırımlarda takip edilen başlıca politika mevcut kuruluşların genişletilerek iyileştirilmesinin temin edilmesinin yanı sıra özel sektörü teşvik ve himaye suretiyle dokuma tesislerinin meydana getirilmesini sağlamaktır. Bu arada dokuma sanayine küçük sermayelerin de iştirakini mümkün kılabilmenin şart ve imkânları hazırlanmış, kısmen devlet teşekküllerinin de katıldığı şirketler vasıtasıyla yeni fabrikalar tesisi yönüne gidilmiştir⁵⁹.

1950 yılında ülkedeki büyük pamuklu ve yünlü dokuma sanayi tesislerinin sayısı 219 iken yeniden 309 tesisin ilavesiyle 1956 yılında bu sayı 528'e yükselmiştir. Ayrıca 1950'de pamuklu tekstil sanayindeki 260.000 olan iş adedi, 1954'te 600.000 işe yükselmiş, inşaları tamamlanmak üzere bulunan yeni tesislerin ilavesiyle de bu rakamın 1956'da 1.000.000 işe ulaştırılması öngörülmüştür. Yine 6.000 olan 1950'de pamuklu dokuma tezgâh sayısı 1954'te 10.781'e yükselmiş, 1956'da da 19.532'ye çıkarılması planlanmıştır⁶⁰.

Bunlara ilaveten özel teşebbüsün geniş çapta katılımı ile kurulmakta olan pamuklu dokuma tesislerinden Balıkesir, Aydın ve Bergama fabrikaları işletmeye açılmış; 1960 ve 1961 döneminde ise Antalya, Manisa, Maraş, Eskişehir, Adıyaman, Karaman ve Nevşehir fabrikalarının inşaatının tamamlanması planlanmıştır. Dahası Sümerbank tarafından Adana, Bakırköy, Kayseri, Malatya, Ereğli ve Nazilli fabrikalarında ele alınan iyileştirme çalışmaları tamamlanmış; Erzincan ve Denizli işletmeleri, dokuma tesislerinin ilavesiyle bir kat büyütülmüştür. Böylece 1949 yılında yünlü ve pamuklu dokuma sanayiinde mevcut iş adedi 290.523 iken 1958 yılı sonunda 3 kattan fazla bir artışla 999.899'a yükselmiştir. Kurulmakta olan tesislerin tamamlanmasıyla bu miktarın 1.335.224'e ulaşması öngörülmüştür. Yine bu sanayide mevcut tezgâh sayısı aynı dönemler arasında 6.316'dan 18.257 ye yükselmiş, inşa hâlindeki tesislerin tamamlanmasıyla da bu rakamın 26.751'e ulaşması planlanmıştır. Bu sayede dokuma sanayinde üretim miktarı, 1950 yılına göre 3 kattan fazla bir artışla 785.000.000 metreye yükselerek ihracata

⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, Cilt: 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.25.

⁶⁰ TBMM, Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, Cilt: 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara 1956, s.22.

imkân verecek bir düzeye erişmiştir. 1959 yılına gelindiğinde sadece Sümerbank eliyle 9.500.000 metre pamuklu dokuma ile 70.000 kg pamuk ipliğinin dış ülkelere satıldığı görülmektedir⁶¹.

Yine 1949 yılı sonuna kadar dokuma sanayine yapılan yatırımların toplamı 217.659.636 lira iken 1950'den 30 Haziran 1959'a kadar 1.370.770.801 lirası özel sektöre ait olmak üzere bu rakam 1.768.205.382 liraya çıkarılmıştır. Yeni tesislerin ilavesinin yanı sıra bazı iyileştirme ve genişletilme çalışmalarının da tamamlanması için 560.503.053 liralık bir yatırımın yapılması planlanmıştır. Bu suretle 1950 den itibaren dokuma sanayine yapılmış ve yapılacak yatırımların tutarı 2.546.368.071 liraya ulaşmıştır. Ayrıca adı geçen sanayide 1949 yılında 54.759 olan işçi sayısı verimliliğin yükseltilmesine yönelik tedbirlere rağmen 164.525'i özel sektöre ait olmak üzere 1959 yılında 191.045'e ulaşmıştır. Tamamlanmak üzere bulunan tesisler işletmeye açıldığı zaman bu rakamın 215.681'e yükselmesi öngörülmüştür. 1949 yılında 115. 654'ü özel teşebbüse ait olmak üzere 241.666 olan pamuklu dokuma iş sayısı, 1958 sonunda 553.384'ü özel sektöre, 27.360'ı da Sümerbank'ın katılımı ile kurulan şirketlere ait olmak üzere 794.748'e ulaşmıştır. Kurulan tesislerin tamamlanmasıyla bu miktarın 1.122.224 çıkarılması öngörülmüştür. Yine 1949 yılında 1.777'si özel sektöre ait toplamda 4.967 tezgâh sayısı 1959'da 10.000'i özel sektör olmak üzere 14.548'e çıkarılmış, tesislerin tamamlanması ardından bu rakamın 23.647 yükseltilmesi planlanmıştır⁶².

Dokuma sanayinde yapılan bu yatırımların tabii sonucu olarak üretimde de yükselişler meydana gelmiştir. 1949'da elde edilen pamuklu dokuma miktarı 50.000.000 metresi özel teşebbüse, 97.000.000 metresi de el tezgâhlarına ait olmak üzere toplamda 238.000.000 metre iken 1958 yılında bu rakam 350.000.000 metresi özel sektöre, 170.000.000 metresi el tezgâhlarına ait olmak üzere 676.000.000 metreye yükseltilmiştir. Kurulan tesislerin tamamlanmasıyla da bu rakamın 750.000.000 metreyi aşması öngörülmüştür. Üretimdeki bu artış dış ülkelere pamuklu dokuma ithalini ortadan kaldırdığı gibi ihracata da neden olmuştur. Birkaç yıl öncesine kadar her yıl dış ülkelere milyonlarca metre pamuklu dokuma ithal eden Türkiye

⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 11, Toplantı: 3, Cilt: 12, 41. Birleşim, 19.02.1960, s.27.

⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, Cilt: 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.25.

1959 yılında ihracata başlamıştır. Yalnız Sümerbank vasıtasıyla sözleşmeye bağlanan ihracat miktarı 9.500.000 metreyi bulmuştur. 1960 yılında bu rakamın 40.000.000 metreye ulaşacağı tasarlanmıştır. Ayrıca 1959'da 70.000 kg pamuk ipliği ihracatı da sözleşmeye bağlanmıştır⁶³.

⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, s.26; Pamuklu sanayinin üç aşamadan oluşan alt üretim kolları hakkında bilgi almak için bk. **50 Yılda Türk Sanayii**, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Mars Matbaası, Ankara 1973, s.144.

SONUÇ

DP'nin 14 Mayıs 1950 tarihinde yönetim kademesine gelmesi, ülkenin pamuk politikaları bakımından önemli bir gelişme olmuştur. Liberal bir ekonomi anlayışını benimseyen DP hükümetleri ülke kalkınmışlığının bol üretimden geçtiğini bildiğinden ilk etapta pamuk gibi tarımda endüstri değeri yüksek mahsullerin yetiştirildiği arazileri genişleterek verimi artırma çabasına girmiştir. Pamuk veriminin artırılması bu ürünün satışını da tetiklediğinden 1950-1960 döneminde toplamda 1.140.053.000 liralık ihracat gerçekleştirilmiştir. Bu rakam ülkede başta tarım olmak üzere sanayi, ticaret, bayındırlık, ulaştırma, haberleşme, enerji, maden, sağlık ve eğitim gibi birçok sektörde yapılan yatırımlar için gerekli finansman kaynağını meydana getirmiştir.

DP'nin iktidara gelişinden kısa bir süre sonra 25 Haziran 1950'de başlayan ve 27 Temmuz 1953'e kadar devam eden Kore Savaşı Dönemi'nde dünya ekonomisinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Aynı dönemde ABD'nin silahlanma çabasına girmesi pamuğun iç tüketiminin artırılmasının önünü açmıştır. Ayrıca savaşın başladığı yılda bu ülkenin gerek üretimini sınırlandırması gerekse hava şartlarının olumsuzluğu sebebiyle rekor düşüşü yaşanması pamuğa olan talebi artırarak fiyatların alabildiğine ve fahiş biçimde yükselmesine neden olmuştur. Bu yüzden pamuk sanayi bakımından gelişmiş tüketici ülkeler ihtiyaçlarını Türkiye, Suriye, Irak ve Mısır'dan temin etme yoluna gitmiştir. Bu durum Türkiye'de de pamuk fiyatlarının aşırı ve hızlı bir biçimde yükselme sonucunu ortaya koymuştur.

DP Dönemi'nde Adana ve İzmir borsalarındaki pamuğun belirli adlar altında sınıflandırılması gerçekleştirilmiş, dış ticarete rağbet edilmesi için de standardizasyon çalışmalarına hız verilmiştir. Adı geçen çalışmaların mali giderleri karşılamak amacıyla Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bütçesinden her yıl düzenli ödenekler tahsis edilmiştir. Bu sayede Türk pamuğu piyasaya sürülmeden önce standardize edilmiş, her türlü hileden korunup değer ve sürümünün artırılmasıyla da önemli bir döviz kaynağı hâline getirilmiştir.

DP yönetimi zamanında düzenlenen kongre ve toplantılarla pamuğun her türlü sorunu masaya yatırılıp çözüm yolları da aranmıştır. Bilhassa ICAC'ın çeşitli ülkelerle yıldan yıla yaptığı toplantıların önemli bir örnek teşkil ettiği bilinmektedir. Bu suretle pamukla ilgili dış ülkelerde yaşanan gelişmelerden

haberdar olunmuş, ortaya çıkan problemlerin halledilmesinde istişare yoluna gidilerek kısa sürede çözüme kavuşması yönünde mesafeler kat edilmiştir.

DP Dönemi'nde Dikenli kurt, Pembekurt, yerli çekirge ve fare gibi zararlılarla yapılan mücadelenin, üretim ve tekstil sanayisine katkı sağladığını, her yıl dış ülkelerden milyonlarca metre pamuklu dokuma satın alımı yerine bu dokumaların 1959'da ihracına başlanılmasından anlıyoruz.

DP'nin 10 yıllık iktidarı boyunca pamuklu dokuma sanayi tesislerinde tezgâh sayısı ve iş adedine yaptığı yatırımlar imalat artışını tetiklemiştir. Buna dokuma fabrikalarında gerçekleştirdiği ıslah çalışmaları da ilave edildiğinde üretimin ihracat yapacak düzeye gelmesinin önü açılmıştır.

Türkiye'de pamuk üretimi ve ticaretinin artırılması birçok sektörün gelişmesine de ön ayak olmuştur. Pamuğun klasik anlamda iplikçilikte kullanılmasıyla tekstil sektörüne; tedavi amacıyla kullanılmasıyla sağlık sektörüne; çığitinden elde edilen linter ile kimya ve barut sektörüne; yine çekirdeğinden elde edilen yağı ile adı geçen sektöre önemli destek sağlanmıştır.

Sonuç itibarıyla, Çukurova ve Ege başta olmak üzere ülkenin farklı bölgelerinde yapılan pamuk tarımıyla bir yandan kırsal kesimdeki aileler istihdam edilip birçok sektör desteklenirken öbür yandan dış ülkelere satın alınması muhtemel pamuk ve ürünlerine ödenecek dövizler hazineye bırakılmıştır. Buna Türkiye'nin üretim ve ihracatta dünyada sıralamaya girerek ihtiyaç fazlası ürünlerini dış piyasalara sürmesi de eklenince pamuğun milli ekonomiye ne denli önemli katkılar sağladığı gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

50 Yılda Türk Sanayii, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Mars Matbaası, Ankara 1973.

“Akala Pamuk Tohumu Dağılması İşi”, **Türkdili**, 9 Şubat 1939, Sayı No: 4098.

Ayın Tarihi (Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü), Ocak 1955, Sayı No: 254.

Balcı, Şerife, **Bazı Pamuk (Gossypium Hirsutum L.) Melez Popülasyonlarının F1 Döl Kuşaklarında Tarımsal ve Teknolojik Özelliklerin Kalıtımı Üzerine Bir Araştırma**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın 2018.

Başkaya, Mesut, “Pamuk Ziraatındaki Dökülmeleri Önlemeliyiz”, **Ziraat Dünyası**, Yıl 3, S 32, Eylül 1952, s.4.

“Beynelmillel Pamuk İstişare Komitesi Toplantısının Kararları”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 132, Haziran 1954, s.189-190.

Bilgiç, Kemal, “Pamukçuluğumuzun İstikbali”, **Tarım Dergisi**, C 1, S 4, 1 Eylül 1952, s.53-55.

Büktaş, Bülent, “Dünya Pamuk Krizi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 269, 15 Mart 1951, s.2, 23.

Büktaş, Bülent, “Dünya Pamuk Krizi”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 9, S 91, Ocak 1951, s.11-13.

Cillov, Haluk, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksekokulu Yayınları, İstanbul 1967.

Cillov, Haluk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965.

Çağlar, Kerim Ömer, “Pamukçuluğumuz ve Gelişmesi İçin Alınan Tedbirler”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 131, Mayıs 1954, s.157-158.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1963 İstatistik Yıllığı, Yayın No: 490, Ankara 1963.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Göstergeler 1923-1990,
Yayın No: 1883, Ankara 1996.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Göstergeler 1923-1995,
Yayın No: 1883, Ankara 1996.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Göstergeler 1923-1998,
Yayın No: 2252, Ankara 2001.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Göstergeler 1923-2002,
Yayın No: 2790, Ankara 2003.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Yıllığı 1960-1962, Yayın
No: 460, Ankara 1962.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965,
Ankara 1965.

“Ege Pamuk Rekoltesi 120 Bin Balya”, **Anadolu**, 15 Temmuz 1939, Sayı
No: 7885.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı
İmparatorluğunun Ekonomisi**, TTK, Yayınları, Ankara 1984.

Erkmen, Muhlis, “Saban Başına”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 1, S 9, 15 Nisan
1940, s.6-7.

FAO Türkiye Raporu, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1962.

Görkey, Selman, “En Mühim İhraç Maddelerimiz Olan Pamuklarımız ve
Batı Almanya”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 282, 31 Ekim 1951, s.4,
14-15, 18, 30.

Günver, Nizamettin, “Yurdumuzda Pamuk”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12,
C 12, S 283, Kasım 1951, s.4, 20.

<http://www.oztuzun.com.tr/sayfa/pamuk>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.

<http://www.tarimpusulasi.com/yazarlar/doc-dr-mefhar-gultekin-temiz/pamugun-turkiye-icinonemi/16>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.

“İktisat Vekilinin Beyanatı”, **Milliyet**, 29 Kasım 1929, Sayı No: 1364.

Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968), Devlet Planlama Teşkilatı,
Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969.

Kalkınan Türkiye, Demokrat Parti, Desen Matbaası, Ankara 1954.

Karademir, Emine, **Çok Yönlü Dayanıklılık Islahı ile Geliştirilen Pamuk Çeşitleri (G.Hirsutum L.) ile Bölge Standart Pamuk Çeşitlerinin (G.Hirsutum L.) Melezlenmesi ile Oluşturulan F1 Döl Kuşaklarında Verim, Erkencilik ve Lif Kalite Özellikleri Yönünden Genetik Yapının İrdelenmesi**, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 2005.

Karaelmas, Adem, “Pamuk Sulaması”, **Tarım Dergisi**, Yıl 1, C 1, S 6, Aralık 1952, s.55.

Kerimol, Müeyyet, “Tekstil Sanayi”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, 9. Cilt, İstanbul 1953, ss.124-127.

Kıraç, Numan, “Dünya’nın 1952/1953’te Ziraat Durumu”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 132, Haziran 1954, ss.166-167.

“Kore’de Harp Devam Ediyor”, **Akşam**, 26 Haziran 1950, Sayı No: 11390.

“Kore’deki Birliğimizin Çetelerle Çarpışmaları”, **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1950, Sayı No: 9441.

“Kore’deki Harp ve Türkiye’nin Durumu”, **Yeni Sabah**, 1 Temmuz 1950, Sayı No: 4140.

Kunter, Hüseyin, “Dünya Pamuk İstihali ve İstihlaki”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 134, Ağustos 1954, ss.231-234.

Küçük, Nihat, **Fiyat ve Diğer Ekonomik Faktörlerin Pamuk Arzına Etkileri ve Pamuk Arzında 2023 Vizyonu: Türkiye Örneği**, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2015.

Ökçün, Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Basım, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997.

Ökmen, Nedim, “Ziraatta Çok Mühim İnkışaflar Kaydedildi”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 12, S 128, Şubat 1954, ss.49-50.

“Pamuk Çekirdeği Fiyatları Serbest Bırakıldı”, **En Son Dakika**, 10 Ağustos 1942, Sayı No: 1055.

“Rafine Pamuk Yağının Azami Satış Fiyatı”, **Ulus**, 5 Temmuz 1942.

Resmî Gazete, Sayı No. 3630, 14 Haziran 1937.

Resmî Gazete, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.

Resmî Gazete, Sayı No: 3224, 5 Şubat 1936.

Resmî Gazete, Sayı No: 406, 28 Haziran 1926.

Resmî Gazete, Sayı No: 6957, 14 Temmuz 1948.

Sadak, Necmeddin, “Kore Harbi Genişler mi?”, **Akşam**, 27 Haziran 1950, Sayı No: 11391.

Tarım Dergisi, C 1, S 5, Ekim 1952, s.131.

Tarıman, Celal, “Türkiye’de Pamuk”, **Ziraat Dergisi**, Yıl 15, S 130, Şubat 1955, ss.1-4.

Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Şubat 1953, Ticaret Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 118, Yıl 11, Nisan 1953, ss.118-121.

“Ticaret Vekili Denizli’de”, **Bugün**, 1 Ağustos 1942, Sayı No: 589.

“Ticaret Vekilimizin Temasları”, **Halkın Sesi**, 1 Ağustos 1942.

“Ticaret Vekilinin Çalışmaları”, **Yeni Asır**, 27 Temmuz 1942, Sayı No: 11270.

T.C. Kurucu Meclis, Tutanak Dergisi, Gider Bütçeleri, 20.02.1961.

Tomurcuk, Yıl 5, C 5, S 50, Şubat 1956, s.20.

Turgay, Necati, “Dünya Pamuk Durumu ve Türkiye’nin Pamuk İstihsalindeki Mevkii”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 9, S 94, Nisan 1951, ss.123-126.

Turgut, Serdar, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Adalet Matbaası, Ankara 1991.

“Türk Romen Ticari Görüşmeleri Bitti”, **İkdam**, 29 Ocak 1943, Sayı No: 1254.

“Türk-Çekoslovak Ticaret Anlaşması”, **Kurun**, 22 Haziran 1938, Sayı No: 7344-1434.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, Dönem: 5, C 16, 29.01.1936.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, Dönem: 2, C 4, 29.05.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, Dönem: 3, C 8, 03.06.1930.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, Dönem: 5, C 17, 04.06.1937.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, Dönem: 8, C 30, 08.07.1948.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C 8, 26.12.1947.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C 16, 21.02.1949.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1951 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 5, 19.02.1951.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 13, 20.02.1952, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara 1952.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 13, 20.02.1952.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1952 Yılı Gider Bütçeleri, R Cetveli, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 13, 20.02.1952.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, R Cetveli, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 20, 16.02.1953.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Toplantı: 4, C 24, 55. Birleşim, 24.02.1950.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 10, 20.02.1956.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 28, 18.02.1954.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 1, C 5, 18.02.1955, S. Sayısı: 183, TBMM Matbaası, Ankara 1955.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 1, C 5, 18.02.1955.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara 1956.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara 1957.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 1, C 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 10, 39. Birleşim, 20.02.1956.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 17, 41. Birleşim, 20.02.1957.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 11, Toplantı: 1, C 2, 40. Birleşim, 19.02.1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 4, Toplantı: 3, C 22, 58. Birleşim, 27.05.1934.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, 20.02.1959. **Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, 41. Birleşim, 19.02.1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 17, 20.02.1957.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri,
Dönem: 11, Toplantı: 1, C 2, 19.02.1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Masraf Bütçeleri,
Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, 19.02.1960.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Küçük İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 290, Ankara 1948.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara 1949.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950, Yayın No: 330, Ankara 1951.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Türkiye İstatistik Yıllığı 1950, Yayın No. 328, Ankara 1950.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No. 332, Ankara 1951.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara 1952.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), İstatistik Yıllığı 1953, Yayın No: 360, Ankara 1953.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), İstatistik Yıllığı 1959, Yayın No: 380, Ankara 1959.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 109-686-3, Tarih: 00.11.1951.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 80-507-14, Tarih: 31.12.1951.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 183-260-12, Tarih: 24.07.1941.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 125-16-20, Tarih:
24.02.1951.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-47-12, Tarih:
18.06.1951.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 128-24-17, Tarih:
20.03.1952.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 129-39-9, Tarih:
12.05.1952.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 132-32-4, Tarih:
24.04.1953.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 133-87-11, Tarih:
27.10.1953.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 134-114-2, Tarih:
25.01.1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-126-8, Tarih:
05.03.1955.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 140-60-7, Tarih:
18.06.1955.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 141-110-1, Tarih:
28.12.1955.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 141-111-15, Tarih:
29.12.1955.**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 143-39-7, Tarih: 05.05.1956.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 145-117-4, Tarih: 13.03.1957.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 149-33-13, Tarih: 20.06.1958.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2003, Yayın No: 0535, Ankara 2004.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2005, Yayın No: 3047, Ankara 2006.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2006, Yayın No: 3114, Ankara 2007.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2011, Yayın No: 3890, Ankara 2012.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2012, Yayın No: 4132, Ankara 2013.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2013, Yayın No: 4361, Ankara 2014.

“Türkiye ve Suriye’de Pamuk İstihali”, **Türk Ekonomisi**, Yıl 9, S 101, Kasım 1951, ss.338-340.

Us, Asım, “Adana: Büyük Bir Çiftçi Şehir”, **Vakit**, 27 Haziran 1942, Sayı No: 8771.

Üstar, M. Faik, “Fiyat ve Stok Durumumuz”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 265, 15 Ocak 1951, ss.6, 22.

Üstar, M. Faik, “İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelten Pamukçularımızın Saadet Yılı”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 11, C 11, S 258, s.7.

Üstar, M. Faik, “Pamuk Davası”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl 12, C 12, S 266, 31 Ocak 1951, ss.6, 22.

Yeni İktidarın Çalışmaları, 22.05.1950-01-08.1951, Demokrat Parti Hizmetinde Bulunduğu Türk Milletine Hesap Veriyor, Güneş Matbaacılık TAO, Ankara 1951.

“Yeni Şehit ve Yaralı Listesi”, **Vatan**, 8 Temmuz 1952, Sayı No: 4004.

Yurtoğlu, Nadir, “İnönü Dönemi’nde Türkiye’de Pamuk Üretimi ve Politikası (1938-1950)”, **Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Belgi Dergisi**, C 2, S 19, Kış 2019, ss.1830-1858.

Yurtoğlu, Nadir, “Türk Standartları Enstitüsünün (TSE) Kuruluşu Bağlamında Türkiye’de Standardizasyon Politikaları (1923-1960)”, **History Studies**, C 10, S 7, Ekim 2018, ss.241-264.

Yurtoğlu, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Zeytinoğlu, Erol, **Türkiye Ekonomisi**, 6. Baskı, Met/er Matbaası, İstanbul 1978.

“Ziraî Program Esaslı Bir Şekilde Tatbik Sahasına Konuyor”, **İzmir Postası**, 2 Temmuz 1934, Sayı No: 3942.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

Yayın hayatına Kasım 1984 yılında başlayan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, gz ve bahar olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Derginin Yayın Amacı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaŐmaktır.

Derginin Konusu

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin konuları ele alan yakın dönem tarih dergisidir. Derginin konusu, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içine doğduğu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlu ulusal ve küresel ortamı; beŐer ve sosyal bilimler bağlamında bilimsel oltlere göre inceleyen araştırmaları, değerlendirmeleri ve çalışmaları içermektedir.

Derginin İçeriğinde Yer Alacak alıŐmalar

- Alanında boŐluđu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler;
- İncelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleŐtiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları;
- XIX. yüzyıldan günümüze değin Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili konularda hazırlanan proje kapsamında geliŐtirilmiŐ araştırmalar;
- Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, Şahsiyet ve ilmi faaliyetleri tanıtan yazılar olmalıdır.

Gönderilecek yazıların, daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş bildiriler, yeni bilgi, belge ve yorum ilave edilmek kaydıyla ve yeni haliyle çalışmanın özgün olduğunun belirtilmesi koşuluyla yayımlanabilir.

Makalelerin Değerlendirilmesi

Gelen yazılar, yayın ilkelerine uygunluğu bakımından Yayın Kurulunca incelendikten sonra, alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır.

Yazar(lar), hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, önerisi ve düzeltmelerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçelerini bildirme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilen ve edilmeyen makale/yazıların yazar(lar)ına bilgi verilir ancak makale/yazı metinleri iade edilmez.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde yayımlanan yazıların telif hakkı Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına devredilmiş sayılır. Telif hakkı, yazılı, görsel ve sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanan makale/yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan makale/yazıların yazar(lar)ına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti yayın tarihinden itibaren iki ay içerisinde ödenir. Ücret miktarı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre tespit edilir.

Yayınlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

Yazım Dili

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

Yayımlanacak makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri de, yazarları tarafından tespit edilen anahtar kelimeler ile birlikte verilir.

Yazım Kuralları

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

1- Başlık, koyu karakterde büyük harflerle yazılmalıdır.

2- Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i (Latin/Türk harfleriyle); yazar ad(lar) ı, soyad(lar)ı büyük olmak üzere normal karakterde ortalanarak yazılmalı, yazarların görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri dipnotta verilmelidir.

3- Özet (anahtar kelimeler eklenerek)

4- İngilizce başlık ve İngilizce özet (anahtar kelimeler eklenerek)

5- Makale, amaç, kapsam ve çalışma yöntemlerini belirten bir Giriş, ana metin bölümleri, Sonuç ve Bibliyografyayı içerecek şekilde düzenlenmelidir.

Özet

75 kelimedenden az, 200 kelimedenden fazla olmayacak şekilde Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yazılmalıdır. Özet, makalenin ana fikrini ve katkısını yansıtmak nitelikte olmalıdır. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda kâğıtların üzerine bilgisayarda 1.5 satır aralıkla ve 12 punto Times New Roman yazı karakteri ile MS Word programında yazılmalıdır. Yazılar ortalama 10000 kelimedenden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere, yazıda ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Şekil, Çizelge ve Resimler

Şekiller, çizelgeler ve resimler birden başlayarak numaralandırılmalı ve açıklayıcı dipnotlara hemen altlarında yer verilmelidir. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1,5 cm içeride ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Kaynaklar dipnot şeklinde yazılmalı, 10 punto ve tek aralık olmalıdır.

a- Kitap: Baş harfleri büyük olmak üzere önce yazarın adı, soyadı, kitabın adı (**koyu karakterde**), (varsa) Cilt, yayınevi, yayın yeri ve tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 1:

Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s.18.

b- Makale: Baş harfleri büyük olmak üzere; yazarın adı, soyadı, makalenin adı (tırnak içinde), içinde yer aldığı yayının adı (**koyu karakterde**), Cilt, Sayı, yayın tarihi (varsa), yayın yeri ve yılı, sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 2:

Abdurrahman Bozkurt, “Gelibolu Yarımadası’nda İtilaf Bloğuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 84, Ankara 2013, s.57.

Çok yazarlı kitap ya da makalelere atıf yapılırken, ilk yazar adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak bibliyografyada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek 3:

İkiden fazla yazarlı: Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.511.

Mülakat ve röportaj tarzı görüşmeler, metin içinde ad-soyad ve tarih belirtilerek değinilmeli, ayrıca bibliyografyada da gösterilmelidir.

Tekrarlanan atıflarda; soyadı, eser kitap ise **a.g.e.**, makale ise a.g.m., yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir.

Saray, **a.g.e.**, s.82.

Bozkurt, a.g.m., s.5.

Kaynakça

Yazar soyadlarına göre ve alfabetik olarak sırayla yazılmalıdır.

a- Kitap: Yazar(lar)ın soyadı, adı, kitabın adı (Koyu Karakterde), yayınevi, yayın yeri ve tarihi.

Örnek 4:

Bayındır Uluskan, Seda, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

b- Süreli Yayın: Yazar(lar)ın soyadı, adı, makalenin başlığı (tırnak içinde), süreli yayının tam adı (**koyu karakterde**), Cilt, Sayı, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 5:

Tokluoğlu, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara, 2013, s.103-142.

c- Bildiri: Yazar(lar)ın soyadı, adı, bildirinin başlığı (tırnak içinde), sempozyumun veya kongrenin adı, düzenlendiği yerin adı, düzenlenme tarihi,

Bildiriler, varsa editör(ler)in adı, Cilt, basımevi/yayınevi, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 6:

Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Avusturalya”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi**, Ankara, 12-16 Kasım 2007, **Bildiriler**, C I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.35-73.

Yazıların Gönderilmesi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi’nde yayımlanmak üzere yayın ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazıların başvuruları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun web sayfası üzerinde yer alan <https://yaysis.ayk.gov.tr> uzantılı Yayın Takip Sistemi (YAYSİS) üzerinden yapılacaktır. Yazarlar Yayın Kurulu’nca, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabileceğini kabul etmiş sayılırlar.

YAZIŞMA ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Ziyabey Cad. No:19 Balgat – Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 – 285 55 12 – 284 34 18

Belgegeçer: (0 312) 285 65 73

E-mail: dergi@atam.gov.tr • **Web:** <http://www.atam.gov.tr>

<http://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/>

PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

The Journal of Atatürk Research Center which began publishing in November, 1984 is published in two issues per year in Spring and Autumn.

Publication Purpose of the Journal

Within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, the aim is to share the scientific researches and studies about the information and documents relating to Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey with science world by publishing on both national and international levels.

Topics of the Journal

Journal of Atatürk Research Center, within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, is a contemporary history journal in which a wide range of topics relating to “Turkish History”, “Atatürk” and “Republic of Turkey” are handled. The Journal includes the researches, evaluations and studies which inspect the political, socio-economic and cultural dimensional national and global atmosphere which Atatürk and the Republic of Turkey were born into according to scientific criteria in terms of humanities and social sciences.

Studies to Take Place in the Context of the Journal

They should be:

- Original articles, filling the gap in their field, based on research
- Research, review and compilation articles which evaluate and criticize the reviewed subjects according to a rich bibliography and put forward new and noteworthy opinions.
- Developed researches within the scope of projects about Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey History since the 19th century.
- Articles promoting the works, personage and scientific events about National Struggle and Republic of Turkey

Articles which will be sent should not be published elsewhere previously or accepted for publication. Papers presented in a scientific congress previously can be issued providing they are added new information, document and review, and stated as original with their new edition.

Evaluation of articles

After looking for the eligibility of the principles of the Editorial Board, incoming articles are sent to two referees expert in their field. In case of one of the reports is positive and another negative, the article can be sent to a third referee. Names of the referees are kept confidential and reports are kept for five years. The author(s) takes into account the corrections and suggestions of the referees and the Editorial Board. If they disagree, they have right for justification report. They give information to the author of articles / writings shall be accepted or not for publication, but the article / writing texts will not be refunded.

The copyright of the published articles in the Journal of Atatürk Research Center shall be turned over Department of Atatürk Research Center. The copyright also includes to be published in the written, visual and virtual environment.

Responsibility of the published articles/writings belongs to their authors. Text and photos can be cited by stating the source.

Copyright and investigation fees are paid within two months from the date of publication to author(s) and referees of the articles/writings agreed for publication. The amount of the fees is fixed according to the Copyright, Publishing and Sales Regulations of “Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History” and related institution.

It is compulsory to abide by research and publication ethics in papers to be published.

Official Language

The official language of Journal’s Atatürk Research Center is English and Turkish. However, articles written in other languages can be allowed by the decision of the Editorial Board providing that they do not exceed one-third of each issue of the journal.

English and Turkish summary of the published articles can be given with the keywords determined by their authors.

Spelling Rules

Structure of the article

In general, the article must be taken into the order specified below:

1. The title should be written in bold capital letters.

2. Author name(s) and address(es) should be written by the Latin/Turkish Alphabet ; author's name(s) and surname(s) should be written in normal character and set in the midst; authors' institution and e-mail address should be given in the footnote.

3. Abstract (with keywords)

4. English title and abstract in English (with keywords)

5. An introduction should indicate article, purpose, scope and methods of work and sections of the main texts should be arranged to include Conclusion and Bibliography.

Abstract

The abstract should have no more than 200 words or less than 75 words and it should be written separately in Turkish and English. The abstract should reflect the contribution and the main idea of the article. Minimum 4 and maximum 8 keywords should be given by leaving one blank line below the summary.

Main text

The article should be written in MS Word Program with an A4 size sheets with 1.5 line spacing and 12pt Times New Roman font. Article length should be 10000 words.

Section Headings

The main heading, headings and sub-headings can be used to determine the structure and to ensure an orderly transfer of information in the main text.

The main heading should be written in capital letters; the first letters of headings and sub-headings should be in capital letters and bold.

Figures, Tables and Pictures

Figures, tables and pictures should be numerated beginning with one and the footnotes should be given beneath them. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages.

Citations

Citations should be in quotes. The citations passing five-line should be formatted left and right 1.5 cm and written in 11 pt.

References

References should be written in the form of a footnote, and should be 10 pt. with one line space.

a-Book: Author's name and surname should be written in capital letters; title in bold, (if any) Volume, publisher, date and place of publication and page numbers of the book should be given.

Abdurahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication's, Ankara 2002, p.130.

b-Article: Author's name and surname should be written in capital letters; title of article should be in quotes; name in bold , Volume, Number, publisher, date(if any), place, year and page numbers of the publication should be given.

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57.

In the repeated references : surname should be written; if work is a book, you should write **ibid** but if work is an article you should write **ibid**; page number should be added.

Çaycı, **ibid**, p.11.

Beyhan, **ibid**, p.60.

Bibliography

Bibliography should be put in alphabetical order by last names of authors.

a- Book: Author's (s') surname, name, the book's title, publisher, place and date of publication.

Abdurahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication's, Ankara 2002.

b- Periodical: Author's (s') surname, name, title of article (in quotes), periodical's full name, Volume, Number, place and date of publication, page range.

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57-99.

c- Report: Author's (s') surname, name, title of declaration (in quotes), symposium's or congress' name, name of organization place, date of issue, **Declarations**, (if any) editors' name, Volume, printing house/publishing house, place and date of publication, page range.

Beyhan, Mehmet Ali, "Ziya Gökalp's Understanding of History and His Work Entitled History of Turkish Civilization", Istanbul University Faculty of Letters Department of Sociology, Commemoration Meeting of Ziya Gökalp on His 130th Birthday March 23, 2006, **Istanbul University Faculty of Letters Journal of Sociology**, Istanbul 2007, p.47-61.

Submission of Writings

The applications of the articles to be published in the Journal of Atatürk Research Center, prepared in accordance with the publication principles, are to be made via YAYSIS (Publication Tracking System) which can be reached at <https://yaysis.ayk.gov.tr> on the website of Atatürk Supreme Council for Cultere, Language and History, Authors are deemed to have accepted that minor corrections which do not target the essence may be made by the Editorial Board.

CONTACT INFORMATION

Department of Atatürk Research Center

Ziyabey Caddesi No:19 Balgat - Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 - 284 34 18

Fax: (0 312) 285 65 73

e-mail: dergi@atam.gov.tr • **web:** <http://www.atam.gov.tr>

<http://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/>

DÜZELTME

Dergimizin 102. Sayısında yayımlanan Volkan PAYASLI'ya ait “Asım Us ve Vakit: Millî Mücadele Yıllarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1919-1920)” başlıklı makalede sehven yer alan kelime hataları ve doğru yazılışları şu şekildedir:

-203, 204, 205, 247. sayfalarda yer alan Hüseyin Cavit'in doğru yazılışı: Hüseyin Cahit

-207. sayfada yer alan İsmail Cambolat'ın doğru yazılışı: İsmail Canbulat

-214, 246. sayfalarda yer alan Vahdet'tin'in doğru yazılışı: Vahdettin

-210. Sayfada yer alan Hoca Galip'in doğru yazılışı: Galip Hoca

-208, 243. sayfalarda yer alan Tevfik Bıyıkoğlu'nun doğru yazılışı: Tevfik Bıyıklıoğlu

-226. sayfada yer alan Lord George'un doğru yazılışı: Lloyd George

-220, 223, 242. sayfalarda yer alan Atatürk'ün Talim Telgraf ve Beyannameleri'nin doğru yazılışı: Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri

-212, 242, 247. sayfalarda yer alan Türkiyat Sosyal Araştırmalar Dergisi'nin doğru yazılışı: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi

-211. sayfada yer alan Mimber'in doğru yazılışı: Minber

-216, 227. sayfalarda yer alan Sultan Ahmet'in doğru yazılışı: Sultanahmet